

ISSN 1814 - 6961

ОТАН ТАРИХЫ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ

**Үш айда бір рет шығатын ғылыми журнал
2019, № 2 (86)**

2/2019

Бас редакторы:
Зиябек Қабылдинов

Редакциялық алқа:

Абдрахманов Толобек Абылович, т.ғ.д., профессор, И. Арабаев атындағы Қырғыз мемлекеттік университетінің ректоры (Қырғызстан)

Акинер Ширин, т.ғ.д., Лондон университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Асылбекова Жамиля Мәлікқызы т.ғ.д., профессор, Халықаралық бизнес университеті (Қазақстан)

Әбусейітова Меруерт Хуатовна, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Р. Сулейменов атындағы Шығыстану институты «Тарихи материалдарды зерттеу орталығының» директоры, ҰҒА корр.-мүшесі (Қазақстан)

Әлімбаи Нұрсан, т.ғ.к., профессор, ҚР Мемлекеттік музейінің директоры (Қазақстан)

Әжсіғали Серік Ескендірұлы, т.ғ.д., профессор, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты (Қазақстан)

Буканова Роза Гафаровна, т.ғ.д., профессор, Уфа қаласындағы Баиқұр мемлекеттік университеті (Ресей)

Голден Питер Принстон университетінің профессоры (АҚШ)

Жұмағұлов Қалқаман Тұрсынұлы, т.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің «Дүние жүзі тарихын зерттеу» орталығының директоры, Германиядағы Геттинген университетінің құрметті профессоры (Қазақстан)

Исмағұлов Оразақ, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Көмеков Болат Ешмұхамедұлы, т.ғ.д., профессор, ҰҒА академигі (Қазақстан)

Ламин Владимир Александрович, т.ғ.д., профессор, РФА корр.-мүшесі, РФА Сібір бөлімінің Тарих институты (Ресей)

Мансура-Хайдар, профессор (Үндістан)

Масов Рахим Масович, т.ғ.д., профессор, А. Дониш атындағы Тарих, археология және этнография институты (Тәжікстан)

Навроцкий Карл, PhD докторы, Гданьск қаласындағы екінші дүниежүзілік соғыс музейінің директоры (Польша)

Осман Мерт, Ататүрк университетінің профессоры (Түркия Республикасы)

Сидхарт С. Саксена, Кембридж университетінің профессоры (Ұлыбритания)

Сон Ен Хун, Хангук шет тілдер университетінің профессоры (Оңтүстік Корея)

Сыдықов Ерлан Бәтташұлы, т.ғ.д., профессор, Л. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің ректоры (Қазақстан)

Якуб Алексей Валерьевич, т.ғ.д., профессор, Ф.М. Достоевский атындағы Омск мемлекеттік университет (Россия)

Редакционная коллегия журнала

Абдрахманов Толобек Абылович, д.и.н., профессор, ректор Кыргызского государственного университета имени И. Арабаева (Кыргызстан)

Абусейітова Меруерт Хуатовна, д.и.н., профессор, член корр. НАН РК, директор центра «Исследование исторических материалов» института Востоковедения имени Р. Сулейменова Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Акинер Ширин, д.и.н., профессор Лондонского университета (Великобритания)

Алимбаи Нұрсан, к.и.н., профессор, директор Государственного музея Республики Казахстан (Казахстан)

Ажигали Серик Ескендерович, д.и.н., профессор, Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (Казахстан)

Асылбекова Жамиля Маликовна, д.и.н., профессор, Университет международного бизнеса (Казахстан)

Буканова Роза Гафаровна, д.и.н., профессор Башкирского государственного университета г. Уфа (Россия)

Голден Питер, профессор Принстонского университета (США)

Жумагулов Калкман Турсынович, д.и.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, директор «Центра по изучению Всемирной истории», Почетный профессор Геттингенского университета в Германии (Казахстан)

Исмагулов Оразак, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Кумеков Болат Ешимхамедович, д.и.н., профессор, академик НАН РК (Казахстан)

Ламин Владимир Александрович, д.и.н., профессор, член корр. РАН, директор Института истории Сибирского отделения Российской академии наук (Россия)

Мансура-Хайдар, профессор (Индия)

Масов Рахим Масович, д.и.н., профессор институт истории, археологии и этнографии имени А. Дониша (Таджикистан)

Навроцкий Карл, доктор PhD, директор музея Второй мировой войны в г. Гданьск (Польша)

Осман Мерт, профессор Атаатюркского университета (Турция)

Сидхарт С. Саксена, профессор Кембриджского университета (Великобритания)

Сон Ен Хун, профессор университета иностранных языков Хангук (Южная Корея)

Сыдыков Ерлан Батташевич, д.и.н., профессор, ректор Евразийского национального университета имени Л.Гумилева. (Казахстан)

Якуб Алексей Валерьевич, д.и.н., профессор, ректор Омского государственного университета имени Ф.М. Достоевского (Россия)

Editorial Board of the Journal

Abdrakmanov Tolobek Abylovich Doctor of Historical Sciences, professor; Rector at the I. Arabayev State university (Kyrgyzstan)

Abuseitova Meruert Huatovna, Doctor of History, professor; Corresponding Member NAS RK, director of the Center for the Study of Historical Materials at the Institute of Oriental Studies named after R. Suleimenov of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan Science Committee (Kyrgyzstan)

Akiner Shirin, Doctor of Historical Sciences, Professor of London University (Great Britain)

Alimbai Nursan, Doctor of History, professor; Director of the State Museum Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Asylbekova Zhamilya Malikovna Doctor of Historical Sciences, professor at University of International Business, Almaty (Kazakhstan)

Azhigali Serik Eskendirovich, Doctor of History, professor; C.C. Valikhanov Institute of History and Ethnology. Science Committee Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan (Kazakhstan)

Bukanova Roza Gafarovna Doctor of Historical Sciences, professor at Bashkir state university: Ufa (Russia)

Golden Peter; a professor at Princeton University (USA)

Zhumagulov Kalkaman Tursynuly, Doctor of Historical Sciences, Academician, professor of Al-Farabi Kazakh National University; Director of the Research Center on World History Studies, Emeritus Professor of German Göttingen University (Kazakhstan)

Ismagulov Orazak, Doctor of Historical Sciences, professor: Academician of National

Academy of Sciences (Kazakhstan)

Kumekov Bolat Yeshmukhameduly, Doctor of Historical Sciences, professor, Academician of National Academy of Sciences (Kazakhstan)

Lamin Vladimir Alexandrovich, Doctor of History, professor, Corresponding Member. RAS, director of the Institute of History of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences (Россия)

Mansura-Haydar, professor, (India)

Masov Rakhim Masovich, Масов Рахим Масович, Doctor of Historical Sciences, professor A Donish Institute of History, archeology and Ethnography (Tajikistan)

Navrocki Karl PhD, Second world war museum director in Gdansk (Poland)

Osman Mert, professor of the Atatürk University (Turkey)

Sidhart S. Saxena, professor at Cambridge University (Great Britain)

Son Yong Hong, a professor of the Hanguk University of Foreign Languages (South Korea)

Sydykov Erlan Battashevich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the L. Gumilev Eurasian National University (Kazakhstan)

Jakub Aleksei Valerievich, Doctor of Historical Sciences, professor, Rector of the Omsk state university named after Dostoevski F.M. (Russia)

Жауапты редактор:

Айжамал Кұдайбергенова

Редактор:

Бота Жүнісова

Редакцияның мекен-жайы:

050100, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясы

Телефон: +7 (727) 272-46-54

E-mail: Otanhistory@gmail.com

Электрондық мекен-жай:

<http://infohistory.info>

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

ҒТАХР 03.20.00

ҚАРАСАЙ БАТЫР ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР НЕ ДЕЙДІ?

Омарбеков Талас

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ жанындағы ғылыми-зерттеу орталығының
директоры, т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА Құрметті мүшесі
Алматы қ., Қазақстан E-mail: talas_1948@mail.ru

Түйіндеме. Мақала қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы күресінде ерекше көзге түскен қазақ батырларының бірі Қарасай Алтынайұлының (1589-1671 жж.) отан қорғау соғысындағы ерекше ерліктерін және өзіндік орнын көрсетуге арналған. Онда бұл мәселенің тарих ғылымы үшін өзектілігі, және маңыздылығы айтылған. Автор сонымен бірге мәселенің тарихнамасына да назар аударып, тақырыптың зерттелу деңгейін талдаған. Мақалада батырдың шығу тегі, өскен ортасы шежірелік деректер негізінде әңгіме болады. Автор орыстың Левшин, Фишер, Миллер тәрізді зерттеушілерінің және т.б. еңбектеріне және ең бастысы сол заманның куәгері Қазыбек бек Тауасарұлының жазбаларына сүйене отырып, Қарасай батырдың алғашқы және басты әскери жорықтарын зерттеуге назар аударған. Мақалада әсіресе батыр белсене қатысқан атакты Орбұлақ шайқасына арнайы көңіл бөлінген. Батырдың ерліктері мен елшілік және қайраткерлік қызметі де нақты айтылған. Ондағы батырды еске түсіретін топонимикалық атаулар да тарих үшін маңызды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, тұлға, Жәңгір хан, Қарасай батыр, Орбұлақ шайқасы, ерлік.

МРНТИ 03.20.00

ЧТО ГОВОРЯТ ИСТОЧНИКИ О КАРАСАЙ БАТЫРЕ

Омарбеков Талас

Директор научно-исторического центра
при КазГУ им. Аль-Фараби, д.и.н., профессор, почетный член НАН РК
г. Алматы, Казахстан, E-mail: talas_1948@mail.ru

Аннотация: В статье раскрываются особые подвиги и своеобразное место в защите Отечества в борьбе против джунгарских захватчиков Карасая Алтынайұлы (1589-1671 гг.) – одного из выдающихся казахских батыров. В ней отмечается актуальность и значения данной темы для исторической науки. Вместе с тем, автор уделил внимание историографии вопроса и проанализировал уровень исследования темы. В статье рассказывается на основе родословных источников о происхождении, среде, где вырос батыр. Автор, опираясь на труды таких русских исследователей, как Левшин, Фишер, Миллер и других, и, являющимися особенно важными, записи

свидетеля события тех времен - Казыбек бек Тауасарулы, который уделял внимание изучению первых и главных военных походов Карасай батыра. В статье конкретно рассматривается легендарная Орбулакская битва, в которой принимал активное участие батыр. Одновременно, подробно рассказывается о подвигах и посольской деятельности и других работах службы батыра. Значительное место имеют для истории и топонимические названия, которые напоминают о батыре.

Ключевые слова: История Казахстана, личность, Жангир хан, Карасай батыр, Орбулакская битва, героизм.

IRSTI 03.20.00

WHAT DOES SOURCES SAY ABOUT KARASAY BATYR

Omarbekov Talas

Director of the scientific-research center at Al-Farabi KazNU, Doctor of historical sciences, Professor, Honorary member of Kazakh National Academy of Sciences, Almaty, Kazakhstan E-mail: talas_1948@mail.ru

Abstract. In the article is shown the exceptional originality one of the great Kazakh heroes - Karasay Altynuly (1589-1671), who became one of the famous heroes in the defense of the Motherland fight against to Zhungar invaders of the Kazakh people. It points out the relevance and importance of this historical person to the historical science. Author also analyzed the level of historiographical researches of this topic. In the article, hero's origin and his childhood, environment are based on the historical sources. Using such sources as Russian researchers like Levshin, Fisher, Miller and others. There are the most important that the author is based on the writings of Kazybek Bek Tauasaruly, who was one of the witnesses of that time. He focused on studying the first and main military campaigns of Karasay batyr. Particular attention was paid to the famous Orbulak battle, which was participated Karasai. The heroic acts, embassy activities and actions in society are clearly described. Toponomys that remind of heroes are also crucial for history.

Key words: History of Kazakhstan, person, Zhangir Khan, Karasay batyr, Orbulak battle, heroism.

Кіріспе. Қазақ халқының тарихында тарихи тұлғалардың орны бөлек. Сондықтан да ежелден, ауызша тарих айту дәстүрінде жеке тұлғалардың ерлігі, шешендігі, әулиелігі жырланып, айтылып келеді. Солардың ішінде қазақ батырларының туған жерді, елді, отанды қорғаудағы ерліктері ерен. Солай бола тұрса да XX ғасырда ұлтты азат етуді көздеген тарихи тұлғалар қызметін зерттеген қазақ тарихшыларының қуғындалуы бұл мәселенің Қазақстан тарихында шынайы және объективті зерттелуіне жол бермеді. Нәтижесінде ұзақ уақыт бойы қазақ батырларының ерліктері зерттеушілер назарынан тыс қалып келді.

Солардың бірі және бірегейі Қарасай батыр Алтынайұлы. Ол жоңғар шапқыншылығына қарсы азаттық соғыста қол бастаған белгілі сардар. Алатау бөктерінде туып өскен. Ұлы жүз Шапырашты тайпасының Есқожа руынан. Қарасайдың өмірге келген жылы 1598 (хижра бойынша - 976-мешін жылы). Осындайда айта кеткен жөн, батырдың туған жылы тарихи әдебиетте бұрмаланып келді (Қарасай батыр, 1975). Мысалы, 12 томдық «Қазақ Совет

Энциклопедиясында» оның туған жылы 1664 деп көрсетілсе, Уикипедияда ол - 1589 жыл деп қате берілген. Басқа жылдар да аталып жүр. Бүгінде қолымыз нақты дерекке жетіп отырғанда мұндай бұрмалаулардан арылуымыз керек. Оның Есім хан заманында соғысқа алғаш кіруі 17 жасында басталғанын кейінгі кездері табылған деректерден біліп отырмыз. Кезінде бүкіл шапырашты тайпасының қолын басқарып, әйгілі болған Жанай батыр бұл тұста қартайып, 79 жасында қолындағы туды жас Қарасай батырға тапсырып, одан осы туға, яғни ел мүддесіне адал болуға ант қабылдаған екен. Ол өзінің бүкіл іс-әрекетінде осы антқа адал болды. Қазақтың Қарасай батыры атанды.

Ал енді бұл мәселені тарихымызда арнайы зерттеу Қарасайдың тарихи тұлғасын ғылыми негізде қалпына келтіру үшін ғана емес, сонымен қатар ол өмір сүрген заманда онымен тізе қосып, жат жерліктерден қазақ жерін қорғауға белсенді атсалысқан Есім хан, Жәңгір хан, Жалаңтөс баһадүр тәрізді қазақ мемлекеті қайраткерлерінің және батырға әріптес, қарулас дос болған басқа да қазақ батырларының халқымыздың Отан қорғау соғысындағы баға жетпес қызметі мен ерліктерін анықтап, олар туралы жаңа деректерді ғылыми айналымға қосу үшін де керек.

Тақырыптың деректері мен зерттелуі. Қазақ батырлары туралы негізгі деректер қазақ ауыз әдебиетінің мұраларында сақталғаны белгілі. Бірақ оларда тарихи шындық кейде бұрмаланып кетеді. Ал Қарасай батырға келсек, басқа батырларға қарағанда ол туралы нақты деректер Қазыбек бек Тауасарұлының еңбегінде біршама жазылған (Шапырашты, 2008). Басқа деректер жоқ болғандықтан Қарасайдың ерлігін баяндауда бұл еңбектің баға жетпес құндылығын атап көрсетеміз. Қарасай батыр қатысқан қалмаққа қарсы шайқастар, әсіресе Отан соғысының биік өрелі көріністерінің бірі - Орбұлақ шайқасы тарихта біршама зерттелді (Қасиетті Орбұлақ, 2018). Қазақстандық тарихшылар арасында осы мәселеге байланысты В.З. Галиев өзінің деректерді талдаған ғылыми зерттеуін кітапша түрінде шығарды (Галиев, 1998). Қазақтардың ата жауына айналған қалмақтардың көрсетілген кезеңдегі тарихы И.Я. Златкиннің «История Джунгарского ханства» атты монографиялық зерттеуінде қарастырылған (История Джунгарского ханства, 1983). Мұндайда айта кететін бір нәрсе, біз атап отырған авторлар және т.б. Орбұлақ шайқасы тарихын қарастырғанда негізінен кеңестік заманнан бұрынғы зерттеушілер Левшин, Фишер, Миллер, Бичурин тәрізді кісілердің жазбаларына сүйенеді. Мәселені құжаттық тұрғыдан зерттеуде Мәскеуде жарық көрген «Русско-монгольские отношения 1607-1636» атты құжаттар жинағы зерттеушілерге елеулі көмек береді (Русско-монгольское, 1959). Алайда оларда аталмыш замандағы қалмақ-қазақ қатынасы біршама нақты қарастырылғанымен Қарасай батыр және т.б. оның замандастары туралы нақты деректер жоқ.

Кеңестік заманда бұл мәселе жекелеген тарихшылар еңбектерінде жалпылама және қысқаша көрініс бергенімен, қазақтардың жат жұрттықтарға күресінің осы жарқын беттері шын мәнінде көмескі түрде айтылып, осы тамаша таңғажайып ерлікке лайықты баға беріле қойған жоқ. Ол түсінікті де, өйткені ол кезде қазақтардың барлық ерліктері орыстардың көмегімен немесе қолдауымен ғана орын алды дегендей біржақты ұлыорыстық шовинистік көзқарас үстемдік алып тұрған еді. Осындайда айтарымыз, бүгінде тәуелсіз ел болсақ та кейінгі жылдары табылған төл деректер бұрынғыша назардан тыс қалып, бұрыннан белгілі орыс деректерін жаңа дәстүрлі мәліметтермен салыстыра қарастыру назардан тыс қалып келеді.

Батырдың ата-тегі. Қарасайдың ататек шежіресі шапырашты Қазыбек бек

Тауасарұлының «Түп-тұқианнан өзіме шейін» атты еңбегінде нақты берілген. Ол бойынша «Қарасай Шапыраштының отыз алтыншы ұрпағы. Шапырашты тайпасының Еміл руынан тарайды. Емілден Ерен, одан Қошиман, одан Ескожа, одан Токтар, одан Алтынай. Қарасай батыр Алтынайдың бел баласы. Қарасайдан алты бала...». солардың бірі Көшек. Осы жерде ескі шежіре аяқталады. Енді Көшек тұқымын кейінгі табылған басқа шежіре деректері бойынша тараталық. Көшектен Айдар, одан Мырзатай, одан Кенбаба, одан Еділ, одан Сапақбай, одан Назарбай одан Әбіш, одан Нұрсұлтан (Әлімбай, Базылхан, 2004:308-309). Ал енді Нұрсұлтан Әбішұлының Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті, Елбасымыз екендігі елдің бәріне белгілі. Шежіредегі арғы баба Қарасайдың қалай батыр атанғанына келер болсақ, ол кезінде Қарғалы, Ұзынағаш, Қастек, Жиренайғыр, Ырғайты өзендері бойындағы, Қаракия, Ақтасты, Сарыжазық, Суықтөбе тауларындағы, т.б. жерлердегі ұрыстарда жау шебін бұзып, Суықтөбе басына туын тіккен. Сол жеңістен бастап шапыраштының, одан тарайтын рулардың ұраны Қарасай болды (Шапырашты, 2008: 915-916). Ия, Қарасай есімінің осы тайпаға ұран болғанын орыс зерттеушісі Н.И. Гродеков (Гродеков, 1889: 4-7), М. Тынышбаев та мойындайды (Тынышбаев, 1993:106). Осындайда айтуға тура келер нәрсе, шапырашты тарихында бұрын да белгілі батырлар болғанына карамастан сарбаздардың жауға шапқанда «Қарасайлап» ұрандауы, және кейбір тайпалардағыдай мұнда қосалқы, балама ұрандардың болмауы Қарасай батырдың ерекше де ерен батырлығын көрсетеді.

Қарасайдың даңқын асырған негізгі соғыстар. Қарасайдың байрақ көтеріп, қанды соғысқа кіруі және суырылып көзге түсуі 1615 жылы (хижраның жыл санауы бойынша 993-мешін жылы) Тобыл өзені бойындағы қалмаққа қарсы болған қырғын соғыста орын алды. Дерекке сүйеніп айтар болсақ, «осы соғыста Қарасай батыр ойраттың екі тайшысы Қарақал мен Тойлыны қатын-баласымен қолға түсірді, оларды жаяу айдап, Есімнің алдынан бір-ақ шығарды. Екі тайшыны тізерлетіп отырып қойып (сөйлемнің құрылымын реттеу керек), Қарасай батыр: «Таксыр хан, енді қазақ ханының бетіне қараған, қазақ жеріне көзін алартқан жаудың бәрі осылай тізерлейтін болады», - депті Есім ханға. Жас батырдың сөзіне риза болған Есім хан: «Сен енді қазақтың Қарасай батыры болдың», - деген. Қарасай батыр осыдан былай, Есімханның аузына құдай салған болса керек, ол шынымен қазақтың батыры болып, қазақ жерінің батысында - Еділ мен Жайықта, терістігінде - Обаған мен Томағанда, шығысында - Алтай мен Тұрпанда атының тұяғы тимеген жер қалмады» (Шапырашты, 2008: 906).

Бұл жерде ескі деректе айтылып отырған Обаған мен Томаған қазіргі Ресейдің Сібір аймағы екендігі күдік туғыза қоймас. Алғашқы осындай ұрыста Қарасай өзінің көзсіз ерлігімен қазақтың басқа айтулы сардарларын бірден-ақ мойындатқан екен. Мәселе былай болыпты: терістіктегі Тобыл бойындағы қырғын, жанкешті ұрыста ойраттың Дөкір деген батыры Қарасайдың артынан тасаланып келіп, бұғалық лақтырып, аттан аударып, сүйреп әкетеді. Мұны байқаған дулат Жақсығұл мен қоңырат Алатау батыр екі жақтан, ұрандап, Қарасайды құтқарып алады. Осыдан соң аттан құлаған Дөкірді өз қолымен буындырып өлтірген Қарасай мұнымен шектелмей, қара жорғасына қайта мініп, қазақтарды беттетпей қырып келе жатқан қалмақтың екінші бір Олых батырын алдаспанмен құлаштай шапқанда, «басын қақ айырып, қылыш тура қазан толмастың басына барып тоқтайды». Осы сұмдықты көзімен көрген, кейіннен есімі қазақтың бүкіл қоңырат тайпасына ұран болған атақты Алатау батыр мұны Есім ханның өзіне айтыпты. Дерекке қарағанда «Алатау батырға

сенбеген Есім ханға Олыхтың өлігін екі-үш жігіт көтеріп келіп көрсетеді. Сонда Есім айтыпты: «Жаудың басын мен де айырар едім, бірақ қылышым кеңірдектен ары барады деп ойламаймын. Қарасайдың қолы батпан екен ғой!...» (Шапырашты, 2008: 906-907).

Осындайда қазаққа ата жау болған қалмақтарға қатысты бірер сөз айта кеткен жөн. «Қалмақ» атауы қазіргі зерттеушілерде негізінен алғанда төрт емес бес тайпаның одағы ретінде айтылады. Зерттеуші В.В. Трепавлов Қалмақ деген сөз ойраттардың түрікше атауы екенін айта келе, олардың ХҮІІ ғасырдың басына қарай ойраттардың бес этно-саяси тайпалар бірлестігін құрағанын атап көрсетеді. Олар: хошуттар, торғауыттар, дербеттер, чоростар (жоңғарлар), хойттар. Сондықтар да «қалмақ» сөзі кейде «ойрат» деген сөздің синонимі ретінде қолданыла береді (Трепавлов, 2012:50). Аталған қалмақ тайпаларының әрқайсысын басқаратын билік иелері «тайшалар» деп аталды.

Қазақ жеріне қалмақтардың аяқ басуына орыстарда өзіндік ықпалын тигізді. Қалмақ тайшалары орыстармен ХҮІІ ғасырдың басынан бастап келіссөздер жүргізе бастады. Келіссөздер Сібірдің Тара қамалындағы воеводалармен жүргізілді. 1608 жылы ақпан айында бірнеше тайшалардың елшілері Мәскеудегі орыс патшасы Василий Шуйскийге барды. Ол қалмақтардың Ертіс және Оми өзендерін жағалап Мәскеу мемлекетінің аймағында «қай жерді қаласа сонда» көшіп-қонуларына рұқсат етті. Бірақ енді қалмақтар орыс билігін мойындаулары тиіс болды. Мұның есесіне жақын маңдағы орыс гарнизондары қалмақтарды ноғайлардан, қазақтардан және моңғолдардан қорғауға міндеттенді. Орыстардың Еділ бойына дейін көшіп келуі және қазақтармен ашық қақтығыстары міне, осындай келіссөздерге сәйкес 1610- 1620 жж. араларында жүзеге асты (Русские в Евразии, 2008:23-24).

Қарасайдың даңқын асырған тағы бір жорық осы Еділ бойындағы қалмақтарға қарсы бағытталған еді. 1627 жылы (хижраша 1005-қоян жылы) Хазар теңізінің батыс жағында қалмаққа қарсы 83 күн болған қырғын соғыс. Түркістанда, Күлтөбенің басындағы Есімханның бастауымен өткізілген жиыннан соң Жайыққа арғын Ағынтай, найман Көксерек, қаңлы Сарбұқа, төртқара Жиёмбет (бас сардар) тәрізді шетінен «сен тұр мен атайын» батырлармен бірге аттанған Қарасай батыр басқа серіктері тәрізді майдан алаңына тоғыз күн жекпе жекке шығып, 11 қалмақ батырын өлтірді. Ақыры жекпе-жекке шығар батырлары таусылып, шыдай алмай орыс жеріне қарай қашқан 500 мыңдай қалмақтардың 200 мыңдайы қырылып, қалғандары Еділ өзенінің құйылысына барып тығылды.

Алайда шығыстағы жау осы тұста Қарақал баласы Батыр қонтайшының төңірегіне тығыз топтасып, Жетісу өңірін басып алды. Бұған себеп болған тағы бір нәрсе - осы аймақты мекендеген қазақ руларының кезінде қалмақтардан ығысып, Сыр бойына қоныс аударулары еді. Осы тұста отанына қайтып оралған қазақтар осында жас батыр Әйтейдің басшылығымен қалмаққа қарсы жанкешті ұрыс салып жатқанда алыстағы Жайықтан Қарасай қолы оралып, жауды Мұзарттан асырып, түре қуып тастады. Беті қатты қайтқан ойраттар бір-екі жыл бойы бұл аймаққа жолаудан бас тартты. Дегенмен қалмақ бәрібір тыныш жатпады. Жер жаннаты Жетісу олардың көкейін тесіп, ақыры мыңға жуық салт атты 1629 жылы (хижраша 1007 - қоян жылы) Іледен өтіп, Үш Қараш аймағына лап қойған. Батыстан оралып, Асы жайлауында тыныстап жатқан Қарасай қолы қайтадан өре түрегеліп, екі мыңдай жасақ қалмаққа лап қойған. Қарасай келгенге дейін Әйтей батыр қалмақты жекпе-жекке шақырып, бөгең, олардың үш батырын өлтірген екен. Қарасайдың қолы келген бетте

жауды Торайғыр асуына дейін ығыстыра, түгін қалдырмай қырып тастаған. Саты-Сапы көлінің түстігінде болған тағы бір ұрыста да қалмақ қолы баудай түсіп қырылды. Алайда Есім ханның науқастануы қара қалмақтың қазақ жеріне қайта аяқ басуына себеп болды.

Тарихы бұрмаланған Орбұлақ шайқасы. Қарасай тұлғасы әйгілі Орбұлақ шайқасында да ерекшеленді. Десекте бұл атақты шайқас әрине, ең алдымен Қарасайдың емес, Жәңгірдің есімімен байланысты. 1640 (ұлу) жылынан бастап қазаққа Жәңгірдің хан болуы қалмақтарды қатты дүрліктірді. Жәңгірдің қалмақтан өш алуға тырысуы ғана емес, оның қалмақ тұтқынында болғанда олардың бар құпиясынан хабардар болуы да оларға маза бермеді. Мұның өзі қалмақ нояндарын Жәңгірдің ата жауы Батырдың төңірегіне топтастыра түсті. Ақыры Батыр 1643 (қой) жылы олардан елу мыңдай қол жинап, жолдағы қырғызды қырып, қазақ жеріне аяқ басты. Орыс тарихшысы А. Левшиннің айтуынша осы жорықта Батыр 10 000-ға жуық қырғыз-қазақтарды тұтқынға алды. Осыдан соң ол енді Жәңгірдің барлық әскерлерін қырып тастауды ойластырды. Орыс тарихшысы мұнан ары не болғанын төмендегіше жазады: «...но сей киргизский султан (Жәңгірді айтып отыр -Т.О.), как видно, искусный в войне, употребил для обороны своей весьма благоразумное средство. Он имел только 600 человек вооруженных. Не смея вступить с сею горстью людей в открытый бой, он поместил одну половину оной между двух гор в ущельи, которое окопал глубоким рвом и обнес высоким валом, а с другою половиною скрылся сам за горою. Зюнгары подоидя к укреплению, напали на оною, и в то самое время, когда они теряли множество людей в сражении, весьма не выгодном для осады по причине узкого пространства, Джангир устремился на них с тыла. Неожиданность сего удара, отважность воинов, избранных для оного и отличные ружья, которыми все они были снабжены, нанесли Багатыру (Батыру-Т.О.) сильный урон» (Левшин, 1996:160-161). Жәңгірдің осы шайқасын Жоңғариядағы Тобылдан барған қазақ атаманы Гавриил Ильин былай деп айтады: «И Янгир де покопав шанцы меж камней, и в те шанцы посадил 300 человек с вогненным боем, а сам с тремястами стал в прикрытие за камней. И кон де тайша с воинскими людми приступил к шанцам и из шанцов де у контайши побии монгих людей» (Великие битвы, 2011:168).

Ал енді нақты деректер негізінде баяндалған осы соғыстың әскери өнер тарихында өзіндік ерекшеліктермен ерекшеленетінін байқап отырмыз. Алайда осындайда аталған деректерде кейбір шатасулар орын алғанын да айта кеткен жөн деп ойлаймыз. Біріншіден айтармыз, Орбұлақтағы соғыс екі кезеңнен тұрады. Алғашқы кезеңін жоғарыда айттық. Осы алғашқы ұрыс Қазыбек бек Тауасарұлы көрсеткендей, Лабастағы Доңыз тау ішінде тар қапаста болды. Онда пілте мылтық ататын мергендер бар 300-дей сарбаз сол тұста мосқал тартқан Жиёмбет батыр мен мерген Жақсығұлдың бастауымен тастың тасасына жасырынып, ал қалғандары, яғни жас батырлар Жәңгір мен Қарасайдың бастауымен тау айналып жаудың ту сыртынан келді. Осы соғысқа Жалаңтөс бахадүр бастаған 23 мың қол келіп үлгерді.

Осы жерде айтпауға болмайтын маңызды мәселе – Жалаңтөс батырдың кім екендігі. Жоғарыда аталған орыс тарихшысы оны «татар» деп бұрмалап көрсеткен. Шындық тек Қазыбек бек Тауасарұлының еңбегінде ғана айтылған. Өкінішке орай, осыны ескермей, қазіргі тәуелсіздік тұсында да іргелі зерттеулерде Жалаңтөстің шығу тегі бұрмаланып берілуде. 2010 жылы жарық көрген «Қазақстан тарихы мен мәдениетінің үлкен атласы» атты іргелі ұжымдық еңбекте Санкт-Петербургтегі тарихшы қазақ Т. Сұлтанов Жалаңтөс бастаған 20 мыңнан астам жасақты «өзбек әскері» деп жазған (Қазақстан

тарихы мен мәдениетінің үлкен атласы, 2010). Бұл әрине, тарихты көпе-көрнеу бұрмалау. Жалаңтөстің жанында ең алдымен оның өзі шыққан қазақтың Әлім тайпасының және Кіші жүздің жігіттері болды. Бәлкім, ресейлік тарихшылар үшін Жалаңтөстің кім екендігі маңызды бола қоймас. Алайда, оның жаңадан, қайта жазылып жатқан қазақ тарихында халқымыздың көрнекті тұлғалардың бірі болып табылатынын ұмытуға тиіс емеспіз. Сондықтан да осы шайқаста Батыр он бір мың бесжүз адамынан айырылды.

Екінші соғыс арада бір жылдан соң, келесі жылы болды. Бұл тарихта Орбұлақ шайқасы деген атпен белгілі. Өйткені, жаудың жолына оқпан, яғни ор қазу осы екінші соғыста орын алған. Жоғарыда біз баяндаған деректерде И. Фишер, А. Левшин тәрізді орыс тарихшылары осы екі соғысты ажырата алмай біріктіріп жіберген де, сондықтан да оқиғаны шатастырып баяндаған. Екінші соғыс туралы Қазыбек бек Тауасарұлы тағы да нақты жазған. Онда мынадай жолдар бар: «...Есі жиналып болғанда ол (Батыр-Т.О.) 1024 жылы (1644 ж.) қазақпен қайта соғысты. Соғыс ескі Жаркент балығынан күншілік жерде Қосқолаң тауының арасында болды. Жәңгір Қарасай мен Ағынтай екеуінің қолын оқпанаға орналастырды. Батыр қолының дайын жатқан, оқпанадағы жайын білмеген олар қатты қырғынға ұшырады. Әйтеуір казак қолындағы кіші қатынын босатып алуға ғана шамасы жетті. Қосқолаң ұрысқа әдейі таңдалған болатын. Өйткені таудың терісінде беткей, түстігі тауға кірер өзен еді. Ал жау келетін жақ тегіс және көп жер көрініп тұратын. Оқпана қазылған жер биікте еді де, сырты терең сай. Аттар сонда әзір тұрды. Хан өзі Қызылқиядан атой салды. Сөйтіп, қалмақ тағы шығындады. Бұл ұрысты мен өз басым жоғары бағаладым. Мұндай ұрыс жүргізу үшін, әжептеуір әскери білім керек болатын» (Шапырашты, 2008: 911).

Біздің ойымызша, өткен ғасырдағы Н.А. Полубояриновтың переселен басқармасына арналып жасалған картасында көрсетілген Айна-Булақ деген өзеннің маңындағы «Калмык курсы. Урочище» деген жер атауы осы екінші соғыс өткен тарихи орынды көрсетеді (Великие битвы кочевников, 2011: 169)

Ал енді осы айтылғандарды бір ауыз сөзбен қорытып айтар болсақ, Орбұлақ шайқасының кезінде жоғарыдағыдай бұрмаланған және назардан тыс қалған тұстарын бүгінде, қалпына келтіруге тарихшылардың бүгінгі ұрпағы міндетті.

Жәңгір және қазақ батырлары. Кейбір тарихшылар өздерінің осы оқиғаға байланысты зерттеулерінде соғысқа алдын ала жан-жақты дайындалып, тіптен жау жолына арнайы оқпан қазған Жәңгірдің неліктен аз ғана қол жинағанын түсіне алмай дал болады. Әрине, жау арасындағы тыңшылар арқылы Жәңгір ойраттардың осынша көп әскермен келе жатқанынан хабардар болған болатын. Солай бола тұрса да, оның ең болмаса қазақтың жасағының санын 1 мың адамға жеткізе алмағанын байқаймыз. Мұның себебін кейбір тарихшылар Жәңгірдің «жақында ғана хан болып сайланып, сондықтан да ел арасында әлі де беделді тұлғаға айнала алмағандығынан» іздестіреді. Біздіңше, бұл Жәңгірдің аз ғана әскер жинауының негізгі себебі бола алмайды. Өйткені, көріп отырғанымыздай, Жәңгірдің төңірегіне сол замандағы қалмаққа қарсы күресуші қазақтың әр аймағынан келген белгілі батырларының көпшілігі жиналған. Тіптен, ертерек хабар алған, алыстан ат арытқан Жалаңтөс баһадүр де келіп үлгерген. Бұл Жәңгірдің сол тұстағы қазақ қоғамында аса беделді болғанын және бұл ұрысқа алдын ала дайындалғанын көрсетеді.

Біздің ойымызша, Жәңгірдің аз ғана қол жинауы осы қорғаныс соғысын дайындау ісінің өте құпия жүргізілуінен болса керек. Жәңгірдің жанындағы Қарасай тәрізді қазақтың белгілі батырлары егер де ел арасынан сан

мындаған көп әскер жинар болса, онда Орбұлақ шайқасының жасырын ұйымдастырылған әдіс-амалдары қалмақтарға алдын ала белгілі болатын еді. Сондықтан да Жәңгірдің төңірегіндегі қазақ батырлары елді шулатпай, өздерінің жасақтарының арасынан ең сенімді, құпияны берік сақтайтын сарбаздарды ғана соғысқа тартқан деп қорытынды жасағанмыз дұрыс. Осының арқасында санының аздығына қарамастан Жәңгірдің жасағы осы соғыста ерліктің ғажайып үлгісін көрсетті.

Ал енді Жәңгір сенген қазақ батырлары кімдер еді? - деген мәселеге келейік. Олар туралы орыс зерттеушілері мардымды мәліметтер бере алмайды. Ал Қазыбек бек Тауасарұлы бұл мәселені жоғарыда айтылған еңбегінде нақтырақ айтқан. Ол былай деп жазады: «Бұл соғыс осылай аяқталуы тиіс екен, өйткені Жәңгір жанындағы 700 адам бәрі сен тұр, мен атайын, сыннан өткен Қарасай, Ағынтай, Жиёмбет, Сарбұқа, Көксерек, қырғыз Көтен, Табай батыр әр қайсысы жүз кісіге татитын адамдар болатын. Осы ұрыста төрт адам ерекше көзге түскен. Жекпе-жек болмаған, мерген Дулат – Жақсығұл, арғын Тоқан баласы Қомпай батыр, бұл Сүйіндік тұқымы еді, Шапырашты Алтынайұлы Қарасай және Суан – Ханбағыс тұқымы Елтінді батыр. Байтүгей баласы Елтінді батыр осы ұрыста баға жетпес жәрдем жасады. Бұрын қазақтың қалмаққа барымтасына көп қатысқан, жылқы алатын Елтінді Ертіс пен Іле арасын талай сүзіп өткен-ді. Оның жер жағдайын жақсы білуі Қарасайдың оң қолына шығарды. Одан кейін де Елтінді үшбу жеріндегі ұрыстарда мехкамдық жасады» (Шапырашты, 2008: 910).

Алайда қалмаққа қарсы соғыста қазақ батырлары ерліктің ғана емес, қасіреттің де талай рет куәгері болды. Аталмыш Орбұлақ соғысынан соң келесі, жылқы жылы қалмақтар қырғыздарға тиісті. Бұл соғысқа 5000 қолды бастап барған Қарасай, жанталаста атақты қалмақ билеушісі Батырдың өзіне қарсы кездесіп қалып, оның оң қолын шауып түсірді. Осы жараның қағынып кетуінен қонтайшы көп кешікпей қайтыс болды. Бұл әрине, қайталанбас, теңдесі жоқ ерлік еді. Өкінішке орай, қалмаққа қарсы Қарасай тәрізді қазақ батырларының ерлігін ұйымдастырған және оларды саяси тұрғыдан рухтандырған Жәңгірдің өзінің де қалмаққа қарсы осындай шайқастардың бірінде қаза тапқаны белгілі. Ол туралы Қазыбек бек Тауасарұлының еңбегінде нақтырақ жазылған: «... осы ұрыстың аяғы келесі жылға созылып, Жәңгірдің жекпе-жекке шығуына тура келді. Сесеннің ұлы Қалдан Жәңгірді атап шақырды. Қарасай мен Ағынтайға қара қазақ деп қарады. Оған өзі сияқты хан тұқымы керек-ті. Жәңгір шықты. Ұзаққа созылған ұрысқа сәскеден үлкен бесінге дейін Жәңгір он жеті жасар қалмаққа шыдап бере алмады.» (Шапырашты, 2008: 912). Осы (Бұл деген сөзбен алмастырылса) айтылғандар осы соғыс кезінде қалмақ жағында куәгер болған Зая – Пандитының биографиясында тағы да дәлелденген. Онда мынадай сөздер бар: «Цэцэн- хан 1652 году подчинил бурутов и что в этом походе сын его Галдама, имевший 17 лет от роду, «заколот Янгир- хана» (Аристов, 2001: 407). Ия, көріп отырмыз, Қазыбек бек Тауасарұлы мәселенің ақиқатын айтып отыр. Бұл осы деректік еңбектің шынайылығына негізсіз күмәнданатындарға сабақ болуы тиіс. Осындайда тағы бір айтарымыз, осы автор қайтыс болған Жәңгірдің өзінің серіктерімен осы ұрыс болған жерде - Сарыбелде жерленгенін де нақты айтқан. Бұл ол Түркістанда жерленген деп қателесіп жүргендерді қайта ойландыруы тиіс.

Есімі ел есінде. 1664 (ескіше 1042 ұлу) жылы Қарасай ұрысқа ақырғы рет алпыс алты жасында шықты. Арқос Аңқойынан (қазірше Жоңғар қақпасы) екі мың торғауыт Наймандар мен Жалайырларға шабуыл жасап, Қарасай мен Ағынтай тағы да ұрысқа кіріп, жауды қуады. Осы ұрыста Қарасай батыр

ауыр жараланды. Ағынтай батыр да аяғынан жараланып, ақсақ болып қалды. Дегенмен де ел басына күн туғанда қарап жата алмай, Қарасай 1669 жылы Ресеймен келіссөз жүргізуге барған. Алайда ол, орыс патшасы әкімдерімен келісімге келе алмады. Қарасай батыр мен кіші жүз – Жетісу-Тама-Тұғынай, Найман-Матай Кеден би үшеуі бес ай бойы келіссөз жүргізіп, қару-жарақ, зеңбірек сұрады. Бірақ орыстар көмектен бас тартты. Осы бір жылдары қазақ жері едәуір тынышталды. Қарасай батыр бірсыпыра туғандарымен өзінің қандыкөйлек досы Ағынтай еліне көшіп барады. Онда бір жылдай тұрып, 1671 доңыз жылының тамыз айында жетпіс үш жасында дүниеден өтеді. Сүйегі Арқада, Айыртау деген жерге қойылды.

Жазба деректерде аз аталса да, халық Қарасайдай ерен батырын ұмытпай, жадында сақтап, бүгінгі күнге, бізге жеткізді. Сүйінбай Аронұлы және Жамбыл оны өздерінің толғауларында жырлады. Батырдың ерліктерін халық жырлары, шежірелік деректер ғана емес, топонимикалық атаулар да дәлелдейді. Кезінде Қарасайдың қалмаққа қарсы ерлік күресінің куәсі болған жер-су атаулары да халыққа кеңінен әйгілі болды. ХҮІІІ ғасырда өмір сүрген Қазыбек бек Тауасарұлы осыған байланысты былай деп жазып кеткен: «Жетісуда Қарасай атымен аталатын жеті сай, үш қыстақ, бір тау, бір шоқы бар. Бұлар бекер аталмаған. Осындай атаулар біздің жұрт жерінің қай жерінен де табылады. Қаратауда үлкен үңгір бар. Мен бұл үңгірді өзім көрдім. Үңгір бірнеше тармақ, бір үлкен ұрыста, қыста боран болғанда, Қарасай батыр барлық мың кісілік қолымен осыған кіріп паналаған. Алатауда-Теріскесте де Қарасай деп аталатын шұңқыр бар. Қарасай батыр қара жорғасымен осыған түсіп кетіп, бір апта жатқан. Соның көбінде Қарасай соғыс салғанда, Есім хан соны Қарасай атымен атауға өмір етіп отырған. ... Мысалға, Үш Қараш астында Қарасай атты қыстау бар. Бұл қыстаудың ерекшелігі – көше тартылған, оған Түрген өзенінен бұрып тоған тартқан қала» (Шапырашты, 2008: 914). Бұл ХҮІІІ ғасырда айтылған дерек. Одан бері екі ғасырдан астам уақыт өтіп кетті. Уақыт өте келе топонимикалық атаулардың түрлі себептермен өзгерістерге ұшырайтынын бәріміз білеміз. Солай бола тұрса да, Қарасай батырға байланысты кейбір атаулар әлі күнге дейін сақталып қалған. «Қарақыстақтағы Ауызөткел тұсындағы биік шоқы Қарасай шоқысы деп аталады» (Қазақ Совет Энциклопедиясы, 1975:497).

Тағы бір ескеретін мәселе, Қарасай батыр қалмақтарды жеңген жер атаулары батырдың өзінің атымен емес, соғыс нәтижесімен аталып кеткен. Мысалы, Таластағы ежелгі Құлан қаласы төңірегінде болған бір шайқаста Қарасай өзінің жасағымен, түнде терең сай қойнауында ұйықтап жатқан қалмақтың үш жүз адамының көптеуілерін, яғни күзетшілерін таң атқанша түгел өлтіріп, сайды қоршап алған. Танертең торғауыттар мен ойраттар тұрса жағалай қазақ жасақтары сайды қаумалап қоршап тұр екен. Тұтқындар арасында кезінде Есім ханның қолынан қаза тапқан қалмақтың әйгілі, Қарасайдың алдаспанынан ауыр жарақаттанып қаза тапқан Батыр хонтайжының ұлы Оңша, Талай тайшасының баласы Сожы, Байбағыс тайшысының баласы Жамбыл бастаған он ұлы, Торық тайшының өзі тағы да басқа нояндар бар болып шыққан. Осыдан соң бұл, қалмақтың бүкіл бетке ұстарлары қамалған сайды халық «Тұтқын сай» деп атап кетіпті (Шапырашты, 2008: 913). Тарихымызға қосымша дерек берер мұндай топонимикалық атаулар қазақ жерінде баршылық. Бәлкім бұлардың кейбірін «Рухани жаңғыру» бағдарламасымен рухтанған жергілікті өлкетанушылар алда тағы да айқындай жатар деп үміттенеміз. Айбынды батырды есте қалдыру үшін елімізде біраз жұмыстар жасалды. Елдің басты қалаларында оның атында

көшелер бар.1999 жылы Петропавл қаласының театр алаңында Қарасай мен Ағынтай батырлардың ұлы достығының құрметіне көрнекті ескерткіш тұрғызылды.

Қорытынды. Қазақта Қарасай тәрізді ел басына күн туған қиын-қыстау заманда халықтық ортадан суырылып шығып, көзге түскен, Отанымызды жанын сала қорғаған батырлар баршылық. Олардың ерлікке толы іс-әрекеттеріне жан-жақты баға беру бүгінгі зерттеушілердің жаңа ұрпағының, жалпы ұлттық тарихымыздың басты міндеттерінің бірі. Бұлай дейтініміз, жоғарыда айтылғандардан көріп отырғанымыздай, бір ғана Қарасай батырдың өзіне қатысты қолда бар азын-аулақ тарихи деректердің өзі қазақ халқының жоңғар басқыншыларына қарсы жанқиярлық ерлік күрестерінің жарқын беттерін нақтылай түсуге, мысалы, Орбұлақ тәрізді ұлы шайқастарының белгісіз тұстарын анықтауға, Жәңгір хан және Жалаңтөс баһадүр тәрізді ерен тұлғаларының, және оларды сол заманда қоршаған атақты батырлардың қайталанбас бейнелерін аша түсуге айтарлықтай көмек көрсетті. Осылайша, аталмыш замандағы қазақ халқының тарихы да жаңа тұлғалармен және олар туралы тың деректермен толығырақ түсті.

Егерде «тарих дегеніміз шын мәнінде адам қызметі» деген қағиданы мойындайтын болсақ, және қазақ тарихын тартымсыз да сүреңсіз біржақты баяндалатын тарихқа айналдырудан бас тартуды берік мақсат етсек, алда тарихи зерттеулерде Қарасай тәрізді жалпыхалықтық тұлғалар тарихын зерттеуге, оларды жатық та халықтық тілде баяндауға батыл баруымыз керек. Әрине, мұндай зерттеулердің жоғарыда айтып кеткеніміздей өзіндік ерекшеліктері мен қиыншылықтары баршылық. Мұны нақтылай түссек, жазба деректердің жетіспеуі, өзімізге көрші елдердің жазбаларының мәселені толық түсінбей, немесе қасақана бұрмалауы және т.б. кедергілер, белгілі бір тарихи тұлғаның қызметін баяндауда дәстүрлі деректерге, ауыз әдебиеті үлгілеріне, шежірелік мәліметтерге баса назар аударуды қажет етеді. Қалай десекте, бұл біздің халқымыздың тарихына тән өзіндік ерекшеліктер. Бұдан ешқайда қашып құтыла алмайсың. Сондықтан да, алда қолда бар халықтың өзі жасаған мәліметтер мен деректерден қашқақтамай, оларды басқа жазба және материалдық нұсқалармен салыстыра отырып, Қарасай тәрізді жеке тарихи тұлғалар бейнесін шынайы ашатын жаңа зерттеулерге көптеп баруымыз керек.

Әдебиеттер:

Аристов Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения западного Тянь-Шаня и исследования по его исторической географии. Б., 2001. 407 стр. // Үзінді мына кітап бойынша беріліп отыр: проф. Поздеева «Образцы народной литературы монгольских племен», 1880 г., С. 147.

Әлімбай Нұрсан, Нәпіл Базылхан. «Қараса ибн Көшек ибн Айдар ибн Байсал». Галиев В.З. Хан Джангир и Орбулакская битва. Алматы, 1998.

Гродеков Н.И. Киргизы и каракиргизы Сыр-Дарьинской области. Т.1. Юридический быт. Ташкент, 1889. 4-7 бб.

Великие битвы кочевников. Алматы, 2011.

Ибн түркі Ибн Жәдікке арналған екі қолжазба бойтұмар-шежіре туралы// Орталық Музей еңбектері. Т. I Алматы, 2004. 308-309 бб.

История Джунгарского ханства. Москва, 1983.

Қазақстан тарихы мен мәдениетінің үлкен атласы. Алматы, 2010.

Қазақ Совет Энциклопедиясы // Қарасай батыр. Алматы, 1975. 497 б.

Қасиетті Орбұлақ. Тарихи жинақ. Алматы, 2018.

Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы, 1996 г. 160-161 бб.

Русские в Евразии XVII-XIX вв. Миграции и социокультурная адаптация в иноэтнической среде. Тула, 2008 г. С. 23-24.

Трепавлов В.В. Сибирский юрт после Ермака: Кучум и Кучумовичи в борьбе за реванш. М., 2012.

Тынышпаев М.История казахского народа. Алматы, 1993.

Шапырашты Қазыбек бек Тауасарұлы. Түп-тұқыйаннан өзіме шейін. Шежіре, естелік. Алматы, 2008.

References:

Aristov N.A. Usuni I kyrgyzy ili kara kyrgyzy: Ocherki istorii i byta naselenie zapadnogo Tyan'-Shanya I issledovaniya po ego istoricheskoi geographii. B., 2001. 407 str. // Uzindy myna kitaptan berilip otyr: prof. Pozdeyeva «Obrazcy narodnoi literatury mongolskih plemyon», 1880 g., s. 147. [In Russian]

Alimbai Nursan, Napil Bazylkhan. «Karasa ibn Koshek ibn Aydar ibn Baisal» [In Kazakh]

Galiev V.Z. Khan Zhangir i Orbulakskaya bitva. Almaty, 1998. [In Russian]

Grodekov N.I. Kyrgyzy i karakyrgyzy Syr-Dariynskoi oblasti. T.1. Yuridicheski byt. Tashkent, 1889. 4-7 bb.

Velikie bitvy kochevnikov. Almaty., 2011. [In Russian]

Ibn turki Ibn Zhadikke arnalgan eki kolzhazba boitumar – shezhire turaly // Ortalyk muzei enbektery. T.1 Almaty, 2004/ 308-309 bb. [In Kazakh]

Istoriya dzhungarskogo khanstva. Moskva, 1983. [In Russian]

Kazakhstan tarihy men madenietynin ulken atlas. Almaty 2010. [In Kazakh]

Kazakh Soviet Enciklopediyasy // Karasay batyr. Almaty, 1975. 497 b. [In Kazakh]

Kasietty Orbulak. Tarihy zhinak. Almaty, 2018. [In Kazakh]

Levshyn A.I. Opisanie Kyrgyz-kazachih, ili Kyrgyz-kaisatskih ord I stepei. Almaty, 1996g. 160-161 bb. [In Russian]

Russkie v Evrazii XVII-XIX vv. Migratsii i sociokulturnaya adaptatsiya v inoethnichnoi srede. Tula, 2008 g. str. 23-24. [In Russian]

Trepavlov V.V. Sibirsky yurt posle Yermaka: Kuchum I Kuchumovichi v bor'be za revansh. M., 2012. [In Russian]

Tynyshpaev M. Istoriya kazakhskogo naroda Almaty, 1993. [In Russian]

Shapyrashty Kazybek bek Tauasaruly. Tup-tukyannan ozyime sheyn. Shezhyre, estelyk. Almaty, 2008. [In Kazakh]

МРНТИ 03.81.00

**ИЗУЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИХ ГРУПП КАЗАХОВ
В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ РОССИЙСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ
(XVIII – НАЧАЛО XX ВВ.)**

Смағұлов Болат

кандидат исторических наук, доцент, научный сотрудник
Отдела этнологии и антропологии Института истории и этнологии
Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан
(КН МОН РК), г. Алматы. E-mail: bolat.smagul.1976@gmail.com

Аннотация. В статье дается анализ работ российских исследователей, посвященных исследованию субэтнических и генеалогических групп казахов в обозначенный период времени. Автор обращает внимание на этнографические особенности субэтнических групп казахского населения, в частности, т.н. «шала-казахов». Показаны особенности и факторы формирования указанных групп в составе казахов. Рассматриваются процессы вхождения в состав казахского народа части каракалпаков, узбеков, калмыков и других иноязычных групп населения. В работе обращается также внимание на особенности изучения российскими авторами субэтнических и генеалогических групп казахов. В частности, речь идет о появлении первых специальных работ, посвященных отдельным генеалогическим группам, к примеру, толенгутам. Также автор статьи останавливается на оценке вклада отдельных российских ученых в исследование обозначенной темы.

Ключевые слова: этнография и этническая история казахов, субэтническая группа, генеалогическая группа, «кожа», толенгуты, торе, ногаи и другие группы казахов, «шала-казахи», катаганы, российская этнография.

ҒТАХР 03.81.00

**РЕСЕЙДІҢ РЕВОЛЮЦИЯҒА ДЕЙІНГІ ТАРИХНАМАСЫНДА
ҚАЗАҚТАРДЫҢ КЕЙБІР ГЕНЕАЛОГИЯЛЫҚ ТОПТАРЫН ЗЕРТТЕУ
(XVIII – XX ҒАСЫРДЫҢ БАСЫ)**

Смағұлов Болат

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің
(ҚР БҒМ ҒК) Этнология және антропология бөлімінің ғылыми қызметкері,
тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Алматы қ-сы
E-mail: bolat.smagul.1976@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада қазақтардың субэтникалық және генеалогиялық топтарын зерттеуге арналған ресей зерттеушілерінің көрсетілген мерзім ішіндегі еңбектеріне талдау беріледі. Автор қазақ халқының, дәлірек айтқанда «шала қазақтар» деген, жекелеген топтарының этнографиялық ерекшеліктеріне назар аударады. Қазақтардың көрсетілген топтарының қалыптасуындағы өзгешелік пен факторлар көрсетіледі. Қазақ халқының құрамына каракалпақ, өзбек, қалмақ және басқа да өзге тілді халықтардың бір бөлігінің кіруі қаралады. Еңбекте ресей авторлары қазақтардың субэтникалық және генеалогиялық топтарын зерттеудің ерекшеліктеріне де көңіл

аударылады. Дәлірек айтқанда, жекелеген генеалогиялық топтарға, мысалы, төлеңгіттерге арналған тұңғыш жұмыстарды айтып отырмыз. Сонымен қатар, мақала авторы Ресейдің жекелеген ғалымдарының белгіленген тақырыпты зерттеуге қосқан үлесін бағалауға да тоқталды.

Кілт сөздер: казактардың этнографиясы мен этникалық тарихы, субэтникалық топ, генеалогиялық топ, казактардың «қожалар», төлеңгіттер, төрелер, ноғайлар және басқа да топтары, «шала қазақтар», қатағандар, Ресей этнографиясы.

IRSTI 03.81.00

**STUDY OF SOME GENEALOGICAL GROUPS OF KAZAKHS IN PRE-
REVOLUTION RUSSIAN HISTORIOGRAPHY
(XVIII –AT THE BEGINNING OF 20 CENTURY)**

Smagulov Bolat

Researcher at Ch.Ch. Valikhanov institute of history and ethnology

Candidate of Historical Sciences, ass. prof, Almaty

E-mail: bolat.smagul.1976@gmail.com

Abstract. In article the analysis of works of the Russian researchers devoted to a research of subethnic and genealogical groups of Kazakhs during a specified period of time is given. The author pays attention to ethnographic features of separate groups of the Kazakh population, in particular, of so-called «shala-Kazakh». Features and factors of formation of the specified groups as a part of Kazakhs are shown. Processes of entry into the structure of the Kazakh people of a part of Karakalpaks, Uzbeks, Kalmyks and other foreign-language groups of the population are considered. The paper also draws attention to the peculiarities of the study by Russian authors of sub-ethnic and genealogical groups of Kazakhs. In particular, we are talking about the appearance of the first special works on individual genealogical groups, for example, tolengut. The author also dwells on the assessment of the contribution of individual Russian scientists to the study of the indicated topic.

Keywords: ethnography and ethnic history of Kazakhs, subethnic group, genealogical group, «Qojalar», Tóleңгіt, Tóre, Noғai and other groups of Kazakhs, «shala-Kazakhs», Kataghans, Russian ethnography.

Введение. Анализ историографических аспектов изучаемой темы является необходимым элементом любого исследования. Это позволяет выявить достижения и проблемы на предыдущих этапах проведения исследований, а также подвести определенный итог и обозначить дальнейшие перспективы какой-либо темы на будущее.

Данная тема соотносится также с основными направлениями внутренней и внешней политики современного Казахстана. Отметим, что историческая наука в этом случае играет определяющую роль, формируя базовые принципы и позиции в отношении собственной национальной истории, трактовки ее отдельных событий и исторических личностей с позиции независимого государства.

Цель данной статьи – провести историографический анализ литературы по субэтническим и генеалогическим группам в составе казахского народа в

период Нового времени.

Методика и методология. При анализе материалов и их научной интерпретации нами использовались следующие научные методы: анализ, синтез, сравнение, диахронный.

В настоящее время в этнологической науке для анализа отдельных групп в составе какого-либо этноса используются понятия этнографической и этнической (субэтнической) группы. Этнографическая группа отличается некоторыми локальными особенностями традиционно-бытовой культуры, выделяемые исследователями, но при этом она не осознает себя в качестве особой группы и самосознанием не обладает. Этническая (субэтническая) группа является частью этноса, но она обладает не только особенностями традиционной культуры, но осознает свое отличие от остальной части этноса. Указанные группы в составе какого-либо этноса складываются разными путями (территориальное обособление части этноса, остатки прежнего родоплеменного деления, незавершенность процесса ассимиляции какого-либо народа или его части, особый социальный (этносоциальный, этноконфессиональный) статус части населения) (Субэтническая группа, 2018).

Подобные группы имели место и в составе казахского этноса. Российские исследователи, путешественники, военные, посещавшие Казахстан XVIII – XIX вв., помимо традиционных родовых объединений (ру, жүз) выделяли в составе казахов особые группы населения, которые именуются в литературе «сословиями», «субэтническими группами», «родами» и др. Существование таких групп не нарушало этнического единства казахского народа. Так, В. В. Радлов писал: «хотя названия родов очень явственно свидетельствуют о том, что казак-киргизы (казахи. – Б.С.) сформировались из пестрого конгломерата самых разных тюркских племен с примесью племен монгольских и даже самоедских, приходится все-таки констатировать, что в социально-политическом и языковом отношении все киргизы (казахи. – Б.С.) на огромном участке их распространения так тесно слились и переплавились, что мы по праву можем называть их единым народом, так как им вообще присуще осознание единства своего народа и его неразрывной общности» (Радлов. 1989: 111).

Результаты. Целенаправленное изучение различных регионов Казахстана, этнографии казахов, в том числе субэтнических и генеалогических групп в составе казахского населения началось с XVIII в. со времени начала подчинения казахских земель Российской империи. Русские военные и административные власти организовывали экспедиции, поездки в Казахскую степь с целью сбора различной информации (расселение, быт, обычаи и обряды казахов, климат, флора и фауна и т.д.). В ходе подобных мероприятий был собран значительный материал, связанный с нашей темой.

В 1762 г. в Санкт-Петербурге была опубликована работа географа, историка и краеведа П.И. Рычкова (1712–1777) «Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии» (Рычков, 1762). В своей работе П.И. Рычков помимо прочего упоминает родовые подразделения казахов Среднего и Младшего жузов (Рычков, 1762: 52, 134, 139, 140), а также останавливается на происхождении в составе казахов генеалогической группы населения под названием «кожа». По его мнению, кожа произошли из «перешедших в Туркестан агарян» и которые в «за святых почитаются» как потомки Мухаммеда, причем «из таких ходжей доньне в туркестанской большой мечети есть гроб одного по их закону за святого почитаемого,

которой именуется Ходжа Ахмет» (Рычков, 1762: 20).

В 1771 году в Санкт-Петербурге вышли «Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в Киргиз-кайсацкой степи в 1771 году» (Дневные записки..., 1772), в которой даны наблюдения и размышления путешественника и географа, сына П.И. Рычкова Н.П. Рычкова (1746–1798), относящие к нашей теме. Так, Н.П. Рычков также упоминает в своих записках генеалогическую группу «кожа». В частности, он пишет: «Киргисцы (казахи. – Б. С.)... не имеют собственных своих священников, но вместо того в осеннее время посещают их ходжи, ахуны и муллы, приезжающие из Ташкента, Туркистана и Хивы. Они обогащают их всякою скотиной, а те обогащенные подлогом своей святости, возвращаются в пределы своего отечества» (Дневные записки..., 1772: 26).

В этом же труде Н.П. Рычкова мы видим одно из первых упоминаний о вхождении в состав казахского этноса части ногаев, когда ногаи «стали кочевать по степи обще и с женами своими, умножая род свой время от времени более... Впрочем ныне они вообще называются киргиз-кайсаками; и сие новое нарицание употребительнее между их народом, нежели древнее» (Подробнее см.: Дневные записки..., 1772: 32–33).

В 1773 году была опубликована работа естествоиспытателя, путешественника П.С. Палласа (1741–1811) «Путешествие по разным провинциям Российской империи» (Паллас, 1773), в которой помимо всего остального имеются сведения и по этнографии казахского народа в интересующем нас аспекте. Так, П.С. Паллас дает краткую характеристику представителям төре и кожа: «Имеющие у себя в ведомстве большое число подчиненных называются ханами и султанами. Также есть еще и другие чины оным подсудные, а именно: дворяна, бю именуемые; почтенные люди старинного поколения ходжа и еще другие мурзы называемые» (Паллас, 1773: 578–579). В описании П.С. Палласа мы встречаемся и с упоминанием ногайской темы: «Форпост Сарачик или Сарачиковка стоит близ Яика на восточной стороне рва, оставшегося от прежде бывшего на сем месте многолюдного татарского города Сарачика. Я не намерен здесь повторять то, что рассказывают о судьбине сего нагайского города и о переселении его жителей в нынешнюю Хиву, но сообщу только краткое описание находящихся там остатков» (Паллас, 1773: 610).

В 1799 году была издан труд этнографа, путешественника И.Г. Георги (1729–1802) «Описание всех в Российском государстве обитающих народов. Их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей» (Георги, 1799), вторая часть которого была посвящена «народам татарского племени», то есть тюркоязычным народам. Часть материала посвящена непосредственно казахам («О Киргизцах»), которые, как он отмечает, «известны также и под именем Казачьей орды». Основываясь на преданиях казахов, И.Н. Георги пишет, что они «потомки крымского хана Кундугура, следовательно, настоящие по природе ногайцы» (Георги, 1799: 119).

В 1830 году была опубликован большой состоящий из шести частей труд военного С.Б. Броневского (1786–1858) «О Киргиз-Кайсаках средней Орды» (Броневский, 1830: Ч. XLI, Кн. CXIX; Ч. XLII, Кн. CXX; Ч. XLIII, Кн. CXXI; Ч. XLIII, Кн. CXXIII; Ч. XLIII, Кн. CXXIV). Стоит при этом отметить, что, насколько можно судить, эти части не отделены друг от друга тематически: каждая из частей является продолжением предыдущей.

В первой части (Броневский, 1830: Ч. XLI, Кн. CXIX). С.Б. Броневский

рассматривает несколько вопросов, в том числе вопрос о почитании в казахском обществе «кожа»: «Ханы и султаны отечеством своим считают Туркестан: дед о отец Букея владели в Туркестане. Род Букея и доньне боготворит Азрет или все равно Туркестан, где хранятся праведного Азрета, по преданию из Божия угольника и батыра. Фамилия Букея... тела усопших своих родоначальников не взирая на отдаленность туда отвозит для погребения» (Броневский, 1830: Ч. XLI, Кн. CXIX: 413–414).

Большой интерес для нас в рамках нашей темы представляет вторая часть труда С.Б. Броневского (Броневский, 1830: Ч. XLII, Кн. CXX). Здесь мы видим упоминания о барымте, в котором принимали участие ханы и их толенгуты (Броневский, 1830: Ч. XLII, Кн. CXX: 80). С.Б. Броневский отмечает сложный этнический состав толенгутов, которые состояли «из плененных предками их Каракалпаков, Бухарцов, Ташкенцов и Калмыков» (Броневский, 1830: Ч. XLII, Кн. CXX: 83). На толенгутах автор останавливается более подробно в параграфе «О Теленгутах или невольниках». Он характеризует их как «класс прислуги у Солтанов и Киргизцев», сообщает, что в составе толенгутов помимо упомянутых выше народов и групп населения были и башкиры (Броневский, 1830: Ч. XLII, Кн. CXX: 96).

В своем труде С.Б. Броневский особо останавливается на характеристике «кожа»: один из параграфов рассматриваемой части записок автора называется «О Хожах, в Киргизской степи пребывающих» (Там же: 93–94). С.Б. Броневский пишет, что кожа «берут свое происхождение от Пророка Магомета и первых проповедников его закона, родом Узбеки, Ташкенцы и Бухарцы, по набожности исправляют должности духовные и пребывают в особом уважении» (Там же: 93).

В третьей части своего труда в параграфе «О разных Азиатцах в средней Орде пребывающих» (Броневский, 1830: Ч. XLII, Кн. CXXI) С.Б. Броневский говорит о вошедших в состав казахов выходцах из Средней Азии и Восточного Туркестана, которые переселялись на казахские земли «по приглашению киргизских (казахских. – Б. С.) солтанов... на условия быть с ними вечно» (Броневский, 1830: Ч. XLII, Кн. CXXI: 162).

В пятой части (Броневский, 1830: Ч. XLIII, Кн. CXXIII) в параграфе «Обряды духовные» С.Б. Броневский лишь мельком упоминает о генеалогической группе «кожа» у казахов в связи с исламом: «Киргиз-Кайсаки, хотя и исповедуют законы Магомета, но суть невежи в оном; ахунов, муллов и ходшей содержат в волостях» (Там же: 95).

Шестая часть труда С.Б. Броневского (Броневский, 1830: Ч. XLIII, Кн. CXXIV) содержит примерно наполовину этнографический материал (похороны, свадьбы и др.). Здесь мы находим небольшое упоминание о вхождении в состав казахов некоторой части калмыков (Там же: 215). Помимо прочего С.Б. Броневский рассматривает также и «ногайский» вопрос в связи с упоминанием им развалин трех городов в Центральном Казахстане (Там же: 251–252).

В материалах С.Б. Броневского генеалогическая группа «кожа» фигурирует также в положениях обычного права казахов. Так, «ежели кто Хожу или Муллу поранит, полагается, чтобы обидчик обиженному заплатил штраф 27 штук разного скота, в том числе одного верблюда, а буде нечем платить, то должно отсечь один большой палец, но ежели Хожа будет сам зачинщиком, тогда теряет право иска» и др. (Там же: 263–264).

В 1832 г. опубликовано «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» (Левшин, 1832, Ч. 1, Ч. 2, Ч. 3) историка, этнографа,

государственного деятеля А.И. Левшина (1798–1879), состоявшее из нескольких частей, и в которых были приведены некоторые сведения по интересующей нас теме. В первой части (Левшин, 1832, Ч. 1) А.И. Левшин, рассматривая пути, ведущие от «из Сарайчиковой крепости в Хиву» через перешеек между Каспийским и Аральским морями, один из путей именуется «древней Ногайской дорогой», которая ведет «из Сарайчиковой крепости к остаткам древнего Ургенча» (Левшин, 1832, Ч. 1: 180, 290).

Во второй части своего труда (Левшин, 1832, Ч. 2), А.И. Левшин отмечает, что часть казахов считает себя потомками выходцев из Крыма, а «причиной их переселения в нынешние земли была ссора, возникшая между сыновьями крымского хана Кундугура после его смерти» (Левшин, 1832, Ч. 2: 24–25).

В третьей части (Левшин, 1832, Ч. 3). А.И. Левшин вновь возвращается к «ногайской» теме. Так, по его словам, помимо казахских кладбищ в степях много и других кладбищ, которые казахи, по словам А.И. Левшина, «приписывают ногайцам, некогда в сей стране обитавшим»: «Ногайские могилы отличаются высотой, обширностью и часто состоят из огромных насыпей таких камней, кои перевезены издалека» (Левшин, 1832, Ч. 3: 114).

А.И. Левшин обращается также к вопросу о группах «төре», «кожа» и «төлөнгит» у казахов. Он отмечает, что «кто убьет султана или ходжу, тот платит родственникам убитого кун за 7 человек. Обида султана или ходжи словами наказывается пеней в 9 скотин, а за побои 27 скотин» (Там же: 170).

Что касается толенгутов, то А.И. Левшин указывает на четкую разницу между толенгутами и рабами (кулами). В частности, во-первых, толенгуты «принадлежат к простому народу», а кулы «состоят из пленных русских, персиян, калмыков и проч.» и «не принадлежат к киргизским (казахским. – Б.С.) поколениям», а, во-вторых, туленгуты пользуются одинаковыми с ними (простыми казахами. – Б.С.) правами, а кулы «почитаются товаром или вещью» (Там же: 12–13).

В 1848 году в. выходит многотомное «Военно-статистическое обозрение Российской империи» (Военно-статистическое обозрение..., 1848, Ч. 1; Ч. 2), в котором было уделено внимание и казахским землям. В частности, 14-й том (в двух частях) был посвящен Западнему Казахстану. В 1-й части данного тома рассматривались территории к западу от р. Урал. В этой части упоминаются представители ногайского рода, у которых в 1825 года буря загнала в грязи конные табуны (Военно-статистическое обозрение... Ч. 1: 5).

Кроме того, имеется и краткое упоминание о толенгутах: «Теленгуты составляют не принадлежащее ни к какому роду особое отделение, которое находится в работниках у прочих киргизов (казахов. – Б.С.), 400 кибиток» (Военно-статистическое обозрение..., 1848, Ч. 1: 12).

Во второй части 14-го тома «Военно-статистического обозрения Российской империи» упоминаются некоторые топонимы, связанные с группой «кожа» у казахов: «Со стороны Каратамака у вершины оврага Ходжанын-Сай...» (Военно-статистическое обозрение... Ч. 2: 13), «Ходжа-Куль в долине р. Каулджура... Оно не велико и глубины не более 5–6 футов» (Там же: 64). Отметим также, что «кожа» в указанной части издания упоминаются также в генеалогических преданиях казахов Младшего жуза. Так, по сведениям составителей издания, родоначальником Младшего жуза являлся Алшын: «От трех сыновей его Алима, Кадыр-Худжи и Каракартыша произошли три рода, от 1-го Алимунинский, от 2-го – Байулинский, от 3-го – Семиродский» (Там же: 76).

В рассматриваемой части издания приведен список родовых подразделений

казахов Западного Казахстана, среди которых упоминаются «туленгуты» (60 кибиток) и кожа (528 кибиток). В частности, летние кочевки толенгутов находились на территории близ Уральской линии. При этом толенгуты кочевали «вместе с наследниками ханов Айчувака и Нурали» (Там же: таб. Список...).

Что касается «кожа», то они указаны как подразделение «Ак-Худжинское Джагабайлинского рода». Их летние кочевки находились «при речках Илгуар и Багута», а зимние – «при речке Кориг, против Сыртинской, Увальской и Кызыльской станиц» (Там же).

В этом же году публикуется труд полковника генштаба И.Ф. Бларамбергом (1800–1878) «Земли киргиз-кайсаков Внутренней и Зауральской орды» (Земли киргиз-кайсаков..., 2001). В данной работе рассматриваются история, население, хозяйство, климат Западного Казахстана, уделяется внимание и расселению родовых объединений казахов этой части страны. В частности, подразделения куяс, казак-кулак, уйсунь и костамгалы рода ногай, как указывается, зимуют в верхней части Рын-песков, а летом кочуют в пределах Саратовской губернии. Упоминаются также султаны и кожа (200 кибиток), а относительно толенгутов (400 кибиток) говорится, что они «составляют не принадлежащее ни к какому роду особое отделение, которое находится в работниках у прочих киргизов (казахов. – Б.С.)» (Земли киргиз-кайсаков..., 2001: 20). Название кожа присутствует и в названии озера Ходжа-Куль на востоке Мугоджар (Земли киргиз-кайсаков..., 2001: 99). Кожа фигурируют также в преданиях казахов о происхождении родов Младшего жуза. Так, согласно одному из приведенных И.Ф. Бларамбергом преданий, первым родоначальником Младшего жуза был Тулказ-Алчин, у которого было три сына: Алим-Чуман, Кадыр-Худжа и Каракашыш или Карт-Казак (Земли киргиз-кайсаков..., 2001: 124, 125, 145).

При характеристике казахских земель к востоку от реки Урал, в частности на Устье, И.Ф. Бларамберг упоминает глубокие колодцы, вырубленные в рыхлом известняке, как сообщали ему казахи, ногаями, хотя Бларамберг замечает при этом, это «название неопределительное, означающее вообще все татаро-монгольские племена прежних времен» [Там же, с. 48]. Нугай упоминается и как подразделение рода карасакал (в районе Сырдарьи), а также рода бериш (Земли киргиз-кайсаков...: 116, 121).

В 1848 году вышла статья Н. Троицкого «Взгляд на Внутреннюю Киргизскую Орду» (Троицкий, 2001). В ней опять же кратко упоминаются родовые подразделения казахов, проживавших к западу от р. Урал. В частности, помимо традиционных родов Младшего жуза казахов упомянуты «теленгуты, которые составляют в киргизских (казахских. – Б.С.) ордах вообще прислугу ханов и султанов», «несколько десятков кибиток рода хаджи, почетнейшего перед другими киргизскими (казахскими. – Б.С.) родами своим происхождением», а также «род ногай, возникшего от пришедших сто лет тому назад к Абулхайыр-хану двадцати пяти семейств ногайцев» (Троицкий, 2001: 75).

В 1851 году публикуется статья А. Евреинова «Внутренняя, или Букеевская, Киргиз-казачья орда» (Евреинов, 2001). А. Евреинов обращается к изучению родового состава казахов. В этом случае среди других казахских родов обращают на себя внимание подразделение истек в составе рода кита, род ногай (200 кибиток), состоящий из четырех подразделений: куяс, кустамгалы, казанкулак, уйсун, род теленгут без подразделений (Евреинов, 2001: 60-61). При этом род ногай указывается автором среди тех родов, в которых «почти

всякий богат» (Евреинов, 2001:76).

В 1853 году выходит статья А. Терещенко «Следы Дешт-Кипчака и Внутренняя Киргиз-кайсацкая орда» (Терещенко, 2001). В своей работе автор кратко излагает историю образования Бокеевского ханства, некоторые обычаи казахов, перечисляет родовые объединения казахов, характеризует толенгутов как «прислугу ханов и султанов», упоминает «несколько десятков кибиток рода Ходжи», ногайцев, которые «присоединились еще к Абул-Хаиру» (Терещенко, 2001:166). Автор также упоминает в районе озера Баскунчак каракалпаков, рядом с которыми расселялись казахи, а также «трухменцы, татары тунгуровские, татары кундровские и частью калмыки» (Терещенко, 2001: 188).

В 1859 году издан труд «Очерки Зауральской степи и Внутренней или Букеевской орды» (Очерки Зауральской степи..., 2001). В этой работе помимо султанов имеются упоминания о толенгутах: «К простому народу принадлежат еще так называемые теленгуты, прислужники прежних ханов и султанов» (Очерки Зауральской степи..., 2001: 104).

В 1859 году была опубликована статья Э. Островского «Поездка во внутреннюю киргиз-кайсацкую орду с ветеринарной целью» (Островский, 2001). Как видно из названия работы, ее направленность была по тематике совершенно иной, но, тем не менее, в ней имеется краткая информация о родовых подразделениях казахов: «Киргизы (казахи. – Б.С.) разделяются на поколения, поколения на роды, управляемые отдельными родоправителями из Султанов. Во внутренней орде 16 родов, среди которых упоминаются и ногайский, туленгутовский, а также «султанский и ходжинский» (Островский, 2001: 44).

К сословным и генеалогическим группам в составе казахского народа обращался в своих трудах и Ч.Ч. Валиханов (1835–1865). В частности, в «Замечаниях на третью часть описания Киргиз-казачьих орд [А. И. Левшина]» Ч.Ч. Валиханов подчеркивает привилегированное положение *қожа* в казахском обществе: «Кайсаки (казахи. – Б.С.) *ходжей* не относят к белой кости, а уважают их наравне с султанами как лиц духовных, строгих исполнителей предписаний шариата, и как потомков пророка» (Валиханов, 1984. Т. 1: 198). Упоминание о *қожа* содержится также в работе Ч.Ч. Валиханова, посвящённой формам казахской народной поэзии (Валиханов, 1984. Т. 1: 280-286).

Вопрос о *қожа* Ч.Ч. Валиханов рассматривает также в работе «О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-лу (Малой Бухарии) в 1858–1859 годах» (Валиханов, 1985, Т. 3: 184–187). В частности, он отмечает, что «Туркестанские *ходжи*, они принадлежат, как кашгарские, к чистой породе сеидов, т.е. происходят от Фатимы. *Ходжи* эти живут в городе Туркестане, или Азрете, и распространены между киргизами (казахами. – Б.С.)» (Валиханов, 1985, Т. 3:182).

В работах Ч.Ч. Валиханова помимо *қожа* рассматриваются также особенности группы казахского народа как «шала-казак». В этническом отношении они являлись потомками казахов и имели смешанное происхождение, для них был характерен полуоседлый образ жизни (О хлебопашестве, 1984, Т. 1: 380). По Ч.Ч. Валиханову это были выходцы из Ташкента, которые занимались садоводством (разведением виноградников, урюка, яблонь и других фруктовых деревьев): «Кайсаки (казахи. – Б.С.) охотно дают им свои земли и учатся искусству разводить сады» (Валиханов, 1984, Т. 1: 186-187).

Субэтническая группа «шала-казак» упоминается также в работе Ч.Ч.

Валиханова «Дневник поездки на Иссык-куль». В частности, он упоминает эту группу казахов, расселяющуюся в Восточном Казахстане в районе Аягуза и Кокпекты, а также на территории Старшего жуза. По Ч.Ч. Валиханову, шала-казахи являются «выходцами из среднеазиатских владений, вступившие в русское подданство с записанием в киргизские (казахские. – Б.С.) волости на общих с киргизами (казахами. – Б.С.) правах» (Валиханов, 1984, Т. 1: 307). Ч.Ч. Валиханов упоминает также группу сартов («до ста и более юрт»), расселяющуюся вблизи гор рядом с Аягузом, а в дальнейшем вошли в состав казахского этноса (Валиханов, 1984, Т. 1: 306).

В этой же работе, анализируя предания кочевых народов Средней Азии, Ч.Ч. Валиханов рассматривает «ногайскую» проблему, а именно, то, что ногайцы упоминаются во всех преданиях, причем ногайцы, киргизы и казахи действуют в одном месте (Валиханов, 1984, Т. 1:327). Ногайский вопрос рассматривается Ч.Ч. Валихановым также в работе «Предания и легенды Большой Киргиз-кайсацкой орды» (Валиханов, 1984, Т. 1: 273-276). В частности, по его мнению, слово ногай следует рассматривать более широко как «общее название [степных] кочевых татар», которое стало применяться со времени принятия в Золотой Орде ислама в правление хана Узбека мусульманами «по отношению к улусникам за их пристрастия к древнейшим повериям и старым обычаям» (Валиханов, 1984, Т. 1: 276). Эту же мысль Ч.Ч. Валиханов проводит в своей труде «Очерки Джунгарии» (Валиханов, 1985, Т. 3: 349).

В последней работе Ч.Ч. Валиханова ставится также вопрос об этногенезе особой субэтнической группы – катаганов (катгамы), которые составляли основную силу ташкентского правителя Турсун-хана, а с XVII в. частично вошли в состав узбекского народа, а часть слилась в казахским племенем чанышклы (Предания и легенды..., 1984, Т. 1: 397). При этом Ч.Ч. Валиханов анализирует генеалогические предания казахов Старшего жуза, согласно которым родоначальником племени уйсун является Тобей, у которого было четыре сына – Коёлдер, Мекрен, Майки и Когам. От Коёлдера произошли катгамы (Валиханов, 1984, Т. 1: 274).

В статье «Аблай» (Валиханов, 1985: 111-116). Ч.Ч. Валиханов говорит об обстоятельствах вхождения в состав казахского народа части киргизов. В частности, рассказывая о битве хана Аблая с киргизами «около рек Кызылсу и Шамси, впадающих в Чу», он пишет далее следующее: «Аблай вернулся в Кокчетав, свое любимое кочевье, близ сибирской линии, обремененный добычей, и пленные, приведенные им, были так многочисленны, что теперь потомки их составляют две волости под названием Яна и Бай-киргиз (то есть, новые и богатые киргизы)» (Валиханов, 1985: 115). Здесь же Ч.Ч. Валиханов говорит о том, что в 1774 году по просьбе уйсунских старшин Аблай дал для управления ими своего сына Адила, «построив ему на реке Таласе городок, который населил трудолюбивыми каракалпаками» (Валиханов, 1985: 115). Киргизский элемент в составе казахского народа рассматривается Ч.Ч. Валихановым и в статье «Киргизское родословие» (Валиханов, 1984, Т. 2: 148–167).

В этой же работе Ч.Ч. Валиханов упоминает о неких «родоначальниках», которые пытались оспорить власть у Аблая и ходили на него войной, но «были разбиты Аблаевыми теленгутами (рабами) и должны были подчиниться его железной воле» (Валиханов, 1985:115).

Ценные сведения по субэтническим и генеалогическим группам казахского населения 1860-х годов содержатся в труде В. Радлова (1837–1918)

«Из Сибири» (Радлов, 1989). Так, говоря о населении г. Семипалатинска, В.В. Радлов отмечает группу этнически смешанного населения, состоящую их выходцев из Ташкента, беглых и дезертиров. Это группа населения вошла в состав казахского этноса: «Эти люди получили разрешение записаться чала-казаками (полукиргизами) (полуказахами. – Б.С.), и таким образом иные стали полукиргизами, не зная ни слова по-киргизски (по-казахски. – Б.С.)» (Радлов, 1989:73).

Кроме того, В.В. Радлов уделяет некоторое внимание характеристике группы населения под названием «курама», расселявшуюся «между Ташкендом и Ходжендом» и высказывает предположение, что «курама есть «смесь киргизов (казахов. – Б.С.) и узбеков» (Радлов, 1989:102). Ценность приведенной В.В. Радловым информации заключается в том, что он четко указывает этнический состав «курама» («джалаир, телеу, тама, джагалбайлы и тараклы»), который находит аналогии в родоплеменном составе казахов.

В своей работе В.В. Радлов даёт также и характеристику толенгутов. Они характеризуются им как «бывшие крепостные и рабы султанов»: много десятков лет тому они были отпущены на свободу, в правовом отношении они ничем не отличаются от остальных казахов, но тем не менее, они стараются кочевать рядом со своим бывшим султаном и сохраняют название толенгутов (төлөнгүт) (Радлов, 1989:347). В указанном труде В. В. Радлова помимо туленгутов упоминаются еще три группы казахского населения, которые автор обозначает как «крепостных султанов», а именно: «кара-калпак, тюрюкпен, кангды». Правда, В.В. Радлов не дает каких-либо их характеристик, а ограничивается лишь упоминанием их названий. Он также приводит некоторые статистические данные. В частности, в Казалинском округе Туркестанского генерал-губернаторства он отметил 525 кибиток ходжа-киреев (всего в округе по всем родам насчитывалось 17680 кибиток), в Перовском округе 700 кибиток ходжа и 150 кибиток кара-калпаков, отмеченные им как относящиеся к Среднему жузу казахов. Всего в Перовском округе насчитывалось 26645 кибиток (Радлов, 1989:113).

Краткое упоминание о ногаях содержится в труде В.В. Вельяминова-Зернова (1830–1904) «Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Средней Азией со времен кончины Абул-хайыр хана (1748–1765)» (Вельяминов-Зернов, 2001). В частности, он упоминает «могилу ногайца Байтана» (Вельяминов-Зернов, 2001: 24).

В 1864 году вышла работа М. Иванина «Внутренняя, или Букеевская, Киргизская орда» (Иванин, 2001). В этой работе помимо другой информации (история Бокеевской орды, хозяйство казахов, судебные тяжбы и др.) имеются сведения о родовом составе казахов, населявших территории между Волгой и Уралом (Яиком), по данным на 1849–1850 гг. Так, согласно приведенным данным представителей рода ногай насчитывалось 1093 кибитки, по этому показателю они занимали 8 место среди указанных 17 родов, толенгутов насчитывалось 665 кибиток (12 место), кожа – 172 кибитки (16 место) (Иванин, 2001: 103).

М. Иванин отмечает особое отношение хана Джангира к представителям кожа: «Чтобы еще более овладеть умом и волей народа, хан избавил от податей и оказывал особое покровительство муллам... также ходжам, считающим себя потомками Магомета и имевшим на народ нравственное влияние...» (Иванин, 2001: 105).

В 1867 году опубликована работа И. Казанцева «Описание киргиз-казак» (Казанцев, 2001), которая носит достаточно популярный характер. В этой

работе И. Казанцев некоторые сведения о субэтнических и генеалогических группах в составе казахов Семипалатинской области. В частности, характеризуя многоэтничный состав населения Семипалатинской области, он пишет: «... есть еще так называемые чала-казаки, или чала-хзаки, или скрывающие свое происхождение среднеазиатцы, подчинившиеся общему для всех киргизов (казахов. – Б.С.) управлению окружных приказов» (Казанцев, 2001: 180-181).

И. Казанцев указывает также на особенности положения группы «төре» у казахов. Так, автор рассказывает о случае, когда дочь султана захотела пойти за простым казахом, разгневав брата: «...брат пришел в неистовый гнев, он угрожал лишить сестру жизни как преступницу в порочной связи с простым киргизом (казахом. – Б.С.) и привязать к хвосту дикой лошади, если она осмелится противоречить ему и оправдываться. Заступившегося за нее толенгута (слугу) приказал тут же при себе повесить» (Казанцев, 2001:233).

На материале по этнографии казахов Бокеевской Орды (Западный Казахстан) И. Казанцев отмечает среди родов байулы род ногай. При этом он указывает на то, что во главе родов стояли «султаны, бии, тарханы, ходжи и старшины», то есть в данном случае мы видим упоминание о «кожа» (Там же:302). Ссылаясь на данные 1830 года, И. Казанцев сообщает, что род ногай насчитывал на указанной территории 500 кибиток, «кожа» и теленгутов – по 100 кибиток. Всего на обозначенной территории было 10235 кибиток...» (Там же).

Ряд статей по сословным, субэтническим и генеалогическим группам казахов был опубликован также в газетах («Астраханские губернские ведомости» и др.). Так, в статье «Внутренняя Киргизская орда» (Внутренняя Киргизская..., 1891) сообщалось, что у казахов «над каждым родом есть начальники – султаны и ходжи, имеющие потомственные права и преимущества над простым народом» (Внутренняя Киргизская..., 1891:150).

Крупным русским исследователем традиционной культуры казахов был А.Н. Харузин (1864–1932). В 1887 году А.Н. Харузин был командирован на территорию Бокеевской орды (Западный Казахстан) с зоологическими и антропологическими целями (Харузин, 1889: Предисловие). По результатам проведенных исследований были опубликованы два крупных труда: «Степные очерки (Киргизская Букеевская орда). Страницы из записной книги» (1888) и «Киргизы Букеевской орды (Антрополого-этнологический очерк) (1889)» (Харузин, 1888; 1889).

Первая из указанных работ А.Н. Харузина (Харузин, 1888) представляет собой путевые записки (наблюдения, диалоги, размышления), которые вел автор при посещении различных районов Букеевской орды. В нем приведен и материал по этнографии казахского народа. В частности, А.Н. Харузин отмечает также некоторые особенности в части вхождения в другой род:

« – А можно ли было переходить из одного рода в другой или не бывало ли, что исключали из своего рода за дурную жизнь?»

– Переходить можно было, но род мог требовать перебежчика назад, а исключать – у нас никогда не исключали» (Харузин, 1888: 90).

В 1889 году была опубликована вторая из указанных выше работ А.Н. Харузина «Киргизы Букеевской орды (Антрополого-этнологический очерк)» (Харузин, 1889). В указанном труде А.Н. Харузин излагает историю образования Бокеевской орды, ближе к концу книги приводится перечень литературы по казахам с краткой аннотацией, останавливается он также на некоторых аспектах нашей темы. В частности, автор говорит о преданиях бокеевских казахов, в которых упоминается Кадыр-Ходжа, который «дал

начало Баюлинскому поколению» (Харузин, 1889:26). При этом А.Н. Харузин говорит о том, что в «Букеевской орде 20 родов, из которых 16 коренных киргизских (казахских. – Б.С.), то есть таких, которые образовались в Азии и существуют в Малой орде до сих пор; остальные 4 рода («Султанский, Ходжинский, Теленгутов и Ногайский) образовались уже после переходе букеевских киргизов (казахов. – Б.С.) через Урал» (Харузин, 1889:27).

Что касается рода кожа, тот он образовался, по А.Н. Харузину, раньше, чем султанский род, если ранее представители «кожа» отделялись от других родов, исходя из их привилегий, но «родом официально считались Ходжинцы уже при Джангире». По сведениям А.Н. Харузина, в Бокеевской орде насчитывалось примерно 500 кибиток представителей «кожа» (2750 чел.) (Харузин, 1889:29, 30).

В данной работе А.Н. Харузина имеются сведения и от туленгутах. По словам автора, на территории Бокеевской орды туленгуты образовали отдельный род, тамгой которых, как и в случае с родами султанов и кожа стала ханская тамга. По сведениям А.Н. Харузина число кибиток туленгутов достигало 1000 кибиток. Образование рода туленгутов автор относит ко времени появления и султанского рода: «уже в 1860-х, даже в 1850-х гг. считались родом» (Харузин, 1889:31–33).

В своей работе А.Н. Харузин исследует и происхождение ногайского элемента в составе казахского народа, отмечая, что «ногай значит вообще татарин». По словам исследователя, «среди некоторых ногайцев упорно держится мнение, будто они жили здесь еще до прихода киргизов (казахов. – Б.С.) из-за Урала» (Харузин, 1889: 34). По заключению А.Н. Харузина, ногайцы, будучи «пришельцами», «не считаются народностью, а просто родом киргизским и называются киргизами (казахами. – Б.С.) обыкновенно Ногай-кхазак», «какого-нибудь презрительного отношения со стороны киргизов (казахов. – Б.С.) вообще не существует, браки совершаются свободно...», «мне пришлось встретить недалеко от Ханской Ставки родовое кладбище ногайцев, ничем, впрочем, от обыденного киргизского (казахского – Б.С.) не отличающееся» (Харузин, 1889).

В труде А.Н. Харузина рассматривается также и группа казахов каракалпакского происхождения. При этом исследователь подразделяет каракалпаков на две группы. Первая группа – «каракалпаки по названию», которые состояли из татар, бухарцев, хивинцев и представителей других народов, а «каракалпаками», как пишет А.Н. Харузин, они были названы Джангиром, поскольку русские власти «потребовали у него отчета об этой вновь появившейся группе в степи». Вторая группа – «настоящие каракалпаки», которых насчитывалось «кибиток около 80». Автор отмечает ряд отличий указанной группы населения от окружающего казахского населения (внешние признаки, наличие калмыцкого типа юрты и др. (Харузин, 1889:39-40). Тем не менее, А.Н. Харузин отмечал, что у каракалпаков «заметно желание слиться с киргизами (казахами – Б.С.)», спрогнозировав на этом основании будущее вхождение этой группы населения в состав казахов (Харузин, 1889:41).

В 1889 году выходит книга Н.И. Гродекова (1843-1913) «Киргизы и каракиргизы Сырдарьинской области» (Гродеков, 1889), в которой часть материала имеет отношение и к нашей теме. В частности, в работе Н.И. Гродекова имеются сведения о генеалогической группе кожа. Автор пишет: «Ходжи считаются потомками сподвижников пророка, а сейиды, которых между киргизами немного, потомками сына Хусейна, имама Зейнульабуддина, а поэтому наилучшими из ходжей» (Гродеков, 1889:5).

К труду Н.И. Гродекова даны приложения с обозначением родовых подразделений казахов трёх жузов с указанием их боевых кличей (ұран), в которых встречается слово «кожа». Приводятся также изображения тамгкожа и төре (Гродеков, 1889:299).

Н.И. Гродеков не обошел стороной и туленгутов. В частности, он пишет, что туленгуты являлись «клиентами и джигитами из бедных, служившие у тюрей и усыновляемые ими. Прежде они служили из-за надела имущества (енчи), из-за калыма и вообще из-за пропитания. После получения калыма или енчи они продолжали у своих господ службу, от которой имели разные доходы. Прежние туленгуты служат и теперь, но за плату» (Гродеков, 1889:6).

Упомянуты в труде Н.И. Гродекова и группа т.н. «шала-казахов», которых автор определяет как «полуказаков, осартившихся оседлых киргизов» (Гродеков, 1889:100).

В 1891 году в Астрахани издается «Внутренняя Киргизская орда (Краткий статистический очерк)» (Внутренняя киргизская..., 1891), в котором имеются сведения об субэтнических и генеалогических группах среди казахов, проживавших между реками Волга и Урал (Яик). Здесь же приведены и данные по родоплеменному составу казахов к западу от р. Урал. Помимо традиционных родовых подразделений Младшего жуза (кете, кердери, адай, алшын и др.) упоминаются также роды «Султанский, Ходжинский... и Туленгутовский». Составители очерка отмечают: «В составе киргизского (казахского. – Б.С.) населения числятся также как отдельные роды, Каракалпаки и Ногайцы» (Внутренняя киргизская..., 1891:4).

В 1891 году при Императорской Академии Наук был опубликован труд «Записки о некоторых народах и землях средней части Азии» (Назаров, 1891) переводчика отдельного Сибирского корпуса Ф. Назарова по результатам его поездки в Коканд в 1813–1814 годах. В записках имеются косвенные указания на существование у казахов особого отношения к «кожа». Так, он сообщает о том, что на крутом берегу озера располагается казахское кладбище, где над могилами построены «деревянные четверугольные надгробные памятники», при этом автор отмечает, что некоторые набожные казахи летом увозят тела богатых родственников увозят в Туркестан, чтобы там «предать погребению у гробов святых своих» (Назаров, 1891:13–14).

В этом же труде мы видим косвенные указания о вхождении в состав казахского народа отдельных представителей калмыцкого этноса. В частности, говоря о конских скачках по истечении определенного времени после похорон богатого знатного казаха, Ф. Назаров пишет: «На первую обогнавшую лошадь назначено было в награду 75 лошадей и 7 калмыков...» (Назаров, 1891:17).

К концу XIX в. начинают издаваться специальные указатели публикаций по обозначенной области, в том числе и по изучению субэтнических и генеалогических групп казахского населения Российской империи. Так, в 1891 году известный исследователь традиционной культуры казахов А.Н. Харузин разработал указатель, включавший в себя перечень статей и других работ по истории и этнографии казахов и кыргызов с 1734 по 1891 годы (Харузин, 1891).

В 1894 году была опубликована работа известного исследователя Н.А. Аристов (1847-1910) «Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований» (Аристов, 1894), в которой он отмечает наличие в составе казахского народов

родовых подразделений, имеющих киргизское происхождение: «Большая орда составила главным образом из родов, принадлежащих к племени канглы и к племени дулат, приняв в свою среду части кара-киргизских родов и сохранившее свою особенность кара-киргизское поколение сары-уйсуны» (Аристов, 1894:465).

В труде Н.А. Аристова имеются краткие сведения о катаганах (Аристов, 1894: 405). Он отмечает также наличие в составе одного из родов жалаириров (по данным 1865 года) двух родовых подразделений: ходжа-назар-майда и ходжа-назар-аппак (Аристов, 1894: 407).

В 1902 году вышла исследовательская статья Ф. Зобнина «К вопросу о невольниках, рабах и тюленгутах в киргизской степи» (Зобнин, 1902), в которой автор конкретно ставит вопрос о происхождении и особенностях толенгутов. В результате проведенных им исследований в восточных и юго-восточных районах Казахстана, в т.ч. бесед с казахами, Ф. Зобнин приходит к ряду выводов о происхождении толенгитов и их названия (Зобнин, 1902: 27–30, 32, 34–36).

В XIX в. русские ученые собирают и публикуют некоторые фольклорные материалы, собранные ими среди казахов, в которых говорится об особом положении төре среди казахов. Так, одной из казахских пословиц, записанных Н.Н. Пантусовым в Жетысу говорится: «Төресіз елден ит жақсы» – «Собака лучше, чем народ, у кого нет төре» (Пантусов, 1899). Төре встречаются также в «Сборнике киргизских пословиц» В.В. Катаринского: «Таста тамыр жоқ, төреде бауыр жоқ» – «У камня нет корней, у султана (төреде) нет родственников (для справедливых нет ни друзей, ни родственников)» и др. (Катаринский, 161). В «Материалах по казак-киргизскому языку» И. Лаптева встречается упоминание о «кожа», правда в значении «господин»: «Аталы ұл – қожалы құл – Сын при отце, что раб при господине» (Материалы..., 1900: 4).

Отметим, что в фольклорных материалах В.В. Катаринского отмечена группа населения под названием «ноғай», причем само это слово переведено в значении «татарин» (Катаринский, 256).

К началу XX в. помимо отдельных статей выходят обобщающие труды по истории, географии, этнографии отдельных местностей и регионов Российской империи. Так, в 1903 г. был опубликован 18-й том издания «Россия: полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей» (Россия..., 1903) под названием «Киргизский край», в котором авторы отмечали, что «древние султанские роды (Валихан, Аблай, Букей и др.) и хаджи (потомки Магомета), хотя и считаются светской и духовной аристократией, но особенно привилегиями не пользуются: влияние их на народ становится незначительным» (Россия..., 1903: 216).

Авторы издания также отмечают процесс изменения положения т.н. «тюленгутов» в конце 1850-х гг. Так, если ранее толенгутство рассматривалось как «особый вид добровольного рабства», то после указанного времени толенгуты переходят на положение «свободных киргиз» (казахов. – Б.С.) (Россия..., 1903: 216).

В 1913 г. выходит 19-й том (Туркестанский край) издания «Россия: полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга» (Россия..., 1913). В данном томе упоминаются кожа («ходжи»), которые «ведут свое происхождение от первых последователей Магомета» (Россия..., 1913: 377). Кроме того, в издании отмечается сложный этнический состав отдельных групп населения («смешанные этнографические типы»), в частности, «курама» (Россия..., 1913: 366).

В этот же период русские исследователи продолжают исследование особенностей отдельных групп казахского населения. Так, в 1908 году выходит работа А.А. Кауфмана «Русская община. В процессе ее зарождения и роста» (Кауфман, 1908), в которой автор отмечает, что теленгуты не имеют покосов, которые находятся в единственном пользовании султанов (Кауфман, 1908: 73).

Заключение. В целом российские исследователи внесли большой вклад в изучение субэтнических и генеалогических групп казахского народа. Российские исследователи XVIII – начала XX в. отличаются энциклопедизмом: в их статьях и книгах, как правило, содержатся сведения практически по всем сторонам традиционной культуры казахского народа, в том числе и по нашей теме.

В изучении субэтнических и генеалогических групп казахского населения российскими исследователями XVIII – начале XX в. возможно, как нам представляется выделить два этапа: этап первоначального накопления этнографического материала, в том числе и сведений по субэтническим и генеалогическим группам казахского населения (работы П.И. Рычкова, П.С. Палласа и др.) – период XVIII – середины XIX в. Второй этап охватывает период примерно в середины XIX в. и связан прежде всего с научными исследованиями А.Н. Харузина, Н.А. Аристова.

Особняком в этот стоит научная статья Ф. Зобнина, о которой мы говорили выше. Необходимо отметить, что указанная работа несколько выбивается из числа других работ. Если в работах А.Н. Харузина и Н.А. Аристова мы видим анализ отдельных научных проблем, но в рамках обобщенных работ (в этих работах одновременно рассматривались обобщенно географические, этнографические, исторические и другие аспекты), то статья Ф. Зобнина посвящена конкретной теме и именно в рамках отдельной статьи.

Литература:

Аристов Н.А. Опыт выяснения этнического состава киргиз-казаков Большой орды и каракиргизов на основании родословных сказаний и сведений о существующих родовых делениях и о родовых тамгах, а также исторических данных и начинающихся антропологических исследований // Живая старина. 1894. Вып. 3, 4. С. 301-486.

Броневский С.Б. О Киргиз-Кайсаках средней Орды // Отечественные записки. СПб., 1830. Ч. XLI. Кн. CXIX. Август. С. 400-420.

Броневский С.Б. О Киргиз-Кайсаках средней Орды // Отечественные записки. СПб., 1830. Ч. XLII. Кн. CXX. Август. С. 75-8(9)8.

Броневский С.Б. О Киргиз-Кайсаках средней Орды // Отечественные записки. СПб., 1830. Ч. XLII. Кн. CXXI. Август. С. 162-194.

Броневский С.Б. О Киргиз-Кайсаках средней Орды // Отечественные записки. СПб., 1830. Ч. XLIII. Кн. CXXIII. Август. С. 70-97.

Броневский С.Б. О Киргиз-Кайсаках средней Орды // Отечественные записки. СПб., 1830. Ч. XLIII. Кн. CXXIV. Август. С. 194-285.

Валиханов Ч.Ч. Аблай // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1985. С. 111-116.

Валиханов Ч.Ч. Дневник поездки на Иссык-куль // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1984. С. 306–357.

Валиханов Ч.Ч. Замечания на третью часть описания Киргиз-казацких орд [А. И. Левшина] // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-

Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1984. Т. 1. С. 198-204.

Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1984. Т. 2. С. 148-167.

Валиханов Ч.Ч. [О формах казахской народной поэзии] // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1984. Т. 1. С. 280-286.

Валиханов Ч.Ч. О состоянии Алтышара или шести восточных городов Китайской провинции Нан-лу (Малой Бухарии) в 1858-1859 годах // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1985. Т. 3. С. 184-187.

Валиханов Ч.Ч. О хлебопашестве // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1984. Т. 1. С. 184-187.

Валиханов Ч.Ч. Очерки Джунгарии // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1985. Т. 3. С. 325-356.

Валиханов Ч.Ч. Предания и легенды Большой Киргиз-кайсацкой орды // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1984. Т. 1. С. 273-276.

Вельяминов-Зернов В.В. Исторические известия о киргиз-кайсаках и сношениях России со Средней Азией со времен кончины Абул-хайыр хана (1748-1765) // Букеевской Орде 200 лет. Алматы: Өлке, 2001. Кн.1. С. 7-161.

Внутренняя Киргизская орда (Из Астраханских губернских ведомостей) // Букеевской Орде 200 лет. Алматы: Өлке, 2001. Кн. 4. С. 149-151.

Внутренняя Киргизская орда (Краткий статистический очерк). Астрахань: Типография губернского правления, 1891. 102 с.

Военно-статистическое обозрение Российской империи. 1848. Т. XIV. Ч. 1. Земли киргиз-кайсаков Внутренней (Букеевской). 30 с., прил.

Военно-статистическое обозрение Российской империи. 1848. Т. XIV. Ч. 2. Земли киргиз-кайсаков Зауральской (Малой) орды Оренбургского ведомства. 120 с., прил.

Георги И.Г. Описание всех в российском государстве обитающих народов. Их житейских обрядов, обыкновений, одежд, жилищ, упражнений, забав, вероисповеданий и других достопамятностей. СПб: Императорская академия наук, 1799. Ч. 2. 178 с.

Гродеков Н.И. Киргизы и кара-киргизы Сырдарьинской области / Н.И. Гродеков. Ташкент: Типо-Литография С.И. Лахтина, 1889. Т. 1 Юридический быт. 503 с.

Дневные записки путешествия капитана Николая Рычкова в Киргиз-кайсацкой степи в 1771 году. СПб.: Императорская Академия Наук, 1772. 104 с.

Евреин А. Внутренняя, или Букеевская, Киргиз-казачья орда // Букеевской Орде 200 лет. Алматы: Өлке, 2001. Кн. 4. С. 29-86.

Земли киргиз-кайсаков Внутренней и Зауральской орды // Букеевской Орде 200 лет. Алматы: Өлке, 2001. Кн. 5. С. 5-190.

Зобнин Ф. К вопросу о невольниках, рабах и тюленгутах в киргизской степи // Памятная книжка Семипалатинской области на 1902 год. Вып. VI. С. 1-99.

Иванин М. Внутренняя, или Букеевская, Киргизская орда // Букеевской

Орде 200 лет. Алматы: Өлке, 2001. Кн. 4. С. 90-146.

Казанцев И. Описание киргиз-кайсаков // Букеевской Орде 200 лет. Алматы: Өлке, 2001. Кн.1. С. 162-318.

Катаринский В. В. Сборник киргизских пословиц // Памятная книжка Тургайской области. С. 145-297.

Кауфман А.А. Русская община. В процессе ее зарождения и роста. М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1908. 455 с.

Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. Ч. 1. Известия географические. 264 с.

Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. Ч. 2. Исторические известия. 333 с.

Левшин А. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. СПб.: Типография Карла Крайя, 1832. Ч. 3. Этнографические известия. 304 с.

Материалы по казак-киргизскому языку, собранные И. Лаптевым. I. Образцы народной словесности. М.: Типография Варвары Гауцук, 1900. 158 с.

Назаров Ф. Записки о некоторых народах и землях средней части Азии. СПб.: Императорская Академия Наук, 1891. 98 с.

О хлебопашестве [примечания] // Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1984. Т. 1. С. 379-380.

Островский Э. Поездка во внутреннюю киргиз-кайсацкую орду с ветеринарной целью // Букеевской Орде 200 лет. Алматы: Өлке, 2001. Кн. 3. С. 39-71.

Очерки Зауральской степи и Внутренней или Букеевской орды // Букеевской Орде 200 лет. Алматы: Өлке, 2001. Кн. 3. С. 96-163.

Паллас П.С. Путешествие по разным провинциям Российской империи. СПб.: Императорская Академия Наук, 1773. Ч. 1. 657 с.

Пантусов Н.Н. Киргизские пословицы, записанные в Копальском уезде Семиреченской области (текст, транскрипция и перевод). Казань: Типо-литография Императорского университета, 1899. 35 с.

Предания и легенды Большой Киргиз-кайсацкой орды [примечания] // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии, 1984. Т. 1. С. 396-398.

Радлов В.В. Из Сибири. М.: Наука, 1989. 749 с.

Россия: полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей / под ред. В.П. Семенова. СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена, 1903. Т. 18. Киргизский край. 488 с.

Россия: полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга / под ред. В.П. Семенова-Тянь-Шанского. СПб.: Изд-во А.Ф. Девриена, 1913. Т. 19. Туркестанский край. 875 с.

Рычков П.И. Топография Оренбургская, то есть обстоятельное описание Оренбургской губернии. СПб.: Императорская академия наук, 1762. Ч. 1. 331 с.

Субэтническая группа (субэтнос). URL: <http://www.ethnomuseum.ru/subetnicheskaya-gruppa-subetnos> (дата обращения: 08.08.2018).

Терещенко А. Следы Дешт-Кипчака и Внутренняя Киргиз-кайсацкая орда // Букеевской Орде 200 лет. Алматы: Өлке, 2001. Кн. 4. С. 155-198.

Троицкий Н. Взгляд на Внутреннюю Киргизскую Орду // Букеевской Орде 200 лет. Алматы : Өлке, 2001. Кн. 3. С. 72-95.

Харузин А.Н. Степные очерки (Киргизская Букеевская орда). Страницы из записной книги. М.: Типография А.А. Левенсон, 1888. 110 с.

Харузин А.Н. Киргизы Букеевской Орды (Антрополого-этнологический очерк). М.: Типография А. А. Левенсон, 1889. Вып. 1. 550 с.

Харузин А.Н. Библиографический указатель статей, касающихся киргизов и каракиргизов. М.: Т-во скоропеч. А. А. Левенсон, 1891. 68 с.

Этнографическая группа URL: <http://www.ethnomuseum.ru/etnograficheskaya-gruppa-0> (дата обращения: 08.08.2018).

References:

Aristov N.A. Opyt vyyasneniya etniceskogo sostava kirgiz-kazakov Bolshoy ordy karakirgizov na osnovanii rodoslovykh skazaniy i svedeniy o sushchestvuyushchih rodovykh deleniyah i o rodovykh tamgah, a takzhe istoricheskikh dannykh i nachinayushchih syaantropologicheskikh issledovani // Zhivaya starina. 1894. Vyp. 3, 4. S. 301-486 [in Russian].

Bronevskiy S.B. O Kirgiz-Kaysakah sredney Ordy // Otechestvennye zapiski. SPb., 1830. Ch. XLI. Kn. CXIX. Avgust. S. 400-420 [in Russian].

Bronevskiy S.B. O Kirgiz-Kaysakah sredney Ordy // Otechestvennye zapiski. SPb., 1830. Ch. XLII. Kn. CXX. Avgust. S. 75-8(9)8 [in Russian].

Bronevskiy S.B. O Kirgiz-Kaysak sredney Ordy // Otechestvennye zapiski. SPb., 1830. Ch. XLII. Kn. CXXI. Avgust. S. 162-194 [in Russian].

Bronevskiy S.B. Kirgiz-Kaysakah sredney Ordy // Otechestvennye zapiski. SPb., 1830. Ch. XLIII. Kn. CXXIII. Avgust. S. 70-97 [in Russian].

Bronevskiy S.B. Kirgiz-Kaysakah sredney Ordy // Otechestvennye zapiski. SPb., 1830. Ch. XLIII. Kn. CXXIV. Avgust. S. 194-285 [in Russian].

Valihanov Ch.Ch. Ablay // Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. Alma-Ata: Glavnayaredaktsiya kazakskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. S. 111-116 [in Russian].

Valihanov Ch.Ch. Dnevnik poezdki na Issyk-Kul // Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya kazakskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. S. 306-357 [in Russian].

Valihanov Ch.Ch. Zamechaniya na tretiyu chast opisaniya Kirgiz-kazachiih ord [A. I. Levshin] // Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya kazakskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. T. 1. S. 198-204 [in Russian].

Valihanov Ch.Ch. Kirgizskoe rodoslovie // Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. Alma-Ata: Glavnay redaktsiya kazakskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. T. 2. S. 148-16 [in Russian].

Valihanov Ch.Ch. [O formah kazakskoy narodnoy poezii] // Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya kazakskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. T. 1. S. 280-286 [in Russian].

Valihanov Ch.Ch. O sostoyanii Alty shara ili shesti vostochnykh gorodov Kitayskoy provintsii Nan-Lu (Maloy Buharii) v 1858–1859 godah // Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya kazakskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. T. 3. S. 184-187 [in Russian].

Valihanov Ch.Ch. O hlebopashestve // Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya kazakskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. T. 1. S. 184-187 [in Russian].

Valihanov Ch.Ch. Ocherki Dzhungarii // Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya kazakskoy sovetskoy entsiklopedii, 1985. T. 3. S. 325-356 [in Russian].

Valihanov Ch.Ch. Predaniya i legendy Bolshoy Kirgiz-kaysatskoy ordy // Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. Alma-Ata: Glavnaya

redaktsiya kazakskoy sovetskoj ensiklopedii, 1984. T. 1. S. 273-276 [in Russian].

Velyaminov-Zernov V.V. Istoricheskie izvestiya o Kirgiz-kaysakah i snosheniyah Rossii so Sredney Aziey so vremen konchiny Abulhairhana (1748-1765) // Bukeevskoy Orde 200 let. Almaty : Olke, 2001. Kn.1. S. 7-161 [in Russian].

Vnutrennyaya Kirgizskaya orda (Iz astrahanskikh gubernskih vedomostey) // Bukeevskoy Orde 200 let. Almaty : Olke, 2001. Kn. 4. S. 149-151 [in Russian].

Vnutrennyaya Kirgizskaya orda (kratkiy statisticheskiy ocherk). Astrahan: Tipografiya gubernskogo pravleniya, 1891. 102 s [in Russian].

Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperii. 1848. T. XIV. Ch. 1. Zemli Kirgiz-kaysakov Vnutrenney (Bukeevskoy). 30 s., pril. [in Russian].

Voenno-statisticheskoe obozrenie Rossiyskoy imperii. 1848. T. XIV. Ch. 2. Zemli Kirgiz-kaysakov Zauralskoy (Maloy) ordy Orenburgskogo vedomstva. 120 s., pril. [in Russian].

Georgi I.G. Opisanie vseh v rossiyskom gosudarstve obitayushchih narodov. Ih zhiteyskikh obryadov, obyknoveniy, odezhd, zhilish, uprazhneniy, zabav, veroispovedaniy i drugih dostopamyatnostey. SPb: Imperatorskaya akademiya nauk, 1799. Ch.2. O narodah tatarskogo plemeni i drugih nereshennogo eshche proishozhdeniya severnyh sibirskih. 178 s [in Russian].

Grodekov N.I. Kirgizy i kara-kirgizy Syrdariinskoy oblasti. Tashkent :Tipo-Litografiya S.I. Lahtina, 1889. T. 1 Yuridicheskiy byt. 503 s [in Russian].

Dnevnye zapiski puteshestviya kapitana Nikolaya Rychkova v Kirgiz-Kaysatskoy stepi v 1771 godu. SPb. :Imperatorskaya akademiya nauk, 1772. 104 s [in Russian].

Evreinov A. Vnutrennyaya, ili Bukeevskaya, Kirgiz-Kazachiya orda // BukeevskoyOrde 200 let. Almaty :Olke, 2001. Kn. 4. S. 29-86 [in Russian].

Zemli kirgiz-kaysakovVnutrenney i Zauralskoy ordy // BukeevskoyOrde 200 let. Almaty :Olke, 2001. Kn. 5. S. 5-190 [in Russian].

Zobnin F. K voprosu o nevolnikah, rabah I tyulengutah v kirgizskoy stepi // Pamyatnaya knizhka Semipalatinskoy oblasti na 1902 god. Vyp. VI. S. 1-99 [in Russian].

Ivanin M. Vnutrennyaya, ili Bukeevskaya, Kirgizskaya orda // BukeevskoyOrde 200 let. Almaty :Olke, 2001. Kn. 4. S. 90-146 [in Russian].

Kazantsev I. Opisanie Kirgiz-kaysak // Bukeevskoy Orde 200 let. Almaty :Olke, 2001. Kn.1. S. 162-318 [in Russian].

Katarinskiy V.V. Sbornik kirgizskih poslovirs // Pamyatnaya knizhka Turgayskoy oblasti. S. 145-297 [in Russian].

Kaufman A.A. Russkaya obshchina v protsesse ee zarozhdeniya i rosta. M.: Tipografiya T-va I. D. Sytina, 1908. 455 s [in Russian].

Levshin A. Opisanie Kirgiz-kazachiih ili kirgiz-kaysatskih ord i stepey. SPb.: Tipografiya Karla Kraya, 1832. Ch. 1. Izvestiya geograficheskie. 264 s [in Russian].

Levshin A. Opisanie Kirgiz-kazachiih ili kirgiz-kaysatskih ord i stepey. SPb.: Tipografiya Karla Kraya, 1832. Ch. 2. Istoricheskie izvestiya. 333 s [in Russian].

Levshin A. Opisanie Kirgiz-kazachiih ili kirgiz-kaysatskih ord i stepey. SPb.: Tipografiya Karla Kraya, 1832. Ch. 3. Etnograficheskie izvestiya. 304 s [in Russian].

Materialy po kazak-kirgizskomu yazyku, sobrannye I. Laptevym. I. Obraztsy narodnoy slovesnosti. M.: Tipografiya Varvary Gatsuk, 1900. 158 s [in Russian].

Nazarov F. Zapiski o nekotoryh narodah i zemlyah sredney chasti Azii. SPb.: Imperatorskaya akademiya nauk, 1891. 98 s [in Russian].

Ohlebopashestve [primechaniya] // Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya kazakskoy sovetskoj ensiklopedii, 1984. T. 1. S. 379-380 [in Russian].

Ostrovskiy E. Poezdka vo vnutrennyuyu kirgiz-kaysatskuyu s veterinarnoy tseliyu // Bukeevskoy Orde 200 let. Almaty :Olke, 2001. Kn. 3. S. 39-71 [in Russian].

Ocherki Zauralskoy stepi i Vnutrenney ili Bukeevskoy ordy // Bukeevskoy Orde 200 let. Almaty: Olke, 2001. Kn. 3. C. 96-163 [in Russian].

Pallas P.S. Puteshestvie po raznym provintsiyam Rossiyskoy imperii. SPb.: Imperatorskaya akademiya nauk, 1773. Ch. 1. 657 s [in Russian].

Pantusov N.N. Kirgizskie poslovitsy, zapisannye v Kopalskom uezde Semirechenskoy oblasti (tekst, transkriptsiya i perevod). Kazan: Tipo-litografiya Imperatorskogo universiteta, 1899. 35 s [in Russian].

Predaniya i legendy Bolshoy Kirgiz-kaysatskoy ordy [primechaniya] // Valihanov Ch.Ch. Sobranie sochineniy v pyati tomah. Alma-Ata: Glavnaya redaktsiya kazakskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. T. 1. S. 396-398 [in Russian].

Radlov V.V. Iz Sibiri. M. :Nauka, 1989. 749 s [in Russian].

Rossiya: polnoe geograficheskoe opisanie nashego Otechestva. Nastolnaya i dorozhnaya kniga dlya russkih lyudey / pod red. V. P. Semenova. SPb.: Izd-vo A.F. Devriena, 1903. T. 18. Kirgizskiy kray. 488 s [in Russian].

Rossiya: polnoe geograficheskoe opisanie nashego Otechestva. Nastolnaya i dorozhnaya kniga / pod red. V.P. Semenova-Tyan-Shanskogo. SPb. :Izd-vo A.F. Devriena, 1913. T. 18. Turkestanskiy kray. 875 s [in Russian].

Rychkov P.I. Topografiya Orenburgskaya, to est obstoyatelnye Orenburgskoy gubernii. SPb.: Imperatorskaya akademiya nauk, 1762. Ch. 1. 331 s [in Russian].

Subetnicheskaya gruppya (subetnos). URL: <http://www.ethnomuseum.ru/subetnicheskaya-gruppya-subetnos> (data obrashcheniya: 08.08.2018) [in Russian].

Tereshchenko A. Sledy Desht-Kipchaka i Vnutrennyaya Kirgizskaya orda // Bukeevskoy Orde 200 let. Almaty: Olke, 2001. Kn. 4. S. 155-198 [in Russian].

Troitskiy N. Vzgl'yad na Vnutrennyuyu Kirgizskuyu ordu // Bukeevskoy Orde 200 let. Almaty: Olke, 2001. Kn. 3. S. 72-95 [in Russian].

Haruzin A.N. Stepnye ocherki (Kirgizskaya Bukeevskaya orda). Stranitsy iz zapisnoy knigi. M.: Tipografiya A. A. Levenson, 1888. 110 s [in Russian].

Haruzin A.H. Kirgizy bukeevskoy Ordy (Antropologo-etnologicheskiy ocherk). M.: Tipografiya A.A. Levenson, 1889. Vyp. 1. 550 s [in Russian].

Haruzin A.H. Bibliograficheskiy ukazatel statey, kasayuschihsy kirgizov i karakirgizov. M.: T-voskoropec. A.A. Levenson, 1891. 68 s [in Russian].

Etnograficheskaya gruppya. URL: <http://www.ethnomuseum.ru/etnograficheskaya-gruppya-0> (data obrashcheniya: 08.08.2018) [in Russian].

Статья написана в рамках выполнения научно-технической программы BR05233709 «История и культура Великой степи» по направлению «Формирование субэтнических групп на территории Казахстана в Новое время»

**ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSON**

ҒТАХР 03.20.00

**Ә. БӨКЕЙХАННЫҢ ДІН ЖӘНЕ ХХ ҒАСЫРДЫҢ БАСЫНДАҒЫ
ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ДІНИ АХУАЛ ТУРАЛЫ ЕҢБЕКТЕРІ**

Айталы Амангелді Әбдірахманұлы

философия ғылымдарының докторы, профессор Қ. Жұбанов атындағы
Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

Түйіндеме. Мақаланың алғашқы бөлімінде Әлихан Бөкейханның ру-тайпалық, политеистік, монотеистік діндер және конфессияаралық қайшылықтар мен қақтығыстардың тарихи-танымдық, психологиялық себептеріне көзқарасы талданады. Осы методологиялық ұстанымдар негізінде ол ХХ ғ. басындағы қазақ даласындағы діни ахуалды баяндайды.

Мақала авторының мақсаты – Ә. Бөкейхан еңбектеріндегі тарихи фактілерді ғылыми айналымға енгізе отырып, қазақ даласындағы діни мәселелерді талдау: ұлт мәселесі мен дін мәселесінің өзара байланысы; ұлттық және діни дәстүрлердің тұтастығы мен ерекшеліктері; діни білім мен зайырлы білім мазмұны; дін қызметшілерінің беделі мен ықпалы; дін мен әлеуметтік мәселелердің бірлігі. Рухани-діни мәселелер мен ұлт мәселесінің байланысы ұлт-азаттық қозғалысына жалпыхалықтық сипат берді. Мақаланың соңында Ә. Бөкейханның дін мен мемлекет қарым-қатынасы туралы еңбектерінің тәуелсіз Қазақстан үшін маңыздылығы туралы қорытынды жасалады.

Кілт сөздер: Алихан Бөкейхан, дін, ұлт, дінаралық келісім, ұлттық және діни дәстүр, қайырымдылық, зайырлы мемлекет.

МРНТИ 03.20.00

**А. БӨКЕЙХАН О РЕЛИГИИ И РЕЛИГИОЗНОЙ
СИТУАЦИИ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ В НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА.**

Айталы Амангелді Абрахманович

доктор философских наук, профессор Актюбинский региональный
государственный университет им. К. Жубанова

Аннотация. В первой части статьи анализируются взгляды Алихана Бөкейхана на родовые – общинные, политеистические, монотеистические религии и историко-познавательные и психологические причины межконфессиональных противоречий и конфликтов. Исходя из этих методологических установок, он излагает состояние религиозной ситуации в казахской степи в начале ХХ в. Цель автора статьи, вводя в научный оборот исторические факты, содержащиеся в работах А. Бөкейхана, проанализировать проблемы религии в казахской степи: взаимосвязь религиозной и национальной проблем; общие черты и особенности национальных и религиозных традиций; содержание духовного и религиозного образования; роль религиозных

служащих в духовной жизни; единство религиозных и социальных проблем. Связь духовно-религиозных и национальных проблем придает национально-освободительному движению общенародный характер. В заключении статьи сделан вывод о значении работ А. Бокейхана о взаимоотношении государства и религии для независимого Казахстана.

Ключевые слова: Алихан Бокейхан, религия, нация, межрелигиозное согласие, национальные и религиозные традиции, религиозные служащие, благотворительность, светское государство.

IRSTI 03.20.00

WORKS OF A. BOKEIKHAN ON THE RELIGION OF THE RELIGIOUS SITUATION IN THE KAZAKH STEPPE IN THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Aitaly Amangeldi Abrakhmanuly

doctor of philosophical sciences, professor
K. Zhubanov Aktobe Regional State University.

Abstract. The first part of the article analyzes the views of Alikhan Bokeikhan on generic - communal, political and theistic, monotheistic religions and historical, cognitive and psychological causes of interfaith contradictions and conflicts. Based on these methodological guidelines, he describes the state of the religious situation in the Kazakh steppes in the early twentieth century. The purpose of the author of the article, introducing into the scientific circulation the historical facts, containing in the works of A. Bokeikhan, to analyze the problems of religion in the Kazakh steppe: the interrelation of religious and national problems; common features and characteristics of national and religious traditions; content of spiritual and religious education; the role of religious servants in the spiritual life; unity of religious and social problems. The link between spiritual, religious and national problems gives the national liberation movement a nationwide character. In the conclusion of the article, a conclusion was made on the importance of the works of A. Bokaykhan on the relationship between the state and religion for independent Kazakhstan.

Keywords: religion, nation, interfaith harmony, national and religious traditions, religious employees, charity, secular state.

(Мақала №АР05133586 «XIX ғ. – XX ғ. басындағы мешіттер мен діни қайраткерлер: Ақтөбе облысының материалдары негізіндегі зерттеу» (жетекші: Р. Бекназаров) гранттық жобасын жүзеге асыру шеңберінде орындалды).

Кіріспе. Әлихан Нұрмұхамедұлы Бөкейхан (1870-1937) Ресейде екі жоғары оқу орнын бітірген алғашқы қазақ ғалым, «Алаш» қозғалысының жетекшісі. Оның шығармашылығында дін мәселесі, XX ғасырдың басындағы қазақ еліндегі діни ахуал туралы мақалалары бүгін де маңызды.

Ә. Бөкейхан ауыл мектебінде мұсылманша сауатын ашқан. Оның «Киргизы» («Казахи» – А.А.), «Дін таласы», «Қ. оязындағы молдалардың баяны», «Рамазан айы жақындаған тақырыпты», «Қазақша муфтилік мәселесі (рухани істер басқару)», басқа да қазақ және орыс тіліндегі материалдары дін мәселелеріне арналған. Кейбір мақалалары «мусульманин» деген жасырын

атпен де жарияланған.

Ә. Бөкейханның XX ғ. басындағы қазақ даласындағы діни-рухани ахуалды баяндауы, дін мен қазақ дүниетанымының үйлесімі, ұлттың діндарлық деңгейі, дінді уағыздаудың жағдайы, діни ахуалға жағымды да, жағымсыз да ықпал ететін тарихи, тұрмыстық факторларға назар аударуы бүгінгі қазақ қоғамын да ойландырады. Ал «Дін таласы» әңгіме-баяны бүгінгі жаһандану заманындағы әлемдік діни мәселелер туралы ой қозғауға жетелейді. Ә. Бөкейхан еңбектерін талдай отырып, олардың өмірге келуіне түрткі болған тарихи жағдайларына үңілу де маңызды. Себебі дін тек сенім емес, әлеуметтік, экономикалық, саяси өмірмен ажырамас байланыста екендігіне көз жеткіземіз. Сонымен бірге, орман шаруашылығының маманы, заңгер, саяси қайраткер Ә. Бөкейханның діни-рухани өмірді әртүрлі қырынан саралауы бүгін қоғам рухани жаңғыруға бет алған тұста қазақ интеллигенциясы өкілдері үшін үлгі.

Мақала авторының методологиялық ұстанымы: жалпы дін, қазақы тәрбие, ислам да адамдарды игілікке, толеранттылыққа, мейірімділік пен қайырымдылыққа тәрбиелейтін, ұлттық болмыстың арқауына айналған рухани және әлеуметтік құндылық.

Мәселенің зерттелуі. Дін мен қоғам мәселесі кеңес заманында таптық, партиялық тұрғыдан қарастырылып келгені белгілі: Мысалы, К. Бейсембиевтің «Ислам и его критика мыслителями дореволюционного Казахстана» кітапшасында қазақ даласындағы XX ғ. басындағы ислам мұсылмандық пен шаманизмнің араласқан қоспасы ретінде қаралып, Исмайыл Бек Гаспринскийдің еңбектерін буржуазиялық насихат деп жоққа шығарады. (К. Бейсембиев, Алма-Ата. 1962:10) Автор дінді сынаудан гөрі имам, молдаларды сынады. Ал, Абайды, Шәкәрімді материалистік көзқарасты ұстанбады деп сынға алады.

Отандық тарихи-дінтану әдебиетінде қазақ ойшылдарының қазақ даласындағы исламға көзқарастарын бүгінгі ғылыми тұрғыдан ой-елегінен өткізу, саралау енді қалыптасуда. Әсіресе, «Алаш» партиясының діни-рухани мұрасы, ең алдымен оның жетекшісі Ә. Бөкейханның еңбектері осы күнге дейін толық зерттелмей келеді. Ә. Бөкейханға арналған энциклопедияда оның дінге көзқарасына екі мақала ғана арналған. (Әлихан Бөкейхан. Энциклопедия. Алматы. 2018:259-261.)

Діндер тарихынан. Қай заманның да маңызды талабы өркениеттер арасындағы ынтымақтастық пен өзара түсіністікті, байланысты қолдау, әсіресе, дінаралық қарым-қатынастарды ізгілік жолына, өзара сыйластыққа тәрбиелеу, зорлық-зомбылықтан, күш қолданудан бас тарту, бейбіт, парасат арнасына бейімдеу болды. Бүгін жаһандану үдерісін барлық дін, ұлт өкілдеріне береке, бірлік, табыс әкелетін үрдіске айналдыру басты мақсат екені аян. Бірақ діндер арасындағы қарым-қатынастар бүгін де күрделі, әлі де қайшылықты.

XX ғ. басында Ресей мұсылмандарының тарихында жаңа заман басталды. Орыс азаматтарының саяси еркіндікке, білімге ұмтылысы ресейлік мұсылмандарды да оятты. Енді мұсылмандар орыс халқымен бірге өз адамдық хұқықтарын қорғап, ресейлік саяси партияларды қолдайды. Мұсылмандар баспасөзінде олардың мұң-мұқтажы, саяси ахуалы, білімі, ғылымы, мектептері және биліктің әрекеті туралы ақпараттар тарады. Мұсылмандардың газеттері, журналдары жарық көрді. Жастар мектеп пен медреселер жұмыстарын жақсартуды ойлады. Сонымен бірге зайырлы білім алуға, орыс тілін меңгеруге де жастар ынталы болды. Қыздар да гимназияда білім ала бастады. Дегенмен ел арасында білім алуды қолдамайтындар да шықты. Олар Құран сөзін, шариғатты елге қарсы қойып, ғылым мен білімге ұмтылғандарды лағнеттеуге

дейін барған. Тіпті ағартушы қызметі үшін Ә. Бөкейханды да сынға алады. Семей мұсылмандар қауымдастығына ислам туралы өзінің көзі жеткен ойын баяндай келе ол былай дейді: «Құран мен Шариат заман талабы мойындаған ақылға сыйымды барлық реформаларға қарсы тұрмайды. Ғылым мен білім Мухаммед іліміне бөтен емес». Ол өзінің ұстанымын нағандар арасында емес, басқа мыңдаған адамдардың арасында дәлелдеуге дайын екендігін жеткізеді. Екіжүзді мұсылмандарға ояңған Шыңғысхан мен Тамерлан ұрпақтарының бетін исламнан бұру мүмкін еместігін ескертеді. Араб тілінің сұлулығын, аса көркем сөз мәнерін түсінбейтіндерді «рухани ұстанымы жоқ адамдар» деп бағалайды. (Ә. Бөкейхан. VI том. 2010:191)

Дінаралық қайшылықтар қашан да өткір, күрделі және бітпейтін таласқа толы. 1913 жылы Ә. Бөкейхан қазақ даласындағы ахуалға байланысты осы мәселеге қайта оралып, «Дін таласы» атты мақалалар жариялайды. Ол діни алауыздықтың танымдық, өркениеттік және психологиялық астарын зерделейді.

Бұл мақалалар автордың діндер тарихын терең меңгергенін, батыс, шығыс, ресейлік ғалымдардың еңбектерімен таныстығын көрсетеді: Күрделі мәселелерді көпшілікке, қазақ қоғамына түсінікті тілде баяндаған.

Діндер туралы айтыс үнді жерінде Сурат қаласының талай мемлекеттерден әртүрлі діндер өкілдері табысқан кофеханасында басталды деп, автор діндер тарихын баяндаудың ерекше бір жолын таңдаған. Ә. Бөкейхан алдымен Ираннан келген ғалымды сөз етеді. Ол тәңірісінің тәңірісін танып білемін деп көп еңбек еткен, көп оқыған, көп жазған. Көп оқып, көп ойлағандықтан тіпті шатасып, ақырында Құдайға иланудан бас тартты. Осылай ол шектен шыққан діндарлық кім-кімді де шаршатады, ақылынан адастырады деген ойға меңзейді автор. Мұны білген Иран патшасы оны елден қуып жібереді. Барша ғаламды билеуші, ұлықтың ұлығы, дананың данасы, дейді автор, құдайды жоқ қылмақ болған. Оның жанында оған қызмет ететін, қайда барса да бірге жүретін құлы болған. Кофеханаға ғалым құлын шақырып, оған сауал қояды: «Сен қалай ойлайсың? Құдай бар дейсің бе? Жоқ дейсің бе?», Құл айтты: «Әрине, құдай бар деймін». Солай деп, беліне қыстырған ағаштан бір кішкентай нәрсені суырып алып: «Міне құдай! – деді. – Жан болып жаратылғанда, мені сақтайтын осы. Біздің жұрттың табынатын біздің жақта әулие ағаш бар. Мынау нақ соның бұтағынан істелген». Бұл тотемистік (1) наным-сенімнің бір көрінісі.

Құлдың сөзін естіген екінші біреу онымен келіспейді. «Құдай брахман (2) емес пе? Ол барша ғаламды жаратқан барша ғаламнан ұлық. Дүние асты үстіне түсіп аударылып жатса да құлшылық етіп жалбарынатын, дүниені білетін әлі таныған брахмалық абыздар. Оларды сақтап пана болушы жалғыз құдай хақ Құдай – брахман» деп сөз таластырады.

Осы жерде яхудейлік алыпсатар иуда діні (3) өкілі оған қарсы уәж айтты: «Жоқ, сен олай деме! Хақ құдайды танитын жұрт брахмалар емес. Құдай пана болып сақтайтын брахман емес, Шын Құдай Ибраһим, Ысхақ, Яхуп пайғамбарлар таныған Құдай, ол Құдай пенде болады. Жалғыз-ақ өзінің Израйыл жұртына дүние жаратылғаннан бері Құдайдың қалаған жұрты да, сүйген жұрты да біздің жұрт. Ақырында бізді дүние жүзіне адастырып, тоздырып жібергені – сүйген жұртын әншейін бейнет беріп сынамақ үшін. Бізге Құдайдың жіберген уағдасы бар: «Құдысқа қайтадан жиып, Құдыс ғибадатханасын қайта орнатып, басқа жұрттың үстінен үкімінді жүргізіп қоямын деген» дейді.

Яхудқа итальяндық католик (4) қарсы уәж айтты: «Дұрыс емес мұның!

Сенің айтуынша, Құдайда әділдік жоқ боларға керек. Бір жұрттан бір жұртты артық ету Құдайдың әділдігіне лайық емес. Бастапқы кезде Израйыл жұртын Құдай сүйсе де, онан бері 1800 жыл болды. Сендерге тәңірінің қаһары түсіп, отансыз әр жерге тозып кеткендеріңе, сендердің осы күндердің жыйылып, тұқымдарың көбейіп өспек түгіл, күннен-күнге азайып, өшіп бара жатыр. Құдайда артық я кем көрушілік жоқ. Бірақ сауап табатын жол жалғыз-ақ біздің римдік католик дінінде. Онан басқа дінде сауап табу жоқ».

Сонда отырған протестант (5) попы оған қарсылық білдіріп, «Жадыныңда болсын! Сауап табатындар Исаның дұрыс Інжілімен амал қылғандар». Ә. Бөкейханның протестанттардың «дұрыс Інжілмен» деуінің себебі жоқ емес. Інжіл – христиан діни ілімнің қайнар көзі. Ол иудейлер мен христиандардың қасиетті кітаптарының жинағы. 419 жылы христиан Інжілі мақұлданды. Оған иудейлік Ескі өсиеттен бөлек Исаның өмірбаяны мен уағыздары қосылды, ол Евангелия, грекшеден аударғанда «Благая весть», – немесе «Шапағатты хабар» деп аталады. Алғашында ол ауызша тарады, кейін аңыз бойынша евангелистер Матфей, Лука, Марк және Иоан көне грек тілінде қағазға түсірген. Бірақ христиандар арасында Евангелияны құраушыларға сенімсіздік көп, мәтіндер сәйкес келе бермейді. Сондықтан протестанттардың дұрыс Інжіл деп «Евангелияның» өздерінше түсінетін жерлері баршылық.

Сол жерде әңгімеге түрік араласты: «Нағыз хақ дін біздікі деп бекер айтасындар. 600 жыл болды Інжілдің қалып, Құранның келгеніне. Сауап ең ақырғы пайғамбар Мұхаммедтің жолында. Өздеріңіз айтып отырсындар ғой: яһуд діні нашар деп, нашарлығынан тіпті жайылмай, тұқымы азайып, құрып бара жатқаны деп. Ислам дінінің артықтығы емес пе – Еуропа, Азия, тіпті Қытайда да адам жайылып бара жатыр. Оны өздеріңіз көріп тұрған жоқсындар ма!? Сауап табады жалғыз-ақ ақырғы пайғамбар Мұхаммедке иланған адам. Онда да сунни мазһабындағылары, шийт мазһабындағылар да көпір» дейді (Ә. Бөкейхан. III том, 2009: 372-373).

Суннитерге қарсы ирандықтар сөйлей бастап еді, оның арты діндердің айтысына айналды. Күнге табынатын, отқа табынатын (6), пұтқа табынатындар (7) өз құлшылық ететіндерін қуаттауға ұласты.

Конфуций дініндегі (8) қытайлық таласқа кіріспей үнсіз отырды. Енді автор өз көкейіндегі діндер қарым-қатынасы туралы ойды қытайлықтың аузына салады. Ол адамдардың дін турасындағы ынтымаққа келмейтінін жалғыз себебі жалған намыс деп сөзін жалғастырады. Дүниені кемемен аралап жүріп, бір аралдарда кездескен әртүрлі діндегілердің дүниеге көзқарасы баяндалады: «Біз отырғанда қасымызға бір соқыр адам келді. Сұрап білсек, күнге көп қарағаннан соқыр болған екен. Күнге көп қарағаны: күн өзі не нәрсе деп, күннің затын білмек екен. Білмек мақсаты – күннің жарығын қолға түсіріп алып, нұрының бірер сәулесін шыныға салып, тығындап қамап қоймақ екен. Осыны істеймін деп, неше түрлі ғылымды да, білімді де аяп қалмай бәрін де жұмсаған екен». Күнге көп қараса да, көп әуреленсе де еш нәрсе өнбепті. Бұл ісінен тапқаны сол: күнге қарай-қарай көзі ауырып, соқыр болыпты. Содан ол өз ойын былай деп тиянақтап тоқтаған: «Күннің нұры сұйық зат емес, сұйық болса қотаруға көнер еді немесе желден шайқалып толқыр еді; күннің нұры от та емес, от болса су ішінде сөнер еді; күн нұры қатты зат та емес, қатты болса онымен өзге нәрсені қозғауға болар еді; күннің нұры рух та емес, рух болса көрінбес еді. Күн нұры-жарығы сұйық зат болмаса, қатты зат болмаса, от болмаса, рух болмаса, күн жарығы деген еш нәрсе де емес, тіпті жоқ нәрсе. Ол тек көзінен ғана айырылмаған, көп ойлағаннан ақылынан да адасқан соң Күн жоқ деп нанған. Сол жерде отырған тағы бір адам: «Күнді білмегенің,

іштен туған соқырсың ғой. Мен саған күн не нәрсе екенін айтып берейін. Күн оттан жасалған домалақ. Бұл домалақ күнде теңізден шығады да, күнде барып кешкене біздің аралдың тауының арасына барып қонады. Мұны біз күнде көреміз. Көзің сау болса сен де көрер едің», – депті.

Сол жерде отырған балықшы оның бұлай деуінің себебі бар, ол аралдан алысқа шықпаған, теңізбен жүріп көрмеген, сондықтан күннің қайдан шығып, қайда бататынын білмейді. «Күн, – дейді ол, – теңізден шығады, теңізге батады. Менің мұным шүбәсіз дұрыс. Күн сайын күнді мен суда жүріп, көзімменен шығарып, көзімменен батырамын». Үнділік діндар: «Күн не екенін мен айтып берейін. Күн Диуа деген Құдай. Арбасына мініп, көктегі Аспаруа деген алтын тауды айналады да жүреді. Рагу мен Киту деген екі жылан Күнді кейде жұтып жібереді... Абыздарымыз (имамдарымыз) азан айтып, дұға қылып құтылуына тілектес болады» деді. Мысырлық әңгімені жалғады. Бірте-бірте айтысқандар Күннің Құдай еместігіне сене бастады. Автор енді ағылшын матросының аузымен бұл айтыста көне заманға негізін Аристотель-Птолемей қалаған концепцияны, Күн, басқа да аспан денелерінің кіндігі Жерді айналады деген тұжырымды айтқызады. «Күн тоқтамай жерді айналады да жүреді», – деді. (Ә. Бөкейхан. III том, 2009: 377-378).

Енді айтысқа Ә. Бөкейхан Қытай оқымыстысын тартып, ол Коперниктен (1473-1543) бастау алатын гелиоцентристік ілімді жеткізеді: «Баршаңызда бірінді-бірін адастырасыздар және өздерің де алданудасыңдар. Күн Жерде

н айналмайды, Жер Күннен айналады. Жер ұршықтай үйіріп айналғанда жер үстінің бәрі де бірінен соң бірі Күн жаққа қарайды. 24 сағат ішінде жердің күнге қарамайтын жағы жоқ.» Қытай ғалымының сөзімен автор айтыстың байламын былайша қорытады: «Солай мырзалар! Күн турасында қандай адасу, алдану болса, Құдай турасында да сондай адасу-алдану бар. Дін турасында адасу һәм түбі жалған намыстан, өзімшілдіктен һәм адам құдай өзімдікі, я отанымдікі, я діндесімдікі болса екен дейді. Күллі дүниеге сыймайтын ұлық тәңіріні әр жұрт өзінің ғибадатханасына қамағысы келеді. Адамдар үшін құдайдың өзі жасаған ғибадатханасы-жаһан. Оған адам салған ғибадатханалар қандай болғанмен жетер ме?

Неғұрлым Құдайды жоғары деп, биік деп, ұлық деп ұқса, соғұрлым жақсырақ танымақшы. Жақсырақ таныған сайын, Құдайға жақынырақ болмақшы. Жақын болудың мағынасы: рахметін көріп рақымы болмақ, мейірбандығын көріп, мейірімді болмақ. Біреудің көзі соқыр, біреудің көңілі соқыр. Көзі соқыр жарықты көрмейді, жарық жоқ дер, яки күнге көзі жетпей, көріп отырған шамын күн деп білер. Көңілі соқыр – қылықты айырып, Құдайды танымай, Құдай жоқ дер, яки қолына ұстап, көзімен көріп отырған ағашын құдай деп білер. Қай соқырлық та болса кемшілік. Бірақ соқырлығының бейнетін һәм кім өзі көреді. Көзің соқыр деп қорлау жөн бола ма? Көңілің соқыр деп қорлау да жөн емес». (Ә. Бөкейхан. III том, 2009: 385-386). Кофеханада айтысқандар осы қисынды уәждерден кейін таластарын қойып, бір тоқтамға келді.

«Құдай деген кім?» деген сауалға адамдар көне заманнан бері жауап іздей бастаған. Құдай, дін туралы мәліметтің көбейіп, адамдар әртүрлі наным-сенім, көзқарастар төңірегінде топтаса, бауырласа бастаған. Таныс емес діни құбылыстар тіпті үрей де тұрғызған.

Бірақ тарихи деректер көрсеткендей, адамдар адами бітімге ие болған сәттен бастап бір құдіретке сеніп келді, адам сондықтан рухани пенде, рухани тіршілік иесі, қандай да болмасын оның кісілік аясындағы сенімін сыйлау өмір заңдылығы. Адам баласы бір-біріне ағайыншылықпен қараса, қанды

уақиғаларға орын болмас еді деп әңгімені автор қорытындылайды. Діни өмірден алшақтап қалған қазақы қоғам дінге, діннің тарихына бет бұрып, сәтсіздіктер мен ауыртыпалықтарға да ұшыраған тұста бұл мақалалардың танымдық маңызы зор.

«Дін таласы» мақаладан туатын ойлар Ә. Бөкейханның XX ғ. басындағы қазақ даласындағы діни ахуалдарды талдағанда жалғасын табады.

Ұлт пен дін тағдыры. XX ғ. басында Ресейде отарланған ұлттар арасында ислам дініне терең бетбұрыс байқалды. Ресей мұсылмандарының 30-ға жуық газет пен журналдары шыға бастады. Патша үкіметінің орыстану саясатына қарсы күреске ислам діні күш-қуат беріп, ұлтты сақтаудың тірегіне айналды. Ислам діні ұлт-азаттық қозғалыстың рухани қолдаушысы болды, имам-молдалар көтерісшілерге батасын беріп отырған.

1910 жылы «Қазіргі мемлекеттердегі ұлттық қозғалыстардың формалары» атты жинағымен шыққан «Қырғыздар» («Қазақтар») атты тарихи очеркінде Ә.Бөкейхан қазақ даласындағы дін мен ұлт мәселесінің өзара байланысына арнайы тоқталады. Діннің ұлттық сана-сезіміне ықпалдығының басты себебі оның ұлт-азаттық қозғалысымен байланыстығы. Ислам діні ұлттық мүддені қорғаудың негізіне айналып, ұлттық бірлікке, отаршылдыққа қарсы күреске жұмылдырушы күш болды. Жаратушының алдында әділеттілік пен теңдік идеясы сарқылмайтын рухани күш алып, құндылықтарды жеңетін, ұлтты торығу мен азаптанудан сақтайтын парасат көзіне айналды. Дінінен айырылған халық ұлттық қасиетінен де ажырайды, ұлтсызданған халық дінінен де айырылады.

Бұрын исламға қазақтар үстіртін қараған, Меккеге бірен-саран қазақ барса, 1905 жылы әртүрлі тосқауылдарды айтпағанда, тек Омбы канцеляриясынан шетелдік паспортты 500 адам алған.

Жер мен дін мәселелері қазақтар үшін ең өткір мәселелер болды. Жәрменкелер саяси съездерге айналып, онда патшаға петициялар қабылданған. XX ғ. басында орыс әкімшілігі қазақ халқына қысымды күшейтіп, әсіресе, қазақ мектептерін ашуға, мешіттер салуға, мұсылманша білім алуға, салт-дәстүрлерге тосқауылдар қойды. Негізгі мақсат Ресей азаматын тәрбиелеу, қазақтарды шоқындыру, суға шомылдырып, Інжілді қазақ тіліне аударып, қазақ даласына тарата бастады. Сонымен бірге христиан миссионерлеріне жан-жақты қолдау көрсетіп отырды. Марқұмдарды священниктердің рұқсатымен жерлейтін болды. Кез-келген шенеунік мұсылман мешітінің жұмысын тоқтатуға мүмкіндік алды. Ресейде бір ғана дін – православ діні үстемдік етеді деген ұрандар айтылды. Ақмола облысындағы «Крестьян начальниктерінің» ауылдағы мектептерінде балаларды араб графикасымен емес, кириллицамен сауатын ашуға шешімдер болды. Бұл әрекетті қазақтар қасиетті Құранға, ислам дініне қастандық деп және православ дінін дәріптеу деп қабылдады. (Ә. Бөкейхан. III том, 2009: 302-303)

Бұл жағдай қазақтардың ашу-ызасын туғызды. Оны пайдаланып, Түркия мен көрші түріктерден шыққан мұсылмандар шала қазақтарға түркі халифтері-сұлтандарының әділ саясаты, береке-молшылығы туралы жалған әңгімелер таратып қызықтырды. Ол әңгімелер аңғал қазақтарға, Ә.Бөкейханов жазғандай, соқырға жарық, саңырауға музыкадай болды. Әділдік тек Түркия мен басқа да мұсылман мемлекеттерінде үстем деп сенді және үлкен қызығушылықпен қабылдады. Осы кезде орыс-жапон соғысы басталды, орыс әскері жеңіліс тапты. Тек ислам билігін мадақтаушылардың ықыласында болып келген қазақтар жапондықтарды да қандас, туыстас мұсылмандар деп қабылдады. Олар оны жапондықтар мен қазақтардың антропологиялық

келбетінің ұқсастығымен дәлелдеді. Кейін бұл аңғалдық қазақ интелгенция өкілдерін жапон шпиондары деп соттауға негіз болған.

Қазақты орыстандыру, шоқындыру саясатына қарсылық қазақ даласында бұрын-соңды болмаған қозғалысқа ұласты. 1905 жылғы еріктілік туралы жарлық халықтың көңіл күйін одан әрі тасытты. Ғалым Ә. Бөкейхан қазақ даласында дінге байланысты екі көзқарас, екі ұстаным қалыптасқандығына назар аударады. Орысша білім алған, орысша тәрбиеленген, еуропа мәдениетінен нәр алған қазақ интеллигенциясы елдің болашағын батыс өркениетімен байланыстырған. Олар дін мәселесін маңызды емес деп есептеген. Ал шығыс құндылықтарына бейім, ұлттық діни көзқарасты қолдайтындар дінді алға тартып ислам іліміне сүйенді және ислам ғылымын ғылымның маңдай алды үлгісі деп есептеген. Қазақтар, жалпы мұсылмандар дін мен ұлт бір деген. Орыс интеллигенциясымен салыстыра келіп, Ә.Бөкейхан алғашқысын батысшылар, соңғысын түрікшілдер, панисламизмнің қолдаушылары дейді. XX ғасырдың басындағы ұлт-азаттық қозғалыстар барысында дала халқы саяси мәселелерге бей-жай қарағанмен, дін мәселесіне келгенде ең белсенді, басым топтар түрікшілдер-панисламистер болды. Орыстану саясатының салдарынан кейбір қазақтар жалпы батыс білімі мен мәдениетіне күдікпен қарады.

1905 жылдың маусым айында Карқаралы уезінде, Қоянды жәрмекесінде 14500 қазақ қол қойып, Министрлер кабинетінің төрағасына жолдаған петицияда «Халықтың мүддесімен, оның тарихи хұқымен есептеспей, тек бір ғана орыстану саясатын ұстанған жергілікті әкімшілік осы саясатқа үйлеспейтіннің барлығын жоюға тырысады... Мемлекеттің зорлықпен дін істеріне кірісуін қазақтар олардың дініне қол сұғу деп, үкіметке сенімсіздікпен қарайды.» Қазақтар рухани істерін Ішкі істер министрлігінен арнайы құралған мұсылмандар басқармасына, болмаса Орынбор діни басқармасына қаратуды талап етті.

Сол кезде тағдырын қатерге тігіп 42 қазақ қайраткерлері дайындаған петицияны Ә. Бөкейхан мен Жакып Ақпаев қайта қарап, пункттерін 47-ге жеткізіп рухтандырған. Дала халқы онда дін саласындағы мақсаттарын айқындап көрсеткен.

Петиция «Қырғыз (қазақ ұлты) халқының аты мұсылман қырғыз деп аталып, әскери міндеттен босатылсын» деген талаптан басталды. Бұл әуелі Аллаға бой ұсынамыз дегенді меңзейді.

Мұсылманның өмірі үшін мешіт, медресенің орны айрықша. Алаштың ардақты азаматтары ең алғашқы діни және дүниеуи сауатын мешіт-медреседен ашқан. Сондықтан дала қазағы мешіт, медресе салуға рұқсат керек. Құдайға құлшылық етуге рұқсат болсын деген.

Талап-тілектердің арасында «Халық сотын бидің билігінен алып, молда мен шариғатқа берілсін» деген. Бұл әділдікті аңсаудан туған тілеу, дегенмен халық шариғат сотына жүгіне бермеген. Сонымен бірге, «Қажылыққа баруға шек қойылмасын, еркі берілсін» деген аңсаған арманын дала қазағы патшаға жеткізген. Миссионерлер қазақтарды шоқындыруға арнайы жұмсалғандар, олар қазақ елін аралап, православ дініне тартады. Осыдан, «Қырғыз халқының ішіне миссионерлердің баруына тыйым салынсын» делінген. Осы талапты жалғастыра келіп, «Қырғыздардың, әсіресе, көмелетке толмаған жастардың басқа дінге өтуіне тыйым салу керек. Ал басқа діннен мұсылман дініне өтемін деушілерге егер олар сауатты болса рұқсат ету керек» деген талапты енгізген. Осылай ұрпақтың діни санасын қорғаудың жолын іздеген.

Қазақтар діни және дүниеуи білімге аса назар аударады: «Мектептерде

міндетті түрде мынадай шарт орындалуы керек: алдымен қырғыз оқушыларына мұсылманның діни сабақтары оқытылады, кәмелетке жеткендерге діннің бес негізгі шартынан сабақ беріледі, ал одан кейін ғана орыс тілінен сауатын ашу сабағы жүреді. Мектепті бітіргенге дейін мұсылман діни сабағы негізгі болып есептеледі.»

Қарқалы петициясының 34-інші пунктінде былай делінген: «... шындығында, патшаның қол астындағы халықтың ішінде қырғыз халқы көнбіс-күй талғамайтын, шыдамды, бәрін кешіре білетін, кек сақтамайтын, өте жоғары дәрежеде қарапайым, шын ықыласымен патшаға бағынған, әркезде оның діни әрекеттеріне ғана қарсы шығатын халық.» Бұл қазақтың діні үшін күрескер халық екенін айқындайды. («Ислам және өркениет». №4, 2019).

Қазақ даласында саяси партиялар енді пайда бола бастаған. Халықтың саяси көзқарасы әлі айқындалмағандықтан, белгілі бір саяси бағдарламаға әлі айнала алмаған. Бірақ орыстану саясатының зардабын тартқан барлық ұлттық аймақтар сияқты қазақтар да үкіметке оппозициялық партияларға жақын болған. «Жақын болашақта, – дейді Ө. Бөкейхан, – қазақтар ортасында қалыптасқан екі бағытқа сәйкес екі саяси партия ұйымдасуы мүмкін. Оның бірін қазақтарды басқа мұсылмандармен біріктіретін ұлттық-діни деуге болар. Екіншісі – қазақ даласының болашағын сөздің кең мағынасында саналы түрде батыс мәдениетін енгізуді қолдайтын батысшыл бағыт. Бірінші бағыт, мүмкін, мұсылман-татар партияларын үлгі тұтса, ал екінші бағыт – оппозициялық орыстар, соның ішінде халық бостандығы партиясы.» Діни ахуал XX ғ. басында ұлт-азаттық қозғалысына күш қуат беріп, саяси күшке айнала бастады. (Ө. Бөкейхан. III том, 2009: 311).

XX ғ. басындағы діни сана-сезімнің оянуына байланысты панисламистік ағымдардың ықпалымен дін мен ұлттық дәстүр мәселесінің үйлесімі туралы мәселе көтерілді. Ө. Бөкейхан қазақтың мыңжылдық дәстүрлі заңы мен шариғат қағидалары үйлесе бермейтіндігін айтады. Кейбір тұрмыстық мәселелерде шариғат жолымен ұлттық дәстүр үйлесім таба алмауы да орынды. Қазақ дәстүршіл халық, «бұрынғышыл жұрт» дейді ол. Мысалы, қазақта байы өліп, жесір қалған әйел 4 ай 10 күн ғадат (әдет) сақтау тиіс. (Құран, 2-інші сүре, 234-інші аят). Сонан кейін бір жаққа барам десе, біреуге күйеуге шығам десе, шариғаттың үкімі бойынша ерік. Қазақ мыңжылдық заңын сақтап, әменгеріне қосады. Бір адам өлген соң артында баласы қалмаса, шариғат бойынша – мүлкінің төрттен бірін қатынға тиеді. (Құран, 4-інші сүре, II-інші аят) (9). Қазақ «Атым өлсе сауыры мұра, ағам өлсе жеңгем мұра» деген қазақтың қағидасы даяр тұр. Ол бұл осындай шариғат үкімі мен қазақ дәстүрінің үйлеспейтін тұстарына назар аудара отырып, демократ Ө. Бөкейхан қазақтың отбасылық істері әйел еркіндігі тұрғысынан шешілуін мақұлдайды. (Ө. Бөкейхан. III том, 2009: 418-419).

«Тағы да би һәм билік» атты мақаласында ол, қазақ еліндегі сот билігі туралы пікір білдіреді. «Шірік жіп қанша жалғағанмен іске жарамайды», сондықтан қазақтың би билігін өзгертіп орыс судьясына қарату керек деп орыс айтады. Шариғатқа қарату керек деп молдалар айтады. Ө. Бөкейхан бұл пікірлердің екеуіне де қосылмай, дәстүрлі қазақ билерінің қазаққа жұрт ортасында ыңғайлы болғандықтан жұртқа жақын. Ал «қазаққа әкеліп мұжық қамытын кигізе салсақ, бұл бір түске кірмеген қиыншылық. Мұнан безу керек», – дейді ол. Себебі, судья біздің жұрттың тілін білмейді. Біздің өзімізден судья болатын қазақ жоқ есебінде. (Ө. Бөкейхан. V том, 2009: 279). Қазақ мұсылман дегені болмаса шариғатқа шала, сондықтан сауатсыз ауылнайлардың зорлығына халық құл болады деп Ө. Бөкейхан елді қорғайды.

Ә. Бөкейхан атап айтпаса да дін мен дәстүр мәселесінде оның Қожа Ахмет Ясауи тариқатын қолдайтыны көрініп тұр. Ол тариқат әр халықтың ислам дінін қабылдай тұрып, араб елінде қалыптасқан шариғат пен араб дәстүрін қабыл етпей, өзінің әуелгі бастапқы салт-дәстүрін сақтайтынын, арабтанбайтынын көрсетеді. Сондықтан бүгінгі салафиттердің түпкі, таза исламға оралуымыз деуі негізсіз. Ұлттық дәстүрсіз діннің тамыры терең жайылмайды.

Айта кетейік, діндегі үстіртіндік тек бұрынғы мұсылман қазақтарға ғана тән құбылыс емес, бұл сол кездегі православ, католиктерге де тән болды. Екіншіден, бұл үрдіс, діншіл болып көріну, сырттай діншілдік қазір де етек алды.

Ә. Бөкейханның дін және XX ғасырдың басындағы қазақ даласындағы діни ахуал туралы еңбектері.

Имамдардың діни ахуалға ықпалы. Ә. Бөкейхан қазақ даласындағы имам, молалардың, діни қайраткерлердің дін ісіне жағымды да, жағымсыз да ықпалына аса зор мән береді. Әсіресе, Науан хазрет тағдырына арнайы тоқталады. Науан хазреттің шын аты-жөні Наурызбай Таласов. Ол Көкшетау округының Мезгіл болысының Жылкелді ауылында 1843 жылы өмірге келген. (Кейбір деректерде 1841-1914 жылдарды өмір сүрді деген мәлімет те бар.) Білімді Бұқарадағы діни оқу орнынан алып, Бағдат қаласында оқуын жалғастырған. Кейін Бұқарада ұстаздық қызмет атқарған. Жан-жақты білімді Наурызбай Таласов шағатай, өзбек тілдерімен қатар парсы, араб тілдерін де меңгерген, орыс тілінде де еркін сөйлеген. Ел арасында діни білімі, беделі зор болғандықтан оған жоғары діни дәреже хазрет атағы берілген. Ал Науан деген арабша биік дегенді білдіреді, жүйрік ғұлама адамдарға байланысты айтылады. Сондықтан имам Наурызбай Таласовты елі Науан хазрет деп орынды атап кеткен. 1886 жылы Көкшетау уезінің қазақтары Бухараға әдейі делегация жіберіп, Науан хазретті еліне оралуына рұқсат сұрайды. Бұқаралықтар өтініштерін түсіністікпен қабылдап еліне қайтуға рұқсат береді. Ол Көкшетау бас мешітінің имамы болып тағайындалады. Осы кезде патша үкіметі орыстандыру, шоқындыру саясатын қазақ жерінде әртүрлі жолмен жүзеге асыруға тырысты (Ә. Бөкейхан. III том, 2009: 304-305).

Науан хазрет елді діни сауаттандыруға, имандылық тәрбиеге, дәстүрлерді сақтауға көп еңбек еткен, көрші уездік мешіттерге үлгі көрсетті. Ол діни білімді заманға бейімдеуге, заман талабына үйлесуіне, ұлт пен дін өзара ықпалдастығына зор мән берді, уағыздарды қазақ тілінде жүргізді. Осылай мешіт рухани орталыққа айналды. Ол дін мен ұлттық құндылықтардың қорғаушысы болды. Науан хазрет еш уақытта адамгершілік жолынан, рухани-кісілік ұстанымынан айнымады, заңның аясында қызмет етті. Оның мақсаты ана тілінде діни де зайырлы білім беру болды, ұлттық мектептер ашуға тырысып, патша үкіметінің орыстандыру, шоқындыру саясатына ашық қарсы шықты. Бірақ оның ұстанымы орыс шенеуніктеріне ұнамады. Елге ең белгілі, танымал имам хазіреттің Науан мешітін тінтіп, өзін басқа да молдаларды, медресе мұғалімдерін қудалады. Кітапханадағы, үйлеріндегі кітаптарын жазысқан хаттарына дейін тәркіледі. Хазреттің өзімен бірге көмекшісі Қошығұловты Ішкі Істер Министрлігі 1903 жылы жер аударды. Осыған байланысты Ә. Бөкейхан былай деді: «Егер үкімет саналы түрде қазақ халқының орыс білімінен айырып, панисламизм құшағына итермелесе, танымал Науанды қудалаудан басқа амал табу қиын» (Ә. Бөкейхан III том. 2009: 305) Бұл халықтың ашу-ызасын туғызды, үкіметке қарсылық күшейді. Қазақтар Ішкі Істер Министрлігіне дейін арызданып, Науан хазретті көмекшісімен уақытынан бұрын 1905 жылы бостандыққа шығарды. Өмірінің соңы 1916

жылға дейін ғалым-теолог Науан хазрет Көкшетау бас мешітінде қызмет етті. Оның білімге деген құштарлығын Ә. Бөкейхан оқу іздеп Мәскеуге келген М.В. Ломоносовка теңейді. Науан хазреттің үлгісімен ХХ ғ. басында ғалымдар көбейе бастады. Олар Самарканд, Бұқара, Константинополь, Қазан, басқа да мұсылман білім орталықтарында білім алғандар. Діни білімді қазақтардың санын дәл айту қиын, бірқатары жасырын барып оқыған.

Сонымен бірге Ә. Бөкейхан ислам дінін уағыздаушы бола тұра шектен шыққан екі жүзді молдаларды сынға алады. «Қ. оязындағы молдалардың баяны» атты мақаласында ол қазақтардың молдаларға нанғандығын, діннің қуаты деп сенгендігін, оларға қарсы келгенді күнәһәр деп айыптағаны туралы жазады. Ашық күні жауын қыламын деп молдалар өздеріне сендірді де, олар күнәсіз деп ойлады. Сауатсыз, Құранның мағынасын білмейтін, араб әріпімен жазғаны үшін молдамын деп жүргендерді барша қазақтар мойындады. Шариғатқа жүріс-тұрысы мен жат мінездерін жасырып, ақылды, жақсы көрінуге тырысқанымен олардың зұлымдықтары білініп жүреді. Олар бірақ өздері сияқты бұзық қазақтарға мейлінше құрметті, үлгілі, молдалармен жақындасып жақсы кісі атанғысы да келеді. Себебі ішіп-жеуін сол халық есебінен табады. Сол молдалар дінге қарсы өтірік айтады. Ислам ұлттық астамшылықты қолдамайды. Ал молдалар қазақтарға ақыл айтады: мұсылман дініндегі кісі айыпты болса да, егер қарсылас адам орыс, не еврей болса ақтау керек. Сондай-ақ бөтен діндегілердің нәрсесін алған обал емес дейтін де молдалар шықты. Осы мақаласында Ә. Бөкейхан қазақ оязындағы жағдайды мысалға алып, кейбір қазақ, басқа да татар, өзбек, тәжік молдаларының надандықтарын, құлық-сұмдықтарын айтып сынады. Сөйте тұра алаяқ сарт молдалары өздеріне қарыздар қазақ ақындарын жалдап, көптің ортасында өздерін мақтатқан, данышпандармен салыстырып борыштарынан құтылған. (Ә. Бөкейхан. I том, 2009: 223-224).

Имам, молдалардың ұстанымдарын, жалпы қазақ қоғамының діндарлығын сөз ете келе, Ә. Бөкейхан күні бүгінде қазақ қоғамында орын алып келе жатырған фанатизмді сынға алады. «Құдай не жазса соны көреміз» деу соқырлықтың белгісі, тағдырда жазған болар деу – ақымақтың белгісі, – дейді ол, – адам нені тілесе, Құдай соны тағдыр қылмақшы. (Ә. Бөкейхан. III том, 2009: 376).

Тағдыр мәселесі жөнінде ислам елдерінде де, қазақ даласында да пікір-таластар туып отырған. Алланың әмірінің шексіздігіне байланысты мұсылмандардың алғашқы ұрпағында адамның өмірі мен іс-әрекеті, ой-арманы алдын ала болжанып қойылған деген Құранмен дәлелденген сенім үстем болды. Тағдырдың тәңірлігін қолдағандарды табариттер деп атады. Бірақ VII ғ. соңында Құранда көрсетілгендей тағдыр мен адамның өзінің іс-қимылы үшін жауапкершілігі арасында қайшылықты шешуе орай жаңа көзқарас орнай бастады: адамның өзіндік іс-қимылы жасаудағы еркіне негізделген идеяға сүйенген ағым дүниеге келді. Оны жақтаушыларды қадарлықтар деп атады. Егер адамның жеке ықтияры болмай, барлық нәрсені тағдырдың мәжбүрлерімен істейтін болса, адам енжар, жалқау, қырсыз болады. Адамға салыстыру, күдіктену, ойлану, таразылау, шешім қабылдау тән. Ә. Бөкейхан шабандық, болашаққа ұмтылмайтын мимырттылық ұлтты шектейді деп мазаланады.

Қазақ даласындағы қайырымдылық мәселесі. Ислам діні тек наным-сенім, жаратушыға құлшылық, діни парыздарды орындау ғана емес, ол ғибраты мен жақсылығы мол, сабыр мен тағаттылық, кеңдік пен кісілікке бастайтын дін. Исламды тек діни догматика шеңберінде ғана қабылдауға болмайды. Осыған

орай ұлт ұстазы 1916 жылы «Қазақ» газетінде жарияланған «Рамазан айы жақындаған тақырыпты» атты мақаласында қазақ даласындағы, дін мен қайырымдылық мәселесін таратып жазады.

Оразаға тек ауыз бекіту, харам істерден сақтану, оның шарттарын мүлтіксіз орындаумен шектелмейді, бұл айға «адамшылдық, ұлтшылдық істері жағынан карап, біраз тексеріп өтейік», – дейді Ө. Бөкейхан. (Ө. Бөкейхан.VI том, 2011: 304). Осылай дін мен ұлт мәселесі үйлесім, жарасым табатын жолдарын жанашырлықпен көрсетеді. Ө. Бөкейхан рамазан айының алдымен жалпы адамзаттық мәніне зор мән береді.

Бүгін де Қазақстанда діни қызметкерлер уағыздар айтудан, ал зайырлы азаматтар дінді тек сырттай білгеннен әрі аса алмай жүрген жағдайда, дінді күнделікті өмір талабымен, мұқтажымен байланыстыру туралы ойы өткір мәселе болып отыр.

Басқа айда өз қалауынша ішіп-жеп үйренген пенде, ендігі жерде судың бір тамшысын, тамақтың бір түйірін ауызына салу үшін Ұлы Иесінің «азан» атты бұйрығын күтеді. Ендігі жерде ол нәпсінің жетегінде емес, нәпсісі оның жетегінде жүрмек.

Дәулетті адамдар кейде шала тойып, кейде аш жүретін жетім жесір, кедей-кепшіктердің хал-ахуалын ұғынып, аштықтың, жоқтықтың не екенін жан-тәнімен сезінеді. Сөйтіп, оның қатая бастаған жүрегі мейлінше жібіп, оларға деген мейірімі оянады. Бұдан былай ол жетім көрсе жебеп, кедей көрсе демеп жіберуді өзінің ұмытылмас борышы деп біледі. «Жалғыз-ақ рамазан айы, – дейді гуманист ойшыл» – әр жердегі халықтардың бастарын қосып, бір-бірінің халдерімен танысуға, пақырлардың халдерін ескеріп, оларға жәрдем беруге, жұртқа теңдік-құрдастық, ынтымақ-бірлік, саулық-тазалық һәм құлшылық-құдайшылық сияқты істерді үйретуге басқа айлардан гөрі көп артық». (Ө. Бөкейхан.VI том, 2011: 304) Бұл айда адамдар дініне, ұлттына, кәсібіне қарамастан бір-бірін жатсынбайды, бауырмалдыққа, кісілікке жақын болады, сондықтан оның қадірі де, құрметі де зор. Тек бұл қымбат айды немен өткізбек? Ислам дініндегі халық, оның ішінде біздің қазақтар, қадірлі қызметтерін кімге көрсетпек және кімге бермек, артықша шат көңілмен бұл айды қалай өткізеді деген сауалдар төңірегінде ол ой толғайды және ұлтқа ақыл-парасатты жол сілтейді.

Маңдай терін төгіп тапқан зекетке шығарған малын, пітір садақасын молдаға апарып беріп, олардың батасын алады, басқа айлардан гөрі артықша құрмет етеді, олардың тұрмысына жеңілдік жасайды. Дүниеден озған туған-туыстарын да еске алады. Бұл қажеттік істер. Бірақ түптеп қарасақ, зекет, пітір садақа, басқа да уәжіп садақалардың жалғыз молдалар ғана болмасын дейді ел камқоршысы.

Пақыр, мұқтаж жалғыз бұлар ғана емес, аузы қолына жетпей, қысқа жіп күрмеуіне келмей, мұң-мұқтаж көп, «ұлттығын сақтау үшін тіршілік ретіндегі ғылымға сусыған халық пақыр мұқтаж», – дейді автор.

Мұқтаждық, тапшылық тек бір молданың басында ғана емес, бүтін халықтың – ұлттың басында. Әсіресе қазақ сияқты өнер-білімнен құр алақан, ал білім аларлық қаржыға зәру халықтың жастарын оқу-білімге тартуға қызмет еткендер құдайшылық та, адамшылық та парыздарын өтеген, екі дүниеде де зор сауап та болады. Ө. Бөкейхан Құран Кәрімде баян етілген садақа орындарын қазақ тұрмысына бейімдеп таратады. «Пақыр» – бір кісінің де, болмаса көптің де, ұлттың да мұқтаждығы. Ұлтқа не керек? Алла тағала «садақаларыңды мұқтаж болған адамдарға беріңдер» деп көптің қамын ойлап отыр, деп Ө. Бөкейхан Құран сөздерімен садақа беретіндерді үш топқа бөледі.

Біріншіден, мұқтаждық халдегі жолаушылар мен некесіз туған шаһарлы жерлерде асыраушы болмағандықтан тастап кеткен балалар. Ұлт мұқтаждығын көздеуде бұл ақылды жол. Бұл бүгінгі Қазақстан үшін де өткір – тастанды балалар мәселесі.

Екіншіден, оқу жолындағы барша шәкірттері мен ұлт мұқтаждығын өтейтін орындарға байланысты. Мысалы, бүгін де ол денсаулық сақтау, ақын, жазушылар мен мәдениет қызметкерлері мен мәдениет мекемелерін қолдау деуге болады. Бүгін көп балалы аналарды қолдау мәселесі де өткір болып отыр.

Үшіншіден, қиындық көріп, сасып сергелдеңге түскен, жаны қиналған адамды қолдап жіберу. Қалай болғанда да садақа беру, зәрулік көрген адамды тапшылықтан құтылдыру. Халық та сол талай-талай тапшылықты сезінеді және қолдауға мұқтаж. Адамдар, – дейді ұлт лидері, – Құран Кәрімде айтылғандай, пайдалы орынға өздерінің сүйген, қимас нәрселері мен малын шығармай тұрып, ізгілік, жақсылық деген нәрсеге жете алмайды дейді. (Ә. Бөкейхан. VI том, 2011: 301-305)

Сонымен, Рамазан айы дін мен ұлт мүдделерінің үйлесім табатын, елге шын көңілмен қызмет істеуге қызықтыратын ай. Садақа бір кісіге емес, тұтастай ұлт қамы, бүтін ұлттың пайдасына, біліміне арналған қамқорлық. Рамазан айы – рухани жанару, мінез-құлқымызды жақсылыққа тәрбиелейтін ай.

Ә. Бөкейхан еңбектері және бүгінгі қазақ мемлекеті мен дін қарым-қатынасы (қорытынды ретінде). Мемлекет пен дін қарым-қатынасы туралы сөз болғанда, Ә. Бөкейхан Жәңгірхан тұсындағы дін ісінің моделін үлгі тұтады. Бұл үлгіде дін мемлекет ісіне, мемлекет дін ісіне араласпайды: қазақ даласында мешіт, медресе салып, жамағат болып жұма, айт намаздарын өткізу; балаларды оқытып, халықтың парыз болған бес уақыт намазы мен Оразаның рәсімдерін үйрету; қарапайым халықты иман және ислам жөнінде сауаттандыру; бала туса ат қою, дүниеден өтсе, уақытында жаназасын шығарып, шариғат бойынша жерлеу; қыз ұзатып, құда түскенде, екі адамның куәлігімен некесін бекіту; жесір әйелдің халін тексеріп, зорлықпен некелесуге жол бермеуі; жесір әйелді туысқандарының рұқсатынсыз күшпен некелеспей; мирас бөлгенде әркімге өзінің телімін шариғат бойынша берілсін; біреудің хакы біреуге аумасын; байлар малынан тиісті зекетті толықтай төлесін; ел ішінде ұрлық қылушылық болмасын; билер мен старшындар осы істерді орындауға жәрдемші болар.

Осындай тәртіптің арқасында ел тыныш болды, әркім өзінің шаруасын бағудан бөтен жұмысы болмады. Дау-жанжалдың, зорлық зомбылықтың аты шықпады. Жесір дауы да басылды. (Ә. Бөкейхан. III том, 2009: 462-463)

Ұлт көсемінің зайырлы мемлекет туралы тұжырымдары «Алаш партиясының бағдарламасының жобасында» толық көрініс алды: «Дін ісі мемлекет ісінен айырылуы болуы».

ҚР Конституциясының I бабында Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы мемлекет деп орнықтырды. Бірақ «зайырлы мемлекет» ұғымын түсінуде әртүрлі пікірлер айтылуда. Айта кету керек, көптеген мемлекеттердің Конституциясында мемлекет өзін «зайырлы» деп жариялай бермейді. Зайырлылық туралы аз ғана мемлекеттердің Конституцияларында жарияланды: Еуропада Ресейден басқа екі мемлекет – Түркия (1927ж.) және Франция (1946ж.). Олардың ішінде тек РФ Конституциясында діни бірлестіктердің мемлекеттен бөлінгендігі туралы айтылған. «Мемлекеттің зайырлылығы» деп айтылуы «діни мемлекет»

дегенге қарама-қарсылығын көрсетеді. Көптеген «зайырлығын жариялаған» мемлекеттер олардың діннен боліну принципін конституцияларына енгізген. Ал әлемде тек РФ, Азербайжан, Қырғызстан және Түрікменстан Конституцияларына зайырлылық принципмен қатар боліну принципін де қоса енгізген.

ҚР Конституциясында «зайырлылық» принципінің мәні оның басқа баптарында нақтыланады. «Қазақстан Республикасында идеологиялық және саяси әралуандылық танылады» делінген. Дін де идеология, оны басты мақсаты адамдарды Құдаймен байланыстыру болғанымен, ислам мен православие келісім мен тұрақтылық саласында ынтымақтастықта, бірлесіп жұмыс жасауға негіз болады. Сонымен бірге, Конституция діни бірлестіктердің заң алдындағы теңдігін нақтылы бағалауды талап етеді.

ҚР Конституциясындағы «зайырлы» мемлекет деген ұғымның мәні психологиялық тұрғыдан белгісіз, екі ұшты. Біреулер «діни ұйымдардың еркіндігі» деп ұқса, екіншілері мемлекет атеизм қағидаларынан бас тартпайды десе, үшіншілері мемлекет пен діни ұйымдар бір-бірінен толықтай ажырасқан, бөлінген деп түсінеді. Көп жағдайда «дін» мен «діни бірлестіктер» арасындағы түбірлі айырмашылықтарды ажырата алмаушылық көрініс алды. Сондықтан зайырлы мемлекет ұғымы заңгерлер мен саясаттанушылар үшін алғашқыда тиянақты, айқын болмады. «Алаш» партиясының бағдарламасының жабасында: «Дін біткенге тең құқық. Дін жаюға ерік. Кіру-шығу жағына бостандық. Мүфтилік өз алдына болуы. Неке, талақ, жаназа, балаға ат қою сияқты істер молдада болуы, жер дауы сотта қаралуы» делінген. (Ә. Бөкейхан. VII том, 2011: 43).

«Мен кадет партиясынан неге шықтым?» деген мәлімдемесінде осы пікірін толықтырып, дәлірек нақтылап таратады. «Француз, орыс хәм өзге жұрттың тарихынан көрінеді, – дейді ол, – молда үкіметтен ақша алса, сабылып кетеді, рухани іс аяқ асты болады. Жалование алған молдалар үкіметке жетекші болып еріп кетеді». (Ә. Бөкейхан. VII том, 2011: 79). Демек, зайырлылық мәдениеті ислам, христиан мемлекеттеріне ортақ құндылық.

Бүгін зайырлы Тәуелсіз Қазақстанның Конституциясы мен заңдарында Ә. Бөкейхан идеясы жалғасын табуда. Дінге көзқарасына байланысты ешкімді кемсітуге болмайтынын, әркімге өзінің қай дінге жататынын өзі анықтауға және оны көрсету-көрсетпеуге хұқылы туралы қағидалар Конституцияға енгізілген.

Ал «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заңында «ешкімнің де өз діни нанымдары себептері бойынша Қазақстан Республикасының Конституциясы мен заңдарында көзделген міндеттерін анықтайды.

Ә. Бөкейхан дін мен мемлекет арақатынасының тарихта талай мемлекеттердің тағдырына, бүгінгісі мен ертеңгісіне ықпал еткендігін терең түсінген ойшыл-ғалым. Мемлекет пен дін арасындағы байланыстарды ақылға сыйымды ізгілік жолына салу күрделі мәселе болып келген. Қай заманда да дінді ноқталап, саяси мақсатқа икемдеуге тырысатындар мен мемлекетті шектеп, дінге бағындыруға да ұмтылатын күштер болған, тіпті олар талай қақтығыстарға, қан төгістерге, нәубетке шалдықтырған. Қайғылы жағдайлар Еуропа, шығыс және мұсылман елдері халықтарының басынан өткен. Барлық елдердің ақылды, парасатты ойшылдары осы жалпыадамзаттық мәселенің шешуін іздеген. Соның бірі – Әлихан Бөкейхан.

Ескертулер:

1. Тотемизм– белгілі бір адамдардың тобы (ру, тайпа, ұлыс) мен жануарлардың, өсімдіктердің арасында байланыс барлығына сенетін көне дін. Тотем сөзі «оның тегі» дегенді білдіреді: түріктердің тегі көк бөрі.
2. Индуизм дінінде сансара – қайта туу. Өмірдің көпшілігі, о дүние, бұ дүниедегі өмір деген адасу, өлген адамның жаны қайта туады, басқаға ауады. Бір өмір, бір мән, бір мақсат – әлемдік жан Брахма. Әр адамның мақсаты әлемдік жанмен бірігу.
3. Иудаизм – еврей халқының ұлттық діні, б.з.д. бірінші мыңжылдықта Таяу Шығыста пайда болған.
4. Католицизм –«католикос», грек сөзі, жалпыға бірдей дегенді білдіреді, кейін әлемдік деген мәнге ие болды. 1054 христиандық бөлінгенде дербес христиандық сенім мен ұйым болып қалыптасты, орталығы Ватикан.
5. Протестантизм – протест, қарсылық дегенді білдіреді, шіркеуді жаңарту үшін, өзгерістер енгізуді қолдаған XIV ғ. бастау алған діни қозғалыс.
6. Отқа табынушылар Зороастризм дінін қолдаушылар. Зороастризм адамзат тарихындағы алғашқы пайғамбарлы дін. Пайғамбар Ашо Заратуштраның туған жері мен мезгілі нақты анықталмаған, шамамен б.з.д. VII ғасырдың басы.
7. Көп құдайларға табынатын, монотеистік діннің қарсыластары, орыс тілді әдебиетте «язычники», «язычество» делінеді.
8. Конфуций б.з.д. 551-475 жылдары өмір сүрген қытай философы. Аспанға тәж ету, кісілік қасиет тәрбиелеу туралы рухани мұрасы өзі өмірден озған соң дінге айналды.
9. Құран сүрелері Ә. Бөкейханның жазылуымен берілді.

Әдебиеттер:

- Бисембиев К. Ислам и его критика его мыслителями дореволюционного Казахстана. Алма-Ата: 1962 .10 б.
- Бөкейхан Әлихан Нұрмұхамедұлы. (1866-1937). «Қ. Оясындағы молдалардың баяны» I том. Шығармаларының толық жинағы. Астана: «Сарыарқа», 2009. 223-227 беттер.
- Бөкейхан Ә. «Дін таласы». Шығармаларының толық жинағы. Астана: «Сарыарқа», 2009. III том. 371-373, 377-380, 385-386 бб.
- Бөкейхан Ә. «Қазақтың». Шығармаларының толық жинағы. Астана: «Сарыарқа», 2009. III том. 375-376 бб.
- Бөкейхан Ә. «Киргизи». («Казахи»). Шығармаларының толық жинағы. Астана: «Сарыарқа», 2009. III том. 283-412 бб.
- Бөкейхан Ә. «Бөкейліктердің муфтилікте қалуы». Шығармаларының толық жинағы. Астана: «Сарыарқа», 2009. III том. 459-460, 462- 463 бб.
- Бөкейхан Ә. «Қазақта муфтилік мәселесі». Шығармаларының толық жинағы. Астана: «Сарыарқа», 2009. III том. 418-420 бб.
- Бөкейхан Ә. «Петиция казахов». Шығармаларының толық жинағы. Астана: «Сарыарқа», 2009. IV том. 2010 ж. 54-59 бб.
- Бөкейхан Ә. «Письмо в редакцию». Шығармаларының толық жинағы. Астана: «Сарыарқа», 2009. IV том: 2010 ж. 191-192 бб.
- Бөкейхан Ә. «Рамазан айы жақындаған тақырыпты». Шығармаларының толық жинағы. Астана: «Сарыарқа», 2009. VI том: 2011 ж. 304-306 бб.
- Бөкейхан Ә. «Алаш» партиясының бағдарламасының жобасы». Шығармаларының толық жинағы. Астана: «Сарыарқа», 2009. VII том: 2011 ж. 42-46 бб.

Бөкейхан Ә. «Мен кадет партиясынан неге шықтым». Шығармаларының толық жинағы. Астана: «Сарыарқа», 2009. VII том: 2011 ж. 79 б.

Бөкейхан Ә. «Тағы да би һәм билік». Шығармаларының толық жинағы. Астана: «Сарыарқа», 2009. V том. 2010. 278-279 бб.

Бөкейхан Ә. Энциклопедия: 2018 ж. 259-261 бб.

Қақырбайұлы Ағабек. «Қарқалары петициясы: мінез һәм міндет «Ислам және өркениет», № 4, 16-28 ақпан 2010 жыл.

References:

Bissembiev K. Islam i ego kritika myslitelyami dorevolucionnogo Kazakhstana. Alma-Ata: 1962. 10 bet.(in russian)

Bokeikhan Alikhan Nurmukhambetuly. (1866–1937). “Q.Oyazyndagy mollalardyn bayany”. I tom. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Astana: “Saryarqa”, 2009. 223–227 better. (in kazakh).

Bokeikhan A. “Din talasy”. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Astana: “Saryarqa”, 2009. III tom. 371-373, 377-380, 385-386 bb. (in kazakh).

Bokeikhan A. “Qazaqtyn”. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Astana: “Saryarqa”, 2009. III tom. 375-376 better. (in kazakh).

Bokeikhan A. “Kirgizy” (“Kazakhi”). Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Astana: “Saryarqa”, 2009. III tom. 283-412 better. (in russian)

Bokeikhan A. “Bokeilikterdin muftilikte kaluy”. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Astana: “Saryarqa”, 2009. III tom. 459-460, 462-463 better. (in kazakh)

Bokeikhan A. “Qazakta muftilik maselesi”. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Astana: “Saryarqa”, 2009. III tom. 418-420 better. (in kazakh)

Bokeikhan A. “Peticiya kazakhov”. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Astana: “Saryarqa”, 2009. IV tom. 2010 zh. 54-59 better. (in russian)

Bokeikhan A. “Pismo v redakciu”. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Astana: “Saryarqa”, 2009. IV tom: 2010 zh. 191-192 better. (in russian)

Bokeikhan A. “Ramazan aiy zhaqyndagan taqyrypty”. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Astana: “Saryarqa”, 2009. VI tom: 2011 zh. 304-306 better. (in kazakh)

Bokeikhan A. “Alash” partiyasynyn bagdarlamasynyn zhobasy. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Astana: “Saryarqa”, 2009. VII tom: 2011 zh. 42-46 better. (in kazakh)

Bokeikhan A. “Men kadet partiyasynan nege shyktym”. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Astana: “Saryarqa”, 2009. VII tom: 2011 zh. 79 bet. (in kazakh)

Bokeikhan A. “Tagy da bi ham bilik”. Shygarmalarynyn tolyq zhinagy. Astana: “Saryarqa”, 2009. V tom. 2010. 278-279 better. (in kazakh)

Bokeikhan A. Enciklopedia: 2018 zh. 259-261 better. (in kazakh)

Qaqyrbaiuly Aqabek. “Qarqaraly peticiacy”: minez ham mindet “Islam zhane orkeniet”, #4, 16-28 aqpan 2010 zhyl. (in kazakh)

МРНТИ 930.2 (85)

У ИСТОКОВ КАЗАХСТАНСКОГО КИТАЕВЕДЕНИЯ: О ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВЕ К.Ш. ХАФИЗОВОЙ

Камалов Аблет Қаюмович

д.и.н., профессор Университета «Туран»,
г. Алматы, Казахстан, E-mail:a.kamalov@turana.edu.kz

Аннотация. Статья рассматривает профессиональную деятельность одного из основоположников китаеведческой науки в Казахстане доктора исторических наук, профессора, академика КазНАЕН Клары Шайсултановны Хафизовой. Она характеризует основные этапы научной жизни исследовательницы, а именно обучение в Ташкентском государственном университете Узбекской ССР, языковую стажировку в Пекинском университете, обучение в целевой очной аспирантуре Института востоковедения АН СССР в Москве, а также показывает ее вклад в развитие китаеведения в Казахстане. Научные интересы К.Ш. Хафизовой сформировались в период обучения в Москве, когда она писала кандидатскую диссертацию по истории казахско-цинских отношений на основе анализа сведений китайских исторических сочинений цинской эпохи. В последующем ее интересы углублялись в ходе работы в Первом историческом архиве г. Пекина, в Ланьчжоуском торговом и Ланьчжоуском университетах, где она была приглашенным профессором. Наряду с углублением научных интересов К.Ш. Хафизова выходила на более высокие уровни обобщения, обращаясь к раскрытию дипломатических связей минской и цинской династий в Центральной Азии, диалогу цивилизаций между Центральной и Восточной Азии. В своих трудах К.Ш. Хафизова рассматривает народы и страны Центральной Азии как самостоятельный актер международных отношений, выступавший на исторической арене на равных с Китаем, мыслившим себя как центр Вселенной и всего мироздания и отвергавшим право некитайского мира на равные с ним отношения.

Ключевые слова: китаеведение, Казахстан, Цинская империя, дипломатия, цивилизация

ҒТАМР 930.2 (85)

ҚАЗАҚСТАН ҚЫТАЙТАНУЫ БАСТАУЫНДА: К.Ш. ХАФИЗОВАНЫҢ ӨМІРІ МЕН ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫ

Камалов Аблет Қаюмұлы

т. ғ. д., «Туран» Университеті профессоры, Алматы, Қазақстан
E-mail:a.kamalov@turana.edu.kz

Түйіндемe. Мақала Қазақстандағы қытайтану ғылымының негізін қалаушылардың бірі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚҰЖҒА академигі Клара Шайсұлтанқызы Хафизованың кәсіби қызметін қарастырады. Ол зерттеушінің ғылыми өмірінің негізгі кезеңдерін, атап айтқанда Өзбек КСР Ташкент мемлекеттік университетінде оқыған, Пекин университетінде тілдік тағылымдамадан өткен, Мәскеудегі КСРО ҒА Шығыстану институтының мақсатты күндізгі аспирантурасында оқу, сондай-ақ оның Қазақстандағы

қытайтану дамуына қосқан үлесін сипаттайды. К.Ш. Хафизованың ғылыми қызығушылығы Мәскеуде оқыған кезде, Цин империясы дәуірінде жазылған қытай тарихи шығармаларының мәліметтері негізінде қазақ-цин империясы қатынастарының тарихы бойынша кандидаттық диссертация жазған кезде қалыптасты. Ғалымның бұл салаға қызығушылығы Пекин қаласының Бірінші тарихи мұрағатында жұмыс істеу барысында, Ланьчжоу университетінде тағылымдамадан өткеннен кейін тереңдеді. К.Ш. Хафизова ғылыми қызығушылығын тереңдетумен қатар Орталық Азиядағы Мин және Цин әулеттерінің дипломатиялық байланыстарын зерттеу, Орталық және Шығыс Азия арасындағы өркениеттер диалогына назар аудару арқылы жоғары ғылыми жетістіктерге жетті. К.Ш. Хафизова өз еңбектерінде Орталық Азия халықтары мен елдерін тарихи аренада өзін ғаламның және бүкіл әлемнің орталығы есептейтін және қытай емес әлемнің құқығын қабылдамайтын Қытаймен тең дәрежедегі халықаралық қатынастардың дербес акторы ретінде қарастырады.

Кілт сөздер: Қытайтану, Қазақстан, Цин империясы, дипломатия, өркениет

IRSTI 930.2 (85)

AT THE ORIGIN OF SINOLOGY IN KAZAKHSTAN: ABOUT LIFE AND PROFESSIONAL WORK OF K.SH. KHAFIZOVA

Kamalov Ablet Kayumovich

Doctor of History, Professor of Turan University,
Almaty city, Kazakhstan
E-mail: a.kamalov@turan-edu.kz

Abstract. The article examines professional activity of one the founder of Sinology in Kazakhstan Doctor of History, Professor, academician of KazNANS Klara Shaisultanovna Khafizova. It characterizes main stages of her academic life, which included the study at the Tashkent State University of Uzbek SSR, language internship at the Peking university, study at the PhD program at the Institute of Oriental Studies of the USSR Academy of Sciences in Moscow, and shows her contribution to the development of Sinology in Kazakhstan. Academic interests of K.Sh. Khafizova were formed during her study in Moscow, when she worked on the Kandidat nauk dissertation on history of Kazakh-Qing relations based on analysis of accounts of the Chinese works of the Qing epoch. Later on her interests deepened in the course of work at the First Historical Archive in Peking, visiting scholarship at Lanzhou University. Alongside with deepening her academic interests K.Sh. Khafizova raised research questions of much higher levels, namely nature and structure of diplomacy of the Ming and Qing Dynasties towards Central Asia, dialogue between Central and Inner Asian civilizations. In her works K.Sh. Khafizova considers peoples and countries of Central Asia as independent actors of international relations, who addressed China at equal levels, while China deemed of itself as a Middle Kingdom, a center of Universe and world order and thus refusing rights of the non-Han peoples to equal relations with China.

Keywords: Sinology, Kazakhstan, Qing Empire, diplomacy, civilization

Введение. Китаеведение как отрасль востоковедных исследований о Китае получило развитие во всех крупных странах мира, которым приходилось

вступать в торговые и политические отношения с Поднебесной империей. Одним из центров мирового китаеведения была Российская империя, которая имела самую большую по протяженности границу с Китаем. Здесь сложились свои традиции научных исследований о Срединном государстве, которые были тесно связаны с европейской синологией. Традиции российского китаеведения были продолжены и развиты в Советском Союзе, где главные научные центры по изучению Китая сосредоточились в Москве и Ленинграде (ныне Санкт-Петербург). Впрочем, подготовку специалистов китайского языка также осуществляли в нескольких азиатских городах Советского Союза – Владивостоке, Чите и Ташкенте. В Казахской ССР китаеведение в его классическом виде все не было развито, однако оно существовало в прикладной форме: здесь специалисты со знанием китайского языка могли разрабатывать китайские источники по истории и культуре Казахстана. Это делало тематику исследований немногих китаеведов, работавших в Казахстане, уникальной. К тому же, пройдя научную подготовку в советских центрах китаеведения, местные исследователи работали на высоком качественном уровне, а их труды заложили основу казахстанского китаеведения. Именно к этой плеяде специалистов по Китаю, стоявших у истоков казахстанского китаеведения, относится доктор исторических наук, профессор, академик КазНАЕН Клара Шайсултановна Хафизова, которая в эти месяцы отмечает свой юбилей.

Результаты. Жизнь и творчество Клары Шайсултановны отражает не только историю развития китаеведения в Казахстане, но и основные этапы истории страны в позднесоветский период и в период независимости. К.Ш. Хафизова родилась в г. Уральске Западно-Казахстанской области перед самым началом Второй Мировой войны, 24 апреля 1939 года. Ее детство прошло в трудные военные и послевоенные годы в селах Джамбулской области. Именно в школьные годы, благодаря свойственному для советского времени культуре знания, у девочки возник интерес к истории и культуре восточных стран. Стремление к познанию Востока привело ее после окончания средней школы в ближайший к Казахстану центр востоковедной науки – в город Ташкент, столицу Узбекской ССР. К. Хафизова поступает на китайское отделение Восточного факультета Среднеазиатского государственного университета (САГУ), позже переименованного в «Ташкентский государственный университет». Следует отметить, в ТашГУ китайское отделение было создано в 1957 г. на основе функционировавшего ранее, с 1940-х гг., Восточно-туркестанского отделения.

В жизни любого востоковеда большой след оставляют первые учителя, которые закладывают основу языковых знаний и профессиональных навыков. К.Ш. Хафизова с теплом вспоминает своих первых университетских преподавателей, почти все из которых были выходцами из Синьцзяна или Маньчжурии. Дело в том, что после окончания Второй мировой войны этническим русским в Китае было разрешено вернуться на историческую родину, и многие из них поселились в Средней Азии и Казахстане. От своих учителей китайского языка О.А. Вагина, Е.М. Кима, М.М. Моложатовой, Е.К. и Ю.К. Цимбаловых К. Хафизова получила, по ее собственным словам, «трудно выражаемое словами ощущение китайской цивилизации и непреодолимую тягу к познанию ее тайн». Тяга студентки к познанию была должным образом оценена администрацией факультета, которая решила направить ее на языковую стажировку в Китай. 1962-1963 учебный год К. Хафизова провела в Пекинском университете, где она имела возможность усовершенствовать владение китайским языком и близко узнать китайскую культуру. Кстати, говоря она оказалась в числе последних советских студентов,

имевших возможность пройти языковую стажировку в Китае: вскоре такие стажировки прекратились из-за ухудшения советско-китайских отношений, а затем и полного их разрыва. Языковая стажировка в Пекине, опыт пребывания в стране изучаемого языка сыграли большую роль в профессиональной деятельности будущего китаеведа.

Подготовка специалистов восточных языков в Ташкенте была привязана к системе школьного образования Узбекистана, в котором функционировала сеть школ с углубленным преподаванием одного из восточных языков. Выпускников Восточного факультета направляли, прежде всего, на работу в такие школы. При распределении на работу это правило не стало исключением и для Клары Хафизовой, которую после окончания университета в 1964 г. направили в среднюю школу г. Самарканда в качестве преподавателя китайского языка.

Научная карьера будущего китаеведа началась в 1969 г. с поступлением на работу в Институт истории, археологии и этнографии Академии наук Казахской ССР в Алма-Ате. Очень скоро К. Хафизовой посчастливилось соприкоснуться с настоящей китаеведческой наукой в стенах Института востоковедения АН СССР в г. Москве, куда ее направили на обучение в очную целевую аспирантуру. В годы аспирантуры в 1970-1974 гг. она работала над кандидатской диссертацией на тему «Взаимоотношения Цинской империи с казахскими ханствами во второй половине ХУШ века» под руководством Б.П. Гуревича.

Тема кандидатской работы определила область научных интересов К. Хафизовой: политика маньчжурской Цинской империи (1644-1912 гг.) в отношении казахов, казахско-цинские отношения, китайские источники цинской эпохи о казахах. Обучение в стенах востоковедческого храма науки, каковым был Институт востоковедения в Москве, общение и получение знаний от российских китоев в области китаеведения, участие в академических мероприятиях института, и сама научная атмосфера составляли в целом то, что называется «московской школой» китаеведения. На формирование научных взглядов К. Хафизовой повлияли известные московские китаеведы Р.В. Вяткин, Л.И. Думан, В.С. Таскин, Л.С. Переломов, академик С.Л. Тихвинский, В.С. Мясников, Н.Ц. Мункуев. К. Хафизова в последующем с честью и достоинством пронесла и до сих пор высоко несет это высокое звание представителя московской школы китаеведения.

Весь предыдущий опыт практической работы, особенно языковая практика в Китае, помог К.Ш. Хафизовой завершить кандидатскую диссертацию в срок, ко времени окончания аспирантуры, и защитить ее в январе 1974 года. Получив ученую степень кандидата исторических наук, К. Хафизова вернулась в свой родной Институт истории, этнографии и археологии АН Казахской ССР, где длительное время работала в отделе древней и средневековой истории. Она работала в тот знаменательный период в истории этого научного подразделения, когда здесь сосредоточились все «звезды» местного востоковедения. Отделом заведовал арабист Б.Е. Кумеков (ныне действительный член Академии наук РК), который учился в ТашГУ курсом старше К.Ш. Хафизовой, сотрудниками Отдела были К.А. Пищулина, А.Ш. Кадырбаев, Т.И. Султанов, В. Настич, В. Шуховцов, Ю.А. Зувев. В последующем, К.Ш. Хафизову перевели в Отдел востоковедения этого Института, которым руководил историк без специальной востоковедной подготовки.

Более благоприятная для академической работы К.Ш. Хафизовой

создается во вновь созданном в стенах Академии наук Казахской ССР Институте уйгуроведения, куда К. Хафизову переводят августе 1986 года на работу в Отдел взаимосвязи Казахстана со странами Центральной Азии. В этом научном подразделении К.Ш. Хафизова работала до 1990 г., когда перешла на должность заведующей вновь созданной кафедры китайской филологии в Казахском государственном университете (КазНУ им аль-Фараби). В 1995 г., когда она работала за рубежом, неожиданно для нее самой было издано подготовленное еще 1989 г. в Институте уйгуроведения исследование «Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV-XIX вв.» (Хафизова, 1995). На основе данной монографии в том же 1995 г. К.Ш. Хафизова защитила докторскую диссертацию в Институте Дальнего Востока Российской Академии наук (РАН) в Москве.

В 1995-1998 гг., после выхода на заслуженный отдых, Клара Шайсултановна работала в Казахском Институте стратегических исследований, а с 1998 г. возглавляла Центр стратегических и международных исследований при Университете «Кайнар».

Как уже отмечалось выше, научные интересы Клары Шайсултановны определились еще в период обучения в аспирантуре Института востоковедения АН СССР в Москве. Она является редким специалистом по истории казахско-цинских отношений, знатоком китайских источников цинской эпохи о казахах. Разные аспекты казахско-цинских отношений были раскрыты К.Ш. Хафизовой в серии статей, опубликованных в материалах ежегодных конференций «Общество и государство в Китае», которые проводились Отделом китаеведения Института востоковедения АН СССР в Москве и на которые собирались практически все китаеведы страны. Первая ее статья вышла в свет в материалах этой конференции уже в 1972 г., в последующем она регулярно делилась результатами своих научных изысканий в сборниках главного форума советских китаеведов. Об этом можно судить по ссылкам на одиннадцать статей К.Ш. Хафизовой, которые даются в «Указателе конференций «Общество и государство в Китае» только за период с 1969 до 1989 г. (Указатели, 1989:131-132; Хафизова, 1972).

Анализируя тематику научных трудов К. Хафизовой, можно видеть, как автор со временем, с одной стороны, углубляется в историю казахско-цинских отношений, а, с другой стороны, постепенно выходит за пределы данной темы. Получив возможность работать над цинскими документами в главных архивах Пекина и Тайваня, в библиотеках Китая, пройдя очередную в своей жизни научную стажировку в университетах Ланьчжоу, она получила доступ к ранее неизвестным науке материалам, что позволило углубить и детализировать представления о тех периодах и событиях, которые она изучала ранее. Вместе с тем накопленные за многие годы знания и научный багаж позволили К.Ш. Хафизовой расширить рамки исследовательских вопросов. Если предметом ее первой научной работы (кандидатской диссертации) были казахско-цинские отношения, то в своей докторской диссертации она обращается к изучению китайской дипломатии в Центральной Азии в минскую и цинскую эпохи, в довольно длительный исторический период с XVI в. по начало XX века.

Следующий монографический труд К. Хафизовой знаменует переход к более широким, а бы даже сказал, глобальным обобщениям, связанным к анализом взаимодействия китайской цивилизации с культурой народов Центральной Азии, которую она определяет как особую «цивилизацию». Этот очередной исследовательский уровень получил отражение в книге «Диалог

цивилизаций Центральной и Восточной Азии» (Хафизова, 2013). Расширенная версия этого исследования, в текст которой автор добавила главу «Кочевой мир в танской поэзии», была издана Международной Тюркской Академией в Астане в 2016 г. (Хафизова, 2016:91-160). В книге история взаимоотношений Китая и Центральной Азии рассматриваются сквозь призму трех ключевых понятий – «Шелковый путь», «диалог» и «цивилизация». При этом «Шелковый путь» символизирует мирное сосуществование между Китаем и Центральной Азией и представляет некое пространство, в котором общались народы и взаимодействовали культуры. К.Х. Хафизова рассматривает Китай и Центральную Азию как две цивилизации, при чем под последней понимает в основном культуру кочевых народов региона. Взаимодействие представлено в книге как «диалог», который предполагает отношения равных между собой «собеседников». В таком подходе можно видеть своеобразную постструктуралистскую деконструкцию традиционных китаецентрических представлений о мироздании и мировом порядке, в котором Китай мыслился как центр Вселенной (отсюда: кит. Чжунго/Срединное государство), выполняющий роль распространителя культуры и цивилизации. Такое традиционное имперское представление предполагало строгую иерархию во взаимоотношениях между Поднебесной и остальной частью мира и исключало возможность диалога между Китаем и другими странами и народами.

Китаецентрическая модель мироустройства являлась концептуальной основой политики имперского Китая, о каком бы периоде ее истории ни шла речь (Мартынов, 1978). Заслуженой К.Ш. Хафизовой является то, что на основе анализа обширного исторического материала она смогла показать, что народы Центральной Азии всегда выступали самостоятельными акторами международных отношений и вступали в равный с Китаем диалог цивилизаций.

Еще в советское время определилась другая область приложения китаеведческих знаний К.Ш. Хафизовой, а именно издание текстов первоисточников. В период работы в Институте уйгуроведения она инициировала издание двухтомного сборника документов и материалов по истории отношений казахских феодальных владений с Цинским Китаем, который назывался «Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая половина XIX в.» (1989 г.) (Цинская империя, 2016а; Цинская империя, 2016 б). В этом ценном сборнике источников К.Ш. Хафизова выступила главным составителем. Она также была одним из главных составителей двух сборников по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана, изданных Институтом уйгуроведения (Китайские документы, 1994).

Работу по публикации первоисточников К. Хафизова всегда считала важной задачей, поскольку этим самым она делала информацию, которую находила в китайских сочинениях, доступной для широкого круга ученых, не владеющих китайским языком. Очередной такой сборник она издала с участием других экспертов в области источниковедения в 2015 г. под названием «Восточная дипломатия на стыке цивилизаций (конец XIV – 70 годы XIX вв.)» (Восточная дипломатия, 2015).

В последнее время обозначилась еще одна тема в научных изысканиях К.Ш. Хафизовой, которая стала обращаться к истории советского китаеведения, особенно его страниц, связанных с территорией Казахстана. Ею написаны статьи, освещающие казахстанские этапы жизни академика В. Алексеева (Хафизова, 2018а), специалиста по источниковедению и историографии

Восточной и Центральной Азии Н.В. Кюнера (Хафизова, 2014), которые в военное время находились в эвакуации в Боровом и Алма-Ате, а также статья о недавно скончавшемся академике Л.Д. Тихвинском (Хафизова, 2018б). Большой интерес вызывают воспоминания К.Ш. Хафизовой о советских китаеведах, с которыми она поделилась в рамках проекта «Китаеведение – устная история» (Гонконг).

Названные выше работы К.Ш. Хафизовой являются только видимой частью «айсберга», в качестве которого перед нами предстает титанический труд источниковеда, денно и нощно занимающегося чтением и разбором древних текстов. В этой связи хочется обратить внимание на особенности работы исследователя, занимающегося историей и культурой традиционного Китая: ему приходится переводить тексты с языка, условно называемого «древнекитайским» (кит. вэньянь). Специалисты знают, что знаний современного китайского языка и современной реформированной китайской иероглифической письменности, недостаточно для чтения и понимания текстов на древне- и средне-китайском языках. Этому нужно специально учиться, долго и усердно. К тому же, большинство китайских иероглифов многозначны, поэтому, чтобы понять смысл текстов, нужно обладать глубокими познаниями китайской истории, культуры, обычаев и традиции, то есть человек должен быть подготовлен всесторонне. Поэтому по сравнению с китаеведами, занимающимися современными проблемами, исследователь традиционного Китая, должен знать намного больше. И подготовка таких специалистов требует огромного времени и усилий. Наверное, именно поэтому такие специалисты, как К.Ш. Хафизова большая редкость не только в Казахстане, но и во всей Центральной Азии. Из специалистов Центральной Азии уровня К.Ш. Хафизовой можно назвать только узбекистанского специалиста по цинско-кокандским отношениям проф. А.Х. Ходжаева (Ходжаев, 1987).

В период независимости к местным китаеведам присоединились выходцы из Китая, хорошо владеющие китайским языком. Однако для научного анализа простого владения языком не всегда бывает достаточным, особенно в области исторических исследований. Дело в том, что китайская историография является частью националистической идеологии Среднего государства и обслуживает ее. Как таковая она очень далека от научности. Достаточно сослаться на такой тезис китайской идеологии как «Китай с древнейших времен был многонациональным государством, а все народы, населяющие его, составляют с древности единую китайскую нацию» (см. Решетов, 1981). Такие политические тезисы определяет характер современной китайской историографии и предлагаемых китайскими учеными интерпретаций истории. Специалисты, воспитанные в китайской «научной традиции», даже если они стараются быть критичными, обычно не могут избавиться от груза китаецентрического нарратива, в крайнем случае они заменяют его своим собственным националистическим нарративом. Работы таких исследователей обычно построены на переводе и пересказе китайских публикаций. В отличие от этой новой волны «китаеведов» Казахстана, выпускники советских вузов прошли серьезные научные школы, могут работать в соответствии с теоретико-методологическими подходами, существующими в общественных науках. Такие мысли приходят в голову, когда читаешь научные труды К.Ш. Хафизовой, написанные с соблюдением принципа историзма.

Клара Шайсултановна внесла большой вклад в развитие китаеведения в Казахстане, она практически стояла у его истоков вместе со своими коллегами, среди которых прежде всего нужно назвать Ю.А. Зуева, специалиста

древнекитайских текстов о тюрках (Зуев, 1978). Именно поэтому она всегда с большим интересом следит за развитием китаеведческих исследований в стране, в курсе всего, что публикуются у нас о Китае и китайских исторических сочинениях. Несомненно, в Казахстане за годы независимости усилился интерес к Китаю, который, однако, больше проявился в развитии преподавания китайского языка в системе образования и на уровне платных курсов. Что касается развития китаеведческой научной отрасли, оно постепенно улучшается в области политологических, социологических исследований, тематика которых всегда актуальна, хорошо проплачивается заказчиками, в том числе китайской стороной, и не требует основательной кабинетной работы. Однако историческое китаеведение, к сожалению, по-прежнему находится в таком же зародышевом состоянии, поскольку титанический труд в этой области не приносит никаких дивидендов исследователям, за исключением профессионального удовлетворения.

К.Ш. Хафизова подготовила немало учеников, за профессиональным ростом которых она внимательно следит. Впрочем, она с большим интересом относится к тому, чем занимаются все ее коллеги по профессиональному цеху, к которым отношу себя и я. Несмотря на то, что мы принадлежим к разным поколениям исследователей, в нашем профессиональном прошлом было немало общего. Мы оба учились на китайском отделении Восточного факультета ТашГУ, хотя и в разное время, и у нас были общие учителя в нашем альма-матер. Одним из них был Олег Александрович Вагин, русский эмигрант из Харбина. Он не только дал нам азы китайского языка, но и зажег интерес к древнекитайскому языку. Усман Маматахунов, преподававший К.Ш. Хафизовой узбекский язык, во время нашей учебы в 1980-х годах, вел занятия по уйгурскому языку, который преподавался в качестве второго восточного языка на китайском отделении. Ее однокурсник арабист Т.С. Саттаров был деканом Восточного факультета в период моей учебы (Узбекистон шарқшунослари, 1996:133-134).

Помимо ташкентского периода в нашей профессиональной жизни с Кларой Шайсултановной нас объединяют также российская школа китаеведения: если К.Ш. Хафизова в последующем обучалась у китаеведов Москвы, мне посчастливилось обучаться в аспирантуре другого российского центра китаеведения – Ленинградского Отделения Института востоковедения (ЛО ИВ) АН СССР (ныне Институт восточных рукописей РАН). Я не могу сказать, что был близко знаком с московскими китаеведами, но Клара Шайсултановна поддерживала контакты с учеными из Ленинграда. Одним из них был известный специалист древнекитайского языка Сергей Евгеньевич Яхонтов (Яхонтов, 1965). К.Ш. Хафизова оказалась в одно время с ним в Пекине в начале 1960-х годов, и С.Е. Яхонтов часто устраивал экскурсии молодой казахской студентке по историческим местам в Пекине, и они поддерживали отношения после возвращения в Советский Союз. Мне же посчастливилось брать уроки древнекитайского языка у Сергея Евгеньевича, который, работая в Ленинградском университете, приходил в Ленинградское Отделение Института востоковедения (ЛО ИВ) АН СССР, чтобы проводить занятия по древнекитайскому языку для небольшой группы аспирантов. В числе этих аспирантов кроме меня были кореевед из ГДР Соня Хойслер (ныне профессор Стокгольмского университета), китаистка Лариса Доржу (Кызыл, Тыва) и ленинградская вьетнамистка Елена Кнозорова.

Клара Шайсултановна сыграла незаметную, но очень важную роль в том, что я связал свою жизнь с академической работой. Она оказалась первым

исследователем, с которым я встретился в стенах Академии наук Казахской ССР летом 1983 г., когда я приехал домой на каникулы и решил получить консультацию по своей дипломной работе у специалистов-востоковедов. Наша преподавательница китайской литературы Галина Чилмагамбетовна Мулдакулова (сейчас она живет в Алматинской области) порекомендовала мне в Алма-Ате обратиться к ее однокурснице К.Ш. Хафизовой. Я застал К.Ш. Хафизову в Институте за чтением микрофильма с китайским текстом. Когда я представился и рассказал о себе, она предложила мне посмотреть китайский текст. Материал был на вэньяне, но я мобилизовал все свои знания и понять текст. Мои знания очень понравились К.Ш. Хафизовой, и она направила меня на консультацию другому человеку, знавшему китайский язык, Муниру Ибрагимовичу Ерзину из Отдела уйгуроведения при Институте языкознания АН КазССР. Так я познакомился с сотрудниками этого отдела и в последующем связал свою жизнь с уйгуроведением. С Klarой Шайсултановной нас объединяют также совместные годы работы в Институте уйгуроведения, где мне представилась возможность чаще обсуждать с ней научные вопросы. Когда она представляла рукопись книги о китайской дипломатии к изданию, я писал рецензию на ее книгу от имени двух сотрудников – Г.М. Исхакова и себя, но, к сожалению, при выпуске книги в 1995 г. моя фамилия выпала из списка рецензентов, указанных в книге. Текст той своей первой рецензии на работу Klarы Шайсултановны я имел возможность издать в 2000 г. в небольшом сборнике по уйгуроведению (Камалов, 2000). Свою полноценную рецензию я смог дать многие годы спустя на другую ее книгу «Диалог цивилизаций на Шелковом пути» (2015 г.) (Камалов, 2017).

Неутомимая труженица науки, один из ярких представителей небольшого ученого цеха китаеведов Казахстана, стоявшая у истоков казахстанского китаеведения, К.Ш. Хафизова продолжает плодотворную исследовательскую работу по сей день. К уже изданным монографиям китаеведа скоро добавится ее новая книга «Степные властители и их дипломатия», которую, очень хочется верить, читатели увидят в скором времени. Поздравляя Klarу Шайсултановну с юбилеем, хочется пожелать ей долгих лет творческой жизни, новых научных открытий и свершений во благо казахстанской исторической востоковедной науки!

Краткая библиография научных трудов К.Ш. Хафизовой:

Монографии

1 Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина ХУШ – первая четверть XIX вв.». Сборник документов и материалов. Части 1-2. Алма-Ата: Издательство «Наука», 1989 (в соавторстве с В.А. Моисеевым).

2 Китайские источники по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана. Сборник документов и материалов. Алма-Ата: Издательство «Гылым», 1994. С. 3-10, 36-58.

3 Китайская дипломатия в Центральной Азии. XIV-XIX вв. Алматы: Гылым, 1995. 288 с. (монография издана на китайском языке в КНР Ланьчжуским университетом в 2007 г.)

4 «Казахская» стратегия Цинской империи. Алматы: ИНЭС 2007. 106 с.

5 Диалог цивилизации Центральной и Восточной Азии (исторические сюжеты). Алматы: Ұлағат, 2013. 336 с.

6 Диалог цивилизаций на Шелковом пути. Астана: Гылым баспасы, 2015. 416 с.

7 Восточная дипломатия на стыке цивилизаций. Сборник документов и

8 Степные владетели и их дипломатия (рукопись, 450 с.)

Статьи

9 Некоторые вопросы международных отношений в Центральной Азии в середине XVIII в. // III научная конференция «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. Вып. I. Москва: Наука, 1972. С.126-140.

10 К вопросу о казахско-китайской торговле о казахско-китайской торговле во второй половине XVIII в. // IV научная конференция «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. Вып. I. М.: Наука. 1973 . С. 129-136.

11 К характеристике политики цинского Китая в отношении казахов (2-я половина XVIII в.) // V научная конференция «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. Вып. 2. Москва: Наука, 1974. С. 193-198.

12 Некоторые данные о расселении казахов в XVIII в. // Н.Я. Бичурин и его вклад со дня рождения. Материалы конференции. М.: Наука, 1977.С. 83-94.

13 Тюркские языки в дипломатической практике Китая // Материалы III Всесоюзной конференции востоковедов. Взаимодействие и взаимовлияние цивилизаций и культур Востока. Тезисы докладов. Т. 2. М.: Наука, 1988. С.175-177.

14 Чокан Валиханов о китайских грамотах // Чокан Валиханов и современность. Алма-Ата: Наука КазССР, 1988. С.179-185.

15 Международные отношения в Центральной Азии XVI вв. Документы и материалы. М.: Наука, ГВРЛ, 1989.С. 221-222, С. 225-226.

16 Китайские источники по истории казахов // Казахская ССР. Краткая энциклопедия. Т.III. Алма-Ата: Главная редакция казахской советской энциклопедии. 1989. С. 271-273.

17 О регионе «Сиюй» // Маловские чтения. Материалы конференции. Алма-Ата: Гылым, 1990. С. 151-155.

18 История народов СУАР в историографии Китая // Китай и мир. Актуальные проблемы изучения экономики, политики, истории и культуры Китая. Материалы конференции. М.: Наука, 1991. С. 82-85.

19 Буддизм в Семиречье // Вестник Лоянского университета. № 1. 1993. С. 22-25 (совместно с К.М. Байпаковым)

20 О казахско-китайских отношениях // Проблемы Дальнего Востока. № 41. 1998. С. 34-40.

21 Тимур, Тимуриды и Китай // Мировоззрение и мировая культура. Памятники исторической мысли. Сборник статей посвященный 80-летию академика РАН С.Л. Тихвинского. М.: Наука, 1998. С.161-177.

22 Цинская империя и казахские ханства: диалог цивилизаций // Китай в диалоге цивилизаций. К 70-летию академика М.Л. Титаренко. М.: Памятники исторической мысли, 2004. С. 711-720.

23 Посольские связи Абылая с Цинской империей // Мысль. № 11. 2013. С. 35-40.

24 Сборник докладов симпозиума «Китаеведы и международный культурный диалог». Пекин: Чжунго циньнянь чубаньшэ, 2015. С. 140-145.

25 Академик Алексеев в Казахстане // Мысль. № 6. 2018. С. 81-87.

26 Казахстанцы вспоминают об академике С. Л. Тихвинском // Проблемы Дальнего Востока. № 5. 2018. С. 13-18.

Литература:

Восточная дипломатия на стыке цивилизаций (конец XIV–70 годы XIX вв.). Сборник документов и материалов. Автор введения, перевод китайских

документов, научных комментариев К.Ш. Хафизова. Астана: Ғылым баспасы, 2015. 400 с.

Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 338 с.

Камалов А.К. Новое в исследовании о китайской дипломатии в Центральной Азии // Исследования по уйгуроведению. К 75-летию Т.Т. Талипова. Алматы, 2000. С. 155-159.

Камалов А.К. Рецензия на книгу К.Ш. Хафизовой. Диалог цивилизаций на Шелковом пути (исторические аспекты). Астана: Ғылым баспасы, 2015. 416 с. // *Отан тарихы*. №4 (80). 2017. С. 172-179.

Китайские документы и материалы по истории Восточного Туркестана, Средней Азии и Казахстана XIV-XIX вв. Алматы: Ғылым, 1994. 272 с.

Мартынов А.С. Статус Тибета в XVII-XVIII вв. в традиционной китайской системе политических представлений. Москва: Наука, 1978. 281 с.

Решетов А.М. Некоторые соображения о переводе термина «нация» в китайском языке // Общество и государство в Китае. Материалы XXII научной конференции. М.: Наука, 1991. С. 217-221.

Узбекистон шарқшунослари. Библиографик очерк. Тошкент: Қомуслор Бош тахририяти, 1996. 504 с.

Общество и государство в Китае. Указатели (I-XX научные конференции). Москва: Наука, 1989. С. 131-132.

Хафизова К.Ш. Некоторые вопросы международных отношений в Центральной Азии в середине XVIII в. // III научная конференция «Общество и государство в Китае». Тезисы и доклады. Вып. I. Москва: Наука, 1972. С.126-140.

Хафизова К.Ш. Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV-XIX вв.). Алматы: Ғылым, 1995. 288 с.

Хафизова К.Ш. Диалог цивилизаций Центральной и Восточной Азии (исторические сюжеты). Алматы: ид-во «Ұлағат», 2013. 336 с.

Хафизова К.Ш. Казахстанский вклад востоковеда Кюнера // Мысль. № 7. 2014. С. 84-88.

Хафизова К.Ш. Диалог цивилизаций на Шелковом пути (исторические сюжеты). Астана: Ғылым баспасы, 2016. 416 с.

Хафизова К.Ш. Академик Алексеев в Казахстане // Мысль. № 6. 2018. С. 81-87.

Хафизова К.Ш. Казахстанцы вспоминают об академике С. Л. Тихвинском // Проблемы Дальнего Востока. № 5. 2018. С. 13-18.

Ходжаев А.Х. Взаимоотношения Цинской империи и Джунгарского ханства в первой четверти XVIII в. // Из истории Средней Азии и Восточного Туркестана XV-XIX вв. Ташкент: изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1987. С. 37-58.

Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая половина XIX в. Составители: К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев. Часть 1. Алма-Ата: Наука, 1989. 216 с.

Цинская империя и казахские ханства. Вторая половина XVIII – первая половина XIX в. Составители: К.Ш. Хафизова, В.А. Моисеев. Часть 2. Алма-Ата: Наука, 1989. 227 с.

Яхонтов С.Е. Древнекитайский язык. Москва: Наука, 1965. 116 с.

References:

Vostochnaya diplomatiya na styke tsivilizatsii (konets XIV – 70 gody XIX vv.). Sbornik dokumentov i materialov. Avtor vvedeniya, perevod kitaiskikh dokumentov,

nauchnikh kommentariyev K.Sh. Khafizova. Astana: Ghylym baspasy, 2015. 400 p. (in Russian)

Kamalov A.K. Novoye v issledovaniyi o kitaiskoi diplomatii v Tsentralnoi Azii // Issledovaniya po uyghurovedeniyu. K 75-letiyu T.T. Talipova. Almaty, 2000. 155-159 pp. (in Russian)

Kamalov A.K. Retsenziya na knigu K.Sh. Khafizovoi. Dialog tsivilizatsii na Shelkovom puti (istoricheskiye syuzhety). Astana: Ghylym baspasy, 2015. 416 s. // Otan tarikhi. №4 (80). 2017. 172-179 pp. (in Russian)

Khafizova K.Sh. Nekotoriye voprosi mezhdunarodnikh otnoshenii v Tsentralnoi Azii v seredine XVIII v. // III nauchnaya konferentsiya «Obshestvo i gosudarstvo v Kitaye». Tezisi i dokladi. Vyp. I. Moskva: Nauka, 1972. 126-140 pp. (in Russian)

Khafizova K.Sh. Kitayskaya diplomatiya v Tsentralnoi Azii (XIV-XIX vv.). Almaty: Ghylym, 1995. 288 p. (in Russian)

Khafizova K.Sh. Dialog tsivilizatsii Tsentralnoi i Vostichnoi Azii (istoricheskiye syuzhety). Almaty: izd-vo «Ulaghat», 2013. 336 pp. (in Russian)

Khafizova K.Sh. Kazakhstanskii vklad vostokoveda Kyunera // Mysl. № 7. 2014. 84-88 pp. (in Russian)

Khafizova K.Sh. Dialog tsivilizatsii na Shelkovom puti (istoricheskiye syuzhety). Astana: Ghylym baspasy, 2016. 416 p. (in Russian)

Khafizova K.Sh. Akademik Alekseyev v Kazakhstane // Mysl. № 6. 2018. 81-87 pp. (in Russian)

Khafizova K.Sh. Kazakhstansi vospominayut ob akademike S.L.Tikhvinskom // Problemi Dalnego Vostoka. № 5. 2018. 13-18 pp. (in Russian)

Khodzhayev A.Kh. Vzaimootnosheniya Tsinskoi imperii i Jungarskogo khanstva i Jungarskogo khanstva v pervoi chetverti XVIII v. // Iz istorii Srednei Azii i Vostochnogo Turkestana Xv-XIX vv. Tashkent: izd-vo 'Fan' Uzbekskoi SSR, 1987. 37-58 pp. (in Russian)

Kitaiskiye dokumenty i materialy po istorii Vostochnogo Turkestana, Srednei Azii i Kazakhstan XIV-XIX vv. Almaty: Ghylym, 1994. 272 p. (in Russian)

Martynov A.S. Status Tibeta v XVII-XVIII vv. V traditsionnoi kitaiskoi sisteme politicheskikh predstavleniy. Moscow: Nauka, 1978. 281 p. (in Russian)

Reshetov A.M. Nekotoriye soobrazheniya o perevode termina 'natsia' v kitaiskom yazyle // Obshestvo i gosudarstvo v Kitaye. Materiali XXII nauchnoi konferentsii. M.: Nauka, 1991. 217-221 pp. (in Russian)

Tsinskaya imperiya i kazakhskiy khanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya polovina XIX v. Sostaviteli: K.Sh. Khafizova, V.A. Moiseev. Ch. 1. Alma-Ata: Nauka, 1989. 216 p. (in Russian)

Tsinskaya imperiya i kazakhskiy khanstva. Vtoraya polovina XVIII – pervaya polovina XIX v. Sostaviteli: K.Sh. Khafizova, V.A. Moiseev. –Ch. 2. Alma-Ata: Nauka, 1989. 227 p. (in Russian)

Uzbekiston sharqshunoslari. Bibliograik ocherk. Toshkent: Qomuslor Bosh tahririyati, 1996. 504 p. (in Uzbek)

Obshestvo i gosudarstvo v Kitaye. Ukazateli (I-XX nauchniye konferentsii). Moskva: Nauka, 1989. 131-132 pp. (in Russian)

Yakhontov S.E. Drevnekitaiskii yazyk. Moskva: Nauka, 1965. 116 p. (in Russian)

Zuyev Yu.A. Ranniye tyurki: ocherki istorii i ideologii. Almaty: Daik-Press, 2002. 338 p. (in Russian)

ҒТАХР 03.20.00

**АКАДЕМИК М.-А.Х. АСЫЛБЕКОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ ЖӘНЕ
ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ ҚЫРЛАРЫ**

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимқызы

тарих ғылымдарының докторы, доцент,

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: akudaybergen@mail.ru

Түйіндеме. Қазақстанның еңбегі сіңірген ғылым және техника қайраткері, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА академигі М.-А.Х. Асылбеков 2019 ж. 15 қаңтарды 90 жасқа толар еді. Ол ғылыми және қоғамдық өмірдегі тазалық, шынайылық жолындағы күрескер ретінде өте қызық, толыққанды өмір сүрді.

Мәлік-Айдар Хантемірұлы Қазақстан тарихын зерттеуде лайықты ғылыми үлес қосқан көрнекті ғалым. Академик Мәлік Хантемірұлының ғылыми зерттеулерінің ауқымы жан-жақты болды. Оны ұлттық мамандардың қалыптасуы, өндірістендіру үдерісі, Қазақстанда теміржолдың дамуы мен жұмысшылардың қалыптасуы, тарихи демография, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысындағы кемшін зерттелген тұстары, ұлттық интеллигенцияның тағдыры және т.т. қызықтырды.

Академик М.Х. Асылбеков қазақстандық тарих ғылымында жұмысшы табының қалыптасу тарихы, тұлғатану мәселелері және тарихи демография секілді жаңа ғылыми зерттеу бағыттарының негізін қалады.

Академик М.Х. Асылбековтың 90 жылдығына арналып жазылған бұл мақалада оның отандық тарих ғылымына қосқан үлесі мен қоғамдық қызметінің негізгі қырлары қарастырылады. Сонымен бірге, архив құжаттары, естеліктер, академиктің еңбектері мен басқа да деректер негізінде ғалымның ғылыми және қоғамдық қызметінің негізгі бағыттары сараланады. Мақалада академиктің республика мен аймақтардың әлеуметтік-демографиялық тарихын зерттеудегі ғылыми шығармашылығына ерекше назар аударылады.

Кілт сөздер. Қазақстан тарихы, академик Асылбеков, тарихи демография, тұлғатану, өндірістендіру.

МРНТИ 03.20.00

**ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ НАУЧНОЙ И ОБЩЕСТВЕННОЙ
ДЕЯТЕЛЬНОСТИ АКАДЕМИКА М.-А.Х. АСЫЛБЕКОВА**

Құдайбергенова Айжамал Ибрагимовна

Доктор исторических наук, доцент,

Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова,
Казахстан, г. Алматы. E-mail: akudaybergen@mail.ru

Аннотация. В этом 2019 году 15 января Заслуженному деятелю науки и техники РК, академику, доктору исторических наук, профессору М.-А.Х. Асылбекову исполнилось бы 90 лет. Он жил яркой, интересной, полный дискуссиям и борьбой за объективность научной и общественной жизнью.

Малик-Айдар Хантемирович выдающийся ученый историк, внесший

достойный научный вклад в исследовании истории Казахстана. Круг его научных исследований был разносторонним, его интересовали проблемы национальных кадров, историческая демография, разные малоизученные страницы истории национально-освободительной борьбы казахского народа, судьбы национальной интеллигенции.

Он был одним из первых разработчиков истории индустриализации, становления и развития железнодорожного транспорта, формирования рабочего сословия в Казахстане, является основателем новых научных направлений в казахстанской исторической науке, как, история рабочего класса, проблемы персоналистики, а также историческая демография.

В данной статье, посвященной к 90 летию академика М.Х. Асылбекова характеризуются основные этапы его научной жизни. А также, на основе архивных материалов, личных воспоминаний, опубликованных трудов академика и др. источников анализируются основные направления научной и общественной деятельности М.-А.Х. Асылбекова. Особо отмечается в статье его научная деятельность в области разработки социально-демографической истории республики и регионов.

Ключевые слова. История Казахстана, академик Асылбеков, историческая демография, персоналистика, индустриализация.

IRSTI 03.20.00

MAIN ASPECTS OF SCIENTIFIC AND SOCIAL ACTIVITIES OF THE ACADEMICIAN M.-A.H. ASYLBEKOV

Kudaibergenova Ayzhamal Ibragimkyzy

Chief researcher at Ch.Ch. Valikhanov institute of history and ethnology

Doctor of Historical Sciences,

Kazakhstan, Almaty, E-mail: akudaybergen@mail.ru

Abstract. 15th of January of 2019 year, the Honored Worker of Science and Technology of the Republic of Kazakhstan, Academician, Doctor of Historical Sciences, Professor M.-A. Kh. Asylbekov would have turned 90 years old. He lived a bright, interesting, full of discussions and struggles for objectivity scientific and social life.

Malik-Aidar Khantemirovich is an eminent academic historian who had made a worthy scientific contribution to the history of Kazakhstan study. The circle of his scientific research was versatile, he was interested in national cadres issues, historical demography, little-studied pages of Kazakh peoplenational liberation struggle history, Kazakh national intelligentsia destinies.

Asylbekov was one of the implementers' histories of industrialization, the formation and development of railway transport, the formation of the working class in Kazakhstan. Also he was the founder of new scientific direction in Kazakhstan's historical science, like working class history, personalization issues, as well as historical demography.

In this article dedicated to the 90th anniversary of academician M.-A.Kh. Asylbekov, author characterizes the main stages of his scientific life. At the same time main directions of scientific and social activities of M.-A. Kh. Asylbekov were analyzed on the basis of archival materials, personal memories, published works of the academician and other sources. His scientific work in the development of socio-

demographic history of the republic and regions particularly noted at this article.

Keywords: History of Kazakhstan, Academician Asylbekov, historical demography, personalistics, industrialization.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының Тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің «Ұлы Даланың жеті қыры» атты мақаласында: «Көпшіліктің санасында тарихи үдерістер, негізінен, тұлғаландыру сипатына ие болатыны белгілі» деп атап көрсеткен. Осы орайда Қазақстан ғылымының дамуына сүбелі үлес қосып кеткен ғалымдардың да тұлғалық рөлін көрсетудің, ғылыми-шығармашылық мұрасын талдап, еңбектерін саралаудың өзектілігін атап кету керек. Себебі, тұлғалардың қоғам дамуындағы орнын, соның ішінде ұлттық мемлекетіміздің қалыптасуы мен дамуында маңызды қадамдарға барған тұлғаларымыздың қызметін көрсету арқылы Қазақстан тарихының «ақтаңдақ» тұстарын айқындап, шынайы тұжырымдармен толықтырғандардың бір шоғыры – отандық тарихшылар болып табылады. Ерекше атап өту керек, XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басындағы қазақстандық тарих ғылымында еңбегімен есте қалған Мәлік-Айдар Хантемірұлының отандық тарих ғылымына қосқан үлесі мен оның қоғамдық қызметі арнайы зерттеу мен талдауды қажет ететін мәселелердің бірі. Себебі, Мәлік-Айдар Хантемірұлының ғылыми және қоғамдық қызметінің басты қыры – ұлттық тарихтың жан-жақты зерттелуіне, шынайы тарихының зерделенуіне, болашақ ұрпаққа «тайға таңба басқандай» етіп, талдап, ашып көрсете білуіне, сол арқылы отандық тарих ғылымының дамуына қосқан үлесіне қатысты.

Тәуелсіздікке қол жеткізу арқылы кеңестік биліктің үстемдігі мен қысымы арқасында партиялық идеологиядан шыға алмаған қазақ тарихында шынайы зерттеулер жүргізіліп, ұлттық тарих қайта қаралып, отандық тарихшылар бұрынғары тыйым салынған мәселелерді ашық айта бастады. Соның ішінде өзінің саналы жұмырын тарих, қазақ тарихы, Қазақстан тарихының өзекті мәселелерін зерттеуге арнаған академик Мәлік-Айдар Хантемірұлы Асылбековтың өмірі тарих ғылымына адал боламын деген тарихшы-ғалымдар үшін өнегелігі шындала беретін тақырып.

Талқылау. Тұлғалардың қоғамдық өмірдегі орны, соның ішінде академик М.Х. Асылбековтың қоғамдық қызметі мен ғылыми шығармашылығы, шәкірт тәрбиелеудегі адами қасиеттері ең алдымен замандастарының естеліктерінде, ғалымның еңбектерінің методологиялық маңызын көре білген айтулы тарихшылардың мақалаларында, шәкірттерінің зерттеулерінде қарастырыла бастады.

ҚР ҰҒА академигі К. Нәрібаев, академик Қошанов, т.ғ.д., профессор М.Қ. Қойгелдиев, т.ғ.д., профессор К.Н. Бұрханов, т.ғ.к., профессор Қ.С. Алдажұманов, т.ғ.д., профессор С.Ф. Мәжитов өз мақалаларында Отандық тарих ғылымындағы Мәлік Хантемірұлының орнын зор ілтипатпен саралайды. Академиктің алғашқы шәкірті болған профессор Қ.М. Алдабергенов кандидаттық және докторлық диссертацияларын қорғаған кездегі ұстазының тарихи, филологиялық білімінің тереңдігіне риза бола отырып, толыққанды көмегіне ие болғандығын жазады. Ұстазының өмір жолы, ғылыми шығармашылығы және қалыптастырған мектебі жайлы т.ғ.к., доцент Қ.А. Енсеновтың еңбегінде жан-жақты талданды (Енсенов, 2019). Алайда, ғалымның еңбектерін қарастырған сайын, «Асқар тау алыстаған сайын биіктей береді» дегендей, оның ғылыми, тәлім-тәрбиелік мұрасының зерттелуі әлі де кем екендігі айқын көріне түседі. Академик М.Х. Асылбековтың 90 жылдығында оның отандық тарих ғылымына қосқан үлесі

мен оның қоғамдық қызметінің негізгі қырларын талдау арқылы тұлғатану бағытындағы кемшін тұстарын толықтыру осы мақаланың міндеті болып табылды.

Архив құжаттары, естеліктер, академиктің еңбектері мен басқа да деректер негізінде ғалымның ғылыми және қоғамдық қызметінің негізгі бағыттары сараланады.

Нәтижелер. Қазақстанның еңбегі сіңірген ғылым және техника қайраткері, тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА академигі Мәлік-Айдар Хантемірұлы Асылбеков 2019 ж. 15 қаңтарда 90 жасқа толар еді. 1929-2015 жж. өмір сүрген Мәлік Хантемірұлы ағаның 86 жылдық өмірінің 56 жылы Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында өтті.

Қазақты күштеп ұжымдастыру жылдарында дүниеге келген, ашаршылық пен қуғын-сүргіннің де дәмін сезінген Мәлік Хантемірұлының еңбек жолы сұрапыл соғыстың арқасында балалық шағынан, 1942 ж. 7 сыныпты бітіргеннен басталады. Ол әкесі майданда қаза тапқаннан кейін, отбасының ер азаматы ретіндегі ауырпалықтарын өз мойнына алады. 1943 ж. МТС директорының хатшысы, 1945-1946 жж. Оңтүстік Қазақстан облысы, Қызылқұм ауданы, А.С. Пушкин атындағы жетіжылдық мектепте мұғалім болып қызмет жасайды. Айта кететін жайт, Ұлы Отан соғысының қанды майданында Отан қорғап, 1944 ж. із-түзсіз жоғалған деп есептелінген әкесінің Белорусияның Витебск облысындағы Бауырластар зиратында жерленгенін ұзақ жылдық іздеудің нәтижесінде, 2012 ж. анықталады. Қазір Шардара ауданындағы бір көшеге Мәлік ағаның әкесі Асылбеков Хантемірдің (1904-1944 жж. өмір сүрген) аты берілген. Асылбеков Хантемір қазақша сауатты, ұжымдастыру басталғанда «Қызыл партизан» ұжымшарының бастығы, кейін Бірлік, Жаңа Шардара және басқа ауылдық кеңестер төрағасы, майданға кеткенге дейін (1942, маусым) аудандық мал дайындау мекемесінің (заготскот) меңгерушісі болып істеген.

Мәлік аға 1945 ж. орта мектепті, 1948 ж. Шымкент мұғалімдер институтын, 1954 ж. Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетін (үздік дипломмен) оқып бітіреді.

Қазақ мемлекеттік университетінің тарих факультетінде оқып жүріп, Е. Бекмаханов, Б. Сүлейменов, А. Нүсіпбеков, С. Покровский, Н. Киикбаев, А. Лозинский, М. Богусловский, Я. Серовайский, Л. Фришман, Н. Дауылбаев, Н.П. Калистратов, М. Ақынжанов, А. Горячева, К. Коржева, А. Нұрқанов және басқа белгілі тарихшы-ғалым-ұстаздардан дәріс алады. 1953-1954 жж. оқудан қол үзбей, Қазақстан КП ОК жанындағы Партия тарихы институтының кіші ғылыми қызметкері міндетін атқарады.

Ұйымдастырушылық қасиетімен көзге түскен М.-А.Х. Асылбековке жоғарғы оқуды бітірген соң, 1954-1955 жж. Оңтүстік Қазақстан облысы Қызылқұм ауданы В.И. Ленин атындағы орта мектептің директоры, 1955-1956 жж. Оңтүстік Қазақстан облысы Қызылқұм аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі қызметтері сеніп тапсырылады. Өзінің халыққа қызметін Мәлік-Айдар Хантемірұлы 1955-1956 жж. Оңтүстік Қазақстан облысы Қазақстан КП Қызылқұм аудандық комитетінің мүшесі және Оңтүстік Қазақстан облысы Қызылқұм аудандық еңбекшілер депутаттары кеңесінің депутаты, 1956-1958 жж. Оңтүстік Қазақстан облысы Киров ауданы В.И. Ленин атындағы орта мектептің директоры ретінде жалғастырады.

Студенттік кезінен ғылымға деген құлшынысымен танылған М.-А.Х. Асылбеков 1958 ж. ұстаздарының шақыруымен Алматыға, Қазақ КСР Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институтына келіп, өзінің өмірін академиялық ғылыммен байланыстырады.

Ол 1958-2015 жж. Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында: кіші ғылыми қызметкер, Қазақ КСР Ғылым академиясының Қоғамдық ғылымдар бөлімінің ғылыми хатшысы (1963-1968), Қазақ КСР ҒА Тарих, археология және этнография институтының аға ғылыми қызметкері (1968-1980), бөлім меңгерушісі (1981-1984), директордың орынбасары (1984-1985), бөлім меңгерушісі және бас ғылыми қызметкер (1985-2015) міндеттерін атқарды.

Ғылым докторы, профессор, академик және Қазақстанның еңбек сіңірген ғылым және техника қайраткері сынды атақ-дәрежелерге көрнекті ғалым ұзақ жылдар бойы көз майын тауысып ізденудің, үзбей еңбек етудің нәтижесінде қол жеткізді.

Академик Мәлік Хантемірұлының ғылыми зерттеулерінің ауқымы жан-жақты болды. Оны Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуы, ұлттық мамандардың қалыптасуы, өндірістендіру үдерісі, Қазақстанда теміржолдың дамуы мен жұмысшылардың қалыптасуы, тарихи демография, қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысындағы кемшін зерттелген тұстары, ұлттық интеллигенцияның тағдыры және т.т. Ол қазақстандық тарих ғылымында жұмысшы табының қалыптасу тарихы, тұлғатану мәселелері және тарихи демография секілді жаңа ғылыми зерттеу бағыттарының негізін қалады. 15 монография, 346 ғылыми еңбек жариялады. 5 томдық «Қазақ ССР тарихы», 5 томдық «Қазақстан тарихы», «Қазақстан тарихы. Очерк», «История рабочего класса Советского Казахстана» екі томдық және т.б. күрделі еңбектерді жазуға араласты.

Оның алғашқы ғылыми мақаласы Ресей езгісіне қарсы ұлт-азаттық қозғалысының тарихына арналды. 1960 ж. жарияланған «Патша өкіметіне қарсы қазақ тіліндегі үндеу -өлең туралы (1905 ж.)» мақаласында ғалым Омбы мемлекеттік мұрағатынан алғаш табылған құжаттарға сүйеніп, Қарқаралыдан шыққан омбылық телеграфист Мұхамет-Максұт Хамидуллин-Бекметовтың лагын графикасында жазылған, патша әскерлерінің Жапониямен соғыста жеңілісін және жергілікті халықтың ауыр хәлін әшкерелеген өлеңінің отарлық езгіге қарсы күреске шақырудағы орнын ашып көрсетеді (Асылбеков, 1960:80-86.).

Академиктің тарих ғылымындағы ірі ізденіс бағыты – Қазақстандағы жедел өндірістендіру мен жұмысшы мамандардың қалыптасу тарихына қатысты. Оның 1963 ж. қорғаған «XIX ғасырдың аяғы - XX ғасырдың басындағы Қазақстан темір жолдарында жұмысшы мамандардың қалыптасуы» тақырыбында тарих ғылымдарының кандидаты дәрежесін алу үшін диссертациясында, 1973 ж. жарияланған «Қазақстан теміржолшы кадрларының қалыптасуы және дамуы (1917-1970 жж.)» монографиясында Қазақстанды жедел индустрияландырудың ерекшеліктері анықталды, үлкен аумағы мен пайдалы қазбаларға бай аймақтарды игерудегі көліктің, соның ішінде теміржолдың, оның қала мен ауылды, өнеркәсіп пен ауылшаруашылығын байланыстырудағы орны ашылды (Асылбеков, 1973).

Монографияда теміржолшы мамандарды қалыптастырудың ең басты кезеңдері, әлеуметтік көздері мен оны толықтыру жолдары, 1920-1930 жж. жұмыссыздыққа қарсы күрес, Түркісіб, Трансказакстан магистралінің (Петропавл-Көкшетау, Көкшетау-Ақмола, Ақмола-Қарағанды және т.б.) бөлімшелері мен басқа да теміржол тармақтарының құрылысы мен пайдалану жұмысына қазақ шаруаларын, бірінші кезекте сыртқа кеткендерді тартудың ерекшеліктері, жынысы, жасы, еңбек өтілі, білім деңгейінің сандық және сапалық динамикасы зерттелген, оның ішінде теміржол көлігінде басқалармен

салыстырғанда көбірек шоғырланған ұлттық мамандарға назар аударылған. 1974 ж. «Қазақстан теміржолшы мамандарының қалыптасуы және дамуы (1917-1970 жж.)» атты тақырыпта тарих ғылымдарының докторы дәрежесін алу үшін диссертация қорғайды (Асылбеков, 1974).

Қазіргі кезде Тарих және этнология институтының тарихи зерттеу саласының бірі болып отырған тарихи демография ғылымының дамуы Мәлік ағамыздың өндірістендіру мен жұмысшы мамандардың қалыптасу тарихын зерттеу барысындағы ғылыми қызметімен тығыз байланысты.

Мәлік-Айдар Хантемірұлы теміржолшы мамандарды қалыптастырудың ең басты кезеңдері, әлеуметтік көздері мен оны толықтыру жолдары, 1920-1930 жж. жұмыссыздыққа қарсы күрес, Түрксіб, Трансказакстан магистралінің (Петропавл-Көкшетау, Көкшетау-Ақмола, Ақмола-Қарағанды және т.б.) бөлімшелері мен басқа да теміржол тармақтарының құрылысы мен пайдалану жұмысына қазақ шаруаларын, бірінші кезекте сыртқа кеткендерді тартудың ерекшеліктері, жынысы, жасы, еңбек өтілі, білім деңгейінің сандық және сапалық динамикасын зерттеу, соның ішінде теміржол көлігінде басқалармен салыстырғанда көбірек шоғырланған ұлттық мамандарға назар аударатырып, маман жұмысшылар қатарында қазақтар үлесінің төмендігін, қазақстандық мамандар қатарында көші-қон үдерісінің арқасында сырттан келген өзге этнос өкілдерінің үлесінің басым екендігін байқап, бұл мәселенің тарихи демографиялық талдануының маңыздылығын түсінді. Ғалым қазақстандық тарих ғылымының «ақтаңдақ», ашылмаған тұсын дөп көре білді. Бұл оның тарихи демография саласындағы зерттеулер жүргізуді бастауына негіз болды.

Тарихи демография – халықтану мәселесін, халықтың жалпы өсіп-өнуінің тарихын, халықтың тарихи үдерістердің барысына әсерін, сондай-ақ, тарихи оқиғалардың халық саны мен құрамындағы өзгерістердегі орнымен рөлін зерттеумен айналысатын арнайы тарихи ғылым саласы.

Оның алғашқы қадамдары отарлық дәуірде – Қазақстанның Ресей империясына бодан болған жағдайда жасалғандығын айту керек. Отарлық басқару жүйесінде қызмет істеген орыс ғалымдары Қазақстанның жері мен байлығын пайдалану мақсатында, әсіресе қазақтардан жерін тартып алып, қазақтар мен орыс шаруаларын қоныстандыру үшін, жергілікті халықтың санының құрамын және территориялық орналасуын зерттеді. Революцияға дейінгі орыс зерттеушілері көптеген құнды деректерді ғылыми айналымға тартқанымен, ұлы державалық мүддені бірінші кезекке қойып, соған сай қызмет етті. Ал ұлт зиялылары Қазақстанда артық жатқан жер жоқтығын дәлелдеу үшін және Ресей империясының көші-қон саясатына қарсы күресу мақсатында көңіл бөлді (Бөкейхан, 1995; Тынышпаев, 1993).

Кеңес дәуірінде, әсіресе 1920 ж. екінші жартысынан бастап Қазақстан тарихи демографиясы мәселелері жөнінде едәуір зерттеулер жарық көрді, бірақ, 1937 ж. Бүкілодақтық санақ Кеңес өкіметі басшыларының халық санының күрт өсуі туралы болжамын ақтамаған соң, Кеңес Одағы бойынша тұрғындардың демографиялық мәліметтеріне ресми тыйым салынды деуге болады. Кеңестік идеология барлық ұлттардың теңдігі мен өзін өзі билеу (өз алдына мемлекет құрып, бөлініп шығуға дейін) құқығы ашық жарияланғанымен, көп республикалардағы жергілікті халықтың азайып кетуі, Сібір мен Қиыр Шығыстағы ондаған ұлттың жоғалып кетуі, 1918, 1921-1922, әсіресе 1931-1933 жж. ашаршылық себептерін, екінші дүниежүзілік соғыстағы адам шығыны көлемін және т.с. айтылмады. Тарихи демографиялық бағыттағы зерттеулер жүргізілмеді. Соған қарамастан, осы кездері жарияланған Б. Сүлейменов, П.Г. Галузо және басқа белгілі тарихшылардың еңбектерінде революцияға

дейінгі (1917 ж.) Қазақстан халқының саны мен құрамы және территориялық орналасуы жөнінде мәліметтер келтірілгенін Мәлік Хантемірұлы әрдайым атап кетіп отыратын (Сулейменов, 1963; Галузо, 1968; Нусупбеков, 1966).

1970-1980 жж. тарихи демография ғылымы тоқыраушылықтан біртіндеп шыға бастады. 1980 жж. Н.Е. Бекмаханованың екі монографиясы мен Н.В. Алексеенконың кітабы жарық көрді (Бекмаханова, 1980, 1986; Алексеенко, 1991). Бұл еңбектер Қазақстан халқының 1917 ж. революцияға дейінгі этнодемографиялық дамуы мен көші-қон үдерістеріне арналған еді. Ал тарихи демография мәселелерін қамтыған зерттеулер әлі де шектеулі болды. Бірақ, Тарих және этнология институтының ғалымдарының зерттеулерінде қазақ халқының құрамында болған өзгерістер қылаң бере бастады. Мысалы, 1983 ж. қазан айында «Коммунистік құрылыс тарихы» бөлімінің аты «Қазақстанның индустриалдық дамуы және жұмысшы табы тарихы» деп өзгертіледі. 1985 ж. бөлім қызметкерлері М.Х. Асылбеков пен Б.Н. Әбішеваның жетекшілігімен «Кеңестік Қазақстанның индустриалдық дамуы және жұмысшы табының өсуі» тақырыбы бойынша зерттеуді аяқтайды. Зерттеу барысында жұмысшы табының құрамындағы сандық және сапалық өзгерістер де қарастырылады. Содан кейін, 1989-1991 жж. «Қазақстан транспортының дамуы және оның жұмысшы мамандарының өсуі (1917-1985 жж.)» атты жоспарлы тақырыпты (жетекшісі М.Х. Асылбеков, орындаушылары – т.ғ.к. Б. Қыздарбекова, т.ғ.к. Н.П. Ивлев, С.М. Сарсенбаев, Н.Г. Медеу, Р.Е. Құрманғалиев, Р.С. Амандосова, Ж.А. Ермекбаев) орындау барысындағы зерттеуде қазақ халқының басынан өткізген қайғылы сәттердің нәтижесі тағы да анық көрінеді.

1980 жж. 2 жартысынан бастап, бөлім қызметкерлерінің бір тобы ғылыми зерттеу бағытын Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуын зерттеуге тікелей бет бұрды. Мәлік Хантемірұлының тікелей басшылығымен халықтану саласындағы сенді бұзарлықтай зерттеу жұмыстары жүргізілді. М.Х. Асылбек пен Ә.Б. Ғалидың «Қазақстандағы әлеуметтік-демографиялық процестер (1917-1980 жж.)» (Алматы, 1991 ж.) монографиясы қоғамдық ғылымдардың кеңес заманында қатты идеологиялық тегеурінде болған саласы – тарихи демографияға бетбұрыс әкелді (Асылбеков, Галиев, 1991). Бұл еңбекте Қазақстанның әлеуметтік-демографиялық дамуы кең көлемді әлеуметтік-экономикалық және саяси өзгерістер негізінде алғаш рет қарастырылды.

1991 ж. тәуелсіз Қазақстанның тарихи дамуын зерттеуге байланысты «Қазақстанның индустриалдық дамуы мен жұмысшы табының тарихы» бөлімінің аты өзгертіліп, «Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық проблемалары тарихы» бөлімі деп аталды. 1991-1993 жж. бөлім қызметкерлерінің бір тобы тарихи демография саласы бойынша, М.Х. Асылбековтың жетекшілігімен «Қазақстан халқының әлеуметтік және ұлттық құрамындағы өзгерістер (1917-1989 жж.)» тақырыбында зерттеу жұмыстарын жүргізді. Негізгі ғылыми нәтижелері: алғаш рет Қазақстан халқының әлеуметтік құрамы мен ұлттық құрылымындағы ұзақ мерзімдегі өзгерісі көрсетілді. Зерттеулерде, әсіресе, өтпелі кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық қайта құрулардың нәтижелеріне баса назар аударылды (В.В. Козина, М.Н. Сдықов, М.К. Төлекова, С. Айымбетов, Л.Т. Қожакеева, А.И. Құдайбергенова, С. Мамырханова және т.б. диссертациялары).

1994 ж. 5 желтоқсанда Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының № 21 бұйрығы бойынша Институт құрылымында бірқатар өзгерістер жүреді, Қазақстанның қоғамдық-саяси өмірінің тарихы және Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық проблемаларының тарихы бөлімдері деп аталатын екі бөлімді қайта құру нәтижесінде: Кеңес дәуіріндегі Қазақстан

тарихы; Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық және саяси проблемалары және Тарихи демография деп аталатын үш ғылыми бағытты зерттейтін бөлімдер құрылады (ҚР БҒМ Біріккен мекемелерлік архив, 1250).

Негізгі зерттеу бағыты тарихи демография мәселесі болып табылатын бөлімнің тарихы осы кезден басталады. Бөлім 1995 ж. Қазақстанның жаңа заман тарихы және тарихи демография бөлімі деген атаумен өз қызметін бастады. 1980 жж. бастап өмірінің соңына дейін институт көлемінде тарихи демография саласындағы зерттеу жұмыстарына жетекшілік жасаған академик М.Х. Асылбеков 2001 ж. дейін бөлімнің меңгерушісі міндетін атқарады. 2007 ж. 10 маусымда Қазақстанның жаңа заман тарихы мен тарихи демография бөлімінің екіге бөлінуі негізінде «Тарихи демография және әлеуметтік процестер» бөлімі құрылды (меңгерушісі – т.ғ.к., доцент Рүстемов С.К.). 2012 ж. 1 наурызда «Халықтану және тарихи тұлғатану мәселелері» бөлімі болып қайта құрылды (меңгерушісі – т.ғ.д., доцент Құдайбергенова А.И.).

Академик М.-А.Х. Асылбековтың басшылығымен «XIX ғасырдың екінші жартысы мен ХХІ ғасырдың бас кезі аралығындағы Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы», «Қуғын-сүргін» санағы (Қазақстан халқы 1937 және 1939 жылдардағы Бүкілодақтық халық санақтары бойынша: қорытындылары және сабақтары), «Қазақстан халқының көпэтностық құрамының қалыптасуы мен дамуы (XIX ғасырдың екінші жартысы – ХХІ ғасырдың бас кезі)», шәкірттерінің орындауында 2015-2016 жылдарға «Халық тарих толқынында» басымдығы бойынша «Қазақстан түркі халықтары: тарихи-демографиялық талдау (XIX ғ. соңы – ХХІ ғ. басы)», 2018-2020 жылдарға арналған гранттық «АЛЖИР-де азап шеккен аналар тағдыры (1938-1953 жылдар)» және т.б тақырыптарды ғылыми-зерттеу жұмыстары жүргізілді.

1980 ж. бергі М.Х. Асылбековтың тарихи демографиялық бағыттағы зерттеулерінің негізгі нәтижелері (Асылбеков, Асылбекова, 2011) төмендегідей:

1. Тарихи демографияның методологиялық және ғылыми әдістері нақтыланып, толықтырылды.

2. Ресейге бодан болғаннан осы күнге дейінгі Қазақ халқының этнодемографиялық даму дәуірлері мен кезеңдері талданылды.

Ол бойынша, қазақ халқының Ресейге бағынған бергі этнодемографиялық тарихи жолын негізінде ірі-ірі үш дәуірге бөлінді: 1 – отарлық дәуір, ХVІІІ ғ. 30-жылдарынан 1917 ж. дейін; бұл Қазақстанның Ресейдің отары, қазақтардың этнодемографиялық дамуы отарлық-миграциялық (соның ішінде қоныстандыру) саясатының ықпалында болған дәуір. Сырттан келген көші-қонның стихиялық, әскери, ұйымдасқан, өз бетінше және басқа түрлері іске асқан, әсіресе Столыпіннің аграрлық саясаты кезінде өрістеген дәуір, сонымен бірге қазақтардың арасында табиғи өсім төмен, әртүрлі эпидемиялар, жұқпалы аурулар, жұттар көп дәуір. Осының бәрінің нәтижесінде қазақтардың саны түрлі өзгерістерге ұшырап, Қазан революциясына дейін, бұрын өз елінде үлесі едәуір (90%) болғанымен, ХХ ғ. екінші онжылдығы соңында, аймақтардың тұрғындарының әлі де жартысынан көбі (58,7%) болған дәуір. Оңтүстік, Батыс және Орталық аймақтарда қазақтардың басымдығы сақталған, Солтүстік және Шығыс аймақтарда славян, басқа этностар өкілдерінің көпшілікке айнала бастаған дәуір. Дегенмен, Қазақстандағы этнодемографиялық даму көрсеткіштерін қазақ ұлтының өзі (этногендік негізде) анықтаған дәуір. 2 – 1917-1991 жж., яғни Кеңес заманы. Бұл қазақтардың екі орыс революциясын, азамат соғысын, талай ашаршылықты (1918, 1921 және 1931-1933 жж.), қуғын-сүргінді, зорлық-зомбылықты көрген, ұлттық дәстүрлер мен тілге

нұқсан келген, әліппенің үш рет өзгерген, сырттан көші-қонның ірі-ірі толқындары елдегі демографиялық ахуалды күрт өзгерткен және т.б. келеңсіз жағдайлардың салдарынан қазақ ұлтының өзі ата қонысында азшылыққа айналған дәуір. Бұл дәуірді екі үлкен кезеңге бөлуге болады: 1-кезең 1917-1959 жж. – қазақтардың өз елінде 58,7%-дан, 28,9%-ға түскен кезеңі; 2-кезең – 1959-1991 жж. қазақтардың біртіндеп үлесі өскенімен (40%), әлі де келімсектерден аз болған кезең. Соның нәтижесінде қазақтар өз еліндегі этнодемографиялық көрсеткіштерін анықтап, белгілеуден айырылып қалған еді.

Үшінші дәуір – Тәуелсіздік дәуірі – 1991-2011 жж. қазақтардың өз елінде біртіндеп, көпшілікке айналған дәуір, бұл дәуірді екі кезеңге бөлуге болады: 1-кезең – 1991-1999 жж. – қазақтардың үлесі Республика халқының жартысынан асқан кезең (40%-дан 53,4%-ға жеткен кезең); 2-кезең – 1999-2011 жж. – қазақтардың өз Республикасында басым көпшілікке айнала бастаған кезеңі 53,4%-дан 63,7%-ға дейін өскен кезең). Бұл кезең әрі қарай жалғасуда.

Тәуелсіздік жағдайында Қазақтардың өз еліндегі этнодемографиялық даму бағыттарын және оның сан-қилы жақтары мен көрсеткіштерін өздері (эндогендік даму негізінде) анықтауға қайта қолы жетті.

3. Қазақстандағы көші-қон үдерістерінің дәуірлері мен кезеңдері белгіленді, бұл процестердің елдегі этнодемографиялық дамуға әсері, әсіресе ұлттық құрам мен аймақтық орналасу ерекшеліктері зерттелді. Академик Асылбеков Қазақстандағы зерттеушілердің бұл мәселе жөніндегі пікірлерін саралай, солардың ішінде А.И. Құдайбергенова мен Ж.Ә. Құдайбергеновалардың тұжырымдарын негізінен қолдай келіп, Қазақстандағы көші-қон процестерін төмендегіше дәуірлер мен кезеңдерге бөледі (Құдайбергенова, 2010; Құдайбергенова, 2010).

I отарлық дәуір– XVIII ғ. 30-жж. - 1917 ж. Бұл дәуір үш кезеңге бөлінеді: 1-кезең – XVIII ғ. 30-жж. 1888 ж. дейін – Ресейдің ішкі және басқа аймақтарынан келген көші-қон негізінде өз бетінше, ұйымдаспаған, стихиялы түрде болды; 2-кезең – 1889. – 1905 жж.; көші-қон ресми, заң түрінде, ұйымдасқан жағдайда, негізінде шаруаларды қоныстандыру саясаты арқылы жүргізілді; 3-кезең – 1905-1917 жж. көші-қонның Столыпин аграрлық реформасының ауқымында, шаруаларды қоныстандыру саясатының өрістеуі арқылы жүруі.

II дәуір– Кеңес заманы – 1917-1991 жж. Кеңес дәуірін 6-кезеңге бөлуге болады: 1-кезең – 1917-1926 жж. – сырттан келетін көші-қонның бәсеңдеу жылдары, 1916 ж. көтерілістен, 1918 және 1921-1922 жж. ашаршылықтан қазақтардың ауа көшіп, Ресейдің, басқа шетелдердің (Қытай, Ауғанстан және т.б.) әртүрлі аймақтарына барып, бас сауғалаған кез; 2-кезең – 1926-1939 жж. – көші-қонның сырттан келген толқындары қайта өрістеген, соның ішінде басқа аймақтардағы «сенімсіз халықтар» өкілдерін күштеп депортациялаудың бастала бастаған, ал қазақтардың бай-қулақтарды тәркілеуден, 1931-1933жж. жатпай ашаршылықтан, 1930-жж саяси қуғын-сүргіннен қырылып, ауа көшкен кез; 3-кезең – 1939-1945 жж. – Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары – Қазақстанға көптеген халықтардың тұтас депортацияланған, соғыс жақын аймақтар азаматтары эвакуацияланған, Қазақстаннан 2 млн-дай адам Отан қорғауға және тылдағы ауыр жұмысқа шақырылған кез; 4-кезең – 1946-1959 жж. – көші-қонның әртүрлі бағытта, ішкі және сыртқы түрлері кеңінен жүріп, шарықтаған жылдары. Бұл халық шаруашылығын қалпына келтіру және дамыту үшін, әсіресе тың және тыңайған жерлерді игеру, одақтық маңызы бар күрделі өндірістік-территориялық комплекстерді қалыптастыру үшін сырттан жұмысшы күшін көптеп әкелу, сонымен бірге депортацияланған халықтар мен эвакуациямен келгендердің өз тарихи отандарына қайтқан кез;

5-кезең – 1959-1970жж. – сырттан келетін көші-қон бәсеңдеген, соңында біртіндеп, теріс айырымға (келгендерден кеткендердің көп болуына) әкелген жылдар; 6-кезең – 1970-1996 жж. – сыртқы көші-қонның теріс айырма берген, Қазақстан халқының саны мен құрамына әсері әлсіреген кез.

III дәуір– Тәуелсіздік дәуірі – 1991 ж. бастап осы күнге дейін жалғасуда, бұл дәуірді қазірдің өзінде екі кезеңге бөлген жөн: 1-кезең – 1991-2003 жж. – шығыс славян, неміс және басқа этностар өкілдерінің өздерінің тарих отандарына қайтқан, шетелдердегі қандастарымыздың оралуы басталған, дегенмен көші-қонның теріс нәтиже-айырма (сальдо) берген жылдары; 2-кезең - 2004 жылдан басталып, осы күндерге де жалғасып жата беретін кезең, теріс айырма (сальдо) оңға айналған жылдар.

4. Академик пен шәкірттерінің еңбектерінде, Қазақстандағы көші-қоны үдерістерінің нәтижелері мен салдары, елдегі этнодемографиялық дамуға әсерлері мен кері ықпалы зерттеліп, нақтылана түсті (Құдайбергенова, 2010; Құдайбергенова, 2010).

5. Тарихи демография саласындағы зерттеулердің келесі бір іргелі нәтижесі – XIX ғ. аяғынан XXI ғасырдың алғашқы он жылдығына дейінгі Қазақстан халқының, ең алдымен қазақтардың, басты-басты этностардың; орыс, украин, белорус, неміс, татар, ұйғыр, дүнген және т.б. жалпы саны мен құрамы, территориялық орналасуы жан-жақты зерттелді.

6. Қазақстандағы этнодемографиялық дамудың аймақтық ерекшеліктері едәуір дәрежеде зерттеліп, талданды. Асылбековтың кеңесімен Батыс және Орталық Қазақстан мен Жетісу халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы туралы күрделі еңбектер (М.Н. Сдықов, В.В. Козина, М.К. Төлекова және т.б.) жарық көрді: Солтүстік пен Шығыс аймақтарға қатысты еңбектер де бар. Оңтүстік Қазақстан халқы туралы демографтардың арнайы зерттеуіне келсек, тек 1926-1959 жж. жөнінде М. Мейірбековтің кандидаттық диссертациясы мен мақалалары жарияланды (Сдықов, 1995; Козина, 2000, 2001; Тулекова, 2002; Мейірбеков, 2010).

7. Қазақстан тарихшы-демографтары еліміз халқының тәуелсіздік жағдайындағы әлеуметтік демографиялық дамуы мен көші-қон ерекшеліктері мен нәтижелерін зерттеуге көңіл бөлді. Бұл бағытта Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтындағы қазіргі атауы Халықтану және тарихи тұлғатану болып табылатын бөлімнің ғылыми қызметкерлері, олардың әріптестері мен шәкірттері еңбек етуде.

XXI ғ. басында Қазақстанның ғылыми әдебиеті тарихи демографиялық сипаттағы еңбектермен толықтырыла түсті. Қазақстандық тарих ғылымының тарихи демография саласының ғылым ретінде дамуына үлкен үлес қосқан академик М.Х. Асылбектің басшылығымен жүргізілген зерттеулерде Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуының негізгі үрдістері сараланып, 1897-2009 жж. арасындағы санақтар нәтижесінде бір ғасырдан аса уақыт ішінде Қазақстан халқының саны, оның өсіп-өну жолдары мен қарқыны жан-жақты және жаңаша зерттелді деп айтуға болады. Академик Мәлік Хантемірұлының жетекшілігімен жасалған тұжырымдар, қорытындылар мен ұсыныстар Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институтының демограф ғалымдарының, Мәлік ағамыздың шәкірттері М.Н. Сдықов, В.В. Козина, С. Айымбетов, М.К. Төлекова, А.И. Құдайбергенова, Ж.М. Асылбекова, Б.О. Жангуттин, Б.К. Сапарбаев, А.М. Жаркенова, А.С. Уалтаева, Б. Найманбаев. К.М. Ерімбетова, К.А. Еңсенев, Ш.А. Сәлімгереева, О.Д. Табылдиева, З.Ә. Сабданбекова, Г. Ниязханқызы, Г.А. Омарова, Г.Ә. Сәрсенбаева және т.б. еңбектерінде зерттеліп жасалды (Асылбеков, Козина,

2001, 2011; Асылбекова, 2007; Құдайбергенова, 2005; Асылбекова, 2007; Енсенев, 2007; Уалтаева, 2009; Табылдиева, 2008; Сабданбекова, 2008; Ниязханқызы, 2014; Ерімбетова, 2007; Омарова, 2006-2007).

Академиктің ғылыми ізденістеріне арқау болған тақырыптардың бір қыры тұлғатану мәселесіне қатысты. Мәлік аға Қазақстанның көрнекті ғалымдары мен саяси қайраткерлерінің еңбектеріне үлкен құрметпен қарап, олардың қызметтері мен ғылыми мұрасына көңіл бөлді. Ғалымның жетекшілігімен және тікелей қатысуымен қазақтың көрнекті қайраткерлері Ә. Бөкейханның, М. Тынышпаевтың, Т. Рысқұловтың, ғалым-ұстаз С.Е. Толыбековтың, А.М. Панкратованың, П.Г. Галузоның, А.Н. Нүсіпбековтың, Б. Сүлейменовтің, Г.П. Дахшлейгердің, С.Н. Тәжібаевтың, М.Қ. Қозыбаевтың т.б. қайраткерлердің қызметіне қатысты жұмыстар жарық көрді (Асылбеков, 2001).

Шәкірттерімен әңгіме барысында академик тарих ғылымының бүгінгі жағдайын, өзекті мәселелерін, зерттелуі кемшін тұстарын айта отырып, мәселелердің жан-жақты қырлары мен кейбір теориялық-методологиялық тұстарын үнемі айтып отыратын, ол ойлар ірі тұжырымдарға айналатын. Соның ішінде, Қазақстан тарихындағы танымал ұлттық тұлғаларымызға тарихи тұрғыдан шынайы баға бере отырып, әрбір адамның өз заманының перзенті екеніне көңіл аудартып, тұлғалар мәселесін зерттеуде «шаш ал десе, бас алуды» көздемеуді ескертіп отыратын. Осы тұрғыдан алғанда да ол кісінің жастарға қалдырған мұрасы өте көп.

М.-А.Х. Асылбеков кең ауқымда ғылыми ұйымдастырушылық және қоғамдық жұмыстар атқарды. Ол Ш.Ш. Уәлиханов атындағы тарих және этнология институты ғылыми кеңесінің мүшесі, ҚР ҰҒА Қоғамдық және гуманитарлық бөлімшесінің тарих ғылымдары бойынша эксперттік комиссиясының төрағасы, «Отан тарихы», «Қазақ тарихы» және т.б. журналдардың редакциялық алқасының мүшесі болды.

Академик Мәлік-Айдар Хантемірұлы республикалық қоғамдық саяси-әлеуметтік және ғылыми мәселелерге белсене араласып, өткір де мазмұнды мақалаларымен танымал болды. Оның «Отан тарихы туралы ой» («Егемен Қазақстан» 2013 ж. 18 маусым), «Төл тарихымыздың абыройын асырайық» («Қазақ тарихы» журналында 2013 ж. №4. 3-5 бб.), «Ұлы Отан тарихына әділеттік керек» («Қазақ әдебиетінде» 27 қыркүйек) және т.б. мақалалары қазақстандық тарих ғылымындағы көкейтесті мәселелерге назар аудартады. Академик Мәлік Хантемірұлының қазақ халқына, қазақ тарихына деген патриоттық сезімі осы күнде де ғылыми жұмыстарынан ашық көрініп, күшті сезіліп тұрады. Бұл жас тарихшылар үшін үлгі-өнеге.

Мәлік-Айдар Хантемірұлы Оңтүстік Қазақстан облысы, Шардара және Мақтарал аудандарының құрметті азаматы (2009 ж.) еді.

Мәлік-Айдар Хантемірұлы екі ұл мен екі қыз өсіріп, жоғарғы білім беріп, немере сүйіп, тәрбиеледі. Қызы Жәмила Мәлік-Айдарқызы Асылбекова ғалымдық-ұстаздық жолға түскен, тарих ғылымдарының докторы. Кіші қызы Айым қазір 10 жаста, мектеп оқушысы. Айым Мәлік-Айдарқызы мектеп қабырғасында жүріп, өзінің үздік оқуы мен қоғамдық іс-шараларға белсенді қатысуы арқасында Республикалық дарынды балалар энциклопедиясы «Ел үміті» кітабына енді.

Қорытынды. Ұстаздың салған сара жолы. Мәлік-Айдар Хантемірұлы менің ұстазым. Ол менің кандидаттық және докторлық диссертациялық жұмыстарымның жетекшісі.

Ғылым Академиясы ғимаратының табалдырығын алғаш аттаған сәттен бастап, ғылым әлемінің таңғажайып әсерін сезінбеген жас та болсын, кәрі

де болсын, сірә, адам болмаған шығар. Жоғарғы оқу орнын бітірген соң, одан кейінгі қадамды неден бастасам деп ойлаған тарихшылардың ойында Тарих және этнология институтының майталман маман-тарихшыларының еңбектерін оқып, дәрістерін тыңдағаннан кейін, мен де қазақ тарихының кемшін тұстарын зерттесем деген арман туындайтыны сөзсіз. Кеңестік дәуірде бірқатар тарихи оқиғалар бұлыңғырлау баяндалғандықтан санамызға бекіне алмай, нақты ашылмағандықтан көңілге толыққандық туғызбай, жүйелілік пен қисындылықтан ада болғандықтан тарихшы көңіліне дүдәмал туғызғаны, сол себепті қазақ тарихының қойнауларына үңілу көкейінде қалған кеңес дәуірінде білім алған қазақ тарихшылары көп болды десем, қателеспеймін.

Осындай жағдайда Қазақ КСР Ғылым Академиясының қабырғасында жұмыс істеп жатқан тарихшы ғалымдардың ішінде өзінің маман ретінде, тарихшы, адам, ұстаз ретінде көрсете білген Мәлік ағамен кездесіп, тарихи зерттеулерге бағыт алғанымды мақтанышпен айтамын. Тәуелсіздік жылдарында қазақстандық тарих ғылымындағы «ақтандақ» мәселенің бірі – халықтың демографиялық даму тарихына қатысты зерттеулеріме басшылық жасап, ұстаз менің тарихшы-демограф ретінде қалыптасуыма күш салды. Тарихшы демограф – ол тарихшы да, демограф та, математик те, статист те, экономист те, географ та болу керек. Осы ғылымдардың зерттеу әдістерін кешенді қолдану, ең бастысы тарихи, ұлттық принцип негізгі ұстанымды ту ету керек. Бұл ұстаздың шәкірттерге аманаты.

Уақыт жылдам! Ол күндер қазір тарихқа айналды. «Кешегі келген қыздар – бүгін «апай» атанды» -деп Мәлік ағамыз айтқандай, ұстазымыздың ғылыми қызметінің бір бағыты - тарихи демография саласының қыры мен сырына енген шәкірттері қазір Қазақстанның түкпір-түкпірінде ұстаздық пен ғылымды ұштастырып отырған мамандар, білікті басшылар.

«Менің байлығым – менің шәкірттерім» деп отыратын Мәлік ұстаз! Ол шәкірттері арқылы қазақ ұлтының дәстүрлі болмысының жалғасын тапты. Ұлттық мүддені көздеуді өзінің де, шәкірттерінің де негізгі мақсатына айналдыра білді. Ұстаз 50 ғылым кандидаттары және 13 ғылым докторларын дайындады.

Ұстазымыздың өмірден озуымен бірге тұтастай дәуір тарихқа кетті деуге болады. Енді академиктің бастап берген жолын замана талабына сай жалғастыру – тарихшы демографтардың, Мәлік аға негізін салған демографиялық мектептің жаңа буынының міндеті. Себебі, Қазақстан халқы туралы өзекті мәселелер терең зерттеуді қажет етуде.

Мақаланы Мәлік ағаның сөзімен аяқтасам: «Тарих ғылымын дамыту үшін шынайы пікірталас (дискуссиялар) өте қажет, бұл пікірталаста нақты, дәлелді, жаңа деректер мен әдебиетке сүйеніп пікір айту – үлкен ғылым жолы. Бұрынғы тұжырымың қате болса, одан ашықтан-ашық бас тартып, себептерін түсіндіру керек. Пікірталаста жеке басқа тиісуден, асығыс тұжырым жасаудан аулақ болған жөн. Ғылым жолы таза, әділ болуы керек» (Асылбеков, 2014).

Әдебиеттер:

Айымбетов С. 1926-1939 жылдар аралығындағы Қазақстан халқының этнодемографиялық және әлеуметтік құрылымындағы өзгерістер: тарих ғыл. канд. ... автореф. Алматы, 1998. 29 б.

Алексеевко Н.В. Население дореволюционного Казахстана. Алма-Ата, 1991.

Асылбекова Ж.М.-А. «Национальные индустриальные кадры Казахстана в конце XIX – начале XXI вв. (социально-демографический аспект): автореф. ...

докт. ист. наук. Алматы, 2007. С 49.

Асылбеков Мәлік-Айдар. Жаңа дерек жана тұжырымдарға жол ашады // Қазақ тарихы. №1(124). 2014. 2-6 бб.

Асылбеков М.Х., Асылбекова Ж.М. Қазақ халқының этнодемографиялық дамуы: тарихи дәуірлері мен кезеңдері // Қазақ тарихы. 2011. №2 2-6 бб.

Асылбеков М.Х. Бекежан Сүлейменов – тарихшы-ғалым. Алматы: Өркениет, 2001;

Асылбеков М.Х. Бірегей ғалым: [Тарих ғылымдарының докторы, профессор О.С. Смағұлов туралы] // Қазақ тарихы. 2001. №1. 3-5 бб.

Асылбеков М.Х., Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). Алма-Ата, 1991.

Асылбеков М.Х., Жаркенова А.М. Население Казахстана в конце XIX-начале XX вв. (1897-1917 гг.). Алматы: Өркениет, 2001.

Асылбеков М.Х., Козина В.В. Демографическое развитие Республики Казахстан в условиях суверенитета. Алматы, 2001.

Асылбеков М.Х., Козина В.В. Народонаселение Казахстана в условиях суверенитета. Алматы, 2010.

Асылбеков М.Х. Қазақтың алғашқы академик тарихшысы // Айтулы Ақан еді. Алматы, 2001. 128-143 бб.

Асылбеков М.Х., Құдайбергенова А.И. Қазақстан халқының элеуметтік-демографиялық жағдайы (1939-1959 жж.). Алматы: Өркениет, 2005. 160 б.

Асылбеков М.Х. Патша өкіметіне қарсы қазақ тіліндегі үндеу-өлең туралы (1905 ж.) // Известия АН КазССР. Сер. История, археология и этнография. 1960. №3(14).

Асылбеков М.Х. Тарих ғылымының тарланы [Академик М. Қозыбаевтың 70 жасқа толуына орай] // Академик Манаш Қозыбаев: мерейтойлық жинақ. Алматы, 2001. 57-60 бб.

Асылбеков М.Х. Түркісібте тағдыры түйіскен арыстар: [Т. Рысқұлов, М. Тынышбаев, Н. Нұрмақов сынды арыстардың «Түркісіб» құрылысына қатасуы туралы] // Қазақ тарихы. 2001 №2. 44-49 бб.

Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917-1970 гг.). Алматы: Наука, 1973. 328 с.

Асылбеков М.Х. Формирование и развитие кадров железнодорожников Казахстана (1917-1970 гг.): Дисс. ... д-ра ист. наук. Алма-Ата, 1974. 416 с.

Бекмаханова Н.Е. Формирование многонационального населения Казахстана и Северной Киргизии (последняя треть ХУІІІ-60-е годы ХІХ в.). М., 1980.

Бекмаханова Н.Е. Многонациональное население Казахстана и Киргизии в эпоху капитализма (60-е годы ХІХ в. – 1917 г.). М., 1986.

Бөкейхан Ә. Исторические судьбы киргизского края и культурные его успехи. Таңдамалы. Алматы, 1995.

Галузо П.Г. Аграрные отношения на юге Казахстана в 1867-1914 гг. Алма-Ата, 1968

Еңсенов Қ.А. Академик М.-А.Х. Асылбековжәне Қазақстанның тарих ғылымы / Нұр-Сұлтан: «БиКА» БПК, 2019. 264 б.

Еңсенов Қ.А. Қазақстандағы көші-қон процестері және оның зерттелуі (1926-1959 жж.): тарих ғыл. канд. ... автореф. Алматы, 2007. 29 б.; Салимгереева Ш.А. Ақтөбе өңірі халқының этнодемографиялық дамуы (1897-2007 жж.): тарих ғыл. канд. ... автореф. Алматы: 2009. 30 б.

Ерімбетова Қ.М. Кеңес мемлекетінің 1960-1990 жылдардағы Қазақстандағы көші-қон саясаты (тарихи-демографиялық аспект): тарих ғыл.

канд. ... автореф. Алматы, 2007. 31 б.

Козина В.В. Население Центрального Казахстана (Методология, Историография. Источники). Алматы, 2001.

Козина В.В. Население Центрального Казахстана (конец XIXв – 3 - годы XX в.). Алматы, 2000.

Козина В.В. Население Центрального Казахстана (40-ое годы - Конец XX в.). Алматы, 2001.

ҚР БҒМ Біріккен мекемеаралық архив, 11-қ., 1-т., 1250-іс, 1 п.

Кудайбергенова Ж.А. Влияние миграционных процессов на изменения историко-демографической ситуации в Казахстане (вторая половина XIX – начало XX вв). Алматы, 2010.

Құдайбергенова А.И. Кеңес дәуіріндегі Қазақстандағы көші-қон үрдістері: тарих-демографиялық аспект (1917-1991 жж.). Алматы: Елтаным, 2011. 416 б.

Мейрбеков М.Б. Оңтүстік Қазақстан халқының әлеуметтік-демографиялық дамуы. Алматы, 2010.

Нусупбеков А.Н. Формирование и развитие советского рабочего класса в Казахстане. Алма-Ата, 1966.

Омарова Г.А. Алматы халқының демографиялық дамуы (1926-1939 жж.) // Қазақ тарихы. 2006. № 1. (74-77 б.)

Омарова Г.А. Алматы қаласының демографиялық ахуалы (1939-1959 жж.) // Отан тарихы. 2006. № 3. 146-152 б.

Табьлдиева О.Д. Маңғыстау халқының XX ғасырдағы даму тарихы (этно-демографиялық аспект). Алматы: Өркениет, 2008. 155 б.

Сабданбекова З.Ә. Павлодар өңірі халқының әлеуметтік- демографиялық дамуы (1897-2007): тарих ғыл. канд. ... дис. Алматы, 2008. 173 б.

Сдыков М.Н. Население Западного Казахстана. Алматы, 1995.

Сдыков М.Н. История населения Западного Казахстана. Алматы: Западно-Казахстанский центр истории и археологии, 2004. 408 с.

Судейменов Б.С. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX-начала XX вв. (1867-1907 гг.). Алма-Ата, 1963.

Тулекова М. Жетісу халқы. (1897-1999 ж.ж.). Алматы, 2002;

Тынышпаев М. История казахского народа. Алма-Ата, 1993.

Уалтаева А.С. Население малых городов Восточного Казахстана (1959 - 2006 гг.): автореф. ... канд. ист. наук. Алматы, 2009. С. 31.

References:

Aiyymbetov S. 1926-1939 zhyldar aralygyndagy Kazakhstan khalkynyn ethnodemographiyalyk zhane aleumenttyk kurlymyndagy ozgeryster: tarih gyl. kand. Avtoref. Almaty 1998. 29 b. [In Kazakh].

Aleseenko N.V. Naselenie dorevolucionnogo Kazakhstana. Alma-Ata, 1991 [In Russian]

Asylbekov Zh.M. «Nacionalnie industrialnie kadry Kazakhstana v konce XIX – nachale XXI vv. (socialno-demographicheskii aspect): avtoref. Doctor istoricheskikh nauk. Almaty, 2007. s.49. [In Russian]

Asylbekov Malik-Aidar. Zhana derek zhana tuzhyrymdamaga zhol ashady// Kazakh tarihy. №1(124). 2014. 2-6 bb. [In Kazakh].

Asylbekov M.Kh. Asylbekova Zh. M. Kazakh khalkynyn ethnodemographiyalyk damuyi: tarihy dauirlery men kezendery// Qazaq tarihy. 2011. №2 2-6 bb. [In Kazakh].

Asylbekov M.Kh. Bekezhhan Suleimenov – tarihshy-galym. Almaty: Orkeniet, 2001 [In Kazakh].

Asylbekov M.Kh. Biregey galym: [Tarih gylymdarynyn doktory, professor O.S. Smagulov turaly] // Kazakh tarihy. 2001. №1. 3-5 bb. [In Kazakh]

Asylbekov M.Kh., Galyev A. B. Socialno-demographicheskie processy v Kazakhstane (1917-1980 rr.). Alma-Ata, 1991. [In Russian].

Asylbekov M.Kh., Zharkenova A.M. Naselenie Kazakhstana v konce XIX-nachale XX vv. (1897-1917 gg.). Almaty: Orkeniet, 2001. [In Russian].

Asylbekov M.Kh., Kozina V.V. Demographicheskoe razvitie Respubliki Kazakhstan v usloviyah suvereniteta. Almaty, 2001 [In Russian].

Asylbekov M.Kh., Kozina V.V. Narodonaselenie Kazakhstana v usloviyah suvereniteta. Almaty, 2010. [In Russian].

Asylbekov M.Kh. Kazaktyn algashky akademik tarihshysy // Aituly Akan edi. Almaty, 2001. 128-143 bb. [In Kazakh].

Asylbekov M.Kh., Kudaybergenova A.I. Kazakhstan khalkynyn aleumettik-demographiyalyk zhagdaiy (1939-1959 zh.). Almaty: Orkeniet, 2005. 160 b. [In Kazakh]

Asylbekov M.Kh. Patsha okimetyne karsy kazak tilyndegy undue olen turaly (1905 zh.) // Izvesiya AN Kaz SSR. Ser. Istoriya, arheologiya i ethnografiya. 1960. №3(14). [In Kazakh]

Asylbekov M.Kh. Tarih gylmynyn tarlany [Akademik M. Kozybaievtyn 70 zhaska toluyna orai] // Akademik Manash Kozybaiev: mereytoilyk zhynak. Almaty, 2001. 57-60 bb. [In Kazakh].

Asylbekov M.Kh. Turksibte tagdyry tuisken arystar: [T. Rysskulov, M. Tynshbai, N. Nurmakov syndy arystardyn «Turksib» kurylysyna katysuyi turaly] // Qazaq tarihy. 2001 №2. 44-49 bb. [In Kazakh].

Asylbekov M.Kh. Formirovanie i razvitie kadrov zhelezodorozhnikov Kazakhstana (1917-1970 gg.). Almaty: Nauka, 1973. 328 s. [In Russian].

Asylbekov M.Kh. Formirovanie i razvitie kadrov zhelezodorozhnikov Kazakhstana (1917-1970 gg.): Dissertaciya doktora istoricheskikh nauk. Alma-Ata, 1974. 416s. [In Russian]

Bekmakhanova N.E. Formirovanie mnogonacionalnogo naseleniye Kazakhstana i Severnoi Kigizii (poslednyaya tret' XVIII-60-e gody XIX v.). M., 1980. [In Russian].

Bekmakhanova N.E. Mnogonacionalnogo naseleniye Kazakhstana i Kigizii v epohu kapitalizma (60-e gody XIX v. – 1917 g.). M., 1986. [In Russian]

Bokeykhan A. Istoricheskie sud'by kirgizskogo kraya i kul'turnie ego uspehi. Tandamaly. Almaty, 1995. [In Russian]

Galuzo P. G. Agrarnie otnosheniya na yuge Kazakhstana v 1867-1914 gg. Alma-Ata, 1968 [In Russian]

Ensenov K.A. Akademik Akademik M.-A.Kh. Asylbekov zhane Kazakhstanyn tarih gaylymy. /Nur-Sultan: «BiKa» BPK, 2019. 264 b. [In Kazakh]

Ensenov K.A. Kazakstandagy koshy-kon proicestery zhane onyn zerttelui (1926-1959 zh.): tarih gylymdarynyn kandidaty avtoreferat. Almaty , 2007. 29 b.; Salimgereeva Sh. Aktobe oniry khalkynin ethno-demographiyalyk damuuy (1897-2007 zh.): tarih gylymdarynyn kandidaty ... avtoreferat. Almaty: 2009. 30 b. [In Kazakh]

Yerimbetova K.M. Kenes memleketinyn 1960-1990 zhyldardagy Kazakstandagy koshy-kon sayasaty (tarihy-demographiyalyk aspekt): tarih gylymdarynyn kandidaty ... avtoreferat. Almaty: 2007. 31 b. [In Kazakh].

Kozina V.V. Naselenie centralnogo Kazakhstana (Metodologiya, istoriografiya. istohniki). Almaty, 2001. [In Russian].

Kozina V.V. Naselenie centralnogo Kazakhstana (konec XIX v – 3 - gody XX

- v.). Almaty, 2000. [In Russian].
- Kozina V.V. Naselenie centralnogo Kazakhstana (40-e gody - konec XX v.). Almaty, 2001. [In Russian].
- KR BGM Birikken mekemearylyk arhiv, 11k., 1-t., 1250-is, 1p. [In Kazakh].
- Kudaibergenova Zh. A. Vliyanie migratsionnykh processov na izmeneniya istoriko-demographicheskoi situatsii v Kazakhstane (vtoraya polovina XIX – nachalo XX vv). Almaty, 2010. [In Russian].
- Kudaibergenova A.I. Kenes dauiryndegy Kazakhstandagy koshy-kon urdysteri: tarihi-demographiyalyk aspect (1917-1991 zh.). Almaty: Eltanym, 2011. 416 b. [In Kazakh]
- Meyrbekov M.B. Ontustyk Kazakhstan khalkynyn aleumettik-demographiyalyk damuy. Almaty, 2010. [In Russian]
- Nusupbekov A.N. Formirovanie i razvitie sovetskogo rabocheho klassa v Kazakhstane. Alma-Ata, 1966. [In Russian]
- Omarova G.A. Almaty khalkynyn demographiyalyk damuy (1926-1939 zh.). // Qazaq tarihy. 2006.№ 1. (74-77 b.) [In Russian]
- Omarova G.A. Almaty khalkynyn demographiyalyk (1926-1939 zh.). // Otan tarihy. 2006.№ 3. 146-152 b. [In Kazakh]
- Tabyldiev O.D. Mangystau khalkynyn XX gasyrdagy damu tarihy (ethno-demographiyalyk aspect). Almaty: Orkeniet, 2008. 155 b. [In Kazakh]
- Sabdenbekova Z.A. Pavlodar oniry khalkynyn aleumettik-demographiyalyk damuy (1897-2007): tarih gylymdarynyn kandidaty dissertatsiyasy. Almaty, 2008. 173 b. [In Kazakh]
- Sdykov M.N. Naselenie Zapadnogo Kazakhstana. Almaty, 1995. [In Russian]
- Sdykov M.N. Istoriya naseleniya Zapadnogo Kazakhstana. Almaty, Zapadno-kazakhstanskii centr istorii i arheologii. 2004. 408 s. [In Russian]
- Suleimenov B. S. Agrarny vopros v Kazakhstane poslednei trety XIX – nachala XX vv. (1867-1907 gg.). Alma-Ata, 1963. [In Russian]
- Tulekova M. Zhetisu khalky. (1897-1999 zh.). Almaty, 2002. [In Kazakh]
- Tynyshpayev M. Istoriya kazakhskogo naroda. Alma-Ata, 1993. [In Russian]
- Ualtayeva A.S. Naselenie malyh gorodov Vostochnogo Kazakhstana (1959 - 2006 gg.): avtoref. ... kand. ist. nauk. Almaty, 2009. s. 31. [In Russian]

САЯСИ ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL HISTORY

IRSTI 11.25.09

CULTURAL ASPECTS OF THE KAZAKHSTAN-TURKEY RELATIONS

Burkutbay Ayagan¹, Kairken Adiyet²

¹Director of the Institute of History of the State Committee of Science of the MES RK, Doctor of Historical Sciences, Professor Astana, Kazakhstan

²Second year PhD student of L.N. Gumilyov Eurasian National University Astana, Kazakhstan. E-mail: kairken82@gmail.com

Abstract: As a result of the collapse of the Soviet Union in 1991, the Republic of Kazakhstan acquired its independence. And the first state that recognized the independence of Kazakhstan, just two hours after the declaration of independence, was the Republic of Turkey. This brotherly and friendly gesture of Turkey has become a very important moral support for the young state. Along with the common historical and cultural roots between the two republics, the all-round support provided in the first years of independence by Turkey served as the basis for the rapid and dynamic development of bilateral relations. The dynamics of the development of Turkish-Kazakh relations and the building of these relations at the level of strategic partnership shows the similarity and proximity of the interests of Ankara and Nur-Sultan (Astana) in many regional and international issues. Just like Kazakhstan, which understands the strategic importance of Turkey in the region and world politics, Turkey recognizes the leading role of Kazakhstan in Central Asia and considers Kazakhstan its most important partner in the region.

Key words: Kazakh-turkish relations, cooperation, agreement, cultural relations, education and scientific contacts, memorandum, bilateral exchange of experts.

ҒТАХР 11.25.09

ҚАЗАҚСТАН-ТҮРКИЯ ҚАТЫНАСТАРЫНЫҢ МӘДЕНИ
АСПЕКТІЛЕРІ

Бүркітбай Аяған¹, Қайыркен Адиев²

¹ҚР ҒҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры, тарих ғылымдарының докторы, профессор. Астана, Қазақстан.

²Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің PhD докторанты. Астана, Қазақстан. E-mail: kairken82@gmail.com

Түйіндеме. 1991 жылы Кеңес өкіметінің ыдырауының нәтижесінде Қазақстан Республикасы тәуелсіздігін алды. Қазақстанның тәуелсіздігін жариялағаннан екі сағаттан кейін тұңғыш мойындаған мемлекет Түрк Республикасы еді. Түркияның бұл бауырластық және достық пейілі жас мемлекет үшін өте маңызды моральдық қолдау болды. Екі ел арасында ортақ тарихи және мәдени тамырлармен қатар, тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Түркия тарапынан қамтамасыз етілген жан-жақты қолдау екі жақты қатынастардың қарқынды және серпінді дамуы үшін негіз болды. Қазақ-түрік

қарым-қатынастарының даму серпіні және осы қатынастарды стратегиялық әріптестік деңгейінде құру көптеген аймақтық және халықаралық мәселелерде Анкара мен Нұр-сұлтан (Астана) мүдделерінің ұқсастығы мен жақындығын көрсетеді. Түркияның аймақтағы және әлемдік саясатта стратегиялық маңыздылығын түсінетін Қазақстан секілді, Түркияда Орталық Азиядағы Қазақстанның жетекші ролін түсінеді және Қазақстанға аймақтағы ең маңызды әріптес ретінде қарайды.

Кілт сөздер: қазақ-түрік қатынастары, ынтымақтастық, келісім, мәдени қатынастар, білім және ғылыми байланыстар, меморандум, екіжақты мамандар алмасу.

МРНТИ 11.25.09

КУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ КАЗАХСТАНСКО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ

Бүркітбай Аяған¹, Қайыркен Адиев²

¹Директор Института истории государства КН МОН РК, доктор исторических наук, профессор. Астана, Казахстан;

²Докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Астана, Казахстан.

E-mail: kairken82@gmail.com

Аннотация. В результате распада Советского Союза в 1991 году Республика Казахстан обрела свою независимость. И первым государством, которое признало независимость Казахстана, всего через два часа после провозглашения независимости, была Турецкая Республика. Этот братский и дружеский признак Турции стал очень важной моральной поддержкой для молодого государства. Наряду с общими историческими и культурными корнями между двумя республиками, всесторонняя поддержка, оказанная Турцией в первые годы независимости, послужила основой для быстрого и динамичного развития двусторонних отношений. Динамика развития турецко-казахстанских отношений и выстраивание этих отношений на уровне стратегического партнерства показывает сходство и близость интересов Анкары и Нур-Султана (Астана) во многих региональных и международных вопросах. Как и Казахстан, который понимает стратегическое значение Турции в регионе и мировой политике, Турция признает ведущую роль Казахстана в Центральной Азии и считает Казахстан своим самым важным партнером в регионе.

Ключевые слова: казахстанско-турецкие отношения, сотрудничество, соглашение, культурные отношения, научные и образовательные связи, меморандум, двусторонний обмен специалистами.

Introduction. The Soviet Union's departure from the history scene, Turkey's willingness to establish diplomatic relations with the South Caucasus, Kazakhstan and Central Asia, and the expansion of economic and cultural ties are explained by the fact that Turkey's language, culture and historical roots in the region help to revive the common Turkic civilization. Thus, it attaches great importance to strengthening of external contacts with the South Caucasus, Kazakhstan and Central Asia.

At present, Turkey's economic prosperity is growing. In the South Caucasus, Kazakhstan and Central Asia, comprehensive cultural events, the activities of non-

governmental organizations, and the soft power of Turkey can be seen from time to time. TIKA, the Turkish Academy, Enus Emre Institute, TURKSOY, has been instrumental in implementing Turkey's soft strategy. These organizations promote the Turkish language, promote their culture and implement scientific seminars and programs. Propagandizing Turkey, engaged in the promotion of Turkey. The Turkic states in the South Caucasus, Kazakhstan, and Central Asia are the most important historical and cultural links in Turkey's foreign policy priorities. These regions are one of the main directions of the Turkish foreign policy strategy. That is, Turkey sees the gateway to the Caspian Sea and Eurasia. In this context, Turkish politics and the political interests of the West (Cengiz Candar, 2010:16).

The service of TIKA organization, established by the Turkish government, has lifted Turkey's image in the fields directly connected with the people's life, such as education, science, literature, art, sports, transport, healthcare, etc. in South Caucasus, Kazakhstan and Central Asia. Turkish TV series and films and other cultural events will enhance Turkey's popularity. Especially the position of Kazakhstan in the foreign policy strategy of Turkey is unique. The basis for diplomatic relations between Kazakhstan and Turkey was the establishment of diplomatic relations between Kazakhstan and Turkey on March 2, 1992, during the visit of the Minister of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan Hikmet Chetin to Kazakhstan (www.mfa.kz). During the official visits, in 1993 Turgut Ozal to Kazakhstan, in 1994 N.A. Nazarbayev to Turkey, the issues of mutual cooperation were discussed. The two countries have demonstrated their willingness to cooperate in political, economic and humanitarian spheres. The common case of cooperation between the two countries will be international politics and security (Tokayev, 2001:552).

Contacts in the field of culture, art and literature. The multi-vector foreign policy of the Republic of Kazakhstan is important for establishment of diplomatic relations with Turkic-speaking countries, especially with Turkey. On May 1, 1992 in city Ankara was made an agreement "about the cooperation in the fields of education, science, culture and sports between the Government of the Republic of Turkey and the Government of the Republic of Kazakhstan" (PA RK, 1:1110). The contract provides for the main areas of cooperation: exchange of research projects and programs, scientific conferences, symposia, meetings and joint research, training and exchange of experts, exchange of educational materials and information, theater, music, opera and ballet, development of relations in other art, organization of exhibitions, bilateral relations of artists and art groups, exchange of programs, acquaintance with literary works and their translation in two languages, film, television and radio companies, news agencies and the press, in order to promote relations between youth organizations (Imashova, 2005:37). The leaders of the two countries are interested in a high level of cooperation, and signed mutual understanding, agreements on expanding the scope of international cultural cooperation and developing mutual enrichment, developing information, cultural and humanitarian ties, promoting the development of telecommunication and telecommunication systems, restoring and protecting historical and cultural monuments, training specialization in various fields. The first meeting of the leaders of Azerbaijan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, Turkey, and Turkmenistan in the Turkic-speaking countries in Istanbul on October 30-31, 1992, focused on historical fraternity, commonality of language and culture, integration with Turkey, and that it will be only in the area of humanitarian cooperation (Nazarbayev, 1996: 140). At the conference held in Baku on November 30 and December 2, 1992, issues of culture and history of the Turkic people were touched upon, and

issues related to the common history of Turkic peoples were discussed, including the writing and teaching of the common Turkic history. As a result, relations in the cultural, scientific, spiritual, and humanitarian spheres, which continue to this day, have become a tradition of the two countries. The relations in this area have contributed to the rapprochement of the two peoples, the peace-building relationship. During this meeting, the common language and alphabet of the Turkic peoples were raised and the importance of cultural cooperation was mentioned. On July 12, 1993, the International Organization for the Development of Turkic Culture and Art (TURKSOY) was established at the initiative of the Ministers of Culture of the Turkic-Speaking Countries. The main purpose of TURKSOY is to protect Turkish culture, art, language and historical heritage. Since 1993 every year Turkey hosts the Kurultay of Friendship, Fraternity and Cooperation of Turkic-speaking countries. It is strengthening the independence of Turkic-speaking communities and states on the basis of friendship, brotherhood and cooperation, equality and non-interference in their internal affairs. The foundation work is divided into five special commissions: culture, science and technology; society and management; economics and finance; education and training; international relations. This constituent is one of the most important forum of national diplomacy on rapprochement of Turkic peoples (PA RK, 1:7310). To this day, many scientific conferences, exhibitions, folklore organizations, musical festivals have been held in the framework of TURKSOY. It contributes to the strengthening of cultural cooperation among the Turkic peoples.

In particular, with the financial support of the Ministry of Culture of the Republic of Turkey in the cities Kyrshehir and Aksarai, the Department of State Opera and Ballet Theater staff and the National Center of the International Union of Puppet Theater and Shadows Theater organized International Puppet Festival (NA RK, 1:1). The puppet theater of Shymkent city was also invited to this festival where the theater workers went on tour and arranged Ospanov's play «Legend of the White Bird» in the Kazakh language (Mevlut Ozkhan, 2000:20). Leading actors and directors of the Kazakh cinema Tungyshbai Zhamankulov, Talgat Temenov, Ardak Amirkulov, Kazakh State Academic Opera and the Abai Ballet Theater took part in the events "Days of Cinema of the Turkic World", «Evening of Opera» dedicated to the 75th anniversary of the Republic of Turkey's Independence (PA RK, 6:1108).

These relationships are, first of all, the first step in continuing historical continuity between the two peoples, restoring the interconnected cultural and spiritual bonds between one fraternal Turks and Kazakhs. It should be noted that these measures, which link Turkey and Kazakhstan, have gained considerable support from the public of the republic. The subsequent family bonds, especially close to the people, in the field of education, science, have brought the two countries closer to each other (Halil Çener, 1997:952-957).

More than 90 contracts and protocols have been signed between Kazakhstan and Turkey during 10 years of Kazakhstan's independence, while only during the period 2011-2013, 45 agreements, protocols and memorandums were signed between the two countries (Kazakhstan-Turkey, 2013. p.601). Moreover, the number of these agreements is growing from year to year. Holding of Days of Culture of Turkey and Kazakhstan for spiritual bonds between the two countries is a very important event. Mass cultural events were held in the context of Days of Culture. The two countries also participated in the general congresses held in the Turkic world, many youth festivals, writers, musicians, culture and science figures, cinematographical festivals, and mass media. During these years, special artists' exhibitions were organized, and TV shows and interviews were prepared for

presentation of the country on TV. For this purpose, mutual technical assistance, consultations, achievements and exchange of experiences between the two sides were implemented (NA RK, 1:5).

It was also important to revive the ancient religious and spiritual bonds in the formulation of the independence of Kazakhstan and the establishment of democratic relations, on the basis of sovereignty. In this context, the role of monuments as Turkestan and Khoja Ahmed Yasawi Mausoleum is also remarkable. Religious figures of the two countries have been restored in the field of preserving spiritual and material values as well as preaching as a religion of Islam (Ahmet Yildirim, 2012:136-167). On March 15, 1991, Turkey's President Turgut Ozal paid his first official visit to Kazakhstan to promote international cultural cooperation and promote mutual enrichment, development of information, cultural and humanitarian relations, promoting the development of broadcasting and telecommunication systems, reconstruction of historical and cultural monuments restoration and protection, training and specialization in various fields, and the opening of an embassy representation. The necessary potential for improvement of bilateral relations and aspiration for the development of relations in the field of culture, tourism and sports as well as establishment of brotherly relations between Almaty (in that period capital of Kazakhstan) and Istanbul, Turkestan and Baiburt, Kyzylkum and Kiraman. An agreement on trade, economic, scientific and technical cooperation was signed between the governments of the two countries (Agreement of Kazakh SSR and the Republic of Turkey, 15.03.1991). Since then, cultural bonds have boosted relations between the two countries. Because these measures mean that the governments of the two countries are ready to make every effort to develop a broad, long-term and sustainable relationship in trade, economics, science and technology. Representatives of public organizations from Kazakhstan and Turkey took part in the establishment of friendship, brotherhood and cooperation among Turkic countries (Turkish State ..., 1993). Traditionally these founders contribute to the strengthening of relations in the Turkic world, economic development, cultural rapprochement and the formation of a new perspective. These foundations show that Turkey is interested in Turkic-speaking peoples. The thoughts and decisions made at this congress will be presented to the governments of the Turkic-speaking countries. The first international meetings on the link between these two countries had a great impact on the definition of the Kazakh-Turkish cultural relations. Their reports made it possible to convey information about the rebirth of the cultures of the ancient fraternal peoples and to serve as a burial service. Such an international engagement was a permanent feature and continued.

In 1992, in the framework of the "Days of Culture and Art of Turkey in Kazakhstan" folk-ethnographic, song and dance groups, musical creativity, etc., more than 100 masters performed. An exhibition of arts and crafts took place. Large cultural festivals were held within the "Days of Culture of Kazakhstan in Turkey" and "Days of Culture and Art in Turkey". The folklore and ethnographic ensemble «Akzharma» of regional philharmonic of Mangistau region, musical ensemble «Saz Otau» and as well as the official delegations and the press delegates consisting of 15 art figurestook part there. The events were organized in the cities Ankara, Istanbul, Bursa, Bolu (PA RK, 1:7310).

The following events influenced Turkish citizens' acquaintance with prominent representatives of the Kazakh nation and key events of Kazakh history. The years of Khoja Ahmed Yasawi, Abai, Zhambyl, Kurmangazy, Auezov, the 10-20-30 anniversary of the December Revolution, as well as the 10-20th and 25th anniversary of the establishment of Kazakh-Turkish diplomatic relations were

widely mentioned in Turkey (Tokayev, 1996: 9-10). By the 150th anniversary of Zhambyl Zhabayev, Turkish universities hosted international symposiums, scientific and literary conferences devoted to the poet's work, and collections were published about Zhambyl's works and his work. One of the journals "Turkic Languages and Literature" of the University of Ankara was dedicated to Zhambyl Zhabayev (NA RK, 1:28). On April 20-27, 1995, the 150th anniversary of Abai was celebrated in large cultural centers such as Istanbul, Ankara, Izmir, Manisa. Abay's «Selected Works» was translated into Turkish and published in 200,000 copies in two languages as a book. The great poet was given street names in Istanbul and Izmir. Schools named after Abai were opened in Ankara, Istanbul (Mukhamedov, 2000:140-141). In 1998, the 925th anniversary of the publication of the book "Diuani Lugat-at Türk", in 2000, the celebration of Turkish literature dedicated to the 1300th anniversary of the "Korkyt Ata book", as well as the 1225th anniversary of the teacher, scholar Imam Boukhari and the 1200th anniversary of Ahmed Al-Fergani were marked.

On May 30, 2000 the Kazakh Embassy in Turkey and Bilkent University organized a party of Kazakh-Turkish Friendship and a presentation of the President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev's book «In the stream of history» and a concert of Turkish and Kazakh artists (Imashova, 2002:32).

In 2004, in Astana (nowadays Nur-Sultan) city, within the framework of the XXI meeting of the Permanent Council of Culture Ministers of Turkic-speaking countries, an exhibition of TURKSOY works by artists of Turkic-speaking countries was organized in the exhibition center of the cultural center of the first President of the Republic of Kazakhstan (PA RK, 1:7310). It was decided to celebrate the International Holiday Nauryz, which is a common holiday of the Turkic peoples. Nowruz, the total value of the Turkic countries, measures for its modernization, its implementation at its level were discussed in the framework of TURKSOY. Nowruz makes a significant contribution to the strengthening of cultural cooperation of the Turkic peoples. At the Summit of Turkic Speaking States held in Antalya in November 2006, within the development of spiritual wealth of Turkic peoples proposals like: to create an international program «Cultural heritage of Turkic peoples», hold Days of Culture, translate common historical, cultural and literary heritage into world languages were made. (NA RK, 1:844). Then on March 26-29, 2007 a big event was held in Istanbul titled «Modern Literature Days of Turkic World cities». The program of the event includes the following plans: stories and novels in modern Turkish literature; general tendencies and themes in modern literature of the Turkic world; language and translation issues in contemporary literature of the Turkic world; Turkish literature is known to the Turkic world; Popularizing the writers and poets of the Turkic world; Organization of a stand-photo exhibition, reflecting the works of the literary-thinkers of Turkic world, their life and creativity; Show a number of films recognized by the Turkic world; Conducting a poetry evening with the participation of poets from the Turkic world (NARK, 1:845). The activities of this program were carried out in the Turkic countries. This spiritual bond has strengthened our friendship and brotherhood.

Major events, which witnessed the spiritual and cultural relations between our two countries - the opening of School named after Abai in Istanbul on May 22, 2003; The opening ceremony of the monument to the founder of the Turkish Republic Mustafa Kemal Atatürk was held in Astana in 2009 on the bank of the Ishim river. And also in 2010 in Ankara, a monument was laid for the President of Kazakhstan N.A. Nazarbayev, for his invaluable contribution to the rapprochement of the Turkic peoples. In April 2015, the Embassy of the Republic of Kazakhstan and Manisa

province of Turkey hosted “Days of Kazakhstan” within the international festival «Mesir». Monuments to historical figures of the Kazakh people – Abylai Khan, Kabanbay Batyr, Abai, Magzhan Zhumabayev and Mukhtar Auevov were created in Turkey (Nazarbayev, 2017:325). On April 11, 2011, one of the main streets in Nevsehir, the famous tourist zone Cappadocia, was named after the First President of the Republic of Kazakhstan N.A. Nazarbayev. In 2012 in the Turkish province Nevsehir the park named «Kazakhstan», in 2015 in the city Kirchheir and in the city Adana opening of the avenues of the First President of Kazakhstan N. Nazarbayev and opening ceremony of the auditorium «Kazakhstan» in Ahi Evran University were organized. The Kazakh films «The Sky of My Childhood», «Kyz Zhibek», «The Angel of skullcap», «Nomads» and «Bayterek» were translated into Turkish and presented to the audience. There were 9 video films about Kazakhstan in the cognitive Turkish language (Nazarbayev, 2017:325). Indeed, these monuments and parks, streets and avenues provide the names of the Kazakh people. It is undoubtedly the best way to strengthen ties between the two countries. These activities strengthened cooperation between the fraternal countries.

Contacts in the field of education and science. One of the spheres of relations between Kazakhstan and Turkey is education and science. Many trips to the Presidents of the two countries, Ministers of Education, Science and Culture took place. These visits are fruitful and relations between our country and Turkey are developing in the education and science spheres. Cooperation between the two countries in the education system, scientific projects, exchange of experience with experts and scientists, etc. This treaty has strengthened cultural bonds (Imashova, 2005:47). Relations in the education and science spheres have brought closer ties between the two countries. The first and advanced project in the field of education was the Kazakh-Turkish lyceums and the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi in Turkestan. On October 31, 1992, in Ankara an agreement between the Governments of the Republic of Kazakhstan and the Republic of Turkey on the reorganization of this educational institution into the International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi signed. The Turkish government has invested \$60 million in its development. Also on December 12, 1996, in order to promote the rapprochement, educational cooperation and to create a new horizons for future generations the first President of the Republic of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, and Prime Minister of the Republic of Turkey, Suleimen Demirel, opened a university named after Suleimen Demirel (Saudabayeva, 1999:234). 23 students from Turkey, also 11 from the Kazakh Diaspora, including 203 Turkish citizens have been trained in Kazakhstani universities (ISTU after Khoja Ahmed Yasawi, Almaty Power Engineering Institute, Kazakh Academy of Architecture and Construction, Kazakh National Technical University) (PA RK, 1:1111). In this quarter of a century more than 1500 Turkish students have been trained in the leading universities of the country, such as the Khoja Ahmed Yasawi International Kazakh-Turkish University, Abai National Pedagogical University, al-Farabi Kazakh National University, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakh Abylai Khan University of International Relations and World Languages, S.J. Asfendiyarov Kazakh National Medical University, after graduating they returned to their native country. One of the great achievements of the Kazakh-Turkish cultural cooperation is the fact that one of the leading universities in Turkey, Bilkent University, has been nominated 4 special N. Nazarbayev’s scholarships for the Kazakh student (Modern Kazakh-Turkish Relations, 2002:140). Between 1997-1999 programs on development of culture, education, science and sports were signed. The program includes the following

issues: hold seminars by Turks for Kazakh colleagues in the field of education; developing research projects and programs, holding conferences, consultations and joint researches, support advanced training and retraining of specialists; support scientific developments aimed at producing Turkish-Kazakh and Kazakh-Turkish dictionaries; scientific research in the definition of terminology in various fields of science and support for their publication in the Kazakh and Turkish languages; facilitate the disclosure of exhibits of artistic and artistic nature relating to historical ties between the two countries on a reciprocal basis; two sides should jointly organize and communicate international cultural events; encourage participation of musical groups and artists in the organization of international festivals on national music, dance, folklore and other events on a mutual basis; provision and support of exchange of experts in the study of national creativity; two sides will be provided with periodicals, magazines, microfilms, manuscripts as well as providing libraries with research centers (PA RK, 1:1111). Issues covered in these programs are still continuing, and partnerships between the two countries in the fields of culture, arts, education and science are established. The exchange of bilateral delegations, on the basis of agreements on inter-state relations, was based on direct contacts of cultural institutions and creative organizations and representatives of collectives, educational institutions and research institutes and centers. The exchange of specialists between academic institutions and higher education institutions, as well as exchange of students and specialists between universities, was the first in Kazakhstan to gain international experience in science, education and culture. This relationship with Western countries has not been extensively carried out in the 1990s. In 1992 the Turkish Government's International Cooperation and Development Agency (TIKA) was established. Its main purpose is to assist the Turkic countries and to establish economic relations. This goal was to develop strategic plans for the development of Turkic states, to organize joint projects, to study the socio-economic situation of the Turkic countries, to assist in the implementation of strategic plans and joint projects. Several projects related to science and culture were implemented with the help and assistance of this agency. Organization of symposia and scientific conferences, financial support for cultural events, media coverage, exchange of experience in different professions, renovation of Khoja Ahmed Yasawi mausoleum in Turkestan, implementation of manual carpet weaving project in Kyzylorda (TIKA, 1997:5). The manual carpet weaving project has revived the traditional peculiarities of handicrafts and has led to the use of local and human resources for the construction of carpentry mini factories. During the 5th session of the Kazakh-Turkish Intergovernmental Joint Economic Commission in February 2007, they agreed to consider the possibility of participation of the Turkish side in the establishment of the National School of Management on the basis of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan. As part of this, Turkey and the Middle East Institute of Public Administration are trained. Cooperation between the Academy and TIKA (Turkish Cooperation and Coordination Agency) in the field of education and science is taking place. Teaching staff of the Academy continues to practice internships in leading research and educational institutes in Turkey and internships for undergraduates. There are also joint projects implemented by TIKA. It is one of the main partners in the field of civil servants training and development (<http://www.tika.gov.tr/>).

One of the educational institutions that contributes to the country's education are Kazakh-Turkish lyceums opened in 1992. To date, 29 Kazakh-Turkish lyceums operate in all regions of Kazakhstan, where more than 10 thousand pupils study. One of the important peculiarities of the Kazakh-Turkish lyceum is the use of

various teaching aids, books, tapes, floppy disks, CDs, visual aids and other teaching materials, along with the most advanced methods in the world. Their content is consistent with international standards that have succeeded in many countries. Through the Ministry, we also regularly exchange contacts with Turkey's specialists, professors and other researchers, as well as with pupils, students (conferences, festivals and symposia, competitions and other contests) (NA RK, 1:5). This educational institution has been working for 26 years and has launched so many graduates, that they work for the country's economy. It should be noted that these scholarships should be designated as the name of the pledge and the Kazakh youth should be trained in Turkey, which will enable the Turkish youth to study in Kazakhstan. It is a legitimate phenomenon that the historical roots of the Turkic peoples are linked to today's cultural and social bonds. It has a great impact on the development of Turkic civilization in its cultural and humanitarian, especially in the field of education and science.

In order to promote scientific and technical cooperation between Kazakhstan and Turkey, a contract was signed between the Ministry of Science and New Technologies of the Republic of Kazakhstan and the Turkish Scientific and Technical Research Council «TUBITAK» on July 21, 1994. As part of this, an agreement was reached between the National Nuclear Centers of Kazakhstan and Turkey, and Kazakh scientists could participate in the TUBITAK-DOPROG programs (PA RK, 1:1110). All of the above-mentioned agreements are the legal basis for the implementation of joint research and research projects in the field of fundamental and applied science. In order to effectively use the latest achievements in the field of science and technology between the two countries, the FORUM laid the foundation for the scientific and technical project "Agreement on cooperation in science and technology", first in Ankara on March 4, 1997, and then on October 22, 2009. Collaboration will be carried out in the following forms: implementation of joint research and technical projects, including research and exchange of scientists, researchers and experts; organization and participation of joint scientific conferences, symposia, courses and seminars; exchange of scientific and technical information and documents; joint use of research equipment; Assistance in communication with scientific organizations of the third countries (NA RK, 1:5). In this regard, cooperation between the two countries is underway. It is necessary to improve scientific technical and multidisciplinary international projects, participation in joint scientific researches and programs, exchange of educational programs and training materials. These partnerships have great potential for strengthening cooperation in the field of science, given the presence of a well-established scientific potential of the Republic of Turkey and a certain fund of fundamental research. Together with other important areas, it will allow for the closer interaction in the innovation industry and joint scientific and technological developments. It focuses on the need to create a flexible retraining system with the participation of the two countries and the creation and development of modern scientific centers.

Conclusion. Turkey, which has deep historical bonds with Kazakhstan, is now a major and reliable partner of our country on the Eurasian continent. The dynamic development of bilateral relations between the two countries, the similarity of the positions of Kazakhstan and Turkey are the basis for mutual understanding on a wide range of issues of multilateral cooperation. There is no problem between Kazakhstan and Turkey today. For Kazakhstan, relations with Turkey are friendly and partnership. The main issue is to find spiritual and cultural relations between the two countries, to further strengthen partnership, to find ways to bring the friendship between Turkey and Kazakhstan, the common history and cultural ties to a higher

level. Formation of common Turkic thinking through propaganda of common historical heritage to all Turkic peoples. Establishment of common Turkic values system, common data and database. Formation of a unified cultural and information space that encompasses the Turkic world. Activation of close interrelationships of the Kazakh-Turkish intelligentsia with the inner wing of the tone should be put on the main agenda. It will be the basis for strengthening the historical rooted relations between Turkey and Kazakhstan, which will benefit from the common language, religion, history and cultural values. Today, there is no obstacle to further intensifying relations between the two countries, and we are confident that our cultural and spiritual relations will deepen in the future.

References:

Agreement on Trade-Economic and Scientific-Technical Cooperation between the Governments of the Kazakh SSR and the Republic of Turkey. March 15, 1991.

Ahmet Yıldırım, The role of religious scholars in the spread of Islam in Central Asia. Central Asian Symposium on Regional and Global Policies Full Text Booklet. Ankara-Turkistan: Khoja Ahmed Yasawi International Turkish-Kazakh University, 2012, pp. 136-167.

Cengiz Candar, A New Vision For The Multi-Polar World, SETA Analysis, Issue 16, 2010.

Halil Shener, Organizational Problems in Turkey-Turkish Relations. New Turkish Journal. 1997. Issue 15, pp. 952-957.

Imashova N., History of Kazakh-Turkish relations in the field of culture and education. - Almaty: 2005. pp. 37-47.

Imashova N., Cultural and scientific relations between Kazakhstan and Turkey (1991-2000) Dissertation for the degree of Candidate of Historical Sciences. Almaty, 2002. p. 32.

Kazakh-Turkish relations at the present stage, 2002: p. 140.

Kazakhstan-Turkey: high-level strategic cooperation. Embassy of Kazakhstan in Turkey. Ankara, 2013. p. 601.

Mevlut Ozkhan The status of puppet theaters in Turkic speaking countries. TURSOY. Number 1, 2000. Page. 20

Mukhamedov M., Kazakhstan in the world community. Almaty, 2000. pp. 140-141.

Nazarbayev N.A., Independence era. Astana, 2017. p. 325.

Nazarbayev N.A., At the turn of the century. - Almaty: «Kazakhstan», 1996. p. 140

National Archive of the Republic of Kazakhstan (NA RK). K-27. T-1.

NA RK. K-54. T-1.

Presidential Archive of the Republic of Kazakhstan (PA RK) K-75n; T-1.

PA RK. K-75H; T-1; Case-1111.

PA RK. K-5n; T-6; Case-1108.

PA RK. K-5n; T-1; Case-7310.

Saudabayeva K., Kazakh-Turkish Relations: Innovation, Current Conditions and Perspectives of KNTU. Dissertation for the degree of Doctor of Political Sciences. Almaty: 1999. pp. 234-243.

Tokayev K., Diplomacy in the Republic of Kazakhstan. Astana: Elorda. 2001. p. 552

Tokaev K., Turkey - Strategic Partner of Kazakhstan, Kazakhstan-Turkey: 5 years of friendship and cooperation, Ankara, 1996. pp.9-10.

Turkish States and Communities Friendship Fraternity and Cooperation Council

21 - 23 March 1993. Spoken reports and decision texts. Ankara. 1993.
TIKA. Activity Report-Ankara, 1997. p. 5.
<http://www.tika.gov.tr>
www.mfa.kz

МРНТИ 03.29.00

СЪЕЗД МИРОВЫХ РЕЛИГИЙ – ОСНОВА СОХРАНЕНИЯ ДУХОВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ОБЩЕСТВ, ГОСУДАРСТВ И МОЛОДЕЖИ

Шаймерденова Мендыганым Джамалбековна

Кандидат исторических наук, ассоциированный профессор,
Казахской национальной академии искусств им. Т. Жургенова,
г. Алматы, Казахстан. E-mail: mena_MS@mail.ru.

Аннотация: Статья посвящена религиозным вопросам в контексте сохранения духовной безопасности молодежи. 2019 год в Казахстане объявлен годом молодежи, что актуализирует проблемы духовной безопасности и учета имеющегося опыта проведения съезда мировых религий в Казахстане.

Инициатива Первого Президента Казахстана по проведению Съездов мировых религий была поддержана представителями различных религий, и Астана стала центром духовной безопасности, связанной с нравственностью, патриотизмом, обеспечивающая государственную безопасность.

Также в статье рассматривается опыт проведения Съезда мировых религий, который стал образцом конструктивного диалога активных участников религиозных, политических, культурных процессов по сохранению духовной безопасности обществ, государств и молодежи.

Ключевые слова: молодежь, глобализация, терроризм, экстремизм, национальная безопасность, ислам, съезд мировых религий, духовная безопасность, конструктивный диалог.

ҒТАМР 03.29.00

ӘЛЕМДІК ДІНДЕР СЪЕЗІ – ҚОҒАМ, МЕМЛЕКЕТ ПЕН ЖАСТАРДЫҢ РУХАНИ ҚАУІПСІЗДІГІНІҢ НЕГІЗІ

Шаймерденова Мендіганым Джамалбековна

Т. Жүргенов ағындағы Қазақ Ұлттық Өнер академиясының профессоры,
Халықаралық ақпараттандыру академиясының академигі,
тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор
Алматы, Қазақстан. E-mail: mena_MS@mail.ru.

Түйіндеме. Мақала жастардың рухани қауіпсіздігін сақтау аясындағы діни мәселелерге арналған. 2019 жылы Қазақстанда жастар жылы деп жарияланды. Бұл өз кезегінде рухани қауіпсіздік мәселесімен қатар, Қазақстанның әлемдік діндер съезін өткізу тәжірибесін өзекті етіп отыр.

Қазақстан Президентінің Әлемдік діндер съездерін өткізуге бастамасы түрлі діндердің өкілдері тарапынан қолдау тауып, Астана қаласы мемлекеттік

қауіпсіздікті қамтамасыз ететін рухани қауіпсіздіктің, адамгершілік пен патриотизмнің орталығына айналды.

Сондай-ақ, мақалада әлемдік діндер съезінің қоғамның, мемлекеттің және жастардың рухани қауіпсіздігін сақтау мақсатындағы діни, саяси және мәдени үдерістердегі келіссөздерінің тәжірибесі ретіндегі рөлі айқындалады.

Кілт сөздер: жастар, жаһандану, терроризм, экстремизм, ұлттық қауіпсіздік, ислам, әлемдік діндер съезі, рухани қауіпсіздік, құрылымдық диалог.

IRSTI 03.29.00.

CONGRESS OF WORLD RELIGIONS - THE BASIS FOR PRESERVING THE SPIRITUAL SECURITY OF SOCIETIES, STATES AND YOUTH

Shaimerdenova Mendyganym Dzhamalbekovna

Candidate of historical Sciences, Associated Professor,

T.K. Zhurgenov Kazakh National Academy of arts Kazakhstan,

Almaty, Kazakhstan. E-mail: mena_MS@mail.ru.

Abstract. The article is devoted to religious issues in the context of preserving the spiritual security of young people. 2019 in Kazakhstan has been declared the year of youth, which actualizes the problems of spiritual security and taking into account the existing experience of holding a congress of world religions in Kazakhstan.

The initiative of the First President of Kazakhstan to hold the Congresses of World Religions was supported by representatives of various religions, and Astana became the center of spiritual security related to morality, patriotism and ensuring state security.

The article also discusses the experience of the Congress of World Religions, which has become a model for a constructive dialogue of active participants in religious, political, and cultural processes to preserve the spiritual security of societies, states, and young people.

Keywords: youth, globalization, terrorism, extremism, national security, Islam, congress of world religions, spiritual security, constructive dialogue.

Введение. В начале XXI века проявление ислама в социально-культурной и политической жизни современного мира все больше и больше стало привлекать внимание общественности и политических кругов государств. Это связано, в первую очередь, с тем, что в мире наблюдается проявление радикальных особенностей ислама, что вызывало беспокойство со стороны общества и представляло собой угрозу для мира и безопасности. Представители данного направления для достижения своих целей используют экстремизм, терроризм и насилие, угрожая тем самым государственной безопасности и жизни каждого человека. Именно поэтому сегодня на первый план выдвигается проблема предотвращения религиозного экстремизма, национального и международного терроризма и фундаментализма, а религиозные вопросы все чаще рассматриваются в контексте сохранения духовной безопасности молодежи.

В Казахстане 2019 год объявлен годом молодежи, что актуализирует проблемы духовной безопасности и учета имеющегося опыта проведения съезда мировых религий в Казахстане в воспитании молодого поколения, для

которых в эпоху цифровизации и открытого доступа информации особенно важно понимание религиозных течений и их особенностей.

Инициатива Первого Президента Казахстана по проведению Съездов мировых религий была поддержана представителями различных религий, и вот уже 15 лет как Астана, по мнению многих экспертов, стала центром духовной безопасности. Молодое поколение казахстанцев воспитывается в духе патриотизма, любви к родной земле, духовно-нравственного развития личности, обеспечивающих в целом государственную безопасность. На это направлены многие программы, как например, Рухани жангыру, Туған жер, 100 новых лиц, а также проведением форумов международного сотрудничества и всевозможные встречи Глав государств и представителей общественности. Так, опыт проведения Съездов мировых религий, в Казахстане свидетельствует о конструктивном диалоге активных участников религиозных, политических, культурных процессов по сохранению духовной безопасности обществ и государств.

Методология и методы исследования. В основу методологии исследования темы и проблематики статьи взяты общенаучные принципы историзма и объективности, методы исследования опирались на проблемные, историко-системные и сравнительно-сопоставительные методы. Применение этих методов позволило рассмотреть научное знание как целостную систему, в котором каждый предшествующий подход косвенно или прямо влиял на последующий, что в совокупности позволило составить систематический ряд научно-теоретических постулатов по истории религий, в частности ислама и его влияния на общество, государство и молодежь. Тщательное сопоставление исторических фактов и явлений в совокупности позволило всесторонне исследовать поставленную проблему.

Результаты. Стремление к диалогу и взаимному пониманию, столь естественное для мирного проживания должно поддерживаться медиа ресурсами и молодежью, поскольку от этого зависит дальнейшее развитие всех государств. Однако, к большому сожалению, приходится наблюдать и, все чаще и чаще слышать об исламе в негативных формулировках, новостные ленты и беседы в различных социальных сетях и группах либо начинаются, либо завершаются упоминанием о террористических актах, актах насилия, перестрелках, потасовках, приписываемых исламу и тем самым, вызывают неоправданную ненависть к мусульманам. И это искаженное представление, выгодное определенным силам, приводит к нетерпимости и неприязни по отношению к не в чём не повинным мусульманам.

Сегодня нам приходится наблюдать как в СМИ в большей степени пестрят новости об исламе, об исламском терроризме, о проблемах Сирии, Палестины, ирано-иракской проблеме, проблеме Афганистана и т.д. Если какой-либо террористический акт, совершенный какими-либо жестокими людьми, а подозреваемый оказывается мусульманином, то «СМИ усиливают освещение крайне неоправданной ненависти по отношению к мусульманам». Хотя «за последние пять лет в Европе было совершено более тысячи террористических актов и 98 процентов этих преступлений были совершены немусульманами» (Мусульмане не террористы: справедливый взгляд на последователей Ислама, 23.05.2017).

В работе «Проблемы ислама в современном мире» представлено следующее описание: «Современная реальность такова, что в мире Ислам имеет неоднозначное восприятие, к примеру, для западного обывателя довольно часто стереотип истинного мусульманина заключается в бородастом

человеке с чалмой на голове, автоматом Калашникова на плече, и бомбой на поясе. В то время как в Казахстане ислам долгое время имел только позитивный образ, но в последнее время и в Казахстане у простых обывателей мнение об Исламе начало восприниматься неоднозначно» (Проблемы ислама в современном мире, 20.02.2013).

Как видим, очень важно определиться с понятиями, и чтобы каждый текст в СМИ и в Интернет-ресурсах нес в себе объединяющий характер, направленный на мир и безопасность.

Обратимся к определению ислама, который представляет собой монотеистическую религию, и, конечно же, именно здесь необходимо акцентировать внимание на позитивном характере ислама, а религиозные вопросы решать в контексте сохранения духовной безопасности обществ и государств. Ключевыми понятиями в религиозном воспитании молодого поколения должны стать духовная безопасность, нравственность, патриотизм, государственная безопасность.

В современном мире, однако, усилилась политическая роль ислама в ряде стран как во внутреннем их развитии, так и во внешнем, и поэтому необходимо различать направления их политической мысли. В этом плане более приемлемой из трех составляющих (традиционный ислам, модернизированный ислам, политический ислам (исламизм) является традиционный ислам, который этнизирован и для которого, согласно высказыванию исследователя-ученого М.З. Хусейна, «не характерно аполитичность и нежелание применять насилие» (Husain, 1995: 103).

Возникает вопрос: что важно для государства и общества на современном этапе? Безусловно и прежде всего, сохранение национальной безопасности, сохранение духовной безопасности, возрождение национальных традиций и ценностей в духовной жизни казахстанского общества. Для этого требуется усиление демократических институтов как условия инфильтрации наиболее экстремистских течений, использующих ислам в своих политических и геополитических интересах. Как отмечает религиовед Муртаза Бултай: «Сегодня, в эпоху глобализации ислам стал более радикальным, являясь эксплуатационным инструментом террористических групп. Нашему казахскому обществу нужен цивилизованный, светский ислам! Нам нужен ислам, пропагандирующий универсальные права человечества, образование, искусство, использующий принципы демократии и меритократии, призывающий к труду и полезным делам, проповедующий мир и культуру одобрения (Кәпкізі Е., 18.02.2015).

Если обратиться к вероисповеданию жителей Казахстана, то ислам занимает значительное место в культурной, этнокультурной и духовной жизни Казахстана. За весь период исторического развития в Казахстане создана система духовных ценностей, которая, несмотря на сложности экономического и социального характера, сохранила многообразие этнических культур и уникальное единство народов, а провозглашенный на одной из сессий Ассамблеи народа Казахстана принцип «единство в многообразии» стал основой стабильности и мира в государстве.

Казахстан - это государство, в котором исторически ислам и другие конфессии сотрудничали, сосуществовали, налаживали диалог между собой на протяжении веков, так как были этническими религиями и в современное время не пренебрегается духовное наследие и ценности различных религий. Так одним из новых трендов в образовательной системе Казахстана является введение в обучение таких дисциплин, как «Межкультурная коммуникация» и

«Религиоведение». Это обусловлено двумя важными факторами современного Казахстана: полиэтническим составом и поликонфессиональностью. При этом изучаемые дисциплины не только дают теоретические знания, но и вырабатывают у молодежи навыки общения в условиях проживания на одной территории представителей различных этносов и религий. Согласно Конституции, Республика Казахстан является светским государством, и в качестве основных религий представлены ислам, христианство (главным образом православие), буддизм и иудаизм. При этом в стране сохраняется уважительное отношение друг к другу и свободное вероисповедание.

История свидетельствует о том, что в результате Великого Шелкового пути, который проходил через территорию древнего и средневекового Казахстана, Казахстан стал государством с уникальными и многообразными этническими культурами, центром взаимодействия и сосуществования культур, различных религий, в том числе и мировых. Причем источники свидетельствуют о том, что по отношению к вероисповеданию жителей Казахстана ислам занимает лидирующее место в культурной, этнокультурной и духовной жизни Казахстана. Потому обращение в данной статье к теме саммитов религиозных лидеров мира, которые проходят в Казахстане вполне закономерно, поскольку именно в этом государстве создана система духовных ценностей, которая, несмотря на сложности экономического и социального характера, сохранила многообразие национальных культур и уникальное единство народа Казахстана, выраженное в тезисе «единство в многообразии», что является залогом стабильности и мира.

В настоящее время представители религиозных организаций, находясь в тесном взаимодействии, находятся в режиме конструктивного диалога и являются активными участниками религиозных, политических, культурных процессов, происходящих в Казахстане. Обращение к истории свидетельствует о том, что исторически ислам и другие конфессии сотрудничали на протяжении веков, представляя собой диалог культур, языков и религий, сохраняя при этом духовное наследие и ценности всех этнических и религиозных групп, проживающих в Казахстане.

Важным объединяющим фактором стала идея Елбасы о проведении форума мировых и традиционных религий в столице Казахстана. Причиной такой инициативы было осознание возросшей роли религии в обществе, понимания, что для преодоления таких возросших негативных проявлений конца XX – начала XXI веков как насилие, фанатизм, экстремизм, терроризм необходим диалог религий и традиционных конфессий для взаимного сотрудничества как основы мира и духовно-нравственного воспитания людей, а особенно молодежи всей планеты. Идея проведения различных саммитов в Казахстане крайне важна, поскольку это поликонфессиональное государство и самой распространенной религией среди верующего населения является ислам, а мусульмане, по данным переписи населения 2009 года, составляют 70% от общего числа населения (Балапанова, Асан, 2017).

Исторически и геополитически Казахстан стал государством, где наряду с сохранением традиционных ценностей, находящихся в постулатах религиозных направлений, прослеживается тесное сотрудничество представителей ислама с представителями различных конфессий. Только в одной столице Казахстана представлены все культовые сооружения мировых религий – мечети, храмы, синагоги, соборы, которые не только являются местом поклонения верующих, местом дружбы и взаимного уважения, но и придают особый неповторимый облик новой столице. Знакомство с этими объектами и понимание культуры

людей разного исповедания позволяет лучше узнать друг друга и предохранять молодежь от влияния радикальных экстремистских организаций. Главный вопрос современности – установление прочного и конструктивного диалога между исламом и другими традиционными конфессиями нашел отражение во всех мероприятиях, проводимых по всему Казахстану.

Экскурс в историю поиска взаимоприемлемых путей решения конфессиональных конфликтов позволяет полнее представить общую картину развития и выявить те важные вопросы, которые ставили участники мероприятий в различные периоды. Первое мероприятие, направленное на решение взаимоприемлемых путей по недопущению конфессиональных конфликтов, в котором приняли участие представители трех «мировых религий», а также других конфессий со всего мира состоялось в 1986 году в Италии в городе Ассизи. Следующее состоялось там же через 12 лет в 2002 году, которое возглавил папа римский Иоанн Павел II (Кулеш, 2008). Эти два мероприятия были посвящены «Дню общей молитвы за мир» главная цель, которых было – помешать экстремистам использовать религию в качестве предлога для насилия и вражды, привязывать религию к националистическим, политическим и экономическим интересам. «День общей молитвы за мир» проводился во имя распространения мира, добра и взаимопонимания в мировом сообществе и для развития межрелигиозного и межконфессионального сотрудничества.

В настоящее время имеются государства, где социально-экономическая обстановка сложна и сопряжена военно-политической обстановкой. И, конечно же, в таких условиях существуют внутренние и внешние силы, которые именно в подобных условиях стараются дестабилизировать обстановку. Причем, в первую очередь, начинается противопоставление народов друг против друга, а затем противопоставление различных религий и конфессий. В последнее время мир сталкивается с тем, что различные радикальные исламистские течения современности представляют угрозу самому исламу, характеризуя его как невежественную религию. Заместитель Председателя буддийского общества Кита Цзямуян Лосанцзюмэй Туданьцюэциним также отмечает, что «сегодня насилие и ненависть зачастую совершаются под прикрытием религии, в то время как все религии мира стремятся к миру и справедливости. И это не может не вызывать обеспокоенности религиозных лидеров во всем мире» (Съезд лидеров мировых и традиционных религий, 2019).

Для предотвращения терактов, увеличивающихся в последнее десятилетие, роль ислама, прежде всего, а также роль различных конфессий и религиозных деятелей неопределима в контексте сохранения мира, стабильности, духовно-культурных традиций. Для поликультурного и поликонфессионального общества, каковым является и Казахстан, необходимо проводить мероприятия по привлечению традиционных ценностей ислама и его тесного сотрудничества с другими конфессиями. При этом крайне важно, как можно активнее работать с молодежью, оградив ее от влияния радикальных экстремистских организаций. Об этом особенно подчеркнул на VI Съезде президент Всемирного совета культурного наследия Заратуштры Хоми Буржор Дхалла – «Нужно уделять особое, если не главное, внимание детям, молодежи» (В столице завершился VI Съезд лидеров мировых и традиционных религий, 2018).

Люди доброй воли стараются решать главный вопрос современности – установление прочного и конструктивного диалога между исламом и другими традиционными конфессиями. Президент Казахстана, понимая важность межконфессионального и межнационального сотрудничества и диалога, как

единственно приемлемого формата отношений в условиях существующего мира инициировал созыв Съезда лидеров мировых и традиционных религий в столице Казахстана – Астане с участием представителей мировых религий и межконфессиональных религиозных организаций.

На протяжении с 2003 по 2018 годы уже проведено шесть Съездов лидеров мировых и традиционных религий и каждый из них имел свое главное направление. На съездах обсуждались вопросы сохранения традиционных ценностей в условиях глобализации и роль религий, важность объединений усилий верующих в борьбе с угрозами и вызовами ХХIвека, в том числе терроризмом, экстремизмом, бездуховностью.

Обращение к опыту проведения Съездов лидеров мировых и традиционных религий и осмысление тем, заявленные на них (Шаймерденова, 2015:206-210), позволяет молодому поколению увидеть важность религиозной безопасности и усвоению миролюбивых ценностных ориентиров. Обратимся к краткому экскурсу в историю съездов, где важной составляющей является формулировка названий:

- первый съезд прошел в 2003 году (23-24 сентября) под эгидой «Диалог религий»;
- второй в 2006 году (12-13 сентября) «Религия, общество и международная безопасность»;
- третий в 2009 году (1-2 июля) «Роль религиозных лидеров в построении мира, основанного на толерантности, взаимном уважении и сотрудничестве»;
- четвертый в 2012 году (30-31 мая) «Мир и согласие как выбор человечества»;
- пятый в 2015 году (10-11 июня) «Диалог религиозных лидеров и политических деятелей во имя мира и развития»;
- шестой в 2018 году (10-11 октября) «Религиозные лидеры за безопасный мир».

Обращение к статистике участников съезда позволяет увидеть количество делегаций, участвующих в работе съезда (Шаймерденова, 2015: 206-210) и в динамике проследить за увеличением числа делегатов и стран-участников, что в свою очередь, является свидетельством всевозрастающего интереса со стороны мирового содружества и возможности решения многих вопросов в режиме диалога. Так, если на первом саммите приняли участие 17 религиозных организаций ислама, христианства, буддизма, иудаизма, индуизма, синтоизма, даосизма и других конфессий из 13 стран, но на шестом саммите было представлено уже 82 делегации с представителями религиозных, политических и общественных лидеров из 43 стран. Как видим, роль саммитов по сохранению мира и согласия чрезвычайно велика. Как показал обзор материалов, от съезда к съезду значительно увеличивается количество участников, и это является хорошим показателем возрастающего интереса со стороны мирового содружества и возможности решения многих вопросов в режиме диалога, постепенно вовлекается и молодое поколение, для которых вопросы духовной безопасности крайне важны.

В 2018 году Казахстан стал инициатором проведения очередного уникального духовного форума, на котором принимались решения глобальных проблем мира в контексте сохранения духовной безопасности молодежи, обществ и государств. Также на Съезде обсуждаемыми ключевыми проблемами были вопросы сближения культур и цивилизаций. Делегаты и гости съезда во главу угла поставили и рассматривали ключевые вызовы современности и попытались дать ответы на эти вызовы.

Значимость проведения форума можно проследить по тем результатам и интервью, которые представлены в СМИ. Так, на вопрос правильно ли, что Съезд мировых лидеров проводится именно в Казахстане, митрополит архиепископ Архиепархии Святой Марии в Астане Томаш Пэта ответил, что «возможно, это решение о проведении Съезда мировых лидеров было принято после визита в Казахстан Папы Римского Иоанна Павла II в сентябре 2001 года. Папа неоднократно подчеркивал во время встречи с Елбасы, что у Казахстана есть особенная миссия, так как эта страна является мостом между Европой и Азией, между религиями, культурами. И мне кажется, наш Президент прекрасно принял сердцем эти слова святого отца о том, что Казахстан, который находится на перекрестке религий и континентов, сыграет особенную роль в укреплении мира и согласия между народами» (Архиепископ Томаш: Обеспечение безопасности в мире требует общих усилий всех религий, 2018).

В настоящее время в Астане действует международный Центр культур и религий во Дворце мира и согласия, который осуществляет научно-методологические и научно-методические исследования в сфере религии и культуры, осуществляет экспертно-аналитическую работу (Международный центр культур и религий, 2017). В рамках данного центра проводятся социологические исследования, что позволяет наблюдать в динамике изменения и состояние современного общества. При этом центр обеспечивает информацией о религиозной сфере, проводит международные мероприятия и содействует контактам и взаимопониманию между религиозными деятелями и политическими элитами различных стран.

Шестой Съезд отличился тем, что был открыт Музей мира и согласия, который расположился в пяти комнатах. Делегаты и гости могли еще больше информации почерпнуть по всем религиям, существующим в мире. Представленная в Музее информация – это своего рода путь к партнерству, толерантности, миротворчеству, а самое главное к созиданию на мировом и глобальном уровне.

Проведенные шесть Съездов лидеров мировых и традиционных религий показывают, что диалог между религиями и различными религиозными конфессиями – это важная центробежная сила, обеспечивающая безопасность и мирное сосуществование всех культурно-религиозных общин и народов. Причем именно глобальный диалог формирует культуру взаимного понимания и уважения в мире, что важно для трансформирующихся обществ современной эпохи. Именно диалог формирует модель мира и согласия, на что акцентировал свое внимание Первый Президент Казахстана – Лидер нации Нурсултан Абишевич Назарбаев, приводя пример нашей страны в этом направлении: «В Казахстане зарегистрировано более 3,5 тысяч религиозных субъектов 18 различных конфессий. При таком многообразии мы смогли найти баланс между обеспечением национальной безопасности и защитой религиозных свобод. В нашей стране, по всеобщему признанию, удалось сформировать особую казахстанскую модель межконфессионального мира и согласия. Уверен, что опыт и практика Казахстана вполне приемлемы и в масштабах планеты» (Назарбаев Н.А. подписал указ об утверждении концепции госполитики в религиозной сфере, 2019)

Предложенная своевременно Лидером нации Н.А. Назарбаевым стратегия «концентрических кругов стабильности» вокруг Казахстана и Центральной Азии на протяжении ряда лет во многом способствовала обеспечению региональной и национальной духовной безопасности, а также религиозной безопасности и религиозной устойчивости региона. Модель гармонизации

отношений между последователями разных религий вырабатывают Съезды мировых религий, что еще раз свидетельствует об уникальном историческом опыте толерантности в Казахстане.

Для казахстанского полиэтнического и поликонфессионального общества очень важен диалог между исламом и представителями различных религиозных конфессий как друг с другом, так и государством. В Послании народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050» Лидер Нации Н.А. Назарбаев подчеркнул: «В вопросах религии необходим вдумчивый подход и крайняя осторожность. Государство не должно вмешиваться во внутренние дела религиозных общин. Мы должны свято придерживаться принципа свободы совести, традиций толерантности и веротерпимости» (Назарбаев. Послание народу Казахстана, 2017).

Глобальный диалог между исламом и другими конфессиями является составной частью достижения стабильности в мире. Он опирается на вековой позитивный опыт накопленный народами земного шара и при этом продолжает развиваться и обогащаться во имя мира и добра на Земле. Сегодня особенно важно заботиться о том, чтобы каждая конфессия занимала свое подобающее место в системе мировых духовных ценностей и совместно принимала меры для решения духовно-нравственных и социальных проблем общества, сохранения духовной безопасности обществ и государств.

Форум мировых и традиционных религий проводимый Казахстаном в Астане каждые три года начиная с 2003 года – это крупный уникальный всемирный духовный форум, который дает возможность не только различным религиозным традициям, не только представителям различных мировых и традиционных религий и конфессий, но и политикам, представителям научного сообщества, представителям бизнес структур, общественным деятелям обменяться мнениями, животрепещущими вопросам, глобальными проблемами в сфере межконфессиональных отношений не только на самом съезде за круглым столом, не только на различных площадках съезда, но и в неофициальной обстановке, что немаловажно для того, чтобы добиться консенсуса и определения принципов толерантности и уважения к носителям различных религиозно-культурных начал. Все это накладывает особую ответственность на участников форума по укреплению не только международной стабильности, но и укрепления мира между странами и народами и, прежде всего, преодоления таких негативных явлений современности, как экстремизм и терроризм.

В этой связи, как отмечает К.Н. Плужников в своей докторской диссертации «Религиозный экстремизм в современной России: проблемы теоретической интерпретации и политической практике» кандидатом политических наук «профилактические меры по противодействию религиозно-мотивированному экстремизму и терроризму в условиях Центральной Азии требуют дальнейшей консолидации и приложения усилий государственных органов, научных, образовательных организаций, институтов гражданского общества, конфессий, социально активных групп населения, особенно молодежи» (Плужников Е.Н., 2010). Такими профилактическими мерами являются многие мероприятия, форумы, встречи, проводимые в Казахстане, которые распространяют свой опыт через межконфессиональный и межрелигиозный диалог. Причем Казахстан один из первых последовательно выступает за сближение различных культур и цивилизаций в мировом масштабе, что в свою очередь, приводит к сохранению духовной безопасности обществ и государств. Делегаты всех проводимых в Казахстане Съездов отмечают важность и

необходимость такого вида диалога. Так, на одном из съездов Глава делегации Святейшего Престола – Кардинал Йозеф Томко в своем выступлении отметил: «Я благодарю Всемогущего Бога за то, что Он собрал нас в этой стране, чтобы размышлять о мире и молиться о нем как миролюбивые мужчины и женщины...» (Съезд лидеров мировых ..., 2018)

Заключение. Таким образом, обозначенный в Казахстане годом молодежи 2019 год вновь заставляет задуматься о духовной безопасности молодого поколения и наметить пути развития государства и жизненной траектории каждого молодого человека, которым окажет поддержку уже накопленный позитивный опыт предшествующего поколения. Именно поэтому важно включение в содержание школьных и вузовских учебников материалов Съезда мировых религий.

Проведение уникальных духовных форумов лидеров мировых и традиционных религий показал, что Казахстан – это единственное государство в мире, которое создает уникальные условия для сотрудничества различных религий и культур, и что диалог между религиями и различными религиозными конфессиями – это важная сила, обеспечивающая безопасность и мирное сосуществование всех культурно-религиозных общин и народов. Обращаем внимание на то, что на многих саммитах подчеркивалась важность глобального диалога между исламом и другими конфессиями, являющегося составной частью достижения стабильности в мире. Этот диалог опирается на вековой позитивный опыт накопленный народами земного шара и активизацию участников саммитов, которые высказывают свое видение и предлагают свои решения вопросов сохранения безопасности государств, выраженных в принятых ими декларациях и обращениях делегатов.

Сегодня особенно важно заботиться о том, чтобы представители каждой конфессии занимали достойное место в системе мировых духовных ценностей и участвовали в решении духовно-нравственных и социальных проблем общества. При этом особое внимание следует обращать на молодежь, которая живет в эпоху открытых интернет пространств и открытых границ. Для предотвращения религиозного радикализма необходимо грамотное духовно-нравственное воспитание молодого поколения через взаимное понимание, атмосферу толерантности, дружественное отношение к верующим всех конфессий и к неверующим как со стороны государства, в целом общества, так и со стороны подрастающего поколения.

Проведенные по инициативе Первого Президента страны Нурсултана Назарбаева Съезды лидеров мировых и традиционных религий, способствуют реальному достижению поставленных задач на планетарном уровне, укрепляют связи между представителями различных религий, конфессий и цивилизаций, направляют к взаимному уважению между религиозными общинами. Об этом было выступление главы делегации Святейшего Престола Кардинала Йозеф Томко на очередном Съезде лидеров мировых и традиционных религий.

Все высказывания делегатов съезда, показали, что они дают высокую оценку, понимают назревшую ситуацию и необходимость встреч представителей различных религий за одним столом. Вместе с тем, после съезда каждый получил установку на размышление, позволяющую прийти к диалогу и обеспечить духовную безопасность в мире.

Возникает также множество вопросов, которые в ближайшие годы необходимо решать, и помощь в этом окажет учет отечественного и зарубежного опыта изучения духовности, религиозных направлений, состояние современного общества и мировоззренческих основ молодежи.

Все это будет способствовать воспитанию молодого поколения в духе толерантности, патриотизма, понимания современных геополитических условий и сохранения общечеловеческих ценностей, лучших традиций и обычаев своего народа. Сегодня Казахстан поддерживает принципы, предложенные яркими представителями участников съездов мировых религий в сохранении нравственной основы человеческой цивилизации, мира и согласия.

Литература:

Архиепископ Томаш: Обеспечение безопасности в мире требует общих усилий всех религий. Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.religions-congress.org/content/view/459/51/lang,russian/>. 11.10.2018.

Балапанова А.С., Асан А.Т. Ислам в Казахстане. Современные тренды и этапы развития. Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://articlekz.com/article/8052>. 03.12.2017.

В столице завершился VI Съезд лидеров мировых и традиционных религий. Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://24.kz/ru/news/policy/item/270839-v-stolitse-zavershilsya-vi-s-ezd-liderov-mirovykh-i-traditsionnykh-religij>. 12.10.2019.

Голикова В.И. Политика Республики Казахстан в религиозной сфере. Алматы, 2011.

Плужников Е.Н. Религиозный экстремизм в современной России: проблемы теоретической интерпретации и политической практики. Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://www.dissercat.com/content/religiozniy-ekstremizm-v-sovremennoi-rossii-problemy-teoreticheskoi-interpretatsii-i-politic>

Кардинал Йозеф Томко – глава делегации Святейшего престола. Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.religions-congress.org/content/view/166/lang,russian/>. 20.05.2017г.

Кәпкізі Е. Религиозные секты раскалывают общество: какой ислам нужен Казахстану? Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://365info.kz/2015/02/religioznye-sekty-raskalyvayut-obshhestvo-kakoj-islam-nuzhen-kazakhstanu/>. 18.02.2015.

Кривилев И.А. Истории Религий. Москва, Мысль, 1976. 214с.

Кулеш О. Историографический очерк «Иоанн Павел II: вклад в историю». Таганрог, 2008.

Международный центр культур и религий. Электронный ресурс [Режим доступа]: http://www.din.gov.kz/rus/ob_agentstve/podvedomstvennyye_organizacii/mezhdun_centr_kultur/. 20.05.2017.

Мусульмане не террористы: справедливый взгляд на последователей Ислама. Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.islam.ru/content/analytics/49713>. 23.05.2017.

Назарбаев Н.А. подписал указ об утверждении концепции госполитики в религиозной сфере. Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://www.zakon.kz/4866342-nazarbaev-podpisal-ukaz-ob-utverzhenii.html>. 9.01.2019.

Назарбаев Н.А. Послание народу Казахстана «Стратегия «Казахстан-2050». 2014. 11 ноября. Электронный ресурс [Режим доступа]: http://strategy2050.kz/ru/page/message_text2014/. 20.05.2017.

Официальный сайт Президента Республики Казахстан. Участие в пленарном заседании VI Съезда лидеров мировых и традиционных религий. 10.10.2018. http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/uchastie-v-plenarnom-zasedanii-vi-sezda-liderov-mirovykh-i-tradicionnykh

religii. 25.01.2019.

Проблемы ислама в современном Казахстане. Электронный ресурс [Режим доступа]: <https://yuvision.kz/post/338035>. 20.02.2013.

Съезд лидеров мировых и традиционных религий. Электронный ресурс [Режим доступа]: <http://www.religions-congress.org/>. 25.01.2019.

Султангалиева А.К. Ислам в Казахстане: история, этничность и общество. Алматы: КИСИ при Президенте РК, 1998. 188с.

Токарев С.А. Ранние формы религии и их развитие. М.: Либроком 2011. 400с.

Шаймерденова М.Д. Диалог между исламом и другими традиционными конфессиями как основа мира и духовно-нравственного воспитания молодежи. Алматы – столица исламской культуры 2015 года. Материалы международной конференции. 24-25 февраля, 2015. С. 206-210.

Husain M.Z. Global Islamic Politics. [Глобальная исламская политика.]. N.Y.: Harper & Collins College Publishers, 1995, с. 103.

References:

Arhiepiskop Tomash. Arhiepiskop Tomash: Obespechenie bezopasnosti v mire trebuet obshchih usilii vsekh religii. Ehlektronnyi resurs [Rezhim dostupa] [Archbishop Tomash: Ensuring security in the world requires the common efforts of all religions]. Electronic resource [Access Mode]. <http://www.religions-congress.org/content/view/459/51/lang,russian>. 11.10.2018 [In Russian]

Balapanova A.S., Asan A.T. Balapanova A.S., Asan A.T. Islam v Kazakhstane. Sovremennye trendy i etapy razvitiya [Islam in Kazakhstan. Modern trends and stages of development. Electronic source Rezhim dostupa [Ehlektronnyi resurs]. [Access Mode]: <https://articlekz.com/article/8052>. 03.12.2017 [In Russian].

V stolice zavershilsya VI Congress liderov mirovykh i tradicionnykh religii. [The 6th Congress of Leaders of World and Traditional Religions ended in the capital] Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa] Electronic source [Access Mode]: <https://24.kz/ru/news/policy/item/270839-v-stolitse-zavershilsya-vi-s-ezd-liderov-mirovykh-i-traditsionnykh-religij>. 12.10.2019. 12.10.2018. [In Russian]

Golikova V.I. Politika Respubliki Kazakhstan v religioznoi sfere [The policy of the Republic of Kazakhstan in the religious sphere] Алматы, 2011. [In Russian]

Kardinal Jozef Tomko – Glava delegacii Svyateishego prestola. Ehlektronnyi resurs [Rezhim dostupa] [Cardinal Josef Tomko is the head of the Holy See delegation Electronic source] [Access Mode]: <http://www.religions-congress.org/content/view/166/lang,russian/>. 20.05.2017. [In Russian]

Kapkyzy E. Religioznye sekty raskalyvayut obshchestvo: kakoi islam nuzhen Kazakhstanu? [Religious sects split society: what kind of Islam does Kazakhstan need?]. Ehlektronnyi resurs [Rezhim dostupa]. Electronic source [Access Mode]: <https://365info.kz/2015/02/religioznye-sekty-raskalyvayut-obshchestvo-kakoj-islam-nuzhen-kazakhstanu/>. 18.02.2015. [In Russian]

Kryvilev I.A. Istории Religii [Religion Stories]. Moscow, Mysl, 1976. 214p. [In Russian]

Kulesh O. Istoriograficheskii ocherk «Ioann Pavel II: vklad v istoriyu» [Historiographical essay «John Paul II: a contribution to history»]. Taganrog, 2008.

Mezhdunarodnyi centr kultur i religii. Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa] [International Center for Cultures and Religions] Electronic source [Access Mode]: http://www.din.gov.kz/rus/ob_agentstve/podvedomstvennye_organizacii/mezhdun_centr_kultur/. 20.05.2017. [In Russian]

Musulmane – ne terroristy: spravedlivyi vzglyad na posledovatelei Islama

[Muslims are not terrorists: a fair look at the followers of Islam]. Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa]. Electronic source [Access Mode]: <http://www.islam.ru/content/analytics/49713>. 23.05.2017. [In Russian]

Nazarbaev N.A. Podpisal ukaz ob utverzhenii koncepcii gospolitiki v religioznoi sfere [Nazarbayev signed a Decree approving the concept of state policy in the religious sphere]. Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa]. Electronic source [Access Mode]: <https://www.zakon.kz/4866342-nazarbaev-podpisal-ukaz-ob-utverzhenii.html>. 9.01.2019 [In Russian]

Nazarbaev N.A. Poslanie narodu Kazakhstana «Strategiya «Kazakhstan-2050». 11.11.2014. [Message to the people of Kazakhstan «Strategy» Kazakhstan-2050». Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa]. Electronic source [Access Mode]: http://strategy2050.kz/ru/page/message_text2014/. 20.05.2017 [In Russian].

Oficialnyi sajt Prezidenta Respubliki Kazakhstan. Uchastie v plenarnom zasedanii VI Congressa liderov mirovyh i tradicionnyh religii. 10.10.2018. [Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Participation in the plenary session of the VI Congress of Leaders of World and Traditional Religions]. Ehlektronnyj resurs [Rezhim dostupa]. Electronic source [Access Mode]: http://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/participation_in_events/uchastie-v-plenarnom-zasedanii-vi-sezda-liderov-mirovyh-i-tradicionnyh-religii. 25.01.2019 [In Russian].

Problemy islama v sovremennom Kazakhstane [Problems of Islam in modern Kazakhstan]. Ehlektronnyi resurs [Rezhim dostupa] Electronic resource [Access Mode]: <https://yvision.kz/post/338035>. 20.02.2013 [In Russian].

Congress liderov mirovyh i tradicionnyh religii [Congress of Leaders of World and Traditional Religions]. [Ehlektronnyi resurs [Rezhim dostupa] Electronic resource [Access Mode]: <http://www.religions-congress.org/>. 25.01.2019 [In Russian].

Sultangaliev A.K. Islam v Kazakhstane: istoriya, ehlnichnosti i obshchestvo. [Islam in Kazakhstan: History, ethnicity and society.]. Almaty: KISI pri Prezidente RK, 1998. 188p. [In Russian].

Tokarev S.A. Rannie formy religii i ih razvitie. [Early forms of religion and their development.]. Moscow: Librokom 2011. 400p. [In Russian].

Shaimerdenova M.D. Dialog mezhdru islamom i drugimi tradicionnymi konfessiyami kak osnova mira i duhovno-nravstvennogo vospitaniya molodezhi. Almaty – stolica islamskoi kuitury 2015 goda. Materialy mezhdunarodnoi konferencii. 24-25 fevralya, 2015 [The dialogue between Islam and other traditional denominations as the basis of the world and spiritual and moral education of youth. Almaty is the capital of Islamic culture in 2015]. Materials of the international Conference. 206-210. [In Russian].

Husain M.Z. Global Islamic Politics. N.Y.: Harper & Collins College Publishers, 1995, p. 103. [In English].

**НОВАЯ ИСТОРИЯ
ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
NEWHISTORY**

МРНТИ 03.20.00

«НАГРАЖДАЮ ИХ СЕРЕБРЯНЫМИ ПЕЧАТЯМИ ...»

Далаева Тенлик Токтарбековна

к.и.н., доцент Казахского Национального Педагогического Университета
им. Абая г.Алматы, Казахстан E-mail: tenliktd@mail.ru

Аннотация. Изучение истории формирования и служебной деятельности казахского чиновничества представляет собой актуальную проблему в новой социальной истории Казахстана. В связи с привлечением казахов на административные должности в аппарате местного управления с конца XVIII – в начале XIX вв. и с началом осуществления практик награждения со стороны Российской империи стали постепенно происходить социальные изменения в традиционном казахском обществе. Представители «кара сүйек», оказавшие определенные услуги и получившие признание со стороны империи, стали конкурировать с султанами за властные полномочия на местном уровне.

В первой половине XIX века в повседневной жизни казахов, кочевавших в пределах внешних округов Западно-Сибирского генерал-губернаторства, встречаются три вида печатей: 1) традиционные именные перстневые печати казахских султанов и биев; 2) именные перстневые печати, которые использовались для казахов в качестве награды «за усердие и преданность к российскому самодержавному престолу»; 3) должностные печати для казахов с указанием должности и имени владельца с надписью на русском и казахском языках. Награждение старшинскими званиями также сопровождалось выдачей именных перстневых печатей. Увеличение количества именных и должностных имперских печатей у представителей «кара сүйек» к середине XIX века указывало на постепенное разрушение традиционного казахского общества.

Статья выполнена в рамках реализации проекта МОН РК на тему «Трансформация социальной организации Казахской степи: стратификация и статусная динамика (вторая половина XVIII - 20-е годы XX вв.).

Ключевые слова: История Казахстана, казахи, Российская империя, личные печати, должностные печати, старшины, награда, XIX век, казахские должностные лица, чиновники

МРНТИ 03.20.00

«ОЛАРДЫ КҮМІС МӨРМЕН МАРАПАТТАЙМЫН...»

Далаева Тенлік Токтарбекқызы

т.ғ.к., Абай атындағы ҚазҰПУ, академик Т.С. Садықов атындағы
Қазақстан тарихы кафедрасының доценті
Алматы қаласы, Қазақстан E-mail: tenliktd@mail.ru

Түйіндеме. Қазақстан тарихының жаңа әлеуметтік тарихында қазақ шенеуніктерінің қызметтік іс-әрекеті мен қалыптасуының тарихын зерттеу өзекті мәселе болып табылады. XVIII ғасырдың соңы мен XIX ғасырдың басында жергілікті басқару аппаратындағы әкімшілік қызметтеріне қазақтарды тартумен және Ресей империясының марапаттау тәжірибесін енгізуінің басталуымен дәстүрлі қазақ қоғамында бірте-бірте әлеуметтік өзгерістер орын ала бастады. Белгілі бір қызмет түрлерін атқарып, империя тарапынан мойындала бастаған «қара сүйек» өкілдері жергілікті деңгейде сұлтандармен билік уәкілдіктеріне бәсекелестікке түсе бастады.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Батыс-Сібір генерал-губернаторлығының сыртқы округтерінде көшпелі өмір кешетін қазақтардың күнделікті өмірінде мөрдің үш түрі кездеседі: 1) қазақ сұлтандары мен билерінің аты-жөні жазылған дәстүрлі жүзік-мөрлер; 2) қазақтар үшін «орыс самодержавиелік тағына адал қызметі үшін» қолданылған аты-жөні жазылған жүзік-мөрлер; 3) қызметі мен иесінің есімі орыс және қазақ тілдерінде жазылған қазақтарға арналған қызметтік мөрлер. Старшын лауазымымен марапаттағанда да аты-жөні жазылған жүзік-мөрлер берілді. XIX ғасырдың ортасында «қара сүйек» өкілдерінде аты-жөні жазылған және қызметтік империялық мөрлердің санының көбеюі дәстүрлі қазақ қоғамының біртіндеп күйрей бастауына жол салды.

Кілт сөздер: Қазақстан тарихы, қазақтар, Ресей империясы, жеке мөрлер, қызметтік мөрлер, старшындар, марапат, XIX ғасыр, қазақ қызметкерлері, шенеуніктер.

IRSTI 03.20.00

«I REWARD them with SILVER SEALS ...»

Dalayeva Tenlik

Candidate of Historical Sciences, Associate professor of Abai KazNPU,
Republic Kazakhstan, Almaty. E-mail: tenliktd@mail.ru

Abstract. The study of the history of the formation and activity of the Kazakh officials is an interesting problem in the modern social history of Kazakhstan. In connection with the involvement of Kazakhs in administrative positions in the office of local government from the end of the XVIII - in the beginning of the XIX centuries, and with the beginning of the practice of awarding by the Russian Empire, social changes in traditional Kazakh society gradually began to occur. Representatives of the “Qara Suek” (Black bone), who provided certain services and were recognized by the Empire, began to compete with the sultans for authority at the local level.

In the first half of the XIX century, in the daily life of the Kazakhs, who roamed within the outer districts of the West-Siberian general government, there are three types of seals: 1) the traditional nominal sign seals of the Kazakh sultans and biys; 2) nominal ring seals, which were used for the Kazakhs as a reward «for diligence and devotion to the Russian autocratic throne»; 3) official seals for Kazakhs indicating the position and name of the owner with an inscription in Russian and Kazakh languages. Awarding by senior ranks was also accompanied by the issuance of nominal ring seals. An increase in the number of personal and official imperial seals from representatives of “Qara Suek” by the middle of the 19th century pointed

to the gradual destruction of traditional Kazakh society.

Keywords: History of Kazakhstan, Kazakhs, Russian Empire, personal seals, official stamps, starshins, reward, XIX century, Kazakh local bureaucracy, officials

Введение. Изучение истории формирования и должностной деятельности казахского чиновничества XVIII-XIX вв. на службе Российской империи представляет собой актуальное направление в исследованиях по новой социальной истории в Казахстане. Особый интерес сегодня возникает в связи с исследованием сущности социальных и культурных изменений, произошедших в казахском традиционном обществе в период распространения и утверждения юридических норм и правил Российской империи XVIII- начале XX вв. Практики поощрения служебной деятельности казахов и действия, направленные на формирование восприятия имперских социокультурных норм местным населением, повлияли на внутренние правила повседневной жизни казахского традиционного общества. Формирование новых социальных групп в лице казахского чиновничества, казахского дворянства явилось следствием политических и социокультурных процессов в результате реформ управления XIX века в степи.

Актуализация проблематики истории формирования новых социальных групп связана с ростом интереса общественности к историческим персоналиям, сыгравшим важное значение в политическом и интеллектуальном развитии Казахской степи в условиях имперского пространства. Одним из действенных инструментов в механизме формирования и перехода из одной социальной группы в состав другой, в выработке множественной, иногда гибридной по своему характеру, идентичности у представителей казахского населения, исполнявших функциональные обязанности должностных лиц местного управления, была практика поощрения в Российской империи с использованием разных форм наград, начиная с ценных вещей, заканчивая орденами, медалями и чинами. Переосмысление этих явлений на основе подходов новой социальной истории имеет актуальное значение в современной исторической науке.

Материалы и методы. Методологическую основу исследования составили принципы историзма и объективности, основанные на использовании новых и малоизвестных архивных материалов. Изучение практик награждения казахов за проявленное усердие на службе империи через призму междисциплинарности позволит посмотреть антропологические характеристики деятельности и поведения новых социальных групп, таких как казахские чиновники в лице Старших султанов, волостных султанов и управителей, аульных старшин, представленных на местной политической арене после реформы 1822 г. в Среднем жузе.

Фокус исследования процесса формирования новых социальных групп внутри традиционного казахского общества касается изучения механизма изменений в социальном статусе должностных лиц через практику награждения в империи.

В качестве основных материалов для данной статьи были использованы архивные документы Центрального государственного архива Республики Казахстан, в частности фонды «И-338 - Омское областное правление (1821-1841)»; «И-374 - Пограничное управление сибирскими киргизами (казахами) (1822-1873)». Документальных источников в ЦГА РК по истории награждения казахских должностных лиц со стороны Российской империи имеется достаточное количество. В фондах центрального архивохранилища

республики встречаются дела о практике представления к награде по инициативе российской администрации, в том числе и о награждении именными печатями «за усердие, приверженность и согласие к пользе его императорского величества», а также дела по прошениям занимавших должности Старших султанов и волостных управителей на представление к наградам казахов, состоящих в их ведомстве, кроме того среди архивных документов есть материалы по прошениям от казахов об изготовлении именных личных или должностных печатей и др. Внимательное знакомство с этими документами позволили выявить мотивы и определить причины обращения казахов с прошениями об изготовлении печатей.

Вектор внутренней политики имперской власти в отношении населения Казахской степи сочетал два направления: с одной стороны, стояла стратегическая задача – включить эти территории в состав империи и унифицировать степное пространство с остальными ее частями; с другой стороны, российская администрация вынуждена учитывать специфику кочевого общества, брать в учет менталитет местного населения, чтобы адаптировать некоторые практики управления к местным условиям. В связи с этим, концепт «имперской ситуации», предложенный группой историков журнала «Ab Imperio» (И.В. Герасимовым, С.В. Глебовым, А.П. Каплуновским, М.Б. Могильнер, А.М. Семеновым), в рамках «новой имперской истории» позволит нам сделать разбор смыслового содержания практик награждения именными перстневыми печатями в 1820-1840-е гг. на территории внешних округов Западно-Сибирского генерал-губернаторства, среди казахского населения Среднего жуза.

Обсуждение. Предметом исследования в данной статье являются практика награждения казахов личными печатями со стороны российской администрации на территории той части Среднего жуза, которая в период 1820-е – 1840-е гг. была организована в составе внешних округов Западно-Сибирского генерал-губернаторства. Исследования по истории формирования чиновничества на территории Казахской степи представлены в публикациях Султангалиевой Г.С. (Султангалиева, 2009, 2015), Далаевой Т.Т. (Далаева, 2013, 2016), Удербоевой С.К. (Удербоева, 2017).

Изучение собственно внешнего вида печатей относится к исследованиям в области сфрагистики или сигиллографии. Работы по характеристике форм и видов личных печатей ханов, султанов, биев в современной казахстанской историографии принадлежат Ерофеевой И.В. (Ерофеева, 2010), Базылхан Н. (Базылхан, 2012, 2013, 2015), Досан Н. (Досан, 2015), Сулейменову А. (Сулейменов, 2017). Личные перстневые печати являются объектом исследования и для культурологов (Мамбетова, 2005).

Истории наград в Российской империи посвящены публикации Замысловского Е. и Петрова И. (Замысловский, Петров, 1891), Кузнецова А.А. (Кузнецов, 1985), Шепелева Л.Е. (Шепелев, 1991), Хазина А.Л. (Хазин, 2008), Кокуриной О.Ю. (2011) и др. В этих трудах дана систематизация и описание орденов и медалей, практики пожалования орденов и чинов в Российской империи.

Особый интерес представляет статья Дегтярева С.И. (Дегтярев, 2016), который исследует на основе компаративного анализа процесс ассимиляции элит присоединенных к Российской империи территорий Левобережной Украины (Малороссии), Кавказа, Бессарабии через практики награждения чинами по Табели о рангах.

Новизна предлагаемой вниманию читателей научной статьи состоит в том,

что будет представлено исследование по истории практики использования Российской империей в качестве награды личных именных печатей для казахов Среднего жуза и произошедших в связи с этим статусных изменений в казахском традиционном социуме в первой половине XIX века.

Результаты. Как известно, печать с момента ее возникновения в виде символа-знака- танбы использовалась для подтверждения информации, изложенной на каком-либо носителе. По мере дальнейшего развития государственности печати становятся атрибутами власти и применяются в период средневековья и в раннее новое время должностными лицами для легитимации своих действий. В повседневных практиках казахского кочевого общества наличие именной печати указывало на определенный социальный статус ее владельца. В частности, именные перстневые печати были у ханов, султанов, известных биев и признанных батыров. «Печать, как символ власти и атрибут геральдики отражает следующие уровни «знаковости»: удостоверительная природа знака, социальная маркированность владельца, социальная престижность, художественная ценность, имущественная и сословная принадлежность». (Мамбетова А.И., 2005).

Наличие личной именной печати являлось важным внешним признаком высокого социального статуса и характеристикой, указывающей на возможности ее владельца осуществлять определенные властные полномочия. Именно этот дискурсивный смысл стал основой использования перстневых именных печатей в качестве награды за оказанные услуги первым омским областным начальником С.Б. Броневским осенью 1826 г., когда предписывал начальнику военного отряда Каркаралинского внешнего округа, сотнику Карбышеву: «Уважив описанные вашим благородием в докладной записке заслуги старшины Джабая Байгельдина и бия Ускенбая Иргызбаева, я награждаю их серебряными печатями с позолоту на первом, и произвожу последнего в старшинское звание. Почему препровождаю при сем те печати равно и старшинский лист, рекомендую выдать оные по принадлежности.» (ЦГА РК, 457:5.) Смысл награды состоял в предоставляемой ею привилегии участвовать в выборах на должность аульного старшины и исполнять полномочия чиновника местного управления по юридическим нормам империи. Данное обстоятельство открывало возможность представителям «кара сүйек» вступить в определенную конкуренцию с султанами за власть на местах. Гибридное состояние правовой сферы на территории тех казахов Среднего жуза, которые признали подданство Российской империи и изъявили свое согласие на введение в действие «Устава о сибирских казахах 1822 г.», и обусловило на короткое время ситуацию, когда именные перстневые печати, изготовленные российскими мастерами, по заказу российской администрации, за счет средств империи в 1820-1830-е гг. («за счет экстраординарных сумм» (ЦГА РК, 457:8.), «из суммы на писмоводство волостных султанов отпускаемой» (ЦГА РК, 348:145.) получили распространение и были признаны у казахов.

Интересно, что в начале 1830-х гг. поступают прошения от тех старшин, которые уже имели такие звания, с представлением подведомственных им казахов из «кара сүйек» к награде старшинскими листами и серебряными печатями. Об этом свидетельствуют обращения к омскому областному начальнику старшины Уваковской волости, поручика Ботакана Куромсина в начале 1832 г.: «Желая вознаградить усердие оказываемое киргизами ведения моего Исергепом Чотбаковым и Басентинской волости Тастембеком Бекнаулиным, исполнением всех поручений моих, по разбирательству разных

киргизских претензий, я покорнейше прошу ваше высококордие выдать мне старшинские листы и наградить серебряными печатями» (ЦГА РК, 762:7).

Скорость рассмотрения прошения и принятия решения по нему со стороны вышестоящей имперской администрации достаточно высока: 8 февраля 1832 г. от старшины Б. Куромсина поступило прошение, а уже 19 февраля 1832 г. старшина, поручик Б. Куромсин «расписку в том, что изготовленные для старшин Иссергепа Чонбасова, Тастамбека Бакнаулина, Джангельды Ботаканова, Торгаута Карабатова и Джаназака Айдарбекова (Айдеркина) всего пять серебряные печати получил для доставления по принадлежности, во уверение чего печать прилагаю» (ЦГА РК, 762:9). В сентябре 1832 г. бий Карджасской волости Чорман Кучуков обратился с прошением к начальнику Баянаульского военного отряда, сотнику Кузнецову: «Ведения моего Каржадской волости Алимбетевского рода бии Тойголу Джайнаков, Бабасовского Торгунбай Байсарин и Байбулатовского Сары Токбурин, означенные бии всегда бывают в главных наших советах всегда и на всякую службу его императорского величества могут быть готовы, и подвластные их киргизы тоже почитают и уважают, а потому и я вашему благородию одобрения покорнейше прошу, чтобы об обозначенных биях представить главному начальству и просить им старшинские листы и печати, хотя господин омский областной начальник и дал знать вам, что старшины будут производятся во время открытия округа, но я покорнейше прошу вашего благородия исходатайствовать помянутым биям листы и печати прежде открытия округа, чтобы они более имели приверженности и согласия к пользе его императорского величества, потому я один в многочисленном народе не могу успевать во всех делах относящихся для тишины и спокойствия в обширных Тортугульских волостях.» (ЦГА РК. 762:89-90.). Понятно, почему бий Чорман Кучуков ходатайствовал о старшинских званиях и печатях еще до открытия внешнего округа и оформления состава должностного аппарата, чтобы иметь уверенность в их позиции в отношении нового порядка управления.

В донесении к омскому областному начальнику из Кокчетавского внешнего окружного приказа в ноябре 1832 г. сообщалось: «Старший султан приказа Габайдулла Валиев, не имея у себя именной печати, просит Приказ выписать ему таковую, отколь следует. О чем вашему превосходительству окружный приказ имеет честь представить, прося покорнейше приказать кому следует сделать ему, таковую, за которую и следуемые деньги имеют быть присланы» (ЦГА РК, 762:107.). Однако этот документ был подписан Старшим султаном Габайдуллой Валиевым (Валихановым) с приложением его личной именной печати, форма, легенда и надписи на которой были в традициях собственно казахского общества, по нормам обычного права. Речь шла об изготовлении именной печати уже по форме и нормам российского законодательства, поскольку должность Старшего султана была учреждена по реформе империи. В декабре 1832 г. Кокчетавский приказ в своем донесении № 4214 сообщил, что «представлены за сделанную для султана Габайдуллы Валиханова серебряную с позолотой печать деньги девять рублей» (ЦГА РК, 762:107.).

А уже в начале 1840-х гг. в документах представлены сведения об оплате изготовления именной печати уже самими казахами: так, в мае 1840 г. Старший султан Аязузского внешнего окружного приказа Джебай Шанхаев сообщил: «десять рублей ассигнациями, полученные им от старшины Семиз-Наймановской волости Джаманбалы Бекчуюнова, на поделку сему последнему именной серебряной с позолотой печати» (ЦГА РК, 3840:7.); в июле 1840 г.

в рапорте Акмолинского внешнего окружного приказа от Старшего султана, полковника Конуркульджи Худаймендина было: «Волостный управитель Утебай Бабыков представил в приказ деньги пять рублей на сделание ему именной серебряной печати. Окружный приказ имеет честь представить в Пограничное управление означенные пять рублей деньги, и испрашивает разрешения о сделании печати и присылки оной в приказ для выдачи Бабыкову каковой он до сего времени не имел» (ЦГА РК, 3840:1-1 об.); от исправляющего должность Старшего султана в Кокчетавском внешнем окружном приказе подполковника Джилгары Байтокина рапорт в Пограничное управление сибирскими казахами от 30 января 1841 г.: «Ораз-Андагул-Баимбетевской волости аульный старшина Ту-Мурза Кунбулдин не имеет именной печати, а по тому представляя у сего десять рублей ассигнациями, я имею честь покорнейше просить Пограничное управление сделать распоряжение о заготовлении для Кунбулдина серебряной с позолотою печати к выдаче ее мне для доставления к нему». (ЦГА РК, 4001:4.); в марте 1841 г. Кокчетавского внешнего округа Акан-Караульской волости бия Тлеуберды Джанатаева и аульного старшины Тайкушкара Кадырова рапорт: «Встретив необходимую надобность, иметь при себе по достоинству нашему, первого бия и последнего старшины, именные свои печати почему покорнейше просим Пограничное управление заказать таковые нам, для чего представляем при сем денег ассигнациями десять рублей. ...По безграмотству прилагаем свои тамги.» (ЦГА РК, 4001:18-18 об.).

Личная именная печать, как признак социального статуса в традиционном казахском социуме, теперь изготовленная по распоряжению российской администрации – Пограничного управления сибирскими казахами, в 1840-е гг. востребована со стороны той части родовой аристократии, которая таким образом стремилась легитимизировать свои права на властные полномочия на местном уровне и осуществлять их по новым правилам, вводимым империей.

Прикладные металлические печати были разного достоинства: золотые, серебряные с позолотой, серебряные. Золотые печати принадлежали султанам, представляли статусное значение и были больше ювелирными украшениями, чем имели прикладное значение. Так, например, султану Булену Шанхаеву в январе 1832 г. пришло всемиловейшее разрешение «носить золотую медаль оставшуюся после смерти отца его и пользоваться золотой печатью», в частности в архивном документе говорилось: «...государь император по уважению усердия к преданности к России управляющего Теленбай-Садырскою волостью султана Буленя Шанхаева, высочайше повелеть соизволил: носить ему золотую медаль на голубой ленте и пользоваться золотой печатью, которая всемиловейше пожалована была покойному отцу его». (ЦГА РК, 763:1-1 об.). В данном случае золотая печать как ценное изделие и статусная вещь получена в наследство.

Для Старших султанов стали делать серебряные печати с позолотой, например, в 1832 г. для султана Габайдуллы Валиханова была изготовлена именно такая печать. Вместе с тем, на начальном этапе создания внешних округов и оформления в них волостей в середине 1820-х гг. серебряными с позолотой печатями стали награждать оказавших определенные услуги и проявивших «усердие» биев и старшин, с целью расширения состава социальной опоры из казахов «черной кости». Так, в 1826 г. омским областным начальником С.Б. Броневским было сделано награждение старшины Джабая Байгельдина серебряной печатью с позолотою. Серебряные печати уже имели массовый характер, предназначались для повседневного использования

казахскими должностными лицами, были в ходу даже в начале XX в.

Заказ и изготовление печатей для старшин на начальном этапе организации внешних округов осуществлялось, как правило, после их оформления и официального открытия. Так, командовавший Кокбектинским пограничным отрядом сотник Портнягин обратился в мае 1842 г. к пограничному начальнику, полковнику Н. Вишневному с просьбой «сделать для волостных управителей того округа а именно Караул-Ясытской султану Урусову и Тауке-Байжигитской Бажееву именные печати», но председатель Пограничного управления сибирскими казахами Фалецкий при рассмотрении данного вопроса обратился к пограничному начальнику и отметил следующее: «...Пограничное управление не приступая к удовлетворению просьбы Портнягина на счет сделания для помянутых лиц печатей, представляя об этом в благоусмотрение вашего высокоблагородия, честь имеет испрашивать разрешение можно ли сделать для таковых печати, как они еще в должности волостных управителей не утвержденные и по неоткрытию округа не получивши никакого содержания, то получивши печати, не предьявили бы претензий на положение им содержания от казны, в чем Пограничное начальство не в состоянии их будет удовлетворить по неоткрытию сего округа». (ЦГА РК, 1219:1-1 об.). Очевидно, что мотив обращения сотника Портнягина об изготовлении печатей для неутвержденных еще волостных управителей также состоял в поощрении их лояльной позиции в отношении нового порядка управления во вновь организуемом Кокбектинском внешнем округе, который будет открыт в 1844 г.

В середине 1840-х гг. в Пограничном управлении сибирскими казахами вопрос об обеспеченности личными печатями старшин и биев во внешних округах приобрел важное значение.

В донесении от 24 декабря 1843 года ассессора Вишневого, бывшего в Каркаралинском и Баянаульском внешних округах, сообщается, что не все старшины и бии имеют личные именные печати по российскому образцу, в связи с чем Пограничное управление от 26 мая 1845 г. предписывало «указом экзекутору Стерлигову немедленно распорядиться нанять сделать помянутые печати, с вырезкою каждого на таковых имен на русском и татарском диалекте и представить управлению с объяснением», затем в донесении пограничному начальнику от 26 июля 1845 г. сообщило о своем распоряжении «потребовать от Каркаралинского приказа сведение, все ли показанные в списке ассессора Вишневого, киргизы не имеют печатей, и согласны ли они будут, чтобы на их счет таковые сделают» (ЦГА РК, 1587:7-8).

В этом же донесении пограничному начальнику от 26 июля 1845 г. Пограничное управление сибирскими казахами приложило полный текст донесения ассессора Вишневого от 24 декабря 1843 года, содержание которого приведем полностью, так как этот документ дает полное представление об особенностях практик использования именных личных перстневых печатей должностными лицами из казахов во внешних округах Западно-Сибирского генерал-губернаторства в 1820 – 1840-е гг.

«Ассессора Пограничного управления сибирских киргизов Вишневого

Донесение с представлением списка волостным управителям, биям и старшинам Каркаралинского округа

24 декабря 1843 года.

№ 353.

Каркаралы.

Господину состоящему в должности пограничного начальника сибирских

киргизов.

В Каркаралинском округе, а равно и в Баян Аульском, где я также на пред сего был, оказывается что многие почетные киргизы, старшины, бии и султаны и даже на должности аульные старшины не имеют своих именных печатей и некоторые употребляют оставшиеся от своих родственников совсем с противным наименованием, от сего происходит немалое зло и затруднение даже по делам уголовным и следственным ибо нередко дают повод сомнению и потому рождают новые вопросы, и дела совсем принимают другой род, а исковые иногда и самые правильные претензии остаются без удовлетворения или наоборот подвергаются еще взысканию, просителей тамги же еще затрудняются вообще по делам, ибо часто временно по врожденной недоверчивости киргизского народа, они от прикладства их отпираются, а злонамеренные с удобностью делают свои извороты.

Преимущественней именные свои печати должны иметь должностные, как управители волостей, так равно аульные старшины и бии, ибо они быв избранные народом, дают заверения и за подведомственным сверх употребляются по разным делам депутатами и часто временно от неимения печатей, вводят себя и других в неприятные последствия, при том не имея совершенно злонамерения, делаются безвинно преступниками и подвергают себя и других к взысканию.

Всем киргизам Каркаралинского округа я дал полное понятие, что печати есть трех значений одни жалованные, которыми начальство награждает за добрые дела и честность, другие по должностям, которых всяк обязан иметь и, что приобретение этих печатей немного стоит, но они до сего даже самые достаточные султаны отказались, полагая что приобретение печати по прежнему очень много будет стоить и что они приобретаются совершенно другими правилами, а потому вновь избранные аульные старшины, равно бии и почетные киргизы, просили меня о исходатайствовании им именных печатей обязываясь по получении их тот же час уплатить деньги.

Вашему высокоблагородию имею честь представить о сем на благоусмотрение, осмеливаюсь покорнейше просить, не благоугодно ли будет сделать распоряжение на сделание и присылку серебряных печатей, ценою каждая не более 6-ти рублей ассигнациями на счет сумм пограничного ведомства как по доставлению печатей будут немедленно пополнены получателями кому же именно прилагаю у сего именной список, докладывая при том что чрез это, как я вообще мог заметить все должностные в волостях лица и бии более могут иметь поощрение и весу на пользу дел и службу. Подлинную подписал ассессор Пограничного управления Вишне夫斯基» (ЦГА РК, 1587:11 об. -13).

Список вновь избранным аульным старшинам волостей Каркаралинского округа при устройстве его, также и биям, кто по должности не имели именных печатей, содержал сведения: всего 127 старшин, 31 бий и 2 волостных, итого 160 человек.

Приведенное выше донесение ассессора Вишневского демонстрирует, что во внешних округах, в частности, в Каркаралинском (открытом в 1824 г.) и Баянаульском (открытом в 1833 г.) в 1843 году все еще не все казахские должностные лица на уровне Аульных старшин имели именные печати, вероятно инициатива изготовления их к этому времени должна была исходить от стоящих над ними Волостных управителей или Старших султанов. Причина такого состояния дел заключалась в том, что эти печати делались на платной основе, и многие из казахов полагали, что это им обойдется

дорого: «...до сего даже самые достаточные султаны отказались, полагая что приобретение печати по прежнему очень много будет стоить и что они приобретаются совершенно другими правилами...» (ЦГА РК, 1587:12 об.-13). Кроме того, существовала определенная путаница в использовании самих печатей, особенно именных перстневых печатей, которыми пользовались «почетные» казахи для удостоверения представляемых сведений в прошениях или других документах, в связи с тем, что часто пользовались такими печатями по наследству. Сложность состояла и в том, что оформление самих печатей (надпись, размер, форма) была фактически одинаковой, как для казахских должностных лиц, так и для «почетных» казахов. Разница встречалась в том, что в личных печатях «почетных» казахов практически не встречается надписи на кириллице, тогда как в личных перстневых печатях по должности достаточно часто по внешнему краю размещалась надпись на кириллице о статусе владельца – должность, чин, в центре – собственно имя на арабской графике. К этому времени, к середине 1840-х гг., личная именная печать в форме перстня, изготовленная из серебра, уже не использовалась в качестве награды, а стала обязательным атрибутом исполнения служебных обязанностей по должности.

Заключение. Практика награждения именными перстневыми печатями получила распространение во внешних округах Омской области в 1822-1838 гг., особенно когда омским областным начальником был полковник, затем генерал-лейтенант С.Б. Броневский. С ликвидацией Омской области и подчинением территорий внешних округов Пограничному управлению сибирских казахов Западно-Сибирского генерал-губернаторства в период 1838-1854 гг. именные печати стали применять по принадлежности, для подтверждения сведений в официальных бумагах и документах. В 1820-1840-е гг. выделялись три вида печатей, используемых в повседневных практиках казахами во внешних округах Западно-Сибирского генерал-губернаторства: 1) традиционные личные печати казахов (у султанов и биев); 2) именные печати, полученные казахами в качестве награды «за усердие и преданность к российскому самодержавному престолу»; 3) должностные печати, в которых был указан должностной статус и имя владельца. Таким образом, практика использования именных перстневых серебряных печатей в качестве награды имела применение для начального периода распространения нового административного деления по Уставу 1822 г. с целью привлечения казахов на должностные позиции местного управления.

Статья подготовлена по теме «Трансформация социальной организации Казахской степи: стратификация и статусная динамика (вторая половина XVIII - 20-е годы XX вв.)», научный руководитель, д.и.н., профессор Султаналиева Г.С., грант МОН РК.

Литература:

Базылхан Н. Қазақ таңбаларына байланысты тарихи-деректанулық кейбір мәселелер // Археография және деректану ұлттық орталығының Хабарлары. 2013. - № 3. С.36-51.

Базылхан Н. Некоторые историко-источниковедческие проблемы, связанные с традиционной системой тамгопользования казахов // Сборник материалов международного научно-практического семинара «Историко-культурное наследие и современная культура». Алматы: «Service Press», 2012. 320с. С. 84-94.

Базылхан Н. Қазақ мемлекеттілігінің тарихи бастаулары: билік рәміздері

мен ресми іс құжаттарының дәстүрлі негіздері // Мәдени мұра. 2015. № 3(60). С. 31

Далаева Т.Т. Social image and peculiarities of the service of the Kazakh officials of the West Siberian governor-general in the 19th century // The Steppe and the Sown. Abstracts for the Biennial Conference of the European Society for Central Asian Studies. August 4-7, 2013. Astana: Nazarbayev University, 2013. P.35.

Далаева Т.Т. Russian language in the system of local control of the Kazakh Steppe in the 19-th century // Language, power and identity in Asia Creating and crossing language boundaries // program and book of abstracts, IIAS, 14-16 March 2016, Leiden, the Netherlands. 115 p. P. 75 – 76.

Дегтярев С.И. Чины как инструмент национально-унификационной политики Российской империи на землях левобережной Украины, Кавказа, Бессарабии (конец XVIII -первая половина XIX в.) // журнал «Русин», 2016. № 1 (43), с. 177 – 195. // КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/chiny-kak-instrument-natsionalno-unifikatsionnoy-politiki-rossiyskoy-imperii-na-zemlyah-levoberezhnoy-ukrainy-kavkaza-bessarabii>

Досан Н. Қазақ хандығының мемлекеттік билік атрибуты – хан мен сұлтандардың мөрлері және олардың ерекшеліктері // «edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2015. № 4. // <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/312>

Ерофеева И. В. Символы казахской государственности. Позднее средневековье и новое время. Алматы: Издательский дом «Арқаим», 2001. 152 с.

Замысловский Е., Петров И. Исторический очерк российских орденов и сборник основных орденских статуты. СПб, 1891. 660 с.

Казахские чиновники на службе Российской империи. Сборник документов и материалов. Составители: Султангалиева Г.С. (отв.ред), Далаева Т.Т., Удербасова С.К. Алматы: Изд-во КазНУ, 2014. 418 с.

Кокурина О.Ю. История наградной политики Российского государства (дореволюционный период) // «Человек: преступление и наказание» . 2011. № 4 (75). С. 145-153. // КиберЛенинка: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-nagradnoy-politiki-rossiyskogo-gosudarstva-dorevolutsionnyy-period>

Кузнецов А.А. Ордена и медали России. М., 1985. 174 с.

Мамбетова А.И. Семиотика ювелирных украшений в традиционной культуре Казахстана: автореф. дисс. ...канд.культурологии. СПб, 2005. 21 с.

Новая имперская история Северной Евразии. / под ред. И. Герасимова. Казань:

«Ab Imperio», 2017. Ч. 1 364 с., Ч. 2- 630 с.

Сулейменов А. Казахские тамги-печати // <https://e-history.kz/ru/publications/view/2881>

Султангалиева Г.С. Казахское чиновничество Оренбургского ведомства: формирование и направление деятельности (XIX в), Acta Slavica Japonica, Саппоро, 27, 2009. С. 77-101.

Султангалиева Г.С. Казахские чиновники Российской империи XIX в. Особенности восприятия власти // Cahiers Du Monde Russe. 56 Том, № 4. Paris, 2015. С. 651 – 680.

Хазин А. Л. «Становление наградной системы России в конце XVII-XVIII вв.» автореф. канд. дис. ист.н., М., 2008. // <https://www.disscat.com/content/stanovlenie-nagradnoi-sistemy-rossii-v-kontse-xvii-xviii-vv-0>

Центральный государственный архив Республики Казахстан (ЦГА РК). Ф.

И-338. Оп. 1. Д. 348, 457, 762, 763

ЦГА РК. Ф. И-374. Оп.1. Д. 1219, 1587, 3840 - 4001.

Шепелев Л.Е. Титулы, мундиры, ордена. Л., 1991. 228 с.

References:

Bazylhan N. Qazaq tan'balaryna baylanysty tarihi-derektanulyq keybir ma'seleler // Arheografiya ja'ne derektanu u'ltyq ortalyg'ynyn' Хабарлары. 2013. № 3. S.36-51. [in Kazakh]

Bazylhan N. Nekotoryye istoriko-istochnikovedcheskiye problemy, svyazannyye s traditsionnoy sistemoy tamgopol'zovaniya kazakhov // Сbornik materialov mezhdunarodnogo nauchno-prakticheskogo seminaru «Istoriko-kul'turnoye naslediye i sovremennaya kul'tura». Almaty: «Servise Press», 2012. 320s. S. 84-94. [in Russian]

Bazylhan N. Qazaq memlekettiliginin' tarihi bastaulary: bilik pa'mizderi men resmi ic qujattarynyn' da'sturli negizderi // Ma'deni mura. 2015. № 3(60). S. 31. [in Kazakh]

Dalayeva T.T. Social image and peculiarities of the service of the Kazakh officials of the West Siberian governor-general in the 19th century // The Steppe and the Sown. Abstracts for the Biennial Conference of the European Society for Central Asian Studies. August 4-7, 2013. Astana: Nazarbayev University, 2013. P.35.

Dalayeva T.T. Russian language in the system of local control of the Kazakh Steppe in the 19-th century // Language, power and identity in Asia Creating and crossing language boundaries // program and book of abstracts, IIAS, 14-16 March 2016, Leiden, the Netherlands. 115 p. P. 75-76.

Degtyarev S.I. Chiny kak instrument natsional'no-unifikatsionnoy politiki Rossiyskoy imperii na zemlyakh levoberezhnoy Ukrainy, Kavkaza, Bessarabii (konets XVIII pervaya polovina XIX v.) // zhurnal «Rusin», 2016. № 1 (43), s. 177-195. [in Russian] // KiberLeninka: <https://cyberleninka.ru/article/n/chiny-kak-instrument-natsionalno-unifikatsionnoy-politiki-rossiyskoy-imperii-na-zemlyah-levoberezhnoy-ukrainy-kavkaza-bessarabii>

Dosan N. Qazaq handyg'ynyn' memlekettik bilik atributy han men sultandardyn' mo'rleri ja'ne olardyn' ereks'elikteri [in Kazakh] // «edu.e-history.kz» elektronidyq g'ylymi jurnaly. 2015. № 4. -// <http://edu.e-history.kz/kz/publications/view/312>

Yerofeyeva I. V. Simvoly kazakhskoy gosudarstvennosti. Pozdneye srednevekov'ye i novoye vremya. Almaty: Izdatel'skiy dom «Arkaim», 2001. 152 s. [in Russian]

Zamyslovskiy Ye., Petrov I. Istoricheskiy ocherk rossiyskikh ordenov i sbornik osnovnykh ordenskikh statutov. SPb, 1891. 660 s. [in Russian]

Kazakhskiyе chinovniki na sluzhbe Rossiyskoy imperii. Sbornik dokumentov i materialov. Sostaviteli: Sultangalieva G.S. (otv.red), Dalayeva T.T., Uderbayeva S.K. Almaty: Izd-vo KazNU, 2014. 418 s. [in Russian]

Kokurina O.YU. Istoriya nagradnoy politiki Rossiyskogo gosudarstva (dorevol'yutsionnyy period) // «Chelovek: prestupleniye i nakazaniye» . 2011. № 4 (75). S. 145-153. [in Russian] // KiberLeninka: <https://cyberleninka.ru/article/n/istoriya-nagradnoy-politiki-rossiyskogo-gosudarstva-dorevol'yutsionnyy-period>

Kuznetsov A.A. Ordena i medali Rossii. M., 1985. 174 s. [in Russian]

Mambetova A.I. Semiotika yuvelirnykh ukrasheniy v traditsionnoy kul'ture Kazakhstana: avtoref. diss. ...kand.kul'turologii. SPb, 2005. 21 s. [in Russian]

Novaya imperskaya istoriya Severnoy Yevrazii. / pod red. I.Gerasimova. Kazan': «Ab Imperio», 2017. CH. 1 364 s., CH. 2- 630 s. [in Russian]

Suleymenov A. Kazakhskiyе tamgi- pechati [in Russian] // <https://e-history.kz/>

ru/publications/view/2881

Sultangaliyeva G.S. Kazakhskoye chinovnichestvo Orenburgskogo vedomstva: formirovaniye i napravleniye deyatel'nosti (XIX v), Acta Slavica Japonica, Sapporo, 27, 2009. S. 77-101. [in Russian]

Sultangaliyeva G.S. Kazakhskiye chinovniki Rossiyskoy imperii KHIKH v. Osobennosti vospriyatiya vlasti // Cahiers Du Monde Russe. 56 Tom, № 4. Paris, 2015. S. 651 680. [in Russian]

Khazin A. L. «Stanovleniye nagradnoy sistemy Rossii v kontse XVII-XVIII vv.» avtoref. kand dis. ist.n., M., 2008. [in Russian] // <https://www.dissercat.com/content/stanovlenie-nagradnoi-sistemy-rossii-v-kontse-xvii-xviii-yy-0>

Tsentrал'nyy gosudarstvennyy arkhiv Respubliki Kazakhstan. (TsGA RK). F. I-338. Op. 1. D. 348, 457, 762, 763 [in Russian]

TsGA RK. F. I-374. Op.1. D. 1219, 1587, 3840 4001. [in Russian]

Shepelev L.Ye. Tituly, mundiry, ordena. L., 1991. 228 s. [in Russian]

ҒТАХР 03.20.00

ОТАРЛЫҚ САЯСАТ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ИСАТАЙ ТАЙМАНҰЛЫ МЕН МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ БАСТАҒАН ХАЛЫҚ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС (1836-38 ЖЖ.)

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы

Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университетінің

қауымдастырылған профессоры, т.ғ.к.

Алматы қ., Қазақстан E-mail: Ainagul6.12.2018@gmail.com

Түйіндеме. Мақалада отарлық саясат жағдайында 1836-38 жж. аралығында болған Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс мазмұны мен барысы сипатталады. Аталған азаттық күрес аймақтық сипатқа ие болғанымен, оларды бас көтеруге мәжбүрлеген себептердің жалпыхалықтық астары бар екендігі айшықталады.

Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық күресі тек Бөкей Ордасында ғана емес, Кіші жүз жерінде де жалғасын тапқандығы, сондықтан бұл мәселені тек Ішкі Орданың өз ішіндегі саяси оқиға деп қарастыруға келмейтіндігі айтылады. Сонымен қатар, аталмыш қозғалысқа осы күнге дейін зерттеулерде әртүрлі айдар тағылып, бірі көтеріліс деп, келесіде шаруалар көтерілісі ретінде бағаланатындығына тоқталған. Осыған орай, күрестің мақсаты тек шаруалардың ғана емес, патшаның және оның саясатын жүзеге асырушы шенеуніктерден зардап көрген халықтың мүддесін қорғау болғандықтан аталмыш тарихи оқиға «халық-азаттық көтеріліс» екендігіне тұжырым жасалады.

Кілт сөздер. Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы, халық-азаттық қозғалыс, қазақ мемлекеттілігі, отарлық саясат, Бөкей ордасы.

МРНТИ 03.20.00

**НАРОДНО-ОСВОБОДИТЕЛЬНОЕ ВОССТАНИЕ ПОД
УКОВОДСТВОМ ИСАТАЯ ТАЙМАНОВА И МАХАМБЕТА
УТЕМИСОВА В КОЛОНИАЛЬНОЙ ПОЛИТИКЕ (1836-38 ГГ.)**

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна

к.и.н., ассоциированный профессор Казахского
национального женского педагогического университета.
г. Алматы, Казахстан. E-mail: Ainagul6.12.2018@gmail.com

Аннотация. В статье описывается народно-освободительное восстание под руководством Исатая Тайманова и Махамбета Утемисова, происходившее в колониальной политике 1836-38 жж. Данное освободительное движение носит всенародный характер, не смотря на региональность освободительной борьбы. В статье рассматривается национально-освободительное движение во главе с Исатаем Таймановым и Махамбетом Утемисовым охватывало не только границы Букеевской Орды, но и Младшего Жуза, поэтому его нельзя рассматривать как политическое событие только Внутренней Орды. Вместе с тем, до сих пор в исследованиях выше упомянутая освободительная борьба оценивается одними как восстание, а другими восстание крестьян. Целью восстания является защита интересов не только крестьян, но и всего народа, страдающего от политики царя и чиновников, в связи с этим в статье делается вывод, что данное историческое событие является «народно-освободительным восстанием».

Ключевые слова. Исатай Тайманулы, Махамбет Утемисулы, национально-освободительное движение, казахская государственность, колониальная политика, Бокейская Орда.

IRSTI 03.20.00

**NATIONAL LIBERATION MOVEMENT BY THE LEADERSHIP OF
ISATAY TAIMANOV AND MAKHAMBET UTEMISOV (1836-38)**

Kaipbaeva Ainagul

candidate of historical sciences, associate professor
(Almaty, Kazakh National Women's Teacher Training University).
E-mail: Ainagul6.12.2018@gmail.com

Abstract. The article describes the national liberation uprising under the leadership of Isatay Taimanov and Makhambet Utemisov, which took place on the colonial policy of 1836-38. The liberation movement is of a national character, despite the regionality of the liberation struggle. The article deals with the national liberation movement led by Isatai Taimanov and Makhambet Utemisov affected not only the Bukey Orda, but also the Younger Zhuz, therefore it cannot be considered as a political event only of the Inner Orda. At the same time, in the research far this struggle is evaluated by some as an uprising, and by others the uprising of the peasants. We believe that the purpose of the uprising is to protect the interests not only the peasants, but of the whole people suffering from the policy of the authorities and officials, in this connection we conclude that the historical event is

a “people’s liberation uprising”.

Keywords: Isatay Taymanuly, Makhambet Utemisuly, national liberation movement, Kazakh statehood, colonial policy, Bokey Orda.

Отандық тарих кең көлемде зерттелгенімен әлі де болса тыңғылықты зерттеу жұмыстарын қажет ететін мәселелер жетерлік. Солардың бірі – қазақ халқының азаттық көтерілістерінің тарихы. Сөзсіз аталмыш мәселе большевиктік тәртіп пен коммунистік идеология үстемдік еткен Кеңестік жылдарда өз дәрежесінде зерттелмегенімен, еліміздің егемендік алуы – аталған бағыттағы зерттеу жұмыстарының жүргізілуіне жағдай жасады. Нәтижесінде патшалық Ресейдің отарлық саясаты салдарынан орын алған қазақ халқының азаттық қозғалыстарының тарихы турасында бірегей зерттеу жұмыстары мен іргелі еңбектер жарық көрді. Жетпіс жылдан астам азаттық қозғалыс жетекшілеріне қатысты санада берік орныққан теріс түсінік пен жаңсақ пікірлердің қате екендігі дәлелденіп, тарихи шындық еш бұрмаласыз жазыла бастады. Дегенмен аталған бағыттағы ғылыми-зерттеу жұмыстары толық аяқталып, мәселе зерттеу нысаны ретінде түпкілікті шешілді деп айту да асығыстық болады. Әлі де болса өз зерттеушісін күтіп, тың деректер негізінде жаңа тұжырымдық ойларды талап ететін де тақырыптар жетерлік. Солардың бірі – Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық-азаттық көтеріліс болып табылады.

Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған азаттық қозғалыс – аймақтық сипатқа ие болғанымен, оларды бас көтеруге мәжбүрлеген себептердің жалпыхалықтық астары бар еді. Өйткені сол тұста қазақ даласында патшалық үкіметтің отарлық саясаты өз күшіне еніп, ал сол саясатты жүргізуші шенеуніктер мен олардың жақындарының іс-әрекеттері қазақ халқының мүддесін таптауға бағытталды. Өрине ең басты қиыншылық жердің тарылуы және салық саясатының дұрыс жүргізілмеуімен байланысты болып шықты. Орыс помещиктерінің Кіші жүз жерлеріндегі ірі жер телімдеріне иелік етуі және Ресейден орыс шаруаларының алғашында стихиялы басталған қоныс аудару саясаты кейіннен жаппай сипат алып, оларды өзен-көлдер мен шұрайлы жерлерге орналастыру бұйрығы қазақтардың шөлейт жерлерге ығысуына алып келді. Тіпті қазақтардың ежелден қоныс тепкен жерлеріндегі өзен-көлдерге көшіп-қону құқығынан айрылуы мәселені тіпті ушықтырып жіберді. Шұрайлы жерлерден айрылып, жердің тарылуы қазақ халқының ежелден қалыптасқан дәстүрлі шаруашылығының құлдырауына алып келді. «Жаннан» бұрын, мал аман ба деп жағдай сұрасатын қазақ халқының өмірінде мал шаруашылығының алар орны тым бөлек. Ал көшіп-қону ареалының тарылуы мал санының кемуіне әкелді. Е.П. Ковалевский 1843 жылы жазған өзінің «Странствователь по суше и морям» атты еңбегінде Махамбет Өтемісұлын халық-азаттық көтерілістің «жаны мен Исатайға бағыт беруші» деп баға берген (Ковалевский 1843:47). Ал Махамбет Өтемісұлының:

Еділ мен Жайық жер еді-ау,
Мекен еткен шаруаға,
Жағасы қорған жай еді-ау.
Жай қоныстан айрылып,
Мен бір қаңғырып жүрген қарашың,
Қайта-қайта шақыртып,

Менде қандай ауыр ақын бар еді-ау? – деп Баймағамбет сұлтанға айтқан сөздерінен-ақ көтерілістің бір себебі дәл осы жер мәселесі деп бағамдауға

болады (Дулат Бабатайұлы 2014:106).

Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтеріліс турасында зерттеушілер арасында әлі де болса пікірталастар бар. Мұндай пікірталастар алдымен көтерілістің кезеңдерін анықтауда туындап отыр. Сонымен қатар көтерілістің таралым аймағына қатысты да бірқатар зерттеушілердің пікірі бір арнаға тоғыспайды. Ең бастысы көтеріліске түрткі болған себептерді де анықтау маңызды. Сондықтан аталмыш мәселеге қатысты жан-жақты талдау жасап, тұжырымдау мәселесі өзекті болып табылады.

Жоғарыда атап өткеніміздей Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтеріліс негізінен патша үкіметінің отарлық саясаты нәтижесінде пайда болған жер тапшылығынан туындаған. Мысалы көтеріліс болған Бөкей Ордасында 30-шы жылдары 80 мыңға жуық адам болса, соның 20 мыңға жуық отбасы жер тапшылығынан зардап шеккен. Оның басты себебі патша шенеуніктері мен оның жақтастары шұрайлы жерлерді тартып алуында еді. Бір қызығы сол тартып алынған жерлерді қайтадан қарапайым қазақтарға жалға беріп, оған қоса қазақтардан түрлі алым-салықтар жинау дағдыға айналды. Байқағанымыз бұл қарапайым халықты ашық тонауды білдірді. Жалпы алғанда Бөкей Ордасындағы жер тапшылығы әсіресе қарапайым халық үшін ауыр тиді. Олардың барлығының бірдей жер сатып алып немесе жалға алып пайдалануға шамалары жетпеді. Сол тұста хан сарайы Бөкей Ордасында тұрғындардың 6-7 мың жанұя немесе тұрғындардың 1/4 бөлігін жерсіз деп есептеген (Небольсин, 1852:135). Алайда тарихи шындық бұл көрсеткіштен де жоғары болған. Жалпы 1834 жылғы мәліметке сай Бөкей ордасында 16500 шаңырақ тіркелген. Олардың 3600 беріш руының отбасы болса, 2000 отбасы шеркештер, байбақты руынан 1980 отбасы, алаша руының отбасылар саны 1700 құраған. Сонымен қатар ұсақ өзге де ру отбасылар тіркелген. Шамамен алған сол жылғы мәліметті сараласақ Бөкей ордасында 109300 адам өмір сүрген (ҚР ОММ 55:16).

Тағы бір атап өтетін жайт жер тең дәрежеде бөлінбеді. 273 мың десятина жер қазақ феодалдары мен сол кезде аты шыққан Юсупов пен Безбородко сынды орыс помещиктерінің жеке иелігіне беріліп кетті. Жәңгір ханның өзі 400 мың десятина жерді өзіне алса, оның туысы Қарауылқожа Бабажанов 700 мың десятина жерге иелік етіп, осы жерлерді жалға алған қазақтардан алым-салық жинап отырды. Қарауыл қожа Бабажанов турасында тарихшылар және қарапайым оқырмандар арасында әлі де болса түсініспеушілік бар. Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының көтеріліс тарихын жазғанда Қарауылқожаны Жәңгір ханның қайын атасы ретінде сипаттайды және жер иеленудегі оның артықшылықтарға ие болуының себептерін де осы туыскандық факторымен байланыстырып жатады. Алайда көтеріліс қарсаңында және барысында Қарауыл қожа Жәңгір ханның қайын атасы болмаған. Ол туралы тарихшы Көшім Есмағамбетов: «Зерттеушілер 30 жылдарға қатысты оқиғаларға байланысты Қарауылды Жәңгірдің қайын атасы деп көрсетеді, ол шындыққа келмейді. Жәңгір Қарауыл қожаның төртінші қызы Салихаға 1844 жылы үйленеді» деген мәліметтер келтіреді (Есмағамбетов, 2003:106). Демек, көтеріліс басталғанда Жәңгір хан мен Қарауыл қожа Бабажанов арасында ешқандай туыстық қарым-қатынас болмаған.

Осы жылдары Кіші жүз қазақтарының тыныштықта әрі таршылықсыз өмір сүру мүмкіндіктері барынша тығырыққа тірелді. Өйткені олардың мекен еткен жерлерін орыс ауылдары мен станицалары қоршап тұрды. Ал шекараны асып өткені үшін қазақтар оларға ақы төлеуге міндеттенді. Мысалы қазақтар шекарадан өткендері үшін отбасыға он сом, әр мал басына және шөп тиелген

арба үшін он сомнан төлеуге мәжбүр болған. Демек бұл мал шаруашылығының тығырыққа тірелуін білдірсе керек.

Бөкей ордасындағы көтерілістің орын алуына түрткі болған жайттардың бірі – салық саясатының дұрыс жүргізілмеуі. Егер де «зекет» салығынан қазынаға 115000 сом түсіп тұрса, ханның жеке қазынасына «соғым» салығына сай жылына 4000 сом, 24000 қой түсіп тұрған (Қазақстан (Қазақ елі) тарихы 2016:63).

Жалпы көтерілістің көшбасшысы болған Исатай Тайманұлының Бөкей хан тұсында старшын ретінде бірқатар артықшылықтарға ие болғандығын да айту керек. Рас Бөкей хан тұсында жерді қауым болып пайдалану тәртібі болған. Бөкей хан Исатайды 1812 жылы Жайық бойындағы руларға старшын етіп тағайындайды. 1814 жылдың аяғында оны Орынбор Шекара комиссиясы бекітіп, уақытша жарлықпен оған мөр тапсырады. 1812 жылы беріш руының старшыны Исатай Таймановқа берілген грамотада: «Осы хатты өзіме бағынышты беріш руының құрметті старшыны Исатай Таймановқа бере отырып, оған қол астындағы қазақтарымен Каспий теңізі жағалауларындағы Кокарев, Плетнев тұрғындары мен Кульпинск күзет орны аралығын, яғни даладағы кордон жолынан теңізге дейінгі жерлерді қысқы қонысы етіп тұрақтауға рұқсат беремін. Мұндағы шұрайлы жерлерді оның өзі де және қол астындағы халқы да пайдалана алады. Бұл жерлерге олардан басқа қазақтардың көшіп келуіне тыйым саламын және кордон басшылығы тарапынан да Таймановқа ешқандай кедергі жасалмайды» деген жолдарды кездестіруге болады (Исатай-Махамбет (1801-1845). (Құжаттар, 2003:30). Сонымен қатар осы хатта: «...Осыған байланысты Астарахань және Орынбор бастықтарынан, Каспий және Жайық кордон шептерінің командирлерінен Таймановқа ешқандай шектеулік жасалмауына, ал керек болған жағдайда оған заңды көмек көрсетілуін сұраймын. Хат Исатай Таймановқа осы жөнінде берілген» деген мәліметтерді кездестіруге болады (ҚР ОММ, 1974:220). Демек Жәңгір хан тұсында жерді қауым болып пайдалану тәртібі бұзылғандықтан әрі Исатай Тайманов сынды тұлғалардың Бөкей хан тұсындағы иеленген артықшылықтарынан айрылып, жерсіз қалуы да Ішкі Ордадағы шиеленістерге себеп болды деп айтуға толық негіз бар. Сонымен қатар 1823 жылы хандық таққа тағайындалған Жәңгір хан Ішкі Ордадағы жер саясатын дұрыс жүзеге асыра алмаған деп топшылауға негіз бар. Жәңгір ханның жер саясатын жүргізу ерекшеліктеріне қатысты тарихшы М. Қойгелдиев «Жәңгір хан жер мәселесінде өзін прогресшіл пиғылдағы реформатор ретінде емес, бүкіл демократиялық Ресейді өзіне қарсы қойған крепостниктік тәртіптің өкілі ретінде танытты» (Қойгелдиев, 2003:48) деп пікір білдіре отырып, оның жер бөлу саясатында қарапайым халықтың мүддесі ескерілмегендігін айтады.

Жалпы Бөкей Ордасындағы жер мәселесі өте өзекті мәселелердің қатарына жатады. Олай дейтініміз жер жетіспеушілігі тек Жәңгір ханның билікке келуімен байланысты туындамаған. Бұл аймақтың шұрайлы жерлеріне деген талас-тартыс пен межелеу ісі Жәңгір ханға дейін де орын алған. Жылдар өте бұл үрдіс Жәңгір ханның тұсында тіпті күшейген. Күшейгені соншалық тіпті хандар мен сұлтандар да жер тапшылығын сезінген. Мысалы 1827 жылдың 2 тамыздағы Ф.И. Энгельдің мына жазбасы көңіл аударарлық. Ол жазбада «Бөкей Ордасының ханы мен сұлтандары маған жерден таршылық көруде екендіктерін жеткізді. Себебі оларға деп бөлінген шөбі шүйгін, суы мол ең үздік жайылыс көздерін жеке тұлғалар немесе Орал казактары иеленіп алған. Оған қоса олар үкіметтің Жайық беттегі қазақтарға қыс кезінде Нарын құмдарына өтіп, мал жаюға берген рұқсатының Бөкей Ордасына нұқсан

келтіріп отырғандығын көрсетті. Қазақ даласының түкпірінен келген ауылдар Орда ішінде бүлік туғызып, онсыз да халық санының өсуіне байланысты туындап отырған жер жетіспеушілігін өршітеді екен» деген жолдар кездеседі (История Букеевского ханства, 2002:297). Ал 1834 жылы Жәңгір хан Исатай ауылының Қиғаш өзені жанында орналасқан қонысын тартып алған болатын (ҚР ОММ, 4197:12). Жер жетіспеушілігі салдарынан Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының көтерілісіне дейін-ақ Бөкей Ордасында халық толқуы орын алып, оның бірін Нұралы ханның немересі, сұлтан Қайыпқали Есімов бастаған болатын (Гиззатов, 2012:103).

Демек осы келтірген тарихи жайттардан байқағанымыз Жәңгір хан жүргізген жер саясаты қарапайым халық мүддесінен шыға қоймаған. Бөкей Ордасының жеріне деген орыс помещиктері мен татар жер иеленушілерінің қызығушылығы, казак әскери жасақтарының да қысымшылығы болғанымен шұрайлы жер көбіне хан және оның жақындары арасында талан-таражға түсті. Нәтижесінде шұрайлы жерлер беріліп кетіп, қарапайым халық оларға мұқтаждыққа түсті. Бұл әлеуметтік шиеленістің күшейіп, парақорлықтың да етек жаюына алып келді. Елде ұрлық-қарлық көбейіп, тұрақсыздық байқалды. Мұның барлығы Бөкей Ордасында 1836-1838 жылдары Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының халықтық азаттық қозғалысының орын алуына түрткі болды.

Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының бастаған халық-азаттық қозғалыс өзінің сипаты бойынша патшаның отарлық саясатына қарсы бағытталды. Көтерілістің басты қозғаушы күшін – патшаның және Жәңгір ханның саясатынан езгіге ұшыраған шаруалар құрады. Әрине көтеріліс барысында жалпы Жәңгір ханның ел билеу ерекшелігіне көңілі толмаған әрі халықтың мүддесін жоғары қойған старшындар және ел арасына танылып үлгерген билер де қатысты.

Көтерілістің алғашқы қақтығыстары 1836 жылдың 24 наурызында Қарауылқожа Бабажанов пен Исатай Тайманұлы арасындағы текетірістен басталған. Қ. Бабажанов 800 адамдық қолмен Исатай Тайманұлының ауылын қоршап, сес көрсетеді. Алайда сол уақытта 200 сарбаз қол жинаған Исатай Тайманұлының әскерімен соғысуға дәті шыдамаған Қ. Бабажанов кейін қайтады. Әрине салыстырмалы түрде алғанда аз сарбазбен соғысуға бел бұған Исатай Тайманұлының батырлығы және көп әскерімен қорқақтық танытқан Қарауыл қожаның әрекеті Бөкей Ордасы тұрғындары арасына тез тарайды. Бұл өз кезегінде Исатайдың батырлығы мен жанкештілігін сипаттап, қаналған халықтың тез арада көтерілісшілер жағына шығуына ұласады. Алайда 28 наурызда Қарауыл қожа Исатай Тайманұлы, Үсе Төлегенов, Тінғали Тайсойғановтың ауылына шабуыл ұйымдастырады және бұл шабуыл жапа шеккен көтерілісшілердің ауылдары үшін өте ауыр болғанға ұқсайды. Өйткені сол жылы көтерілісші ауылдарының тұрғындары ханға шағым айтқан болатын. Шағымның мәтінімен таныса келе, шабуылдың қарапайым халық үшін ауыр болғандығына көз жеткізуге болады. Мысалы шағымда «Әй, тақсыр, айтшы, бұл ойран болған жұрттың үстінде әкімі болмас па? Біздер нендей қасіретке кіріптар болдық? Дұшпандар уағыз жүргізіп, әкімнің жүзі айқын ашылмады, пақыр халықтың арызы тыңдалмады, сол себепті, тақсыр, қандай болса да жауап қайырсаңыз екен» деген мәліметтер көрсетілген (ҚР ОММ, 1974:297). Өз кезегінде Исатай Тайманұлы да Қарауыл қожаның бұл әрекетіне қатысты Жәңгір ханға шағымданған болатын. Алайда бұл шағым ескерусіз қалған. Ол турасында батыр өзінің 1836 жылдың 22 маусымында жазған хатында баяндап, 11 сәуірде ханға шағымданғанын, алайда әлі де болса жауап ала

алмай отырғанын баяндаған. Ол хатта Қарауыл қожа мен Балқы би бізді ханға жеккөрінішті етіп көрсетуге тырысатындықтарын, осылайша бізді шеттетіп, өздері ханға жақындай түсетіндігін айтқан болатын. Хат иесіне ханға жақын жүрегіндігіңізді алға тартып, осы екі азаматтардың өсек әңгімесін ханға дұрыс түсіндірсеңіз екен деген өтініш те айтылады (ҚР ОММ, 1974:231). Бұл мәліметтерден байқағанымыз Исатай Тайманұлы Жәңгір ханға қарсы қарулы күрестен гөрі, түйткілді мәселелерді ашуға емес, ақылға жүгініп сабырлықпен шешуді, халықтың мүддесі жолында тыныштықты қалағанын байқауға болады. Сонымен қатар Жәңгір хан мен өз арасындағы кикілжіңді реттеу үшін ханның ұлы Зұлқарнаймен де хат алысып, өзінің адал әрі тыныштықты қалайтындығын білдіреді және хан арасындағы қарым-қатынастарды достыққа негізделуіне септігін тигізуді сұраған болатын. Оған жауап ретінде Зұлқарнай: «Сіздің хатыңызды оқыдым, онда айтылған өтінішіңізді орындай алмаймын. Оны істеуге мүмкіндік болса, әрине, бар ынтамен орындар едім. Мені сіз кешіреді деп үміттенемін. Бізге көмектессін деп құдайдан сұраңыз, мүмкін бізде болып кетерсіз. Енді өз өңіріңізде болыңыз және жауларыңыздан сақтаныңыз. Жағдай тым нашарлап бара жатыр, өздерін өздері отқа салатын және басқаларды, мені де, сізді де аямайтын көптеген адамдар табылады» деп, алдағы уақытта ханның саясатына қарсы шықпай, керісінше оны бұлжытпай орындауға кеңес береді (ҚР ОММ, 1974:235). Исатайдың Зұлқарнаймен белсенді хат алмасуының басты себептерінің бірі Қарауыл кожаны қызметінен кетіру болған. Өйткені осыдан кейін жазған тағы бір хатында: «Құрметтім, өзіңіз ойлаңызшы, халық жау көретін адамға басқаруды тапсырса, ол ешкімге жақсылық жасамайды, осыдан барып тәртіпсіздік басталады. Сіз кеткеннен кейін көрген қорлығымызды барғаннан кейін айтармыз. Күнгіз Елемесов старшын арқылы айтқан бұйрығыңызды толық орындаймыз; бірақ бұрын берген уәденіз орындалмаған соң халық үлкен зиян шегуде» деген мәліметтер береді (ҚР ОММ, 1974:232).

Алғашында Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы Жәңгір ханмен соғысу арқылы емес, мәмілеге келу негізінде мәселені шешуге талпынған. Өйткені, 1836 жылдың маусым айында Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы өздерінің мұңы бір серіктерімен Жәңгір ханға өз уәждерін жеткізуге аттанған. Алайда Жәңгір хан оларды кейін қайтара алып, өздері наразы топтың мәселесін шешу емес, керісінше болмай қоймайтын қақтығысқа дайындық жұмыстарына кіріскен. Рас Жәңгір хан да алғашында Исатай Тайманұлымен мәмілеге келуді көздеген сыңайлы. Өйткені Исатайға жолдаған бір хатында: «Ақылыңыз бен жүрегінді біле тұра, Сізге деген сенімімді жоғалтқым келмейді, бірақ дәлірек білу үшін, жеке келіссөз жүргізу мақсатында Сізге тез маған келуіңізді талап етемін» деген мәліметтер береді (ҚР ОММ, 1974:230). Алайда бұл келіссөздер тығырыққа тіреліп, іс жүзінде жүзеге аспай қалады. Оған ханның жақтастары әсер етуі әбден мүмкін. Нәтижесінде 1836 жылдың 17 наурызында Жәңгір хан Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлын бүлікші ретінде ұстауға билер мен старшындарға бұйрық береді (ҚР ОММ, 1965:21-23).

Жер мәселесі ушығып тұрған Бөкей Ордасында наразы топ белсенді түрде Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлына қосылуға ниет білдіреді. Ол турасында Аманкелді Шамғонов өзінің еңбегінде «Исатай мен Махамбет 1836-жылдың жазында өз төңірегіне патша өкіметіне және үстем тапқа наразы шаруаларды топтастыра береді. Байлар мен билерден зорлық көрген шаруалар бір-бірлеп, тіпті тобымен кейде ауыл болып, көтерілісшілерге қосыла бастайды. Қарауылқожа мен Балқы, Төлеген Тыныштықов пен

Шомбалдың, Айғана мен Қарабөкен сияқты озбыр билер және байлардың қарауындағы шаруаларға қоса бүкіл Самар даласындағы ауылдардан, Жайық бойынан көптеген адамдар келеді. Мысалы, би Айғананың қарауынан 39 адам, би Төлеген Тыныштықовтан 30 адам, Ағым Айболатов деген би старшинадан 24 адам, Қарабөкен бидің қарауынан 14 адам, старшина әрі ірі бай болған Жұмағазы Баяровтан 15 адам қашып, көтерілісшілерге барып қосылады. Нарын құмынан Исатайға 10 ауыл, Төлеген Серекенов 30 үйлі ауылымен келіп қосылады» деп көрсетеді (Шамғонов, 2008:12).

Қазақ халқының мұны мен ауыр тағдырына алаңдап азаттық қозғалысқа қосылған Махамбеттің әрекеті сөзсіз Жәңгір хан және оның жақтастарына ұнамағаны белгілі. Сол себепті Махамбетті қаралау ісі барынша қарқынды түрде жүре бастаған. 1836 жылдың қараша айында Махамбет Өтемісұлын қалың бұқараға «кылмыскер» ретінде көрсетудің тағы бір әрекеті жасалады. Бұл әрекетті Қарауылқожа ұйымдастырады. Оның айтуынша 1828 жылы Махамбет Хиуадан заңсыз тауар тасыған және осы әрекеті үшін ұсталғанда (ҚР ОМА, 1965:9). Әрине бұл Махамбеттің «кылмысын» ауырлату әрекеті болған.

Сонымен қатар Жәңгір хан Бөкей Ордалық Күшік Жапаровты өлтірді деген айып тағып, 1836 жылы 7 мамырда Махамбеттің үстінен Орынбор шекара комиссиясына шағымданған. Шағым рапорт түрінде жолданып, рапорт генерал-губернатор В.А. Перовскийге беріледі. Нәтижесінде қойшы Күшік Жапаровтың өлімін тергеуге қатысты арнайы комиссиясы құрылған. 1836 жылы 8 қараша мен 10 желтоқсандағы тергеу барысында Махамбет Өтемісұлы тергеушілерге өзі турасында: «Менің атым Мұхамет Өтемісұлы, жасым 33-те, дінім-мұсылман, татарша сауаттымын, орысшада аздап оқып, жаза аламын» деген құнды мәліметтер береді (ҚР ОМА, 4197:138).

Күшік Жапаровтың өліміне қатысты 1836 жылдың 10 желтоқсанында Исатайдың ұлы Жақиядан жауап алынаған болатын (ҚР ОММ, 1965:56). Нәтижесінде Күшік Жапаровтың өліміне Махамбеттің де Исатайдың да қатысы жоқ деп шешім шығаруы сөз жоқ Жәңгір ханның жоспарына қарамақайшы болды. Әрине осы екі азаматтың кісі өлімі бойынша айыпталып, қамауға алынуы көтерілістің барысына үлкен өзгерістер әкелуі тиіс болды. Алайда олардың кінәсіздігі Жәңгір ханды тыныштандырмады. Нәтижесінде ол Орынбор әскери губернаторы В.А. Перовскийге хат жазып, хатта Исатай мен Махамбет тарапынан қысымшылық көріп отырғандығы және Күшік Жапаровтың өлімі солардың мойында екендігі баса айтылады. Сонымен қатар В.А. Перовскийді сендіру үшін Қарауыл қожа мен Балқы бидің Исатай мен Махамбетке қатысты жазған шағымдары қоса жіберіледі. Жәңгір хан үшін Исатай мен Махамбетті тұтқындаудың маңыздылығы генерал-майор Генстің Орынбор әскери губернаторы В.А. Перовскийге жазған хатынан да байқауға болады. Ол хатта: «Комиссияның жазбаларында көрсетілгендей, старшын И. Тайманов Ішкі орда жеріндегі қашқындарды іздестуру жұмыстарына үлкен көмек көрсетті. Оны өзіңіз де білесіз. Бірақ Жәңгір хан Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлын тұтқындауды барынша өтініп сұрайды. Өйткені осы екі азаматты Ішкі Ордадағы ішкі мәселелерді жүргізуде өз зияндарын тигізуде деп есептейді» деген мәліметтер сақталған (ҚР ОММ, 1964:37-39).

Рас Махамбет көтеріліс рухы өршімей тұрған сәтте Махамбет Жәңгір ханның жақындарының бірі болған. Тіпті Жәңгірдің ұлы Зұлқарнайдың Орынборға оқуға аттанған тұсында қасында болған. Алайда көтеріліс рухы ояна бастағанда Махамбет пен Жәңгір хан арасына сызат түсіп, Жәңгір хан Махамбетті Зұлқарнайдың жанынан аластатқан. Ол турасында 1837 жылдың

13 желтоқсанында Жәңгір хан Орынборға жолдаған хатында Махамбеттің Зұлқарнайдың жанында болғандығын айта келе, уақыт өте «жағымсыз» әрекеттері үшін Зұлқарнайдың жанынан қуып жібергендігін айтқан (ҚР ОММ, 283:201).

Осындай қитұрқы әрекеттер арқылы көтеріліске қосылған Махамбеттің беделін халық және көтерілісшілер алдында түсіруге тырысушылық байқалады. Алайда ол көтерілістің барысына еш өзгеріс әкеле алмаған. Өйткені аз уақыттың ішінде көтерілісшілер саны артып, олар 700-800 адамды құраған. Көтерілісшілер санының бірден артуы әрине, Бөкей Ордасындағы түйіткілді мәселелердің шешілмеуі десек, екіншіден көтеріліс жетекшілерінің де қоғамдағы орны мен беделі де көп әсер етті. Өйткені Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы турасында жазған авторлардың бірде-бірі олар жайлы теріс пікір білдірмеген. Мысалы Е.П. Ковалевский өз еңбегінде аз ғана уақыт Махамбет Өтемісовпен өткізген әңгіме барысында ол Махамбетті ақылды әрі шешен ретінде сипаттайды. «Ол өз сөзін Құранның сөздерімен дәлелдеп, Бұқара мен Самарқанд медреселеріндегідей емес, өз түсінігі мен терең ойы арқылы жеткізді» деп жазады (Ковалевский, 1843:82). Міне осындай ақылды әрі шешен адамның соңынан наразы топ сенімді түрде ерді. Жиналған наразы топ алғашында Қарауыл қожа мен оның жақтастарының ауылдарына шабуылдар ұйымдастыру арқылы Жәңгір ханның орыс үкіметінен көмек сұрауына мәжбүрледі.

1937 жыл көтеріліс тарихында аса шарықтаған кезеңі болып табылады. Дәл осы жылы көтерілісшілер Жәңгір ханның жақтастарына ғана емес, ханның тікелей өзіне қарсы бар күшін жұмылдыра білді. Көтерілісшілер саны да дәл осы кезеңде бірнеше есеге артып, 1837-жылдың 4 маусымында Балқы Құдайбергеновтың ауылын шауып, шайқас барысында Балкының адамдарын талқандайды.

1837 жылдың 16 қыркүйек айында Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған көтерілісшілер халықты қанаумен аты шыққан Қарауыл қожа Бабажановтың ауылын шауып, ауылдың 550 жылқысын, 95 түйесін алып, кедейлерге үлестіреді. Ертеңінде тұтқындалған 50 адамның 30-ын босатып жібереді (Шамғонов, 2008:13).

Сонымен қатар Исатай мен Махамбет бастаған көтерілісшілер Жәңгір ханның туыстары Шөкі Нұралиев, Тәуке Бөкейханов, Жанбөбек Бегалиевтердің ауылдарына да қысымшылық көрсетеді. Сонымен қатар Қуаныш, Айданәлі деген сұлтандарды тұтқындап, өз қамауларында ұстайды. Қысымшылықтан бөлек Исатай мен Махамбет бастаған көтерілісшілер жоғарыда аты аталған сұлтандарды да қолға түсіру үшін арнайы жасақтар жібереді. Сұлтандарды үрей билеп, олар Глинянск форпостына барып тығылуға мәжбүр болады (ҚР ОМА, 83:4).

Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының мәселені көтерілістен қарағанда мәміле арқылы шешуге талпынғандығы кейінгі оқиғалардан тағы да көрінеді. Ол Тастөбе шайқасы қарсаңында орын алды. 1937 жылдың қараша айында Исатай мен Махамбет хан ордасына шабуыл ұйымдастырып, Ордаға аттанған. Исатай мен Махамбет бастаған екі мыңнан астам көтерілісшілер хан сарайын қоршауға алған кезде Жәңгір ханның оларға төтеп беретіндей әскер күші аз болды. Көтерілісшілердің аз уақытта хан әскерін жеңіп кетеріне сенімді болған Жәңгір хан Исатайды мәмілеге келуге шақырып, талаптарын орындауға уақыт беруін сұраған. Ал, көтерілісшілер болса Балқы би мен Қарауылқожаны хан төңірегінен аластауды және билікті ру старшындарына беруді талап еткен болатын. Бұл Жәңгір хан тарапынан уақыт оздырудың амалы

ғана болған еді. Өйткені осы уақыт аралығында Орынбордан подполковник Геке бастаған казак-орыс әскери күші көмекке келіп жетеді. Осылайша Исатайға қарсы тұра алатын халге жетті. 700 казак-орыс, екі зеңбірек, ханның 400 сарбазы мен көтерілісшілер арасында шайқас орын алып, 1837 жылы 15 қарашада Тастөбе деген жер шайқас алаңына айналды. Подполковник Геке зеңбірекпен атуға бұйрық берісімен, көтерілісшілер арасында қорқыныш билеп, көтерілісшілердің жеңілуіне тікелей себепші болды. Алпыс жігіттен айырылған, мықты қаруланған жазалаушылардың күшіне шыдай алмаған көтерілісшілер топ-топқа бөлініп кетті. Күші басым жаудың қолына түспес үшін Исатай аз ғана топ жігіттерімен шегінуге мәжбүр болды (Шамғонов, 2018:150-152).

Көтерілістің жеңілуіне өздерінің ұсақ мүдделерін көздеп қатысқан старшындар мен билердің сатқындығы да әсер етті. Олар Гекенің үндеуіне сеніп, көтерілісшілер қатарын шайқас алдында тастап кетті. Исатай тобының Тастөбе түбіндегі жеңілісі көтерілістің кейінгі барысына да кері ықпалын тигізді. Көтерілісшілер қатары азайып, Исатайдың төңірегінде бар болғаны ондаған өзіне берілген серіктері ғана қалды. Олар көптеген мал мүлкінен айырылды. Жәңгір хан Исатайды ұстап берген кісіге 500 сом күміс ақша беремін деп жариялағанына қарамастан көтерілісшілер арасында сатқындық орын алмады. Көтеріліс шағын-шағын топтарға бөлініп кетісімен, Исатай мен Махамбет құғыннан құтылу мақсатында 1837 жылғы желтоқсан айында Исатайдың тобы Жайықтан өтіп, Сарторғай, Қарақұм, Тайсойған мекендері, ойылдың сағасын басып өтті. Жазалаушы жасақтан араларын қашықтату үшін, Сағыз жеріне қоныс аударды (Шахматов, 1946:184-187).

Жалпы халық азаттық қозғалыс тарихында 1838 жылы 12 шілдедегі наразы топ жасақтары мен полковник Геке бастаған қарулы күштер арасындағы Ақбұлақ шайқасының орны бөлек. Зеңбіректерден жауған снарядтар көтерілісшілер қатарын бірден сиретіп, үрей туғызды. Оқты қардай боратқан патша әскерлеріне Исатай мен Махамбет жасақтары қарсы тұра алмай шегінуге мәжбүр болды. Шегінген көтерілісшілерге сұлтан Баймағамбет Айшуақұлының жасақтары тыңнан тап берді. Исатай мен Махамбет өз сарбаздарын қаһарман ерліктерімен рухтандырып, ұрыс даласында сұлтанның жасақтарына тойтарыс беріп шегіндірді. Осы кезде көтерілісшілердің тыл жағынан казак-орыс жүздіктері қимыл жасап, оларды қоршауға ала бастады. Өзінен басым күшке төтеп бере алмаған көтерілісшілер кейін шегінуге мәжбүр болып, ал азаттық қозғалыс жетекшісі Исатай осы шайқаста қаза табады. Исатай Тайманұлының осы шайқасы және оның өлімі турасында оның замандасы Е.П. Ковалевский өзінің Хиуаға қарсы «Экспедиция на пути в Бухару и военная экспедиция» атты очеркінде жазып кеткен. Очеркі барысында автор Исатай Таймановтың жасағы далада өздерінен әлдеқайда көп әрі жақсы қаруланған казак жасақтарына тап болғандығын және қоршауға түскендігі турасында «Исатай ұзақ уақыт шегіне отырып соғысуға мәжбүр болды. Соғыс барысында Исатай өзінің жасақтары арасына үнемі барып отырды. Ол өзінің сәйгүлігіне тым көп сенді. Алайда сенім мол артылған жылқысы сүрінді. Сол кезде Махамбет жылқыны тізгінінен ұстап, жетекке алды. Мұны байқаған казак жасақтары Исатайды тани кетіп, оған қарсы оқ жаудырды. Бірақ бірде-бір оқ Исатайға дарымады. Сондықтан казак жасақтары оның жылқысына оқ жаудырып, атпен бірге Исатай да құлады. Өтемісов Исатайды өз атына отырғызудың соңғы мүмкіндігін пайдаланды. Алайда барлығы кеш болып, жетіп үлгерген казак жасақтары Исатайды өлтірді. Махамбет тағы да құтылып үлгерді» деп жазады Е.П. Ковалевский өз еңбегінде (Ковалевский, 1843:86).

1838 жылдың 14 желтоқсанында Баймағамбет Айшуақов өз жасақтарымен қатар, 80 қазақтан тұратын әскери жасақтың көмегімен Сарайшық бекінісінің төменгі жағындағы көтерілісшілердің соңына түседі. Нәтижесінде осы күні негізгі топтан бөлініп қалған Исатайдың әйелі Несібелі, әйелінің сіндісі Бағылан Қалымованы қолға түсіреді. Ал 24 желтоқсан күні Исатайдың балалары Жакия мен Дінбаян, Сүлеймен Өтемісовтер қолға түседі (ҚР ОММ, 34:287).

Әрине Исатай Тайманов қаза болғаннан кейін күрес біршама бәсеңдеді. Көтеріліс жанышталғанымен оның белсенді ұйымдастырушысы әрі идеологы бола білген Махамбет Өтемісұлын қуғындау саясаты тоқтамады. Оған дәлел 1841 жылы 7 наурызда Жайық өзені бойында орналасқан Дуанбасы жерінде Махамбет тұтқындалған болатын. Нәтижесінде Махамбет Өтемісұлы Гурьев қаласына әкелініп, сол жерден Орал жеріне әрі 17 наурызда Орынбор түрмесіне қамалады. Орынбор түрмесінде Махамбет Өтемісұлына сипаттама жасалып, мұрағат қорларында сақталған сол құжатта «37 жаста, бойы 2 аршын 5,4/3 вершок, шашы, қасы, мұрты, сакалы қара, беті таза, түсі қараторы, қой көзді...» деген мәліметтер кездеседі (ҚР ОММ, 137:18). Көтеріліске қатысушылар дүре соғылып, өлімші етіп жазаланды. Каторгалық жұмыстарға кесіліп, тұтқындар роталарына жіберілді. Сібірге айдалып, мүліктері тәркіленді. Мәңгілікке жер аударылды. Махамбет Өтемісұлының бауырлары Ысмайыл мен Сүлеймен: біріншісі 500 адамдық саптан үш қайтара өткізіліп, сым шыбықпен дүреленуге және алты жыл Ригаға крепостниктік жұмысқа айдалуға, бұл мерзімнен өткен соң, Сібірге мәңгі қоныстандыруға, ал екіншісі «қаны шыққанша» дүре соғуға, кейіннен солдатқа жіберілетін болып, Киевке крепостниктік жұмысқа айдалуға жазаланды. Кейіннен Махамбет Өтемісұлы далада жасырынып, күн кешкенімен 1846 жылы Баймағамбет сұлтан Айшуақұлының жіберген адамдары оны да өлтірді (Қазақстан тарихы, 2002:343).

Сөзсіз Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық азаттық қозғалысы Отан тарихының азаттық күрес кезеңінде өзіндік орны бар елеулі оқиға болды. Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының академигі Манаш Қозыбаев өзінің «Жауды шаптым ту байлап» атты еңбегінде «Исатай, Махамбет бастаған ұлт-азаттық қозғалысы қазақ халқы тарихының келелі бір кезеңі... Хан үкіметінің, оның қазыналық функциясының күшеюі чиновниктік озбырлықты туғызды. Бюрократиялық аппарат елді сүліктей сорды. Міне, осы кезде аса көрнекті қалың елдің ортасында қайнап шыққан ел қайраткері Исатай Тайманов пен Махамбет Өтемісов халық көтерілісін басқарды» деп әділ бағасын берген (Академик Қозыбаев, 1994:116).

Рас бүгінгі күні аталмыш оқиғаға қатысты бірқатар пікірлер айтылуда. Көптеген оқулықтар мен әдебиеттерде оқиғаны Бөкей Ордасындағы бас көтеру десе, енді бірі аталмыш оқиғаның Кіші жүз жерін қамтығанын алға тартады. Әрине Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған халық азаттық көтеріліс тек Бөкей Ордасы ғана емес, кіші жүз жерінде кеңінен жалғасын тапқан. Сондықтан оқиғаның тек Ішкі Орданың өз ішіндегі саяси оқиға деп қарастыруға келмес. Сонымен қатар аталмыш күрестің сипатына сай оған осы күнге дейін бірқатар айдар тақты. Зерттеушілердің бірі көтеріліс деп бағаласа, енді басқалары шаруалар көтерілісі деп бағалады. Көтерілістің мақсаты тек шаруалардың ғана емес, патшаның және оның саясатын жүзеге асырушы шенеуніктерден зардап көрген бүкіл халықтың мүддесін қорғау болғандықтан аталмыш оқиғаны «халық азаттық көтеріліс» ретінде сипаттаған орынды деп санаймыз.

Әдебиеттер:

Гиззатов С.М. Бөкей Ордасындағы аграрлық саясат тарихы (XIX ғасырдың I-жартысы). Орал, 2012. 103 б.

Дулат Бабатайұлы. Махамбет Өтемісұлы т.б. шығармалары. Алматы, 2014. 288 б.

Есмағамбетов К.Л. Азат рухтың күрескері. Алматы: Өркениет, 2003. 106 б.

Исатай-Махамбет (1801-1845). Құжаттар // Махамбет әлемі. Алматы: Арыс, 2003. 9 кітап. 30 б.

История Букеевского ханства. 1801-1852 гг. (сборник документов и материалов). Алматы: Дайк-Пресс, 2002. С. 297

Ковалевский Е. П. Странствователь по суше и морям. Ч. 1. СПб., 1843

Қазақстан тарихы. Көне заманнан бүгінге дейін. Бес томдық. 3 том. Алматы, 2002. 343 б.

Қазақстан (Қазақ елі) тарихы. 4 кітаптан тұратын оқулық. Алматы: Қазақ университеті, 2016. 63 б.

Койгелдиев М.К. Исатай мен Жәңгір ханның тарихи қызметі мен тұлғасын пайымдаудың методологиялық мәселелері жөнінде // Махамбет – ерлік пен елдіктің өшпес рухы: халықаралық ғылыми-практикалық конференцияның материалдары. Атырау, 2003. Т. 1. 48 б.

Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 116 б.

Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік мұрағаты (бұдан әрі – ҚР ОММ) 4-қор: 1- тізім, 34-іс.

ҚР ОММ 4-қор, 1- тізім, 283-іс.

ҚР ОММ 4-қор, 1- тізім, 1964-іс.

ҚР ОММ 4-қор, 1- тізім, 1965-іс.

ҚР ОММ 4-қор, 1- тізім, 1974-іс.

ҚР ОММ 4-қор, 1- тізім, 4197-іс.

ҚР ОММ 6-қор, 10-тізім, 137-іс.

ҚР ОММ 78-қор, 1- тізім, 55-іс.

ҚР ОММ 78-қор: 1- тізім, 83-іс.

Небольсин П.И. Очерки Волжского низовья. СПб., 1852. С.135

Шамғонов А. Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтеріліс және оны мектептерде оқыту: көмекші оқу-әдістемелік құрал. Атырау, 2008. 12 б.

Шамғонов А.Ш. Исатай мен Махамбет батырлар бастаған көтерілістің соңғы кезеңі // Отан тарихы. №3 (83). Алматы, 2018.

Шахматов В.Ф. Внутренняя Орда и восстание Исатай Тайманова. Алма-Ата, 1946. С. 252

References:

Gizzatov S.M. Bokei Ordasyndagy agrarlyk sayasat tarihy (XIX gasyrdyn I zhartyusy). Oral, 2012. 103 b. [in Kazakh].

Dulat Babataiuly, Makhambet Otemisuly t.b. shygarmalary. Almaty, 2014. 288 b. [in Kazakh].

Esmagamбетov K.L. Azat ruhtyn kureskeri. Almaty: Orkeniet, 2003.106 b. [in Kazakh].

Isatai-Makhambet (1801-1845). Kuzhattar // Makhambet alemi. Almaty: Arys, 2003. 9 kitap. 30 b. [in Kazakh].

Istoriya Bukeevskogo khanstva. 1801-1852 gg. (sbornik dokumentov i materialov). Almaty: Daik-Press, 2002. S. 297 [in Russian].

Kovalevsky E.P. Stranstvovatel po sushe i moryam. Ch. 1. SPb., 1843. S. 47 [in Russian].

Kazakhstan tarihy. Kone zamannan buginge deiin. Bes tomdyk. 3 tom. Almaty, 2002. 343 b. [in Kazakh].

Kazakhstan (Kazakh eli) tarihy. 4 kitaptan turatyn okulyk. Almaty, Kazakh universiteti, 2016. 63 b. [in Kazakh].

Koigeldiev M.K. Isatai men Zhangir khannyn tarihi kyzmeti men tulgasyn paiymdaudyn metodologiyalyk maseleleri zhoninde // Makhambet erlik pen eldiktin oshpes ruhy: khalykaralyk gylymi-praktikalyk konferensiyany materialdary. Atyrau, 2003. T. 1. 48 b. [in Kazakh].

Kozybaev M. Zhaudy shaptym tu bailap. Almaty: Kazakhstan, 1994. 116 b. [in Kazakh].

Kazakhstan Respublikasy Ortalyk memlekettik muragaty (Budan ari KR OMM), KR OMM 4-kor, 1-tizim, 34-is [in Kazakh].

KR OMM 4-kor, 1-tizim, 283-is. [in Kazakh].

KR OMM 4-kor, 1-tizim, 1964-is. [in Kazakh].

KR OMM 4-kor, 1-tizim, 1965-is. [in Kazakh].

KR OMM 4-kor, 1-tizim, 1974-is. [in Kazakh].

KR OMM 4-kor, 1-tizim, 4197-is. [in Kazakh].

KR OMM 6-kor, 10-tizim, 137-is [in Kazakh].

KR OMM 78-kor, 1-tizim, 55-is [in Kazakh].

KR OMM 78-kor, 1-tizim, 83-is. [in Kazakh].

Nebolsin P.I. Ocherky Volzhskogo nizovya. SPb., 1852. S.135 [in Russian].

Shamgonov A. Isatai men Makhambet batyrlar bastagan koterilis zhane ony mektepterde okytu: komekshi oku-adistemelik kural. Atyrau, 2008. 12 b. [in Kazakh].

Shamgonov A.Sh. Isatai men Makhambet batyrlar bastagan koterilistin songy kezeni // Otan tarihy. №3 (83). Almaty, 2018. [in Kazakh].

Shahmatov V.F. Vnutrennyaya Orda i vosstanie Isataya Taimanova. Alma-Ata, 1946. S. 252 [in Russian].

ҒТАМР03.20.00

ҚАЗАҚ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАРЫНЫҢ САБАҚТАСТЫҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ (XIX Ғ.)

Құрманалин Самат Бақытжанұлы

тарих ғылымдарының кандидаты, доцент

Батыс Қазақстан инновациялық-технологиялық университеті
Орал қ., Қазақстан. E-mail:Samatbk71@mail.ru

Түйіндеме. Мақала Қазақстанның отаршылдық жағдайындағы тарихына арналған. Оның ішінде қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалыстарының XIX ғасырдағы бір-бірімен сабақтаса дамуы мәселелері қарастырылады. Автор өз кезегінде Есет Көтібарұлы бастаған көтерілісті арнайы зерттеген. Тәуелсіз Қазақстан жағдайындағы отандық тарихнамада қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күрес шежіресінің толықтырыла түсуі дәл осы бұқара бұлқынысының өзге көтерілістермен сабақтас байланыста жүргендігін дәлелдейді. Сондықтан бұл еңбекте Есет Көтібарұлы бастаған көтерілістің қазақ даласындағы басқа ұлттық көтерілістермен өзара сабақтастығына, бір бірімен байланыстылығына талдау жасалады.

Кілт сөздер: отаршылдық, тәуелсіздік, азаттық, күрес, көтеріліс, қозғалыс, батырлар, билер, сұлтандар, рулар.

МРНТИ 03.20.00

ПРОБЛЕМЫ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ НАЦИОНАЛЬНО- ОСВОБОДИТЕЛЬНЫХ ДВИЖЕНИЙ КАЗАХСКОГО НАРОДА (XIX В.)

Құрманалин Самат Бакитжанович

кандидат исторических наук, доцент

Западно-Казахстанский инновационно-технологический университет
г. Уральск., Казахстан. E-mail:Samatbk71@mail.ru

Статья посвящена истории Казахстана в колониальных условиях. В том числе рассматриваются проблемы преемственности национально-освободительных движений казахского народа, развивавшихся в XIX веке. В свою очередь, автор всесторонне исследовал восстание под руководством Есета Котибарулы. В отечественной историографии в условиях независимого Казахстана восполнение летописи борьбы с колониализмом казахского народа свидетельствует о том, что именно это восстание народа связана с другими национально-освободительными движениями. Поэтому, в этой работе анализируется преемственность восстания во главе с Есет Котибарулы с другими национально-освободительными движениями в казахской степи.

Ключевые слова: колониализм, независимость, свобода, борьба, восстание, движение, батыры, би, султаны, роды.

Кіріспе. Бүгінде қазақ халқының Ресей империясына қарсы бағытталған көтерілістері және олардың бір-бірімен өзара байланысы, сабақтастығы деген мәселелер жаңа методологиялық тұрғыдан қарастыруды қажет етіп отыр. Жүз елу жылға созылған қазақ халқының патша отаршылдығына қарсы күрес кезеңінде жеке қайраткерлер басқарған көтерілістердің бір-бірімен байланысы барлығына шүбә келтіруге болмайды. Әсіресе, біз қарастырып отырған XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстардың өзара байланысы және сабақтастығы мәселесі бұл тақырыптың ғылыми құндылығын арттырып қана қоймай, өз зерттеушілеріне едәуір міндеттер жүктейді.

Қазақ еліндегі азаттық қозғалысының бір ерекшелігі бар, ол Ресейдің Қазақстандағы алғашқы отаршыл акциясының басталуынан 1917 жылғы патша өкіметінің құлауына дейін ұлы далада тәуелсіздік үшін күрестің үзіліссіз жүруінде, бір сәт те толастамауында.

Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар мәселесін зерттеу революцияға дейінгі кезеңде басталып, кеңес дәуірінде өз жалғасын тапты және тәуелсіздік жағдайында да зерттелмей қалған жоқ. Дегенмен де әлі де болса оның тарихында ақтандақтар аз емес. Өткен дәуірдегі партиялық талаптар бұл проблеманың өрісін тарылтып, кейбір мәселелердің, әсіресе ұлттық көтерілістердің бір-бірімен байланыстылығының, сабақтастығының ашылмай қалуына және әр түрлі бұрмалаушылықтарға әкеліп соқты. Міне осы қиын тарихи процестерге дұрыс баға беру біздің тәуелсіз жас мемлекетіміздің бүгінгі мен ертеңі үшін, республиканы мекендеуші түрлі ұлттар мен ұлыстардың бірлігі үшін, қазақ халқының ұлттық тұтастығы мен ұрпақтық жалғастығы үшін аса маңызды.

Зерттеудің методологиялық негіздері. Тарих ғылымының даму барысында еліміздегі Қазақстан тарихы мәселелерінің мәселелерінің ірі зерттеу орталықтары қызметтерінің нәтижесінде және қазіргі заманғы отандық алдыңғы қатарлы тарихшылардың басты еңбектері негізінде қалыптасқан тұжырымдамалар жиынтығы әдіснамалық негізді қалайды. Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеуде қазақтың ұлттық мүддесін қорғау, қазақ халқының тәуелсіздік жолындағы үзіліссіз, кастерлі күресі, ұлттық намыс тәрізді ұстанымдар негізге алынды.

Тарихнама. Бұл бағытта еліміздің тәуелсіздік жағдайындағы отандық тарих мектебін қалыптастыруға елеулі үлес қосқан алдыңғы қатарлы тарихшыларының ой-тұжырымдары ерекше назар аудартады. Мәселен, академик М.Қ. Қозыбаевтың «...біз Қазақстан тарихшылары осы кезге дейін ұлт-азаттық қозғалысын біріншіден жеке-жеке қарап келдік. Ал шын мәнінде, Исатай мен Махамбеттің (1836-1837), Кенесарының (1837-1847), Жанқожаның (1856-1857), Есеттің (1855-1858) көтерілісі Атырауда, Арқаны, Сыр бойын, қазақ елін тұтас қамтып, бірі бастаса, екіншісі жалғап жатқан жоқ па? Ал осы қозғалыстардың өзара байланысы, негізгі арқауы, шешуші мотиві бір емес деп кім айта алады» (Қозыбаев, 1994:21) - деген пікірі Ресей отаршылдығына қарсы барша қазақ халқының көтерілістерін бір-бірімен сабақтастыра зерттеуге ден қойғызады.

Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстарды зерттеушілер үшін бүгінгі таңда бұл көтерілістердің бір-бірімен байланыстылығына баса назар аудару керек. Ресей империясының ХVIII-XIX ғасырлардағы Қазақстандағы саясаты түптеп келгенде қазақтардың халық ретінде өмір сүруіне, ұлттық қадір-қасиетіне нұқсан келтірді. Барлық басқа себептерді айтпағанда ұлттың тағдыры таразыға түскен мезгілде, кең далада тұтанып, өршіген қарулы қозғалыстардың түпкі мақсат-міндеті біреу-ақ еді. Ол - тәуелсіз өмір сүру. Осы

жәйт қазақ еліндегі сұлтандар мен батырлар бастаған қарулы басқөтерулердің баршасына да ортақ. Бұл мәселеде белгілі тарихшы В.З.Ғалиев өз тұжырымын былайша білдіреді: «ХҮІІІ ғасырдың аяғы – ХІХ ғасырдың басында патша өкіметі тарапынан жүргізілген территориялық-әкімшілік реформалардың нәтижесінде басталған ұлттық менталитеттің бұзылуы өлкедегі барлық қозғалыстардың негізгі бастапқы нүктесі, итермелеуші себебі болды. Сырттай карағанда бұл қозғалыстар бір-бірінен ерекше болғанымен олардың алғашқы нүктесі осы менталитеттің бұзылуы болды»(Ғалиев, 1993).

Ұлт-азаттық көтерілістер тарихы өткен дәуірімізде бір-бірінен бөлшектеніп, олардың ортақ сипаттық белгілері айтылмай, бір-бірімен сабақтаспайтын оқиғалар ретінде айтылғанымен де және осы бағытта ғана зерттеуге партиялық-идеологиялық қысым жасалғанымен де қазақтың көрнекті зерттеушілерінің бірқатары өлкедегі ұлт-азаттық көтерілістердің біртұтастығына баса назар аударды. Солардың бірі Т.Шонанов «Үкіметтің жатық тілі мен тәтті сөздерін қазақ өзінше жорыған. Ішінді тыныштатамын дегені – бостандығыннан айырамын дегені, ортаңа қала салып, жақын жерде тұрып жарылқаймын дегені – қалған-құтқан тәуір жерің болса тағы да телімге саламын дегені деп ұғынып, үкіметке сенбей, қытықсынып, жаратпаған, үкіметтің күле кіріп, күңірене шығатын сырын қазақ жақсы түсінген. Атты казакқа жер бермеске ұмтылып, қонысын қызғызша қорғап, тартыс-талас шығарған. Есет, Жанқожа, Сырым, Кенесары көтеріле бастады. Шеген бидің Ахмет сұлтанға жазған тарихи хаты, Ертісте Құлеке, Малайсарылардың атты казактармен соғыстары осы қоныс таласы болатын» (Шонанұлы, 1995:32-33) - деп әділ тұжырымдаған.

Негізгі бөлім. Қазақ тарихында тұңғыш рет Ресейдің отаршылдығына қарсы ұлт-азаттық қозғалысты ұйымдастырып, өзі басында тұрған (Ахметов, 2015:4) сұлтан Досалы Бұлқайырұлы қимылынан бастау алып атақты Сырым Датұлы қозғалысына ұласатын ұлы даланың батыс өңіріндегі көтерілістердің өзара неңдей байланысы бар десек, біріншіден, жоғарыда айтылған жер мәселесінен туындаған жәйттер еді. Сырым көтерілісінде алға қойылған міндеттер түбегейлі шешімін тапқан жоқ. 1801 жылғы патша үкіметінің қазақ рулары өздерінің тарихи қонысы – Жайықтың оң жағасына өтуіне, малын жаюға рұқсат беруге мәжбүр болуы Сырым батыр көтерілісінің тегеурінімен байланысты. Дегенмен де Жайық үшін күрес ХҮІІІ ғасырдың орта шенінен басталды. Бұл турасында Т. Шонанов «1759 жыл – Жайыққа қазақтың қатты таласып, қан төккен жылы... осы жылдан бастап қазақтың Жайыққа таласы жыл құрғамай күшейе береді. ... Бөкейдің жері Жайыққа 60 жылдай таластан шыққан нәтиже болады» (Шонанұлы, 1995:55-57),-деп түйіндейді. Міне, атамекен жер үшін болған барлық көтерілістер, толқулар ХҮІІІ ғасырдан басталып ХІХ ғасыр бойы жалғасып жатыр.

Қазақ даласындағы империялық-отаршылдық күшке қарсы бағытталған азаттық көтерілістерінің бір-бірімен жалғастықты, сабақтастықты, түбегейлі, жалпылама бірегейлігін білдіретін жақтары баршылық. Бұл көтерілістердің барлығы да ең алдымен қазақ қауымын сақтау үшін, қазақ қоғамының және оның әртүрлі институттарының тұрақтылығы үшін күресті.

Біз өз кезегінде батыр Есет Көтібарұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілісін арнайы зерттедік. Көтерілістің хронологиялық шеңберін тарихи зерттеулер әдістемесі талаптарына сәйкес 1847-1858 жылдар аралығы деп белгілесек те, батырдың қазақ азаттық күрес тарихындағы қызметі бұл жылдармен шектеліп қалмайтындығына да көз жеткіздік. Оның үстіне кейінгі табылған деректер және қазақ халқының отаршылдыққа қарсы күрес шежіресінің толықтырыла

түсуі дәл осы бұқара бұлқынысының өзге көтерілістермен сабақтас байланыста жүргендігін дәлелдейді. Сондықтан біз бұл еңбегімізде Көтібарұлы Есеттің бастауындағы көтерілістің қазақ даласындағы басқа ұлттық көтерілістермен өзара сабақтастығына, бір-бірімен байланыстылығына талдау жасаймыз.

Тарихшы қауым ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттегенде мына жағдайды есте ұстау керек.

Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының және оның қасына ерген бірнеше серіктерінің Жайық сыртындағы далаға өтуі - Кіші жүзде сұлтан Кенесары Қасымұлы көтерілісіне орай басталған ірі халықтық толқумен тұспа-тұс келді. Осы жәйттерді айтса керек, Т.Шонанов “Исатай көтерілістері - Орта жүз, Кіші жүз бұқарасына ортақ көтеріліс. Бүтін қазақ даласын шарпыған көтеріліс. 1838 жылы Кенесары, Есет көтерілістері де болған” (Шонанұлы, 1995:65), -деп бұл азаттық жолындағы арпалыстардың тарихи сабақтастығын меңзейді.

1838 жылдың басында Кенесары сұлтан өз ауылдастарымен бірге Орта жүзден Торғай, Ырғыз өңіріне қоныс аударды. Осы жылдың көктемінде Орынбор ведомствосы қазақтары арасында да толқулар басталады. Көтеріліс толқыны Арғын мен Қыпшақ руларының қазақтары қоныстанған Орданың Шығыс бөлігін қамтып, сосын Жағалбайлы руына жетті де, ақырында Елек өзені бойын қоныстанған Табын руының ауылдарын да қамтыды. Осы арадан батыр Жоламан Тіленшіұлы патша әкімшілігіне бағынбай Кенесары Қасымұлына қосылуы үшін өз руымен Торғай өзеніне қарай беттейді.

Халық толқыны бірте-бірте Кіші жүздің Шығыс және Орта бөлігін қамти келе ақыр аяғында Батыс бөлігіне де еніп кетті.

Сонымен бірге бұл мезгілде Маңғыстау адайларын билеп тұрған сұлтан Қайыпқали Есімұлы да Ресейге қарсы көтерілісті қайта бастайды.

Міне, XIX ғасырдың 30-жылдарының аяғында Кіші жүз азаттық үшін ұлы күрестің от-жалынына оранды деп айтуға негіз бар. Бұл кезеңде Қазақстан тарихында елеулі із қалдырған аталмыш тұлғалар бастаған ұлт-азаттық көтерілістер бір-бірімен байланысты өрбіді деп айта аламыз. Ал осы қозғалыстардың Есет Көтібарұлымен қандай қатынас – байланысы бар деген мәселеде біздің бірінші көңіл аударатын тұсымыз мынау болмақ: Исатай мен Қайыпқали да және Кенесары мен Жоламан да осы кезеңдегі қарулы қозғалыстарын, үгіт жұмыстарын Жем, Ырғыз, Елек, Қиыл, Сағыз, Ойыл өзендері мен Мұғалжар тауы және Борсық құмдары өңірін жайлаған алты аталы Әлім мен жеті аталы Жетірудың қалың ортасында жүзеге асырды. Әсіресе Шекті руы жоғарыда аталған көтерілістердің бел ортасында жүрді, ал бұл рудың басында Есет Көтібарұлы тұрғандығы кімге де болса айқын. Бұл жерде біз Шекті руын Есет батырды дәріптеу үшін жалған мадақтап отырғанымыз жоқ, шындығында бұл рудың Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстардың басты тіректерінің бірі болғандығын белгілі тарихшы-ғалымдардың өздері жазған болатын. Мәселен, А.Рязанов Шекті руын ХҮІІ ғасырдағы украин халқы азаттық қозғалысының ұйтқысы - Запорожье казактарына теңейді. Ол былай деп жазды: “Шекті руы өздерін ХҮІІ ғасырдағы Запорожье Сечінің құрамындамыз деп ойлады, казактар ауруханасы осында шоғырланған болатын және орыстың шекара линиясына батыл да нағыз шапқыншылық осы жерде ойластырылған еді” (Рязанов, 1996:147).

Біз өз зерттеуімізді 1847-1858 жылдардағы көтеріліс шеңберінде алып отырып, мына жәйтті қайталай айтқымыз келеді. Ол – Есет Көтібарұлының отаршыл Ресей үкіметімен қарулы қақтығыстарының өткен ғасырдың 20-жылдарынан басталуы, яғни архив құжаттарының бірінде Орынбор

генерал-губернаторының Ресей Әскери Министрлігіне берген мәліметінде «Есет Көтібаровтың үкіметке бағынғысы келмей қарсылық көрсеткеніне, міне, 30 жылдан асып кетті» (РМӨТА, 35:16),-деп көрсетіледі. Олай болса 1847 жылға дейін Есет Кіші жүз территориясында өрбіген көтерілістерге өз қарамағындағыларымен қатысып қана қоймай, ұлт-азаттық қозғалыс басшыларының серіктеріне айналады. Осыған сәйкес зерттеушілер «Есет он бес жасқа келгенде батырлығымен атағы жайылады... . Өз халқының жоғын жоқтап, елдің ардақтысына айналады. Нақты мәліметтерге қарағанда 1834 жылы артына ерген әскерінің саны 1200 адам болатын» (Әбілқасымов, 1993),-деп оның Ресей империясына қарсы азаттық күресін ерте бастағандығын және осы жолда Исатай Тайманұлы, Жоламан Тіленшіұлы секілді халық қозғалысы көсемдерін өз күшімен қолдағандығын меңзейді.

Есет пен Исатай көтерілістерінің сабақтастығы Қазақстан тарихында 1838 жылғы Кіші жүздің шығысында болған халық тоқуларынан ерекше көрінеді. 1837 жылдың аяғында Исатай, Махамбет бастаған көтерілісшілердің шағын тобының Жайықтан шығысқа өтуі халық қозғалысына тың серпін әкеледі. Исатай батырдың бұл өңірге келуіне дейін мұнда патша үкіметіне бағытталған қарсылықтар әр жерде бірімен бірі ұштаспай, әр мезгілде үздік-создық болып жатты. Кіші жүзде патша әкімшілігіне қарсы күрескен Есет, Жоламан, Қайыпқали, Аманкелді, Науша, Жүсіп, Асау, Қайдауыл, т.б. сияқты белгілі тұлғалар халықтың стихиялы қозғалыстарының басында тұрды. Қалай да, Исатайлар бұл өлкеге келгенде, жалпы наразылық күшті болғанмен, кең көлемде ұйымдасқан қозғалысты кездестіре алмады.

Исатайлар Жайықтан өтіп, Кіші жүздің кең даласында топ-тобымен әрекет етіп жүрген Есет сияқты батырлар бастаған көтерілісшілердің басын біріктіруге, Ордадағы азаттық жолындағы тұтанған көтерілістерді бір-бірімен байланыстыруға, сөйтіп күш жинап алып, патша мен хан әскеріне қарсы қайта күреске шығуға бел байлайды. Осыған орай Исатай мен Махамбеттің Орал сыртындағы Ордадағы алғашқы қимылдарын А.Рязанов былайша сипаттайды: «Жаужүрек әрі батыл Исатай қалың бұқараны ойлануға келтірмейтін өзінің күдіретті ықпалымен, ал Махамбет Өтемісов жалынды үгітімен бұқара арасында жаңадан өршіген ұшқынды тез-ақ үрлеп жіберді. Олар өз төңірегіне елеулі топты жинақтап алып, халықты Ресейге қарсы жорыққа, ұлттық тәуелсіздік жолындағы жаңа күреске қоздыра бастады» (Рязанов, 1996:14).

Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының бұл жаққа келу себебі, біріншіден Ішкі ордада көтеріліс талқандалды және жазалаушы отрядтардың қуғыны көтерілісті ұйымдастырушыларға бұл жақта қалуға ешқандай мүмкіншілік бермеді. Екіншіден, көтеріліс көсемдері Кіші жүздің шығысындағы саяси ахуалды жақсы білді, яғни мұндағы қазақ рулары да наразы және стихиялы бас көтерулер болып жатқан еді, сондықтан Исатай мен Махамбет көтерілісті әрі қарай жалғастыруды, Кіші жүз руларын түгелдей қозғалыс ошағына тартуды, патша өкіметіне қарсы азаттық күресті тоқтатпауды көздеді.

Кіші жүздің билері, сұлтандары арасында қаншалықты алауыздық болса да, бұл өлкеге даңқты Исатай мен күрескер ақын Махамбет келгенде ру басыларының болашақ күрес үшін ауызбірлікке келгені дау туғызбауы керек. Бұл жерде Исатай мен Махамбеттің орны ерекше, олар Шөмішті Табын, Тілеу, Қабақ, Төртқара, Адай, Шөмекей, Назар руларының ауылдарын аралап, Қайыпқали Есімұлына, Есет Көтібарұлына кездеседі. Осының нәтижесінде 1838 жылдың мамыр айында көп ру өкілдері бас қосып, бұрынғы ру аралық жанжалдарды тоқтатып, барымтаны, дауды қойып бітімге келеді (ҚРОМА,

1966:24).

Осы кезеңде Махамбет өзінің жалынды жырларымен патша әкімшілігі мен билеуші сұлтандарға қарсы күреске жергілікті халықтың әртүрлі әлеуметтік топтарын біріктіруге күш салды. Отарлық езгіге қарсы тек қана жерден айырылған Жайық, Елек, Қалдығайты, Ойыл, Өлеңті, Қиыл, Ақбұлақ, Ор өзендері бойынан қуғын көріп келген қазақтар ғана емес, Маңғыстау Адайлары мен Жем, Сағыз бойындағы қазақ рулары да күреске бірігуге ниеттес болды.

Исатай мен Махамбет осы уақытта Кіші жүздің батырлары Сүйінқара Үргенішбайұлымен, Қаратоғай Мәмбетұлымен және Құлбарақ батырмен, сондай-ақ 1827-1829 жылдардағы Бөкей ордасындағы қазақтар толқуының басшысы батыр Науша Қаржауұлымен байланыс орнатып, отаршылдыққа қарсы күреске ұйымдастырады (ҚРОМА, 1982:121). Бұрынғы кезде де, сол уақытта да патша әкімшілігіне қарсы күрескен, отаршылдар тарапынан қудалауға ұшыраған батырлар Жоламан Тіленшіұлы, Жүсіп Құлтанұлы, Асау Барақұлы өз жігіттерімен бірге көтеріліске қосылуға ниеттестіктерін білдіреді.

Ал Есет Көтібарұлы болса бұл уақытта Исатай батырдың көтерілісті қайта өршіту жөніндегі жоспарларына құр ниет білдіріп қана қоймай, Бөкейлік көтеріліс басшыларына әскери, күш-көлік жағынан көмек беруге ұмтылады. Есеттің бұл әрекетіне отаршылдыққа қарсы мақсат бірлігі мен қозғалыс көсемдерінің үгіт-насихаттары әсер етеді. Бұл жөнінде тарихшы И.Кенжалиев өзінің «Исатай-Махамбет» деген кітабында: «Исатай Доңызтауға келіп, Байтөре Тоқпанұлы (Байтөре Тоқпанұлы – Есеттің немере ағасы – С.Қ.) үйінде болып, ханға қарсы күресті қайта бастау үшін әзірлік жасайды. Қасындағы жолдастарын жан-жақтағы ауылдарға, ру-рудың мекендеріне жіберіп, үгіт жұмысын күшейтеді. Махамбет Доңызтаудағы ауылдарға келіп үгіт жүргізіп, өздерінің соңғы жылдардағы күресін әңгіме, өлеңмен жеткізеді. Махамбеттің әсерлі жырлары шаруалардың көкейінен орын алып, оларды күреске жігерлендіріп отырады» (Кенжалиев, 1991:92),-деп жазады.

Исатай көтерілісінің соңғы кезеңіндегі Кіші жүздің шығысындағы патша әскерлерімен шайқастар бұл үш ірі тұлға бастаған қазақтар көтерілісінің бір-бірімен сабақтаса дамуы арқасында жүрді. Ол – бірінші Исатай Тайманұлы бастаған Бөкейлік көтерілісшілер мен оны қолдаған Кіші жүздің белгілі руларынан құралған қазақтар; екінші - сұлтан Қайыпқали Есімұлы бастаған Адай сияқты Кіші жүздің оңтүстігін мекендеген патша әкімшілігіне наразы болған рулар; үшінші - Есет Көтібарұлы бастаған Шекті, Табын, т.б. рулардың күшімен құралған көтерілісшілер. Бұл жерде Қайыпқали сұлтан мен Есет батыр Исатай Тайманұлының соңынан ерген қолдың күшін көбейтіп, алда болатын орыс-казак әскерлерімен негізгі шайқасқа әзірленеді. Көтерілісшілер Үшбөкенбайда бірігіп, Адай, Шекті, Табын, Алаша, т.б. ру адамдарымен Темір өзені бойындағы Көкпекті деген жерге келеді. Қозғалыс басшылары жан-жақтан үгіт жүргізіп, кісі жинап ашық күреске шақырады. Бұл көтеріліске негізінен патша өкіметі Жайық, Елек өзендерінен қуған Табын, Шекті, 1836-1837 жылдары шапқыншылыққа ұшыраған Адай, Жайықтан қуылған Байбақты, Алаша, т.б. рулардың көптеген шаруалары қатысты. Мақсаты – зорлық пен озбырлықты жою, теңдік, «қара қазан, сары бала қамы үшін» күресу болды (Кенжалиев, 1991:167).

Сонымен Қазақ тарихында белгілі орын алатын Исатай Тайманұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліске Есет батыр мен оның серіктерінің қатысқандығына көз жеткіздік. Бұл жағдай әсіресе 1838 жылы шілдеде Қиыл өзені бойындағы орыс-казак әскерімен болған қырғын соғыста айқын көрінеді.

Бұл турасында профессор Халел Досмұхамедұлы өзінің 1925 жылы Ташкентте шыққан кітабында былай деп жазады: «...Исатайдың ру айырмаған жолы дұрыс болды ... Әлімнің Шекті, Назар, Шүрен, Кете деген рулары Исатайға ауыл болды, үй боды. Соңғы жорығында Оралға келгенде қасындағы үш мың қолдың көбі әлім еді. Исатайдың өлетін күні өкімет әскерімен соғысқан жортуылдың көбі Көтібарұлы Есет секілді әлімнің батырлары еді. Исатайдың сүйегі қойылған Шолақмола деген мола да әлімнің жері» (Досмұхамедұлы, 1991:57-58).

Мұның өзі жергілікті халықтың отарлық езгіге қарсы күресінің, Қазақстанның қай түкпірінде болмасын азаттық жолындағы тұтанған көтерілістердің сабақтастығын, мақсаттарының бірлігін көрсетеді. Исатай батырдың өзі өлгенмен де оның көтерген азаттық туы құлаған жоқ. Он жылдан кейін күрес дабылын қаққан Есеттің алдында үлгі болып Исатай бейнесі тұрғаны ақиқат. Исатай-Махамбет қозғалысына қатысып үкімет тарапынан қуғын көрген талай ерлер кейіннен Есет батыр ұйымдастырған әскердің сапынан табылды. Белгілі қоғам қайраткері Х.Досмұхамедұлы айтқандай «Шекті Көтібарұлы Есет, Нұрмұхамедұлы Жанқожа, таз Өтен, Нарынбай, Төремұрат секілді хандармен патша өкіметімен арпалысқан батырлар ізін басып үлгі алған Исатайдың жеткіншектері» (Досмұхамедұлы, 1991:76).

Бұл мәселені зерттей келе тағы бір атап көрсететін бір жайт – ол Есет Көтібарұлы мен Кенесары Қасымұлының қарым-қатынасы. Қалай дегенмен де қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысының тарихында аса қадірлі орын алатын қос басшының қарым-қатынасын дәл анықтау қиын.

Бұл жөнінде Е.Бекмаханов «Есеттің Кенесары көтерілісінен қол үзуінің басты себебі патриархалдық-рулық қатынастардың қалдықтарында, рулық тұйықтық пен жершілдікте жатыр... Есет Көтібаров өз руының мүддесін жалпы халықтық мүддеден жоғары қояды. Кенесары оның ру таласы жөніндегі бір шағымын уақыты өтіп кеткен деп қараудан бас тартқанда, Есет өкпелеп, онымен байланысын үзеді... Кенесарының Есетпен достық қатынас орнатуға және көтеріліске шыққан рулардың күшін біріктіруге тырысқан әрекеттерінің бәрі аяқсыз қалды» - деп жазды (Бекмаханов, 1994:194-195). Одан әрі Е.Бекмаханов Кенесарымен қатынаста Есет пен Жанқожаның бір бағытта екендігін және Кенесары өзіне қанша тартпақ болса да бұл батырлардың еш көнбегендігін, қайта Қасымұлына қарсы күреске әзір болғандығын атап көрсетеді.

«Кенесарының бірлесіп күресейік деген ұсынысын бұл екеуі де неге қабылдамады? Себебі, бәрінен бұрын Кенесары олардың саяси бақталасы еді. Оның зекет төлеуді және өзін хан деп тануды талап етуі Есеттің де Жанқожаның да құқықтарына нұқсан келтірген ... қара басының ғана қамын ойлаған жергілікшілдік, таптық өзімшілдік мүдделері Есет пен Жанқожаның қолдауына бөгет жасады» (Бекмаханов, 1994:363), - деп жазды Е. Бекмаханов аталмыш монографиясында.

Сонымен, елдің кең құрметіне бөленген батыр Есет Көтібарұлының Кенесарыға деген көзқарасы біршама айқын. В.Ф. Шахматов бұл турасында былай дейді: «Батыр ұзақ уақыт бойы Кенесарыға жаулық қатынас ұстанды, Кенесарыға күдікпен қарады, Қасымұлын хан деп мойындағысы келмеді және патша үкіметіне қарсы Кенесарының күресінде еш көмек бермеді. Кенесары болса Есеттен зекет төлеуді толассыз талап етіп отырды және табанды түрдегі бұл әрекеті еш нәтиже берген жоқ. Бұл түсінікті де –егер де батыр оған зекет төлесе, онда ол Кенесарыны хан деп, өзінің билеушісі деп таныған болар еді... Кенесарының хан ретіндегі билігі мен ықпалы Арал маңы аймағында

күшеюін бұл екі батыр қалады ма? Әлбетте қаламаған. Олар әрқашан сұлтандардан, феодалдық аристократиядан тәуелсіз болуға тырысты. Тәуелсіз, өз билігі өзінде осындай батырлар хандардың билігі қайтадан орнауын, содан барып өздерінің оларға бағынышты жағдайға түсуін, бұл жерде Кенесарыға бағынуды қалар ма еді? Әрине жоқ» (Шахматов, 1946).

Бұл авторлардың тұжырымдаулары дұрыс, әйтсе де Есеттің Кенесарыны қолдамау себебіне Кенесары Қасымұлының Кіші жүздегі көтерілісі барысында өзінің жеке қателесулерін де жатқызу керек. Сондай-ақ XIX ғасырдың бірінші жартысында Кіші жүздегі хан-төрелердің көпшілігінің патша саясатын қолдауы Есеттің саяси санасының қалыптасуына әсер етпей қоймады. Ал, Кенесары қозғалысының ошағы Кіші жүзге ауысқан кезде Есеттің Кенесарыға тек қана феодалдық аристократ тұрғысында қарап, солқылдақтық танытуы таң қаларлық жәйт емес. Бұл турасында Х. Досмұхамедұлының пікірін нақты болмаса да жаны бар:

«...Кенесарының заманында Кіші жүз хандардан әбден күдер үзіп болған еді. Кенесарыға Кіші жүз ермеді, оның Кіші жүзге ешбір әсері болмады. Кенесары 1843 жылы Ойыл бойындағы шектіні шапты, Кіші жүзбен жау болып ақырында тұра алмай ауып кетті» (Досмұхамедұлы, 1991:50-51).

Қалай болғанда да Есет пен Кенесарының ара-қатынастарын егжей-тегжейлі анықтап, жоғарыдағы авторлар айтқандай «жаулық пиғылды» дәлелдейтін айғақтық материалдарды біз зерттеу барысында кездестіргеніміз жоқ. Оның үстіне А. Рязанов өз зерттеуінде Есетті Кенесары Қасымұлының қолдаушысы ретінде сипаттайды (Рязанов, 1925:20). Біз бұған Кенесары – Есет қатынасын зерттегенде ерекше назар аударуымыз қажет. Е. Бекмаханов Есеттің 1844 жылы билеуші сұлтан Баймағанбет Айшуақовқа Кенесарыға қарсы күресетінін айтып уәде бергендігі туралы жазған хатын айтады. Бірақ атақты тарихшының белгілі монографиясында да, басқа да зерттеушілердің кез-келген еңбектерінде де Есеттің Кенесарыға қарсы қару көтергендігі немесе Кенесарыға қарсы жіберілген қаптаған жазалаушы отрядтардың бірінің құрамында болып, яки басқалай қолдау көрсеткендігі айтылған емес. Қайта Е. Бекмаханов еңбегіндегі Кенесары көтерілісінің қозғаушы күштеріне арналған тарауда берілген кестеде 1844 жылы Шектінің Қабақ руының ұлт-азаттық қозғалысқа қатысқандығы көрсетілген (Бекмаханов, 1994:17). Ал бұл рудың басшысы Есет Көтібарұлы екендігі даусыз шындық, оның үстіне Есетті мейлінше кең қолдаған қалың Шектінің өзі Кенесары қозғалысының 1839, 1841, 1843-1845 жылдардағы кезеңдерінде көтерілістің бел ортасында жүргендігі аталмыш кестеде айқын көрсетілген. Бұл жерде бізге белгілі тағы бір жәйт – Хан Кененің Кіші жүздегі басты қолдаушысы атақты батыр Жоламан Тіленшіұлының Есетпен бірге 1838 жылы патша әкімшілігіне қарсы қарулы қимылдарды жүргізуі болып табылады. Мұнда Жоламан мен Есеттің 3000-дай әскері де болған (Шахматов, 1946). Сонда Жоламан батырдың серігі болған Есеттің Кенесары Кіші жүзге келгенде 15 жылдан бері өзі ішінде жүрген азаттық үшін күрестен «сырт қалып, тәуелсіздікті жан аямай қорғаушыларға сатқындық жасауының» сыры неде? Біздің ойымызша, біріншіден, 1838 жылы Исатай мен Жоламанды қолдаған Есеттің келесі жылы Кенесары қозғалысынан бас тартуы мүмкін емес, ал 1839-1840 жылдардағы патша үкіметінің генерал В. Перовский бастаған Хиуа жорығының сәтсіз аяқталуы, яғни жорықтың Жем бойында тоқтатылуы бұл осы уақытта Кіші жүзді түгелге жуық қамтыған ұлт-азаттық көтерілістің нәтижесі. В.Перовскийдің экспедициясының апатқа ұшырауы Орынбор мен Ембінің аралығында болды, ал бұл өңір Есет Көтібарұлының қарамағындағы рулардың мекені еді.

Екіншіден, Есет патша үкіметі үшін 1822 жылдан бастап «қылмысты адам» ретінде үнемі бақылауда, қуғында жүруі мүмкін. Сондықтан ол әр кездерде қазақ елінен шет аймақтарда, оның ішінде Хиуа жерінде жүреді. Осыған сәйкес 1842-1844 жылдарда Есет Хиуада тұрған (РМӨТА, 35:13). Бұл жағдай әрине оның Кенесары қозғалысынан қалыс қалуының бір себебі болмақ, яғни Есеттің Кенесарыға қосылуына сол кезеңде Кіші жүзде қалыптасқан саяси жағдай мүмкіндік бермеді. Сырым, Исатай қозғалыстарын басуда үлкен тәжірибе жинаған Орынбор әкімшілігі әрдайым аса қауіпті деп таныған бұрыннан белгілі тұлғаларды бір-бірімен байланыстырмауды барынша қадағалап отырды. Есет сияқты батырлардың қолдауымен қайта күшейген Исатай – Махамбет көтерілісін өзгеріс жаныштаған отаршыл үкімет ендігі сәтте Есеттің Кенесарыға барып қосылуын болдырмауға бар күшін салып бақты. Бұл жерде патшалық отаршыл зымиян саясаттың небір китүрқы тәсілдері де қолданылғаны кәдік, яғни бірді-бірге айдап салу, бұрынғы «қылмыстары» үшін кешірім бергенсіп, ант айтқызып, аманат алу т.б. Қалай болғанда да Кенесарының Кіші жүздегі қозғалысы кезінде Есеттің де патша үкіметімен күресі жүріп отырғандығы анық. Бұл жерде рулық тұйықтық пен жершілдік қаншалықты үстем болса да, Есеттің Кенесарымен қарулы қақтығысы ешқандай орын алған жоқ. Ал тамаша саясаткер Кенесары болса тарихшы Е. Бекмаханов айтқандай «Есеттің ортақ жауға – патша өкіметіне – қарсы күресі халық бұқарасының күресін жеңілдететінін жақсы түсінгендіктен онымен әскери қақтығысқа бара қойған жоқ» (Бекмаханов, 1994:195).

Сырдария қазақтарының Жанқожа Нұрмұхамедұлы басқарған көтерілісі Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалыстар тарихында ерекше аталады. Ортаазиялық Қоқан және Хиуа хандықтарының агрессивтік саясатына қарсы өмір бойы күрескен Жанқожа батырдың Ресей отаршылдығына тосқауыл болған көтерілісі Қазақ тарихында Есет Көтібарұлы бастаған ұлт-азаттық қозғалыспен тығыз байланысты.

Жанқожа мен Есет көтерілістерінің байланыстылығы бір жағынан бұл екі тұлғаның бір рудан шыққандығынан да көрінеді, яғни екі батыр да рулық мүдде үшін күреспесе де, олардың көтерілістеріндегі себептер ортақ болатын. Екіншіден, Жанқожа Нұрмұхамедұлының патша әкімшілігіне қарсы қарулы көтерілісі Есет батыр қозғалысының соңғы кезеңімен тұспа-тұс келді. Жанқожа көтерілісінің неден туындағандығы, жүру барысы және оның қорытындылары бізге белгілі десек те, осы оқиғаның Есет көтерілісімен қандай байланысы бар деген мәселеде зерттеулер бірыңғай емес. Бұл жерде Есет пен Жанқожа көтерілістері болған аймақтың біртұтастығы немесе екеуінің де Шекті руынан шыққандығы, я болмаса көтерілістер мерзімінің сәйкестігі, халық азаттығы үшін күресте қос батыр күш біріктіріп, тізе қосты деген тұжырымға нақты дәлел бола алмайды. Дегенмен де Есет Көтібарұлы бастаған ұлт-азаттық көтерілістің Қазақстандағы басқа ұлт-азаттық қозғалыстардың ішінде, әсіресе Жанқожа Нұрмұхамедұлы басқарған көтеріліспен сабақтас байланыстылығы жаңа деректерден айқын көрінеді.

Есет 1856 жылдың соңғы айларында Жанқожа Нұрмұхамедұлы бастаған Сыр өңірі қазақтарының көтерілісіне қолдау көрсете отырып, Хиуа хандығымен де нақты байланыстарды жолға қояды.

1856 жылдың аяғында Кішкене шектілік атақты батыр Жанқожа Нұрмұхамедұлының көтерілісі басталуына орай Есет басқарған ұлт-азаттық қозғалыс Арал өңірі, Сыр бойын да түгелдей қамтыды.

Жанқожа батыр бастаған көтеріліске Сырдария өңірінің егіншілері ғана емес, Қазалы және Арал теңізі аудандарындағы көшпелі рулар да қатынасты.

Көтерілісшілерге Борсық құмдарынан бірнеше жүз қазақтар келіп қосылады, бұл негізінен батыр Есет Көтібарұлы басқаратын Шекті руының қазақтары болатын.

Шекара өкіметі Жанқожа көтерілісшілерінің Есет Көтібарұлы әскерлерімен қосылып кету мүмкіндігінен қауіптенді. Бұл кезеңде Есет Арал теңізінің солтүстік жағалауына жақын Кіші Борсық құмында орналасқан болатын.

Шекара Комиссиясы Есеттің көшіп-қонып жүрген жерлеріне бірнеше барлаушылар жібереді, бұлардың мақсаты Есеттің Жанқожаға қарым-қатынасын анықтап қайту болды.

Орынбор әкімшілігі тыңшыларының ұзын құлақтан естігендері бойынша Жанқожа көтерілістің басында Есетке ұлы Итжеместі жіберіп, оны көмекке шақырған. Орал бекінісі барлаушыларының бірі желтоқсан айының аяғында Есет Көтібарұлы Қоғалыкөл деген жерде 50 шақты қарулы серіктерімен тұрғандығын, «егер де Нұрмұхамедовтың жағына шығуға бел буып отырған Тілеуқабақтардың бір бөлігі оған қосылса бұл сан көбейіп кетуі мүмкін» (РМӨТА, 2:21)- деп мәлімдеді. Екінші бір барлаушының мәліметтері бойынша Есет өзінің бүкіл ауылымен, мал-жанымен Жанқожа жағына шығуға дайындалып жатқан көрінеді. Бірақ ең қысқа жолмен жүру үшін ол Арал теңізіндегі Сарышығанақтың қатуын күтіп отыр. Міне, осы мәліметтердің барлығы Есеттің Жанқожа ұсынысын қабылдағандығын білдіреді.

Осы мәліметтерді алысымен Қазалы фортының коменданты майор Булатов өзінің барлаушыларын Есеттің көшіп-қонып жүрген қоныстарына аттандырады. Оларға берілген негізгі тапсырма Есет Көтібарұлының Арал теңізінің Шығыс жағалауына келгендігін дереу хабарлау болды. Егер де Есет фортқа қарай қозғалса Булатов оған қарсы екі зеңбірегі бар казак отрядын шығарып, Есетті Қамыстыбас көлінің аржағында немесе Санақ құдығының қасында күтіп алып, оның Жанқожамен бірігуіне жол бермеуді ұйғарды.

Булатов Орынбор басшыларына былай деп жазды: «барлаушылардың мәліметі бойынша жуық арада Жанқожаға Есет Көтібаров және Шөмекей руының биі Жарылғап өзінің шайқаларымен бірге қосылуы керек» (РМӨТА, 2:100-103).

Михайлов пен Булатовтың Есет пен Жанқожаның қосылуы туралы болжамдарының негізі болды. Архив мәліметтері, соның ішінде дала аймағына жіберілген тыңшылардың хабарламалары Есеттің Жанқожа батырға көмекке әзірленгендігін айқын көрсетеді. Бірақ ол үлгере алмаған болатын, өйткені Арал теңізінің бетін мұз басқан кезде Жанқожа көтерілісі басылып тасталады.

Бірақ кейбір еңбектерде басқаша пікірлер айтылды: Шектінің қос батырының қосылу мүмкіндігі «бұл кезеңде Есетте қажетті күштің болмауы нәтижесінде» жүзеге аспай қалады (Якунин, Шахматов, 1940).

Сонымен бірге, тарихшылар Якунин мен Шахматов 1857 жылғы 19 қаңтарда таңертен Қарақұмнан, яғни Есеттің сол уақытта көшіп-қонып жүрген жерінен фортқа қарай 500 қазақ келгендігін атап өтеді (Якунин, Шахматов, 1940).

Сондай-ақ тағы да мынадай болжам бар, Есетті Жанқожа батырға көмекке барудан Шөмекей және Төртқара руларының билері айнытып тастаған-мыс. Өйткені, Атбан Малғараұлы мен Қазыбек Құлыбайұлы секілді билер Жанқожаға қарсы жаулық позиция ұстанған еді. Олар төртқаралықтардың Жанқожаға қосылуына қарсы болды және өз адамдарын көтерілісшілердің мақсаты мен күші жөнінде мәлімет жинауға жұмсап, кейін бұл мәліметтерді Орал бекінісінің бастығына жіберіп отырды. Төртқара билері Михайловқа

келіп өздерінің руластарына, Жанқожаға қосылатындарға наразылық білдіріп, майорға ауыр жүктер мен әскерді тасу үшін 100 түйе беруге уәде етеді. Бірақ, осыған сәйкес билер өздерінің шарттарын да қояды, яғни бұл қызметтері үшін олар Жанқожаға көмек беруші қазақ ауылдарынан алым жинауға рұқсат етуді сұрайды. Бұл билер сонымен қатар көтерілісті басуға кеткен шығынның бәрін көтеріліске қатынасушы ауылдардан өндіріп алуға келісімдерін береді (Якунин, Шахматов, 1940).

Бірақ архивтік құжаттар Төртқара және Шөмекей рулары билерінің ықпалы Есеттің іс-әрекетіне әсер етті деп тұжырым жасауға ешқандай негіз бермейді. Есет өз қимылдарында ешкімнің айтқанымен жүрген жоқ, ол жоғарыдағы билердің сөзіне тіпті де құлақ аспады.

Арал теңізінің солтүстік жағалауында көшіп-қонып жүрген көтерілісшілер, яғни Есет Көтібарұлының қарамағындағы қазақ рулары Жанқожа батыр бастаған көтеріліске көмек беріп отырды. Олар Қазалы мен Орал бекінісінің арасындағы қандайда болмасын қарым-қатынасты үзді, почта қызметкерлері мен байланысшыларды тұтқындап әкетті.

Бұл жөнінде Орынбор жеке корпусы командирінің Сырдария Шебінің жағдайы және ондағы әскери оқиғалар туралы Әскери Министрлікке берген мәліметінде «Қуаңдария бойында көшіп-қонған Шекті руының белгілі биі Жанқожа Нұрмұхамедов 1856 жылдың күзінен бастап орыс бодандығына мойынұсынбайтындығын байқатты. Жанқожа қараша айынан бастап өз маңайына қырғыз руларын жинай бастады. Оның ішінде бүлікшіл қырғыз Есет Көтібаровтың адамдарымен қосылуды мақсат тұтты. Көтібаровпен бірігіп Нұрмұхамедов орыс транспорттары мен әскери отрядтарына шабуыл жасады» (РМӨТА, 40:1) - делінген.

Қорытынды. Сонымен, Есет Көтібарұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс қазақ халқының өз тәуелсіздігі үшін Ресей империясының отарлық саясатына қарсы ХҮІІІ ғасырдың соңғы ширегінен басталған тарихи күресінің жалғасы еді. Оны Сырым, Қаратай, Арынғазы, Қайыпқали, Жоламан, Саржан, Исатай – Махамбет, Кенесары, Жанқожа қозғалыстарынан, 1869-1870 жылдардағы Орал, Торғай және Маңғыстау көтерілістерінен, сондай-ақ 1916 жылғы ұлт-азаттық революциядан бөліп алып таңбалауға болмайды. Өйткені олардың барлығы бірыңғай тарихи құбылыс, алдарына қазақ халқының ұлттық бостандығын, мемлекеттік тәуелсіздігін, территориялық тұтастығын мақсат етіп қойған күрестер еді.

Тарихта қоғамның даму барысында бір құбылыстың жаңа бір дәрежеде басқа сипатпен қайталанып келіп отыратын объективті заңдылығы бар. Осыған орай, біз бүгін тарих таразысына үңілсек, сонау ХҮІІІ-ХІХ ғасырларда қазақ халқының бостандығы мен тәуелсіздігі үшін күрескен ер-азаматтардың рухы, олардың ел бірлігі үшін күресі ХХ ғасырдың алғашқы он жылдықтарында ұлттық символға айналғанына көз жеткіземіз. Ал бүгіндері ол рух өмір атты ұлы көште төрт құбыласы тең тәуелсіз мемлекетке айналған Қазақстанды, оның негізгі тірегі, басты тұлғасы қазақ ұлтын желеп-жебеп, оған қуаты сарқылмас күш береді. Міне, ұрпақтар жалғастығы және рухани сабақтастығы деген осы болмақ.

Әдебиеттер:

Ахметов А.Қ. Досалы Сұлтан Бұлқайырұлы: Монография. Алматы, 2015. 248б.

Әбілқасымов Б., Көмек Б., Өтениязов С. Ел серкесі Есет ер //Жас Алаш. Алматы, 1993, 12 қазан.

Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40-жылдарында. Алматы: Санат, 1994. 416 б.

Галиев В. Национально-освободительное движение казахского народа в свете новых исследований // Мысль. Алматы, 1993, №11.

Досмұхамедұлы Х. Аламан. Алматы: Қазақстан, 1991.

Досмұхамедұлы Х. Исатай – Махамбет. Алматы: Қазақстан, 1991. 256 б.

Кенжалиев И. Исатай – Махамбет. Алматы: Қазақстан, 1991. 192 б.

Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві /ҚРОМА/ 4-қор, 1-тізім, 1966-іс.

Қазақстан Республикасының орталық мемлекеттік архиві /ҚРОМА/ 4-қор, 1-тізім, 1982-іс.

Қозыбаев М. Жауды шаптым ту байлап. Алматы: Қазақстан, 1994. 192 б.

Ресей мемлекетінің әскери-тарихи архиві (РМӨТА). 483-қор, 1-тізім, 35-іс.

РМӨТА. 483-қор, 1-тізім, 40-іс.

РМӨТА. 1442-қор, 1-тізім, 2-іс.

Рязанов А.Ф. Набеги хивинцев и туркмен в киргизскую степь в 1848 году. Оренбург, 1925. 23 б.

Рязанов А.Ф. Исатай Тайманов көтерілісі (1836-1838). Алматы: Қазақстан, 1996. 176 б.

Шахматов В.Ф. Есет Котибаров (К вопросу о вооруженном выступлении казахов против царизма в 1855-1857 гг. по руководством батыря рода Шекты Есета Котибарова) // Известия Казахского Филиала Академии Наук СССР, серия историческая. 1946, №2 (27).

Шонанұлы Т. Жер тағдыры – ел тағдыры. Алматы: Санат, 1995. 224 б.

Якунин А., Шахматов В. Восстания в Казахстане в 50-х годах ХІХ века // Известия Каз. ФАН СССР, серия историческая, вып. 1. 1940.

References:

Akhmetov A.K. Dosaly Sultan Bulqaiyruly: Monografiya [Dosaly Sultan Bulqaiyruly]. Almaty, 2015. 248 b. [In Kazakh].

Abilkasymov B., Komek B., Oteniyazov S. El serkesi Eset er [The leader of the country Eset] - // Jas Alash. Almaty, 1993 [In Kazakh].

Bekmakhanov E. Qazaqstan XIX gasyrdyn 20-40-jyldarynda [Kazakhstan in 20-40-ies of the XIX century]. Almaty: Sanat, 1994. 416 b. [In Kazakh].

Galiyev V. Nacionalno-osvoboditelnoe dvijenie kazakhskogo naroda v svete novykh issledovaniy [National liberation movement of the Kazakh people in the light of new research]. // Mysl.-Almaty, 1993. №11

Dosmukhameduly Kh. Alaman [Alaman]. Almaty: Qazaqstan, 1991. [In Kazakh].

Dosmukhameduly Kh. Isatay – Makhambet [Isatai – Makhambet]. Almaty: Kazakhstan, 1991. 256 b. [In Kazakh].

Kenjaliev I. Isatay – Makhambet [Isatai – Makhambet] Almaty: Kazakhstan, 1991.- 192 b [In Kazakh].

Kazakhstan Respublikasynyn ortalyk memlekettik arkhivi/KROMA/ [Central state archive of the Republic of Kazakhstan] 4-qor, 1- tizim, 1966-is.[In Kazakh].

Kazakhstan Respublikasynyn ortalyk memlekettik arkhivi/KROMA / [Central state archive of the Republic of Kazakhstan] 4-qor, 1- tizim, 1982 -is. [In Kazakh].

Kozybaev M. Jaudi shapтым tu baylap [Against the enemy taking the flag]. Almaty: Kazakhstan, 1994. -192 b. [In Kazakh].

Resey memleketinin askeri-tarikhi arkhivi (RMATA). [Military-historical archive of the Russian state] 1442-qor, 1-tizim, 2-is[In Russian].

RMATA [Military-historical archive of the Russian state]. 483-qor, 1-tizim, 35-is[In Russian].

RMATA [Military-historical archive of the Russian state]. 483-qor, 1-tizim, 40-is.[In Russian].

Ryazanov A.F. Nabegi khivincev i turkmen v kirgizskuyu step v 1848 godu [Raids of Khiva and Turkmens to the Kirghiz steppe in 1848]. Orenbyrg, 1925. 23 b.

Ryazanov A.F. Isatay Taymanov koterilisi (1836-1838) [Uprising of Isatai Taimanov]. Almaty: Kazakhstan, 1996, - 176 b. [In Kazakh].

Shakhmatov V.F. Eset Kotibarov (K voprosu o voorujennom vistuplenii kazakhov protiv carizma v 1855-1857 gg. pod rukovodstvom batyrya roda Shekti Eseta Kotibarova)[In Russian][EsetKotibarov (the question of armed intervention of the Kazak people against the tsarist government in 1855-1857 headed by batyr of ShektyEsetKotibarov)]//Izvestiya Kazakhskogo Filiala Akademii Nauk SSSR, seriya istoricheskaya. 1946, №2 (27) [In Russian].

Shonanuly T. Jer tagdyry – el tagdyry [The Fate of land – the fate of the country]. Almaty: Sanat, 1995.-224 b. [In Kazakh].

Vosstaniya v Kazakhstane v 50-h godah XIX veka [Uprisings in Kazakhstan in the 50s of the XIX century]. // Izvestiya Kaz. FAN SSSR, seriya istoricheskaya, vyp. 1, 1940 [In Russian]

ҒТАХР 94(574)

XIX- XX ҒАСЫРЛАР БАСЫНДАҒЫ ӨЗАРА МӘДЕНИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС ҮРДІСТЕРІН ДАМЫТУ (ҚАЗАҚ-ТАТАР ӨЗАРА ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА)

Жапекова Гульфайрус Кабдуловна¹, Жангужиев Максот Суюнгереевич², Кемалова Динара Жанбыровна³

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Астана қ., Қазақстан E-mail: gulfairusk@mail.ru

²Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты. Астана қ., Қазақстан E-mail: dsi-1949@mail.ru

³Мәдениеттану магистрі, ПМПУ аға оқытушысы. Павлодар қ, Қазақстан E-mail:Kemalovad@mail.ru

Түйіндеме. Заманауи Қазақстан үшін маңызды міндет – қазақтың тарихи мұрасын сақтау, Еуразия халықтары мәдениетінің өзара қарым-қатынасы, ұлттық сәйкестікті күшейту, этносаралық және конфессия аралық әлемді сақтау және нығайту сияқты әр түрлі параметрлер кіретін әлеуметтік-мәдени кеңістікті нығайту болып табылады. Мемлекеттің барлық дамуы кезеңінде мәдениет өзіне дәстүрлі салттардың, діни көзқарастардың, дүниетанымдық танымның әр түрлі компоненттері кіреді, ол тұрақты болып тұратын және жергілікті жағдайға бейімделген тығыз байланыстармен үйлескен. XIX ғасырдың соңынан XX ғасырдың басына дейінгі кезең оның әлеуметтік мәдени өлшемдегі теріс те, оң да трендтеріне әкелген Қазақстанның тарихы мен мәдениетіндегі ауыр кездерінің бірі болып табылады.

Кілт сөздер: Қазақстан, түрік, мәдениет, мәдени өзара қарым-қатынас, отарлық саясат, көші-кон үрдісі, қоныс аудару қозғалысы.

МРНТИ 94(574)

РАЗВИТИЕ ПРОЦЕССОВ КУЛЬТУРНОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В XIX - НАЧАЛО XX ВВ. (НА ПРИМЕРЕ КАЗАХСКО-ТАТАРСКИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ)

Жапекова Гүльфайрус Кабдуловна¹, Джангужиев Максот Суюнгереевич², Кемалова Динара Жанбыровна³

¹кандидат исторических наук, доцент. ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.

г.Астана, Казахстан, E-mail: gulfairusk@mail.ru

²докторант ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. г. Астана, Казахстан,

E-mail: dsi-1949@mail.ru

³магистр культурологии, старший преподаватель ПГПУ.

г. Павлодар, Казахстан. E-mail: Kemalovad@mail.ru

Аннотация. Важнейшей задачей для современного Казахстана является укрепление социокультурного пространства, включающее различные параметры: сохранение казахского исторического наследия, взаимодействие культур народов Евразии, усиление национальной идентичности, сохранение и укрепление межэтнического и межконфессионального мира. На протяжении всей истории развития государственности культура вбирала в себя различные компоненты традиционных устоев, религиозных воззрений, мировоззренческих установок, которые гармонично в контексте происходящих постоянных и тесных контактов адаптировались к местным условиям. Период конца XIX- начала XX веков является одним из переломных моментов в истории и культуре Казахстана, повлекшие как отрицательные, так и положительные тренды в его социокультурном измерении.

Ключевые слова: Казахстан, культура, культурное взаимодействие, колониальная политика, миграционные процессы, переселенческое движение.

IRSTI94(574)

THE DEVELOPMENT OF CULTURAL INTERACTION IN THE XIX - EARLY XX CENTURY (ON THE EXAMPLE OF KAZAKH-TATAR RELATIONS)

Zhapekova Gulfairus¹, Janguzhiyev Maxot², Kemalova Dinara³

¹Candidate of Historical Sciences, Associate Professor. LN LN Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan. E-mail: gulfairusk@mail.ru

²Doctoral student at ENU. L.N. Gumilev. Astana, Kazakhstan

E-mail: dsi-1949@mail.ru

³Magister of Culturology, Senior Lecturer in PGPU. Pavlodar, Kazakhstan

E-mail: Kemalovad@mail.ru

Abstract. The most important task for modern Kazakhstan is to strengthen the sociocultural space, including various parameters: preservation of the Kazakh historical heritage, interaction of cultures of the peoples of Eurasia, strengthening of

national identity, preservation and strengthening of interethnic and interfaith peace. Throughout the history of the development of statehood, culture absorbed various components of historical foundations, religious beliefs, ideological attitudes, which harmoniously adapted to local conditions in the context of ongoing permanent and close contacts. The period from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century is one of the turning points in the history and culture of Kazakhstan, causing both negative and positive trends in its sociocultural dimension.

Keywords: Kazakhstan, culture, cultural interaction, colonial policy, migration processes, resettlement movement

Кіріспе. Қазақстан аумағындағы халықтардың мәдени өзара қарым-қатынас мәселелері әлеуметтік – мәдени, ғылыми-практикалық мәні бар маңызды, өзекті проблемалардың бірі және Қазақстандық тарихи ғылымдардың маңызды тарауларының бірі болып табылады. Қазақстанның шет елдермен мәдени аралық өзара қарым-қатынасының теориялық-әдістемелік тұжырымдамасы әлеуметтің заманауи мультимәдени кеңістікке бейімделуі және ішкі де, сыртқы да ресурстарды тиімді қолдануы бойынша одан әрі әзірлеуді талап етеді. Қазақстанның мәдениеті жоғары толеранттылықпен, барлық жаңаға ашықтығымен ерекшеленеді және осы әлемдік қоғамға біріктіру процесі үшін маңызды талап болып табылады. Мәдени дәстүрлердің алуан түрлілігі шынайы бір-бірін түсінуді, қиысу нүктелерін іздеуді талап етеді.

Қазақстанның географиялық жағдайы, көп ғасырлық тарихы ел мұрасының жан-жақтылығына және бірегейлігіне әсер етті. Қазақстан Президенті Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында, елдің тарихын зерттеуде қазақ халқының жаһандық тарихтағы рөлін объективті түсінуге көңіл бөлінген. Ұлы дала мұрагерлерінің мәдени мұрасын өзектендіру және тарату сияқты мәселелер, маңызды жетістіктердің бірі «Салт мәдениеті» болып табылады, бұл жерде алғаш рет «шаруашылықта және әскери істе ірі революция» импульсын берген жылқы қолға үйретілген болатын (Назарбаев 2018:1). Дала өркениетін дамытуды технологиялық дамусыз елестету мүмкін емес, ол туралы ежелгі металлургия өндірісі куәландырады. Алтын адам бұйымдары «ежелгі шеберлермен алтынды өңдеу техникасын жақсы меңгергендігін көрсетеді. Ол Дала өркениетінің күші мен эстетикасын көрсететін бай мифологияны ашқан» (Назарбаев 2018:1). Біздің өркениетіміздің өнеріне тән аң стилі, Ұлы Дала мұрасының рухани мәдениетінің терең рәмізін аша отыра, қоршаған ортамен адамның өзара байланысын қаншалықты терең түсінгендігін көрсетеді. Қазақстан тарихы түсінігіндегі ең маңыздысы, ол құқығы бойынша түрік әлемінің бесігі болып табылады. Бұл жерде мәдени, білім және сауда орталықтары болып табылатын орта ғасырлық қалалар өркендеген. Маңызды бөлігі Ұлы Жібек жолын ойдағыдай іске асырылған болатын. «Ол халықтар арасында тауарлармен жаһандық өзара алмасуды және зияткерлік ынтымақтасуды қалпына келтіру және дамыту үшін тұрақты платформа атанды» (Назарбаев, 2018:1).

Ғасырлар бойы қазақ халқы тарихи окшаулануда тоқтап қалмай, өзінің мәдениетінің бірегейлігін сақтаған. Өкінішке орай, Қазақстан тарихында және мәдениетінде қалыптасқан тарихнамада, революцияға дейінгі ресейлік, кеңес және ішінара шетел тарихнамасында Ресей империясының шекарасындағы елдердің ғасырлар бойы қалыс қалуы туралы тұрақты пікір қалыптасқан, оның миссиясы болып тек өркениеттік кілт қана көрсетіледі. Сөзсіз, еуропалық өркениеттің ойдағыдай қалыптасуын көрсеткен Жаңа уақыт кезеңі, көбінесе

Ұлы географиялық жаңалықтарға міндетті, яғни, бұл жерде Еуразия аймағы бойынша сауда жолдарының құлдырауы болады, ол Ұлы Жібек жолының арқасында жұмыс істеген көптеген қалалардың құлдырауына әкелді.

Оған қарамастан, жүз жылдар бойы қазақ халқы, өз мәдениетін сақтаған, көршілес аймақтармен араласқан, өзіне ең үздік жетістіктер мен жаңалықтарды алған. Біздің зерттеуімізде XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басына дейінгі кезең ең үлкен қызығушылық тудырды. Бұл Ресейлік самодержавиясының отарлау саясатын күшейту кезі, өңірдің әлеуметтік мәдени кеңістігін өзгертетін және тасымалдайтын Қазақстан аймағында әр түрлі халықты белсенді көшіру болған.

Материалдар және әдістер. «Мәдениет» түсінігі «Негізінен рухани және материалдық мұрада, сондай-ақ, қоғамның осы немесе басқа топтарына немесе жіктеріне тән мәдени құндылықтардың көптеген табиғаттары туралы көзқараспен ұсынылған жалпы адамдық, жалпы ұлттық құндылықтар жиынтығы» деген жалпы анықтамамен түсіндіруге болады (Левит, 1998:338). Тарихи көзқараспен қарағанда, мәдениет осы саладағы өзіндік құрылысты да, сондай-ақ, оның қоғамдағы рөлін де қозғайды. Мәдениет өздігінен өмір салты, ой жүгірту, діни сенімдер, көзқарастар, тіл, салт-дәстүрлер болып табылады. Қоғамның мәдени институттарына мұражайлар, театрлар, кітапханалар, сондай-ақ, көптеген адам үшін негізінен «мәдениет» сөзімен байланысты сәулет ескерткіштері жатады. Мәдениет сөзін түсінудегі ең маңызды акценттердің бірі оның «жалпы адамдық және рухани құндылықтарын практикалық іске асыру» болып табылады (Выжлецов, 1996:66). Мәдениетте символдық кодтар бар және оларды бір адамнан екінші адамға беру тәсілдері, мәдениет өзгертіндігін білдіреді. Мәдени өзгерістер жаңа заттарды құру нәтижесі де, сондай-ақ, басқа мәдениетпен байланысу сәтінде де болуы мүмкін. Әлемдік аяда қала тұра, мәдениеттер арасындағы байланыс әр түрлі элементтерді алуға әкеледі, яғни, мәдениеттерді өзара кірітіруіне әкеледі. Қарама-қарсы немесе саяси теңсіздік жағдайында, бір мәдениеттің адамдары басқа қоғамның мәдени құндылықтарын жаулап алады немесе өзінің құндылықтарын ұсынады.

Өркениеттің өмір сүру кезінде, барлық қоғамдар өз мәдениетін тарату, өзара кіргізу және енгіздіру процестеріне қатысқан. Заманауи ғалымдар, мәдениет элементтерін оның өзіндік шеңберінде ғана қарастыруға болмайды, бұны әр түрлі мәдениеттер арасында өзара қарым-қатынастың кең шеңберінде ғана жасауға болады.

Аталған процестерден басқа, мәдениет элементтеріне адамдардың көшуі үлкен әсер етеді. Колониалды экспансия сияқты феномен, сондай-ақ, жаппай көшіру әр түрлі мәдениетке әсер ететін маңызды фактор атанған. Нәтижесінде, кейбір қоғамдар маңызды әртектілікті алған. Мәдениетте күрделі өзгерістердің бірі өзін өркениетті деп көрсететін елдің мүддесіне қарай оның мұралық өзгерістері болып табылады.

Мақаланың әдістемелік негізі жалпы ғылыми принципі болып табылады, ол оның дамуындағы тарихи құбылыстарды, нақты-тарихи негіздемені және жекелікті зерттеуді жоспарлайды. Өткенде болатын үрдістер мен оқиғалардың тарихи принциптеріне сәйкес объективті шынайылық негізінде қарастырылуы тиіс. Мақалада жүйелелік принципі қолданылады, оның мәні уақытта және кеңістікте зерттелетін құбылыстардың сәйкестігінде, оқиғаларды берудің логикалық кезектілігінде болады. Сонымен қатар, маңызды жағдайы жалпы және әсіресе тарихи үрдісте бөлу және салыстыру, жалпы ережелерді есепке алу және нақты баға беру қабілеті болып табылады.

Жоғарыда аталған әдістемелік принциптерден, проблемалық-хронологиялық, тарихи-салыстырмалы, статистикалық, біріктіру және тағы басқалар сияқты зерттеудің қолданбалы әдістері туындайды. Проблемалық-хронологиялық әдіс ХІХ ғасырдың соңындағы – ХХ ғасырдың басындағы мәдени өзара әрекет ету қарқынын қарастыруға және осы процестің құрамдас бөлігін бөліп қарауға мүмкіндік берді. Тарихи-салыстырмалы әдіс өңірде мәдени процестерді дамыту ерекшеліктерін және жалпы белгілерін анықтауға мүмкіндік берді.

Талқылау. Қазақ халқының мәдениеті мен тарихын зерттеуде, академик О. Исамағұловтың пікірі бойынша, дәстүрлерде, құндылықтарда, мәдениетте және тілде «төрт мың жылға созылған ғасырлардың тереңіне кететін терең этнотарихи, лингвистикалық және діни тамырлары» бар (Исамағұлов 2013:480). Бұл аймақ әр түрлі өзгерістерден өтті, өзіне оның халқы мәдениетінің ең үздік дәстүрлерін тандап алған. Ұлы Жібек жолының жұмыс істеуінің арқасында, сауда қатынастарынан басқа толеранттылық өзара өмір сүруі негізіндерін қалыптастырған әр түрлі дүниетанымдық парадигмалар туындаған. А.Н. Нысанбаев Қазақстандық қоғам үшін сәйкестікті құру проблемаларының осындай маңызды жағын мәдени танымды іздеу процесінің күрделілігі ретінде атап айтқан, онда, бір жағынан, сақтау және жаңғырту талпынысы бар, екінші жағынан, ол жаһандық және мәдени-өркениетті дамумен өзара әрекет етумен кездеседі. Қалыптасқан жағдайдан шығу мәдениеттердің диалогы мен полилогы үшін жағдай жасауда, мәдени кеңістікті кеңейту және толеранттылықтың берілген стратегиясында мүмкін (Нысанбаев, 2004:27).

Қазақстан аймағынан белсенді көшіру Қазақстан аймағын Ресей империясымен отарлау кезеңінде болады, яғни, дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік мәдени өмірінің барлық салаларында маңызды өзгерістер болған. Зерттеушілер қоныс аудару саясатының келесі кезеңдерін бөліп айтқан:

- еркін қоныс аудару (ХVІ-ХVІІ ғғ.);

- әскери-үкіметтік қоныс аудару (ХVІІІ - ХІХ ғғ. ортасы);

- қожа шаруашылық қоныс аудару (ХІХ ғасырдың 60-жылдары – ХХ ғасырдың басы) (Краснобаева, 2004:6).

Қазақстанды отарлау (ХVІІІ –ХІХ ғасырдың басы) оның аймағында ресей протектораттарды белгілеуде болады. Осы кезеңде орыс-қазақ шекарасында орыс бекіністерін, нығайтылған желілер мен қалаларды белсенді салу кезеңі болған. Әскери құрылыстар қазақ аймағы ішінде де салынды. Ресейді қазақ даласының түбіне жылжуына үш негізгі бағыт кірді: әскери, саяси және экономикалық экспансия. Әскери экспансия тұрақты әскерлердің және қазақ құрамаларының көмегімен қазақтарды қорғаныс қарсыласуын білдіреді. Саяси экспансияда басқарудың орыс жүйесін құруда, хан билігін таратуда, әкімшілік іс-шараларды өткізуде болады. Экономикалық экспансия Қазақстанның Ресей империясының шикізат қоймасына айналдыруында болды, яғни, қазақ жерлерін жаппай жаулап алу, салық салу жүйесін енгізу, бір жағынан мал шаруашылығы өнімдерімен әділ саудаламау және екінші жағынан Батыста сатуға шықпаған өнеркәсіп тауарларымен, ұрлап пайдалану және Қазақстанның табиғат байлығын пайдалануда болған (Садвакасова, 2007: 58).

Қазақстан халқының полиэтностық құрамын қалыптастыруға және халық санының қарқынына көші-қон процестерінің әсерін көптеген зерттеушілер мойындаған. Қоныс аудару мәселелерін революцияға дейінгі зерттеу жұмыстарында белсенді қарастырылған. Осы жұмыстар жер игеру және колонизациялау проблемаларына (Введенский, 1909: 5), (Гинс, 1912: 11),

коныс аудару қорытындыларына (Турчанинов, 1912: 210) және т.б. арналған.

XVI ғасырға дейін белсенді көші-қон қозғалыстары байқалмаған. Алайда, Мәскеу княздігінің аса күшейген экспансиясы батыстан шығысқа қарай және оңтүстік-шығыс бағытында анықтады. Мысалы, татарларды Еділден Оралға, Сібірге, Қазақстанға және Орта Азияға қоныс аударудың бірінші ірі толқыны XVI ғасырдың екінші жартысында басталды. Иван IV 1552 жылы қабылданған әскери жорықтар нәтижесінде Қазан және Орта Еділ маңы алынып, маңызды бөлігі Ресейге қосылған болатын. Бұл оқиға Ресей тарихында маңызды болған, өйткені Қазан хандығы жерінде түріктер, татарлар, чуваштар, башқұрттар, угро-фин черемис рулары (марийліктер), мордвалар және вотяктар тұрған. XIV ғасырдың бірінші жартысында татарлар, Қазан хандығында орыстармен әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси және мәдени дамуымен бір деңгейде бола тұра, басыбайлы құқығы болмаған кезде өзінің мемлекеттілігінің болғандығын атап айту қажет. Хандықта феодалды қоғамға тән барлық негізгі әлеуметтік сословиесі жұмыс істеді, исламда мемлекеттік дін дәрежесі болды (Загидуллин, 2000:131). Мәскеу біршама уақыт бойы Қазанға және Алтын Орданың басқа да мұрагерлеріне салық төледі, алайда, XIX ғасырдың орыс тарихшылары осы фактіні теріске шығарады (Макаренко 2012: 29). Қазанды басып алғаннан кейін 1713 жылы Петр I аймақтық-мемлекеттік реформасына дейін, жайлап алынған Қазан хандығы вассалдық мемлекеттік құрама атанды (Алишев, 1995: 18). Мәскеу мемлекетімен «христиандық емес» дінді уағыздаған шетел мұрагерлерімен көрші аймақтарды жаулап алу биліктің алдыңғы институттарын таратуды және оны орыс құқықтық және әкімшілік жүйесіне енгізуді білдірді (Дякин, 1995: 130). Татарлардың, черемистердің, чуваштардың, мордвалардың, башқұрттардың көтерілісі 200 жылдан астам – Е.Пугачевтің көтерілісіне дейін жалғасты (1772-1775). Орыстар Қазан татарларының барлық ақсүйектерін дарға асты, қалғандарын жер салығын төлеуге және басқа да бұйрықтарды орындауға мәжбүрледі (Макаренко 2012: 29).

Қазанды жаулап алу нәтижесінде Ресейге, Каспийге жол ашты, ал Астраханды қосып алу оның Кабардинамен қосылуына әкелді (Солтүстік Кавказ орталық бөлігінің тарихи өлкесі), ол, өз кезегінде, Грузиямен, Түркиямен және Иранмен байланысына әкелді. (Фируз Казем-Заде 2004).

Нығайтылған желілерді салу, Ресейдің қазақ жеріне әсерін күшейту, әкімшілік құрылыстарды өзгерту халықтың ішкі ауысуларын анықтады. XVIII ғасырда Орта Еділ маңынан шығысқа қарай түрік, славян, фин-угор халқының көші-қон процестері іске қосылғандығы байқалды. Үкімет, татар мен башқұрттарға қазақ даласының Орта Азиямен саудасын дамытуда делдалдық рөлін басқара отыра, қоныс аудару қолдау алды. Нәтижесінде, Орынбор өлкесі XVIII ғасырда «көптеген азия халықтарының порты» атанды (Рычков, 1762: 55).

Орта Азияға II Екатерина Жарлығына сәйкес патша үкіметі жаңа шығыс саясатын әзірледі. Қазанға 1767 жылы II Екатерина барған кезінде, француз ойшыл ағартушысы Вольтерге хатында заң құру қиындықтары туралы ойларын айтты, олар Ресей империясына көшкен барлық халықтардың мүддесін есепке алар еді. «Міне мен енді Азиядамын. Маған оны өз көзіммен көргім келді. Осы қалада жиырмаға дейін әр түрлі халықтар бар, олар бір-біріне ұқсас, сонымен қатар, олар барлығына жарайтын көйлек жасау керек» делінген (РГАДА, 154: 6-7). Патша үкіметінің одан әрі әрекеті, осы мәселені шешу ислам діни институтына тірегі атанды, өйткені исламда нығыз тамырлары бар және осы діни жүйемен есептеспей мүмкін болмады. 1773 жылғы жарлық мұсылман

руханилығымен, түрік тілді халықтармен биліктің өзара әрекет етуіне қатысты сенімділікке негізделген, ол дәстүрлі элиталардың билікке деген қатынасын қалыптастыру мақсатын көздеген.

Ресей мемлекетінің державалық және шіркеу билігі XVI-XVIII ғасырлардың екінші жартысында күштеп христиандандыру арқылы Орта Еділ маңын көп ұлтты халқын унификациялауды жүргізуге тырысты. Билік татар қоғамын 2 үлкен қарама-қарсы лагерьге бөле алмайды. Татарлардың негізгі бөлігі исламды уағыздауды жалғастырды. Татар халқының өзіндік ұлттық діни ұқсастығын сақтау үшін көп ғасырлық күресінен көп жоғалтса да, бірақ күшті ұлттық рухпен шыққандығын атап айту қажет. Саяси өзіншіліктің және әлеуметтік, діни және ұлттық тұрткінің болмауы кезінде шоғырланушы рөлін атқарды (Загидуллин, 2000:158).

II Екатерина саясатын іске асырудағы алғашқы қадамдардың бірі 1782 жылдың 8 шілдесіндегі және 1784 жылғы 2 мамырдағы мешіттер салу туралы жарлықтары болып табылады. Ресей империясының жаңа саяси курсының келесі кезеңі 1785 жылғы 25 қарашадағы және 1787 жылғы 21 сәуірдегі татар молдаларымен қазақ руларын жабдықтау туралы жарлықтары болды (Сұлтанғалиева, 2002: 104). XX ғасырдың басында А.Бөкейханов: «Самарқандта, Бұқарада, Константинопольде, Қазанда және басқа да мұсылман орталықтарында жоғары мұсылман мектебін бітірген Науан ғалымдары далада кездеседі. Қазақтардың қандай пайызы сауатты болғандығын айту қиын, өйткені оқыту құпия түрде жүргізілген және мәліметтер статистикалық әдебиетке берілмеген». (Букейханов, 1995).

Орынбор өлкесі арқылы ресей-орта азиялық және ресей-үнді сауда байланыстарын жасауда орыс үкіметі Еділ маңы мен Орал маңы татарларының тәжірибесін, білімін және дәстүрлерін пайдаланған болатын. Г.С. Сұлтанғалиеваның пікірі бойынша, татарлардың қазақ даласына кіру ерекшеліктері 3 буынды бөліп айтуға мүмкіндік береді. Біріншіден, әкімшілік-басқару құрылымы арқылы, екіншіден, саудадағы делдалдық функциялар арқылы және далада сауда желісін дамытумен, үшіншіден, қожашаруашылығы колонизациясымен. (Сұлтанғалиева, 2002:50).

Ресей билігінің Қазақстанда сауда жасауға рұқсат беруі экономикалық мақсаттармен ғана байланысты болмағандығын атап айту қажет. Сауда Ресейдің Қазақстанға және Орта Азияға кіруін жеңілдетуі тиіс. Ежелгі уақыттан бастап Еділ, Орал, Сібір және Қазақстан арасында сауда байланысы қалыптасқан болатын. Атақты тарихшы Г. Губайдуллин, «Қазан губерниясының татарлары XIX ғасырда аса терең таптық дифференциациясымен кірген» деп санаған (Губайдуллин, 1925:99). Сауданың белсенділігіне байланысты, XVIII ғасырдан бастап тұрақты сауда орындары пайда бола бастады. Осылайша, В. Радлов, Семейде 1862 жылы «орыстар үштен бірі, қалғандары – татарлар және қырғыздар (қазақтар) тұрғандығын атап айтқан. Енді Семей Батыс Сібірмен және Батыс Қытаймен қырғыз даласының сауда орталығына айналды. Негізінен, осы саудамен Шығыс Сібірден көшіп келген жергілікті татарлар айналысады» (Радлов, 1871).

Азия жеріне ене отырып, Ресей Қазақстанмен және Орта Азиямен сыртқы саяси, сауда байланыстарын, сондай-ақ, әкімшілік-басқару құрылымдарын белгілеу үшін, ол қазақтар, татарлар, башқырлар және басқа да түрік тілді халықтар үшін жалпы әдеби тілі болып табылатын түрік тілін білетін сапалы кадр құрамын қажетті етті. Осылайша, Ильминский: «татарлар – орыс үкіметі мен қазақ Ордасы арасындағы алғашқы делдал және соңғы кездеге дейін жалғыз – аудармашылар және тілмаштар болып табылады», -деп жазған

(Ильминский, 1891: 13).

Ереже бойынша аудармашылар, тілмаштар, хат жазушылар мемлекеттік қызметшілер болып табылады, олар, XVIII ғасырда осы лауазымға Сыртқы істер алқасымен тағайындалған. Бұл адамдар патша әкімшілігінде ерекше көңілмен таңдалған, «кітап білімінде ғана емес, қабілеттілікке, икемділікке негізделген қасиеттері бар» болуы керек болды (Золотов, 1873:9). Мысалы, қазақ хандары кезінде татар хат жазушылары қызмет етті, олар негізінен шаруа табынан болған, ал аудармашылар мен тілмаштар лауазымдарына татарлар мен башқырлар қойылған, олар ақсүйекті мырзалар тұқымынан тараған. Қазақ хандары татар тілмаштарын орыс дипломатиялық хат-хабарды оқу және аудару үшін қажет етпеген, сонымен қатар, орта азиялық хандығымен және Иранмен байланысу үшін қажет еткен, олармен хат алмасу татар тілінде жүзеге асырылған (құжаттарда және материалдарда Қазақстан тарихы, 2013: 16). Олардың барлығында орта білім болған, татар мектептерінің түлектері болған, кейін Орынбор әскери училище түлектері болған (Султанғалиева, 2002 : 13). Осылайша, 1825 жылы Орынбор шекара комиссиясы штатында татар мен башқыр ұлтының 10 қызметшісі жұмыс істеген: 2 аудармашы, 3 тілмаш, 5 конфидент (Васильев, 1898:4). Конфидент бұл жерде «Сенімді адам: тапсырма беруші» мағынасында (Ефремова, 2000). Татар және башқырт аудармашылары патша үкіметінің қызметін орындай отыра ерекше қызметтерді де орындаған, олар «дала өмірінің дәстүрлеріне қатаң қарауы тиіс» болатын (Золотов, 1873:9).

XIX ғасырдың басында Кіші жүз ханы кезінде пристав лауазымы енгізілген болатын. Бұл лауазымға татар аудармашылары жіберілген болатын, олар арқылы жергілікті биліктер бақылауды жүзеге асырған және қажет болған кезде хандарды үкіметке қажетті салаға бағыттаған. Приставтардың қарамағында конфиденттері болған, оларды далаға ақпарат жинауға жіберген, «конфиденттер сол татарлар болған» (Добромыслов, 1902: 18). Пристав қызметі қадағалау функциясын ғана емес, сонымен қатар, апаратты далада болып жатқан барлық оқиғалар бойынша ақпаратты жеткізуді білдірген. Оған қарамастан, осындай біркелкі түсініктемесі бола тұра, жеке адамдар тұлғасында патша үкіметінің қызметі аса позитивті беталысты қабылдауы мүмкін. Осылайша, пристав сұлтан – Кіші жүздің Шығыс бөлігінің өкілі кезінде қазақтар арасында Қара тілмаш атанған кавалерия бойынша штабс-капитаны Мухамед-Шариф Аитов болған. (НА РК, 2786:3). Ол қалыпты құқық нормаларымен реттелетін қазақтардың мүліктік, отбасы-неке қатынастары туралы материалдарды жинай алды. Мухамед-Шариф Аитов, көптеген қылмыстар адат нормалары бойынша тергелуі тиіс деп айтқан. Халық салты бойынша шешім қабылдауға тырысқан. «Барымта үшін жазалау шараларын жұмсарту туралы арыз ету пайдалы, сотталғандар мен жер аударылғандар үшін күн беру күшейтілді» (Қазақ қалыпты құқығы бойынша материалдар, 1998:104).

Нәтижелер. Ресей экспансиясы әскери, саяси және экономикалық әрекеттерге негізделді, сонымен қатар, патша үкіметі өз мақсаты үшін алуан түрлі әдістерді таңдады. 1864 жылы канцлер князь Горчаков: «Ресейдің жағдайы тұрақты мемлекеттік ұйымдары жоқ көшпенділермен байланысқа кіруге мәжбүр болған барлық өркениетті мемлекеттердің жағдайынан ерекше емес» деп жазған. Көшпенділерді ұрлауды болдыртпау үшін бағындыру және қатаң бақылау қажет. Алайда, олардың артында басқа да жабайылар тұрады және сондықтар да әрі қарай жүру қажет. Осылайша Франция Африкада, Құрама Штаттары Америкада, Англия Үндістанда жасаған. Олар қажеттілігі

жағынан алға жүреді» (Макаренко, 2012: 17).

Сонымен қатар, отарланған елдерге ерекше қатынасына қарамастан, Ресей мемлекеті, өз шекараларын кеңейте отыра және өзінің құрамына жаңа халықтарды кіргізе отыра, осы өңірдің мәдени, экономикалық, әскери-саяси дамуының қалыптасқан ерекшеліктерін шығара алмады. Алайда, Ресей саясаты этностық дәстүрлерді бұза және баса отыра, олардың осы немесе басқа мәселелерді шешудегі мысалдары да қызықты. Ресей ортаазиялық сауданы белгілеп және дамыта отыра, орталық билік өзінің діни, мәдени, тілдік, шаруашылық-экономикалық дәстүрлері бойынша жақын мұсылман халықтарының Шығыс халықтарына деген ісіне тарту қажеттілігін түсінеді. Орыс көпестігінен ерекше Ресей мемлекеті татар көпес кәсіпкерлерін шығармағандығын түсіну қажет, оларға қазынан жеңілдіктерді де, несиелерді де берілмеген. Татар көпестігі XIX ғасырдың екінші жартысынан – XX ғасырдың басында мемлекеттік халық санаты ретінде орыс державасына қарамастан құрылған: сауда және басқа да кәсіпкерлік қызметімен айналысу байыту ғана емес, сонымен қатар, азаматтық құқық дәрежесін жоғарлату, олармен толық шамада мәліметтерді игеру сипаты бар. Татар көпестілігінің этностық-конфессионалды ерекшелігі олардың орыс көпестігінің экономикалық және саяси мүдделерінен алыстайды және жеке топқа бөлінеді. «Орыс әкімшілігінің татар көпестігінің қалыптасуындағы қолдаудың жоқтығы осы сауда-өнеркәсіп санатына әлеуметтік-экономикалық қатынастар саласында ғана емес, сонымен қатар, мәдени-саяси қызмет саласында да дамудың өзіндік векторын береді. Ұлттық көпестіктің қалыптасу табиғаты халықтың осы санатына шығады, Ресей империясының сословиялық қатынасы жүйесіне жинақталмайды және көбінесе орыс жоғары билік мүддесіне қайшы келеді. Ұлттық көпестіліктің болуы мәдени-саяси өмірдің көптеген саласында ұлтты дамытудың басты катализаторы болады» (Нигамедзинов, 2004)

XIX ғасырда исламды сақтау түрік халықтарының ұлттық ерекшелігін нығайту үшін маңызды шарт болып табылады. 1897 жылғы санақ бойынша Ресейде 2,3 млн. Қазан татарлары тұрған. Олар орыстандыру саясатына қайшы келген, бірақ, біртіндеп Қазан губерниясының өнеркәсіп кәсіпорындарының үштен біріне ие болған; Орта Азиямен сауданы бақылаған; күшті және білімді орта класымен алғашқы мұсылман мемлекетін құрған. Қазан татарлары Ресей империясында ұлттық қозғалыстың көшбасшылары болған. Алғашқы мұсылман феминистік қозғалыстары Қазанда 1917 жылға дейін туындаған.

Қорытынды. XIX ғасыр оның барлық қатаң белгілер отарлаудың гүлденуімен сипатталады. Басқа жағынан қарағанда, бұл уақыт мәдениет пен өнердің, сондай-ақ, техника мен ғылымдардың үлкен жетістіктерінің уақыты, көптеген дарынды ақындардың, жазушылардың, музыканттардың, суретшілердің, сондай-ақ, ғалымдар мен ұлы саясатшылардың пайда болған кезі. XIX ғасыр әрі білім саласында өзгерістер ғасыры. Оқудың ең таралған түрі болып биліктің қууына қарамасан әрекет етуді жалғастыратын ауыл мұсылмандық мектептер қала бастаған.

Аталған үрдістерден басқа, мәдениеттің элементіне адамдарды көшіруге үлкен әсер етті. Колониалды экспансия, сондай-ақ, жаппай көшіру сияқты феномен әр түрлі мәдениетке әсер ететін маңызды факторы болған. Нәтижесінде, кейбір қоғамдар маңызды әртектілікті алған. Мәдениеттегі күрделі ауыстырулардың бірі өзін өркениетті деп беретін елдің мүддесіне күштеп өзгерту болып табылады.

Отарлау саясаты өндірістік күштің бұзылуына әкелді, осы елдердің экономикалық және саяси дамуына кедергі келтірді, үлкен аудандардың

ұрлануы және тұтас халықтардың жойылуына әкелді. Отарлаудың идеологиялық негіздемесі мәдениетті тарату қажеттілігі арқылы өтті. Отарлық билік өзінің әкімшілігін құрды, мәдениеттегі, діндегі, тілдегі, дәстүрдегі өз элементтерін жинады, жергілікті мәдениеттің мәнін төмендетті, яғни кемсітушілікке әкелді. Капиталды алғаш жинау кезеңінің колониалды саясат үшін бағынған аймақтармен саудада монополияны белгілеуге талпыныс және тұтас елдерді ұрлау, ұрлық феодалды және жергілікті халықты құл ретінде қолдану тән.

Зерттеу барысында алынған нәтижелер заманауи мәдени-коммуникативтік кеңістікте болатын мәдени аралық процестердің ерекшеліктерін жақсы түсінуге көмектеседі. Тарих, өркениеттің дамуында маңызды рөлді тіл, дін және дәстүр негізінде мәдени мұраны сақтау орын алатындығын көрсетеді. Мәдени аралық қатынастарда үйлесімге қол жеткізу үшін, заңнамалық және өзекті ұлттық ұқсастық, тарихи мұра және олардың құнды мазмұны болып табылады.

Осылайша, ол сол жағдай онда орын алған процестерді отарлау, оның ішінде пайдалану отарлық билік түрлі амалдар сияқты «Бөліп ал да, билей бер» біз қуатты мәдениетаралық өзара іс-қимыл түркі халықтарының, берік дәнекері бекемделген, рухани және материалдық құндылықтармен түркілік өркениет, сохрянение ұлттық бірегейлікті.

Осылайша, отарлау үдерістері, соның ішінде «бөліп ал да, билей бер» сияқты әр түрлі әдістерді қолдануына қарамастан, түркі халықтарының мықты мәдениетаралық өзара қарым-қатынасын, түркі өркениетінің рухани және материалдық құндылықтарымен бекітілген ұлттық сәйкестікті сақтауда нақты байланыстарды көреміз.

Әдебиеттер:

Алишев С.Х. Казань и Москва: межгосударственные отношения в XV-XVI вв.: Татарское книжное издательство.1995, 128 с.

Букейханов А.Н. Исторические судьбы Киргизского края и культурные его успехи. Тандамалы (избранное) / Под ред. Р.Н. Нургалиева. Алматы, 1995. 470 с.

Васильев А.В. Материалы к характеристикам взаимных отношений татар и киргизов с предварительным кратким отчетом этих отношений. Оренбург. 1898, С. 4

Введенский И. Переселение и аграрный вопрос // Вопросы колонизации 1909, №5

Выжлецов Г. П. Аксиология культуры. СПб.: СПбГУ. 1996. С.66

Гинс Г. Вопросы колонизации Азиатской России и «выставка по переселенческому делу» // Вопросы колонизации 1912, №11.

Губайдуллин Г. Из прошлого татар. Казань, 1925. С.99.

Добромыслов А.И. «Тургайская область. Исторический очерк» Известия Оренбургского отдела императорского русского географического общества. Тверь, 1902. № 17 С. 470

Дякин С.В. Национальный вопрос по внутренней политике царизма (XIXв.) // Вопросы истории. 1995. №9. С. 130-142

Золотов П.О. О сибирских переводчиках и толмачах во второй половине XVIII в // Акмолинские областные ведомости. 1873. №9.

Ильминский Н.И. Воспоминания о Алтынсарине. Казань. 1891, С. 13.

Исмагулов О. Этноисторические истоки насельников на древней Казахской земле» // Turkology. History, culture and ethnography Astana, 2013. С. 480-505

История Казахстана 2013 История Казахстана в документах и материалах Караганда, 2013. Вып.3. 16 с.

Краснобаева Н.Л. Население Казахстана в конце XIX – первой четверти XX века: диссертация... кандидата исторических наук: 07.00.02. Барнаул, 2004. 234 с

Культурология. XX век. Энциклопедия в двух томах / Главный редактор и составитель С.Я. Левит. СПб.: Университетская книга, 1998. 640 с.

Макаренко В.П. Распад империй и проблема колониализма (статья вторая) // Политическая концептология. 2012, №2, С. 6-47.

Материалы по казахскому обычному праву. Алматы. 1998, С. 98-104.

Национальный Архив РК. Ф. 25. Оп.1 Д. 2786.

Назарбаев Н.А. «Семь граней Великой степи» <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>

Нигамедзинов Ф.Ф. Татарское купечество казанской губернии (конец XIX – начало XX веков). Казань 2004.

Нысанбаев А.Н. Глобализация и проблема межкультурного диалога. В 2т. Алматы: Институт философии и политологии Министерства образования и науки РК, 2004 г. Т.1 274 с.)

Радлов В. Торговые сношения России с Западной Монголией и их будущность // Записки Императорского Русского Географического Общества по отделению статистики. СПб., 1871 Т.2.

РГАДА, Ф.5. Д. 154, ч.1. Сб. РИО. Т.10. С. 203-204.

Рычков П.И. Топография Оренбургского края Спб 1762. Уфа 1999. С. 55-58

Садвокасова З.Т. Исследование духовной экспансии в контексте колониальной политики царизма в Казахстане как научная проблема // Отечественная история. 2007. №3.С.55-66

Султангалиева Г.С. Западный Казахстан в системе этнокультурных контактов (XVIII – начало XX вв.) Уфа: РИОРУНМЦ Госкомнауки РБ. 2002.– 262с.

Ефремова 2000 Толковый словарь Ефремовой. Т.Ф. Ефремова. 2000. <https://dic.academic.ru/contents.nsf/efremova/>

Турчанинов 1912 Турчанинов Н.В. Характерные черты русского переселения до проведения Сибирской железной дороги и в последующий за ее сооружением период. // Вопросы колонизации. 1912. №11. С.230

Фируз Казем-Заде 2 Фируз Казем-Заде. Борьба за влияние в Персии. Дипломатическое противостояние России и Англии. М.: Центрполиграф, 2004, 642с.

FerroM. Historiakolonizacji. Warszawa: Bellona, 1998. Ss. 9-10.

References:

Alishev S. X. Kazan and Moscow: interstate relations in the XV-XVI centuries: Tatar book publishing house. 1995, 128 p. [in Russian].

Bukeikhanov A.N. The historical destinies of the Kyrgyz region and its cultural successes. Tandomals (selected). / Ed. R.N. Nurgaliyev. Almaty, 1995. 470 p. [in Russian].

Vasiliev A.V. Materials to the characteristics of mutual relations of the Tatars and Kyrgyz with a preliminary brief report of these relations. Orenburg. 1898, p. 4 [in Russian].

Vvedensky I. Relocation and the agrarian question // Questions of colonization 1909, №5 [in Russian].

- Vyzhletsov G.P. Axiology of Culture. SPb.: SPbSU. 1996. - p. 66 [in Russian].
- Hins G. Issues of colonization of Asiatic Russia and "an exhibition on a resettlement case" // Issues of colonization 1912, No. 11; [in Russian].
- Gubaidullin G. From the past of the Tatars. Kazan, 1925. p. 99 [in Russian].
- Dobromyslov A.I. "Turgay region. Historical essay «News Orenburg department of the Imperial Russian Geographical Society. Tver, 1902. - № 17 - p. 470 [in Russian].
- Dyakin S.V. The national question on the internal politics of tsarism (XIX). // Questions of history. 1995.-№9. p.130-142 [in Russian].
- Zolotov P.O. About Siberian translators and interpreters in the second half of the 18th century // Akmlola regional bulletin. 1873, №9 [in Russian].
- Ilminsky N.I. Memories of Altynsarin. Kazan 1891, p.13
- Ismagulov O. Ethno-historical origins of the inhabitants of the ancient Kazakh land «// Turkology. History, culture and ethnography - Astana, 2013. p. 480-505
- The history of Kazakhstan in documents and materials Karaganda, 2013. Vyp.Z. 16 p. [in Russian].
- Krasnobaeva N.L. Population of Kazakhstan at the end of the XIX-first quarter of the XX century: dissertation ... candidate of historical sciences: 07.00.02. Barnaul, 2004. 234 [in Russian].
- Cultural Studies. XX century. Encyclopedia in two volumes / Editor-in-Chief and compiler S.Ya. Leviticus. SPb.: University book, 1998. 640 p.[in Russian].
- Makarenko V.P. The collapse of empires and the problem of colonialism (article two) // Political Conceptology. 2012, № 2, p. 6-47
- Materials on Kazakh customary law. Almaty 1998, p. 98-104 [in Russian].
- ON RK. F. 25, OP.1 D. 2786. [in Russian].
- Nazarbayev «Seven Facets of the Great Steppe» <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi>[in Russian].
- Nigamedzinov F.F. Tatar merchants of Kazan province (late XIX - early XX centuries), Kazan 2004. [in Russian].
- Nysanbayev A.N. Globalization and the problem of intercultural dialogue. In 2 t. Almaty: Institute of Philosophy and Political Science of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan, 2004 T.1 - 274 p.) [in Russian].
- Radlov V. Trade Relations of Russia with Western Mongolia and Their Future // Zapiski Imperial Russian Geographical Society on the Department of Statistics. SPb., 1871 T. 2. [in Russian].
- RGADA, f. 5, d. 154, h. 1. Sat Rio. - T. 10. - p. 203-204. [in Russian].
- Rychkov P.I. Topography of the Orenburg Region, St. Petersburg 1762. Ufa 1999. p. 55-58 [in Russian].
- Sadvokasova Z. T. Study of the spiritual expansion in the context of the colonial policy of tsarism in Kazakhstan as a scientific problem // Domestic history. 2007. №3. p. 55-66 [in Russian].
- Sultangaliyeva G.S. Western Kazakhstan in the system of ethnocultural contacts (XVIII - early XX centuries) Ufa: RIO RUNMITS Goskomnauki RB. 2002. 262 p. [in Russian].
- Efremova T.F. 2000. <https://dic.academic.ru/contents.nsf/efremova/>[in Russian].
- Turchaninov N.V. Characteristic features of the Russian resettlement before the Siberian Railway and the period following its construction. // Questions of colonization. 1912. №11. Pp. 230 [in Russian].
- Firuz Kazem-Zade. Fight for influence in Persia. Diplomatic confrontation between Russia and England. M.: Tsentrpoligraf, 2004, 642 p. [in Russian].

**ҚУҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ РЕПРЕССИИ
REPRESSION HISTORY**

МРНТИ 03.20.00

**ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА СССР В ОТНОШЕНИИ
ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ: ПРОБЛЕМЫ РАЗРУШЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ В 30-60-Е ГОДЫ XX ВЕКА**

- Калыбекова Манара¹, Қудайбергенова Айжамал², Ильясова Зибәгүл³**
¹к.и.н., Қазақстанның национальнй педагогический университет имени Абая,
Алматы, Қазақстан. E-mail: K.manara@mail.ru
²доктор исторических наук, доцент. Институт истории и этнологии им.
Ч.Ч. Валиханова, Қазақстан, г.Алматы. E-mail: akudaybergen@mail.ru
³к.и.н., и.о.профессор, Евразийский национальный университет имени
Л.Н. Гумилев, Нұр-Сұлтан, Қазақстан. E-mail: zita.08@mail.ru

Аннотация. В исторической литературе последних десятилетий исследованию истории депортации в СССР посвящено немало работ. Изучение массовых репрессий в настоящее время окончательно перешло из разряда популярных тем в разряд научных фундаментальных исследований. Однако существует ряд вопросов, которые не нашли отражения в научной литературе по причине недоступности архивных материалов, первичных документов, на основании которых предпринималось выселение. Одним из таких вопросов являются проблемы разрушения национальной идентичности в 1930-1950-е годы спецпереселенцев. Изучение истории депортированных народов Казахстана важно не только с точки зрения самопознания этими народами своего прошлого, но это важно и для исследования огромной по своему размаху и последствиям, страницы истории Казахстана, какой является переселенческое движение, объектом которого был Казахстан. Результаты исследования этой темы возможность по-новому методологически и теоретически переосмыслить, и дать оценку событий исследуемого периода.

Ключевые слова: депортация, Казахстан, идентичность, наказание, трудовая армия, мобилизация, сталинизм, демографические процессы, полиэтничное государство, реабилитация

ҒТАХР 03.20.00

**ДЕПОРТАЦИЯ ЛАНҒАН ХАЛЫҚТАРҒА КСРО-НЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК
САЯСАТЫ: XX ҒАСЫРДЫҢ 30-60 ЖЫЛДАРДАҒЫ ҰЛТТЫҚ
БІРЕГЕЙЛІКТІ ЖОЮ МӘСЕЛЕСІ**

- Қалыбекова Манара¹, Қудайбергенова Айжамал², Ильясова Зибәгүл³**
¹т. ғ. к., Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті.
Алматы қ, Қазақстан. E-mail: K.manara@mail.ru
²т. ғ. д., доцент, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты,
Алматы қ., Қазақстан. E-mail: akudaybergen@mail.ru
³т.ғ.к., профессор м.а. Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Нұр-Сұлтан қ, Қазақстан. E-mail: zita.08@mail.ru

Түйіндеме. Тоталитарлық жүйе Қазақстанды КСРО-ның әртүрлі өңірлерінен жүздеген мың адам жер аударылған алып резервацияға айналдырды. Сондықтан халықтардың жер аударылу тарихын және ұлттық бірігейлікті жоюға бағытталған саясатты жекеше алғанда да, сондай-ақ кешенді түрде де зерттеу өзекті мәселе болып табылады. Сонымен қатар бұл тақырыпты зерттеу нәтижелері бүкіл республикамыздағы тарихи үдерістердің жалпы бейнесін, сондай-ақ жер аударылған халықтардың қоғамдық-саяси, экономикалық және мәдени өмірінің тарихын нақтылауға мүмкіндік береді. Бұл проблеманы объективті зерттеу қазақстандық қоғамды шоғырландыруға және жалпыұлттық бірлік негізін нығайтуға жәрдемдеседі деп санаймыз. Қазақстан Республикасы – қазіргі кезде бүкіл әлеуметтік-экономикалық құрылымын реформалаудың шешуші кезеңін бастан өткізіп отырған көпэтносты және көпконфессиялы мемлекет. Сондықтан этносаралық келісімді сақтау, қоғамда өзара түсіністік ахуалын қалыптастыру – саяси тұрақтылықтың маңызды құрамдас бөлігі болып табылады. Көпэтносты және этнокультуралық Қазақстан бірлік пен келісімді еліміздің ырғақты дамуының, жеделдетілген жүйелі жаңғыруының мүмкіндіктерін байытатын қажетті құндылық ретінде қарастырады. Қазақстан көптеген этностардың татулығы мен ынтымақтастығын сақтап қалды және сақтап келеді.

Кілт сөздер: жер аудару, Қазақстан, бірігейлік, жазалау, еңбек армиясы, жұмылдыру, сталинизм, демографиялық үдерістер, көпэтносты мемлекет, реабилитация

IRSTI 03.20.00

GOVERNMENT POLICY OF THE USSR WITH REGARD TO DEPORTED PEOPLE'S: PROBLEMS OF DESTRUCTION OF NATIONAL IDENTITY IN THE 30-60S OF THE XX CENTURY

Kalybekova Manara¹, Kudaibergenova Ayzhamal², Zibagul Ilyassova³

¹Candidate of Historical science, Abai Kazakh National Pedagogical University
Almaty, Kazakhstan. E-mail: K.manara@mail.ru

²Chief Researcher at the Ch.Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology,
Doctor of Historical Sciences.
Kazakhstan, Almaty, E-mail: akudaybergen@mail.ru

³Assoc. Prof. Dr., L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan,
Kazakhstan. E-mail: zita.08@mail.ru

Abstract. In the historical literature of recent decades, a lot of research has been devoted to the study of the history of deportation in the USSR. The study of mass repressions has now finally passed from the category of popular topics to the category of scientific fundamental research. However, there are a number of issues that have not been reflected in the scientific literature due to the inaccessibility of archival materials, the primary documents on the basis of which the eviction was made. One of these problems is the destruction of the national identity of the displaced peoples in the 1930s-1950s. The study of the history of the deported peoples of Kazakhstan is important not only from the point of view of self-knowledge of these peoples of their past, but it is also important for the study of the huge page in the history of Kazakhstan, which is the resettlement movement, the object of which was Kazakhstan. The results of the study of this topic are an opportunity to rethink methodologically and theoretically and to assess the events of the period under investigation.

Keywords: Deportation, identity, punishment, labour army, mobilization, Stalinism, demographic processes, multinational state, rehabilitation

Введение. В современных условиях проблема сохранения национальной идентичности, на фоне политической и экономической глобализации, создания новых транснациональных образований как внутри, так и между государствами, возрастания массовых миграции по всему миру, приобретает особую актуальность. В частности это касается всех современных многонациональных государств, в том числе и Казахстан.

В настоящее время народы Казахстана, как и всего постсоветского пространства, переживают духовное пробуждение и возврат к традиционным истокам. Важно, что процессы поиска национальной идентичности являются всеобщей исторической и социокультурной тенденцией современного мира.

При формировании этнической идентичности в советский период этот процесс имел более сложную форму, так как все усилия государства были направлены на формирование «советского гражданина», для которого принадлежность к советскому государству иерархически стояла выше принадлежности к определенной этнической группе. В результате «семья», которая транслировала культурные традиции народа и «государство» часто вступали в острые противоречия по отношению к религии (религиозность и атеизм), культуры (национальная и советская).

Материалы и методы. Источниковедческая база исследования представляет собой комплекс архивных документов и материалов. В ходе подготовки научной публикации были использованы документы фонда Центрального государственного архива Республики Казахстан (ЦГА РК) № 1109 – Президиума Верховного Совета КазССР, фонд № 16 архива Комитета по правовой статистике и спецучетам Генеральной Прокуратуры Республики Казахстан (материалы НКВД, МВД), фонды № 1 партийный – Карагандинский обком Коммунистической партии Казахстана и № 18 – Карагандинский областной исполнительный комитет депутатов трудящихся Государственного Архива Карагандинской области (ГАКО), а также архивные документы и материалы Архива Карлага Д. 20 и Д. 391 - Карагандинский ИТЛ, Спецотдел СССР.

В ходе исследования проблемы использовались принципы историзма, научной объективности, целостности. Следуя принципу историзма как универсальному методу исторического познания, материалы изложены в хронологической последовательности, сопоставлены отдельные периоды жизни депортированных народов на территории Казахстана в тесной связи с политикой, осуществляемой государством по отношению к ним. Объективный критерий изучения этой проблемы заложен в исторических фактах и исторических источниках. Объективность достигалась привлечением широкого круга архивных документов. В работе применялись конкретно-исторический и проблемно-хронологический методы исследования, а также использованы статистический и описательный методы, позволяющие последовательно раскрыть сущность изучаемых вопросов.

Обсуждение. Одним из первых попытку исследования истории депортированных в СССР народов предпринял А.М. Некрич (Некрич, 1993:225). Вклад в изучение данной проблемы внес и В.Н. Земсков (Земсков, 1994:156). Богатый архивный материал о депортации народов в 30-40-е годы содержится также в работах Н.Ф. Бугая (Бугай, 1995), на сегодня исследованием повседневной жизни спецпереселенцев регионального характера занимается

Е.Н. Бадмаева (Бадмаева, 2018) и др.

Из казахстанских ученых в этой актуальной проблематике работала академик М.К. Козыбаев (Козыбаев, 1990:135). Внимание исследователей привлекают и отдельные аспекты истории депортации народов. Так, Д.А. Шаймуханов и С.Д. Шаймуханова (Шаймуханов, 1997:360) рассматривают вопросы использования принудительного труда спецпереселенцев в Центральном Казахстане, Ж.Б. Абылхожин (Абылхожин, 1997:360) – «лагерную экономику» в целом, К.С. Алдажуманов (Алдажуманов, 1997:16) дает оценку депортации «как преступления тоталитарного режима», М.Х. Асылбеков и А.Б. Галиев (Асылбеков, Галиев, 1991:185) – демографический аспект, М.Т. Баймаханов (материалы семинара от 12 июня 1997 г.) – юридический аспект проблемы.

Результаты. Советский менталитет, обусловленный, главным образом, коммунистической идеологией, материалистической философией и научным атеизмом, во многом вызвал потерю этносами своей национально-духовной идентичности и роли в системе межэтнического взаимодействия в историческом пространстве. Особенно болезненными эти процессы стали для небольших этносов, поскольку существенно ускорили их ассимиляцию. По отношению к некоторым из них проводилась целенаправленная политика разрушения. Весьма примечательна в этом плане судьба депортированных народов в СССР, в том числе и в Казахстан. Хотя внешне и отличались мотивы насильственного выселения народов со своих исторических земель, по сути, они носили одинаковый характер. В основе депортации целых народов, предпринятой сталинским руководством, лежали причины политического характера и необходимостью укрепления так называемой лагерной экономики. Так, например, официальная формулировка причины депортации корейцев – «пресечение проникновения японского шпионажа в край». Наряду с такой формулировкой причины следует выделить более масштабную причину. Суть ее состоит в том, что советские корейцы стали заложниками дальневосточной политики СССР в целом. Как известно, в июле 1937 года Япония начала вооруженное вторжение во внутренний Китай, к концу месяца был занят Пекин. Под угрозой внешнего вторжения уже весной 1937 г. основные политические силы Китая – компартия и гоминдан – достигли соглашения о прекращении гражданской войны и создании единого фронта для отпора японским захватчикам. В поддержке воюющих сторон проявилась поляризация глобальных политических сил в том биполярном мире. В ее основе лежала идеологическая конфронтация. Западные державы не принимали активных мер по прекращению этой войны. В сложившейся ситуации гоминдановское правительство не без влияния компартии Китая пошло на сближение с Советским Союзом. По инициативе СССР 21 августа 1937 г. был подписан советско-китайский договор о ненападении. Заключение договора о ненападении с одной из воюющих сторон, как в данном случае, означает, по сути дела, союзнические отношения, т.е. СССР и Китай стали фактически союзниками в войне с Японией. Советский Союз очень дорожил этими отношениями, тем более что он ощущал свою изоляцию перед лицом надвигающейся Второй мировой войны. СССР оказывал Китаю экономическую и военную помощь. Таким образом, 21 августа 1937 г. были подписаны два документа: советско-китайский договор о ненападении и постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) о выселении корейского населения из приграничных районов Дальневосточного края. Это были две стороны одной медали. Депортацию корейцев под предлогом «пресечения проникновения японского шпионажа» следует рассматривать как один из моментов

«большой политики», как демонстрацию Советским Союзом твердости своих союзнических отношений с Китаем, своих отношений с Японией, своих позиций в дальневосточной политике (Кан, 1995:208).

Так готовилась почва для депортации корейцев, ознаменовавшей собой новый виток репрессивной политики тоталитарного режима, в основу которой был положен принцип коллективной ответственности этнической группы за принадлежность к ней.

В предвоенные годы в результате все более усиливающегося идеологического противостояния и поиска внутренних «врагов» было выражено также недоверие национальным меньшинствам, населявшим приграничные районы СССР с Турцией, Ираном и т.д. Проживавшие в приграничных районах Азербайджана, Армении и Грузии народы попали в разряд «неблагонадежных», так как многие из них имели родственников за границей. Считалось, что этнически они близки к народам сопредельных стран, что вызвало в условиях изоляции от внешнего мира и надвигающейся угрозы войны все большее беспокойство со стороны Советского государства.

В условиях обострения международной обстановки и реальной опасности войны национальная политика Советского государства приобретала все более репрессивный характер. Тайные переговоры СССР с Германией в 1939-1940 годах и соглашения, известные ныне под названием «Пакт Молотова-Риббентропа», привели к тому, что СССР присоединил к себе страны Прибалтики, Западную Украину, Западную Белоруссию и Бессарабию. Вскоре началась ударная кампания по советизации и коллективизации этих регионов, и по отработанной системой еще в 20–30-х годах схеме в Сибирь, Среднюю Азию и Казахстан были выселены так называемые «кулаки», а также все неугодные режиму представители данных народов. Вместе с коренными жителями на территории Западной Украины и Западной Белоруссии проживало значительное число представителей польской национальности, как местных, так и эмигрированных сюда в 1939-1940 годах, в результате вторжения гитлеровских войск в Польшу. Поляки стали одной из многочисленных групп, которые были переселены исходя из национальной, а не классовой принадлежности.

Увязывают депортацию немцев с фактами массовых диверсий и шпионажа, которые якобы по сигналу из Германии должны были состояться в районах, заселенных немцами Поволжья. Однако в архивах не выявлено документов, свидетельствующих о «сообщениях военных властей и других сигналах о наличии в районах Поволжья тысяч и десятков тысяч диверсантов и шпионов», готовых по команде из Германии превратить немецкое население АССР в «пятую колонию» в тылу Красной Армии (Кичихин, 1990). Здесь надо отметить и то, что немецкое население одновременно выселялось из всех районов европейской части страны, которые еще не были заняты противниками. А ликвидация АССР Немцев Поволжья также была противозаконной. Однако соблюдение таких «тонкостей» не было присуще И.Сталину и его окружению. Это особенно ярко проявилось в последующие годы, когда акты террора разыгрывались в отношении других народов, населяющих Закавказье и другие регионы страны.

Военные действия, развернувшиеся на огромных просторах советско-германского фронта, летом 1942 года вновь оказались неудачными для советских войск. С большими потерями части и соединения Западного, Юго-Западного и Южного фронтов отступали на восток, оставляя врагу огромную территорию от Харькова до Сталинграда. К осени 1942 года враг

вплотную подошел к берегам Волги и отрогам Большого Кавказского хребта. Под оккупацией захватчиков оказались частично Чечено-Ингушетия, а также территория, на которой проживали карачаевцы, балкарцы, калмыки.

После разгрома гитлеровцев под Сталинградом и Курском началось наступление советских войск, в ходе которого была освобождена значительная территория, оккупированная врагом. В 1943-1944 гг. на освобожденной территории одновременно с восстановительными работами начались изолирование и розыск предателей и пособников врага. Гитлеровцы при отступлении оставляли за собой разветвленную шпионскую сеть и диверсионные группы. В ходе операции по очищению освобожденной территории войсковыми отрядами и НКВД изымались большое количество автоматов и пулеметов, а также артиллерийские орудия и минометы. Однако руководители органов НКВД искали в поведении не только отдельных людей и групп населения, но и целых народов признаки преступлений, способствовавших врагу. Так родилась на свет версия о виновности отдельных народов, благосклонно относившихся к врагу в период оккупации их территории. Таким образом, под предлогом обеспечения безопасности воюющей страны был найден надуманный предлог для их депортации.

Сегодня обоснованность этих акций несомненна. В целом население ликвидированных автономных республик относилось к Советской власти лояльно, и не было таких причин, которые давали возможность усомниться в их верности Родине. Если же и были отдельные люди, служившим фашистам, это не должно было стать основанием для обвинения и преследования всего народа. Такие лица были на территории всех республик и областей, оккупированных в период войны германской армией. Но законность и правовые нормы не брались в расчет.

Вместе с тем продолжались и крупные акции по выселению отдельных народностей и национальных кругов в руководстве страны и регионов. Несомненно, что это, в первую очередь, исходило от самого И. Сталина и его окружения, которые в ходе депортации населения (карачаевцы, балкарцы, чеченцы и ингуши) из Северного Кавказа решили заодно очистить и некоторые регионы страны от присутствия «нежелательных элементов». Речь идет о Крыме, а также районах Грузии, населенных турками. В данном случае выселение крымско-татарского населения, а заодно очищение этих земель от болгар, караимов, греков, армян и других представителей национальных меньшинств давало возможность придать населению Крыма мононациональный характер. Так, крымско-татарское население было обвинено в активном сочувствии и сотрудничестве с оккупантами. Вплоть до распада СССР это обвинение не было снято с него, и когда восстанавливались ранее ликвидированные автономные области и республики, и их народам давалось право возвращения на Родину в 1957 году, то крымским татарам, туркам и немцам не было предоставлено такой возможности. Даже после реабилитации они не имели права свободно поселиться в родных местах.

В 1956 году Президиум Верховного Совета СССР своим Указом формально реабилитировал крымско-татарский народ. Однако подлинной реабилитации не произошло, ссылка была отменена, но крымским татарам запрещалось возвращаться в Крым. Спустя 23 года с момента депортации в 1967 году Верховный Совет СССР полностью снял огульное обвинение, но и это решение государства носило чисто декларативный характер. Попытки отдельных групп крымских татар вернуться на свою историческую родину наталкивались на противодействие местных властей. Только благодаря

постоянной, упорной борьбе крымско-татарского народа, Верховный Совет СССР 14 ноября 1989 года принял «Декларацию о признании незаконными и преступными репрессивных актов против народов, подвергшихся насильственному переселению и обеспечению их прав», которая положила начало массовому возвращению крымских татар в Крым.

И только в целях восстановления исторической справедливости, устранения последствий незаконной депортации с территории Крымской АССР армянского, болгарского, греческого, крымско-татарского и немецкого народов и допущенных нарушений их прав был издан Указ Президента Российской Федерации от 21 апреля 2014 г. N 268 «О мерах по реабилитации армянского, болгарского, греческого, крымско-татарского и немецкого народов и государственной поддержке их возрождения и развития». Данный Указ содержал присвоение крымским татарам, оказавшимся в депортации статуса реабилитированных, что по законодательству Российской Федерации означает разнообразные выплаты и льготы лицу в таком статусе. Следует правда учесть, что на льготы имеют право дети реабилитированных крымских татар, только если были с родителями вместе в ссылке. Это вызывает довольно сложный юридический процесс доказательства данного факта. Вторая часть Указа направлена на национально-культурное и духовное возрождение армянского, болгарского, греческого, крымско-татарского и немецкого народов.

Такая же участь постигла и турок, населявших южные и юго-западные районы Грузии. Надо отметить, что в период Великой Отечественной войны территория Грузии вообще не подвергалась оккупации немцами. Значит, обвинить советских турок в пособничестве немцам власти уже не могли. Тем не менее, они были выселены по отработанной схеме. Также, помимо немцев в конце войны из территории Западной Украины подверглись переселению ОУНовцы (ОУН - Организация украинских националистов) и члены их семей, «указники» (по Указу от 2 июня 1948 года об ответственности за уклонение от общественно-полезного труда и аналогичному указу от 23 июня 1951 года). Депортации подверглись кабардинцы, прибалтийцы, калмыки и др. В целом, насильственное переселение народов продолжалось вплоть до конца 40-х годов.

Как известно, 9 декабря 1948 года была принята Международная конвенция «О предупреждении геноцида и наказании за него», ратифицированная всеми членами ООН. Согласно ей к разряду геноцида относятся действия, прямо или косвенно создающие для какой-либо группы людей такие условия, которые рассчитаны на полное или частичное ее уничтожение. В основе геноцида лежит принцип коллективной ответственности определенной общности, основой которой, в свою очередь, является общность происхождения ее членов. Репрессии, таким образом, распространяются не только на людей, персонально в чем-то виновных, но и на лиц, принадлежащих к одной с ними группе (Кан, 1995:47).

Таким образом, по А. Некричу «депортация народов во время Великой Отечественной войны рассматривалась государством как превентивная мера (немцы Поволжья, курды, турки, греки), как мера карательная (чеченцы, ингуши, балкарцы, карачаевцы, крымские татары) и как мера военно-стратегического характера, имевшая целью создание более «надежного» слоя пограничного населения» (Некрич, 1993:225). Действительно, насильственные методы депортации народов нельзя оправдать никакими военными либо иными соображениями. Главным обвинением против депортированных народов было «поголовное сотрудничество с врагом». Но

такое утверждение было абсурдным, так как подавляющая часть мужского населения этих народов было мобилизована в ряды Красной Армии. Так, по архивным данным НКВД СССР, в итоге проведенных в Чечено-Ингушской республике трех мобилизаций ушли на фронт 17413 человек. На фронтах Великой Отечественной войны находилось более 20000 калмыков – солдат и офицеров. Всего подверглись депортации 91919 калмыков (Так это было, 1993:77).

По данным Государственного архива Карагандинской области, в период войны в Казахстане находилось на спецпоселении от 900 тысяч до 1 млн. 209 тысяч человек, а по данным НКВД КазССР на 1 января 1945 года состояло на учете 815319 человек (232593 семей) (не считая корейцев), из них: бывшие кулаки – 135308 ч.; немцы – 243722 ч.; чечено-ингуши – 360405 ч.; кабардино-балкарцы – 20288 ч.; спецпоселенцы из Молдавии и Прибалтики – 8064 ч.; калмыки – 2541 ч.; карачаевцы – 40767 ч.; крымчане – 4224 ч. (Калыбекова, 2008:188).

Прибывшие спецпереселенцы были размещены в колхозах, совхозах и на промышленных предприятиях. Жилищно-бытовые условия спецпереселенцев были тяжелыми, из 45408 семей только 7785 семей имеют собственные дома, построенные при помощи хозорганизации, остальные размещены в домах предприятий. Работающие на предприятиях в основном обеспечивались жильем наравне со всеми рабочими. Норма жилплощади на человека составляет в среднем 2,5-3 кв.метра, семьи, как правило, размещаются в отдельных комнатах и квартирах», – так пишет в своем отчете начальник ОИТК НКВД КазССР капитан Госбезопасности Павлов начальнику ГУЛАГа НКВД СССР майору Гос Безопасности тов. Завгороднему. Наряду с этим в отдельных пунктах расселения были отмечены факты, когда спецпереселенцы жили по 2-3 семьи в одной квартире и на 1 человека приходилось не больше 2,2 кв. м (спецпоселки – 29, 30 Карагандинской области). Нужно сказать, что весь жилфонд спецпоселков г. Караганды были построен в 1931 году из самана и дерна, эти дома уже «пришли в ветхость и требовался капитальный ремонт». В трудпоселках г. Караганды трудпоселенцы жили в домах, принадлежащих тресту «Карагандауголь». Нужно сказать, что весь жилфонд трудпоселков г. Караганды, построенный в 1931 году из самана и дерна, в подавляющем большинстве требовал капитального и среднего ремонта (Архив Комитета по правовой статистике и спецучетам Генеральной Прокуратуры РК, 9).

К нечеловеческому и недоброжелательному отношению руководителей районов и предприятий свидетельствует такой факт, что в конце сентября 1944 на строительный участок № 5 Сталинско-Магнитогорской магистрали было переброшено из Кокчетавской области 1618 человек спецпереселенцев, а жилплощади для их размещения совершенно не было (ГАКО, 133).

Что касается вопроса продовольственного и промтоварного снабжения, то все спецпереселенцы снабжались по месту работы на общих основаниях с нетрудпоселенцами имеющейся сетью торговых точек. Если в начале норма хлеба на одного человека составляла 1 кг, то с 1944 года хлеб выдавался 0,5 кг на каждого человека. При реализации хлеба спецпереселенцам в отдельных районах отдельными хозяйственниками допускались нарушения, расходовали хлеб не по назначению, а также реализовывали за плату в Тельманском, Ворошиловском, Шетском районах. Были случаи, когда норма хлеба достигала 100 гр. на человека. В середине 1944 года было получено 443 т. муки, 217 т. крупы, которые были розданы «спецпереселенцам по 150 грамм ежедневно. Однако мы имеем большую задолженность спецпереселенцам,

которые расселены в городской местности и рабочих поселках в количестве 18139 человек и рассчитаться с ними не имеем возможности, вследствие того, что при получении этого хлеба последний был распределен и направлен в районы вселения спецконтингента. При поступлении спецпереселенцев на местах из этого фонда выдавалось 0,5 кг хлеба на каждого человека, для этой цели других фондов не было, в результате хлеб был израсходован для этих же спецпереселенцев только не по 100 гр., а по 500 гр. в день на человека. Такое же положение сложилось и с крупой (ГАКО, 843).

Аналогичное положение сложилось со снабжением промтоваров. Например, возьмем использование фонда шерсти, где для изготовления валенок для спецпереселенцев по Карагандинской области был получен наряд на шерсть в количестве 182 ц., из которой 50% осенней и 50% весенней шерсти было передано промпредприятиям в переработку для изготовления валенок. Но на 1 января 1945 года было изготовлено всего лишь 36,4 %. А что касается использование фондов хлопчатки, то фактическое наличие хлопчатки было намного ниже, чем занаряжено. Но из-за халатного отношения зав. базой Облпотребсоюза часть хлопчатки сгорела в пожаре, в результате получено для реализации 76018 метров. Согласно решению Обкома партии из общего числа было отпущено 5000 метров детдомам, 800 метров гостинице и специалистам Облзо – 100 метров. В результате реализовано для спецпереселенцев 70118 метра.

Не только спецпереселенцы, но и все население республики испытывало тогда острую нужду в продовольствии и товарах. Переселение людей потребовало огромных расходов со стороны государства, изнуренного тяжелой войной. Поэтому одновременное размещение такого большого количества людей затруднило снабжение республики, и без того испытывавшей кризис промтоварных и продовольственных ресурсов.

Нужно отметить, что существовали кроме того и большие перебои со снабжением промартелей с топливом, угля вообще не было, особенно в северных областях. Также не обеспечивались промартели водой.

В плачевном состоянии находилось медико-санитарное обслуживание. Вот что пишет об этом заместитель НКВД КазССР товарищ Богданов к начальнику отдела труда и спецпоселений ГУЛАГа НКВД СССР товарищу Жилову «Спецпереселенцы обслуживались общегражданской сетью больниц и медпунктов, которые потребность населения в основном удовлетворяют. Вследствие вселения в спецпоселки эвакуированных спецпереселенцев из прифронтовых полос, недостаточно проведенной среди них санобработки, а также недостаточного удаления внимания санитарно-профилактическим мероприятиям со стороны местных органов здравоохранения за отчетный период отмечено ряд случаев эпидемических заболеваний» (Архив Комитета по правовой статистике, 9:61]. Приведем следующие факты:

– В Акмолинской области в спецпоселках № 3, 29, 31 были 7 случаи заболевания брюшным и сыпным тифом, из которых один случай со смертельным исходом, в поселке № 27 зарегистрировано 4 случая заболевания сыпным тифом, в поселке № 32 из 6 человек, заболевших сыпным тифом, 2 человека умерло, в поселке № 10 из 10 человек, заболевших сыпным тифом, умер 1 человек, в поселке № 12 – 5 случаев заболевания брюшным тифом, в поселке № 4 – 10 случаев заболевания цингой. Также после вселения эвакуированных немцев в поселок № 3 было 13 случаев заболевания детей корью, в поселке № 14 таких случаев было 4, из них 2 случая смертности.

Одной из причин, послужившей вспышке заболевания брюшным тифом,

явилось то, что имеющиеся в поселках колодцы были загрязнены, и в них образовалась недоброкачественная вода.

Эпидемия сыпного тифа вспыхнула потому, что среди населения указанных поселков недоброкачественно была проведена санобработка, плохо работали бани.

В трудпоселках совхоза № 2 НКВД Алма-Атинской области было 2 случая заболевания брюшным тифом.

В Северо-Казахстанской области, после вселения немцев, эвакуированных из Ворошиловградской области и Николаевской области УССР, часть которых была выселена в трудпоселки, в поселке «Озерном» был отмечен один случай заболевания брюшным тифом и 3 случая сыпного тифа, а также 16 случаев кори. В поселках Черниговка, Константиновка и Красная Поляна имелись случаи заболевания брюшным тифом, дизентерией и скарлатиной.

В Южно-Казахстанской области в совхозе «Пахта-Арал» (комендатура № 14) в летнее время, вследствие загрязненности территории совхоза, вспыхнули кишечно-желудочные инфекционные заболевания (брюшной тиф и дизентерия) и не прекращались до конца года. Из 24 человек умер 50% приходится на инфекционные заболевания.

О положении с эпидемической ситуацией в совхозе «Пахта-Арал» не раз докладывалось Южно-Казахстанскому облздравотделу и обкому КП (б) Казахстана.

В отдельных пунктах расселения спецпереселенцев имелись случаи эпидемических заболеваний, в поселке № 7 Акмолинской райкомендатуры зарегистрировано 4 случая заболевания сыпным тифом – 2 человека умерло; в поселке № 12 – 5 случаев заболевания брюшным тифом, из них 2 умерло; в поселке № 14 – 10 случаев заболевания цингой.

Итак, одним из недостатков в этой работе следует считать перебои в снабжении местных лечебных учреждений медикаментами, также эпидемиологическая ситуация в республике сложилась неблагоприятно. После принятия надлежащих мер, борьбы с распространением «этих инфекционных заболеваний через райздравотделы и проведенной санобработки населения, последние были частично ликвидированы». Открытые осенью 1942 года эвакупункты (дезкамеры, бани, санпропускники), несмотря на запоздалые меры и слабую оснащенность, сыграли свою роль в предупреждении распространения острозаразных заболеваний среди спецпереселенцев и местного населения.

Нужно отметить, что эпидемиологическая ситуация в республике значительно ухудшилась в начале 1944 года в связи с большим количеством депортации с Северного Кавказа, Крыма, Грузии. С весны 1944 года в Карагандинской и других северных областях заболеваемость сыпным тифом, корью и дистрофией приняла массовый характер. По состоянию на 1 января 1945 года умерло 1727 человек, в том числе мужчин - 511, женщин - 426 и детей 790 из 33316 человек. Смертность детей чаще всего наблюдалась при болезни дифтерией, корью; взрослого населения: вследствие старости, тифа, инфекционных заболеваний. Несомненно, одной из причин было недоедание.

Все трудности, которые испытывали взрослые, ощущали на себе и дети спецпереселенцев. Из-за недоедания, отсутствия одежды, обуви многие дети не могли посещать школы. Об этом свидетельствуют архивные материалы Комитета по правовой статистике и спецучетам. Например, в отчетном докладе НКВД КазССР в отдел труда и спецпоселений ГУЛАГа НКВД СССР говорится, что «дети школьного возраста охватываются учебой, школьной

сетью Наркомпроса наравне со всем населением. Но из 4350 детей, охвачены были учебой только 1595, а остальные не посещали школы из-за отсутствия одежды и обуви (ГАКО, 843:103).

Что касается вопроса политико-морального состояния, то в основном контингент трудпоселенцев в своей массе к мероприятиям, проводимым партией и правительством, относился лояльно. Это подтверждается фактами наличия стахановцев и ударников, участвующих в соцсоревнованиях, их участием в оказании материальной помощи фронту, участием в госзаймах и других мероприятиях.

Представители депортированных народов с самого начала их выселения были морально и социально ущемлены, лишены элементарных прав. Не обеспечивалось право сохранности личного имущества и собственности спецпереселенцев, хотя это и предусматривалось государственными документами: сдача специальным комиссиям принадлежавших спецпереселенцам сельскохозяйственного инвентаря, скота, зернофуража с последующим возмещением их на месте расселения.

Положение спецпереселенцев характеризовалось унижительными процедурами регистрации, перерегистрации и отметок в местных комендатурах, органах НКВД. Контролировался каждый шаг спецпереселенца, любое незначительное нарушение немедленно пресекалось.

8 января 1945 года вышло Постановление СНК СССР «О правовом положении спецпереселенцев», где спецпереселенцы формально определялись как полноправные граждане. Как разъясняет начальник ГУЛАГа МВД СССР генерал-лейтенант Наседкин, «лица, переведенные на положение спецпереселенцев, пользуются всеми правами вольнонаемных, как в отношении размера оплаты труда, обеспечения жилищно-коммунального питания, торговли и культурно-бытовых учреждений, исключая право выезда за пределы района поселения, в т.ч. при использовании очередного отпуска» (Архив Карлаг, 20). Однако это обнадеживающее разъяснение сводится на нет, как только начинается перечисление всех ограничений в гражданских правах спецпереселенцев начиная с передвижения. Спецпереселенцы не имели права без разрешения коменданта спецкомендатуры НКВД отлучаться за пределы района расселения, обслуживаемого данной спецкомендатурой. Начальником ИТЛ/УИТЛК предоставляется право в отдельных уважительных случаях разрешать спецпереселенцам временный выезд с места поселения для свидания с семьей. Выезд главы семьи, оставленного на поселении при лагере для постоянного жительства, к месту проживания семьи, находящейся на спецпоселении в другом районе, может быть разрешен по особому ходатайству начальника ИТЛ перед министром внутренних дел республики, начальником УМВД края и области; в противном случае самовольная отлучка рассматривалась как побег и влекла за собой ответственность в уголовном порядке. Спецпереселенцы были обязаны строго соблюдать установленный для них режим и общественный порядок в местах поселения и подчиняться всем указаниям и распоряжениям спецкомендатуры НКВД. За нарушение режима и общественного порядка в местах поселения спецпереселенцы подвергались административному взысканию в виде штрафа или ареста. Все уголовные деяния спецпереселенцев были подсудны лагерным судам, в т.ч. и побегу. Согласно Указу Президиума Верховного Совета СССР от 26 ноября 1948 года «Об уголовной ответственности за побег из мест обязательного и постоянного поселения лиц, выселенных в отдаленные районы Советского Союза в период Отечественной войны», за самовольный выезд (побег)

из мест обязательного поселения этих выселенцев виновные подлежали уголовной ответственности в виде 20 лет каторжных работ. Дела о побегах рассматривались на Особом совещании при МВД СССР – неконституционным административно-управленческим органом, слепо выполнявшим волю правящей верхушки тоталитарного режима. Суровая кара (лишение свободы на срок до 5 лет) ожидала лиц, виновных в укрывательстве выселенцев, бежавших из мест обязательного поселения, или способствовавших их побегу, лиц, виновных в выдаче разрешения выселенцам на возврат их в места прежнего жительства, и лиц, оказывавших помощь в устройстве их в местах прежнего жительства. Также привлекались к ответственности работники, допустившие побеги (Архив Карлага, 391).

Нужно отметить и то, что спецпереселенцы избирательными правами пользовались на общих со всем населением основаниях. Но ввиду того, что спецпереселенцы согласно положению не могли иметь на руках документов, удостоверяющих их личность, существовало указание и подтверждение НКВД СССР о том, что документом при явке спецпереселенца на голосование могут служить трудовые книжки, которые выдавались на один день. Спецпереселенцам, не занятым на работе (неработающие члены семьи – иждивенцы), комендатуры трудпоселков должны были выдавать специальные бланки.

Нормы оперативного и административного обслуживания спецпереселенцев, а также контроль за их хозяйственно-трудовым устройством предусматривались «Положением о спецкомендатурах НКВД», утвержденным Постановлением СНК СССР № 34-14с от 8 января 1945 года и объявленным приказом НКВД СССР № 04 1945 года.

Вся оперативная работа среди спецпереселенцев возлагалась на оперуполномоченных (при спецкомендатурах), которые подчинялись начальникам оперативно-чекистских отделов. На комендантов спецкомендатур возлагались административно-хозяйственные функции и общее руководство комендатурами.

Для повседневного руководства деятельностью спецкомендатур при ОУРЗе УИТЛ/УИТЛК за счет имеющегося некомплекта временно создавались группы из 2-3 человек старших инспекторов.

Общее руководство работой комендатур по спецпереселенцам возлагалось на заместителя начальника управления по лагерю.

Первичный учет спецпереселенцев в соответствии с директивой МВД СССР № 68 от 24 марта 1946 года и директивами ГУЛАГа и ОСП МВД СССР № 9/61020-38/2918 от 8 апреля 1946 года возлагался на спецкомендатуры, которые в свою очередь отчитывались о наличии и движении спецпереселенцев перед ОУРЗом лагеря.

Ведение персонального учета спецпереселенцев, хранение личных дел возлагалось на комендатуры, а количественный учет и отчетность перед ГУЛАГом - на ОУРЗ лагеря. Несмотря на унижение, депортированные народы были полны патриотизма в тяжелое для страны время. Испытывая на себе недоверие властей, ограничения в гражданских правах, они полностью разделили горе и трудности всего советского народа. Спецпереселенцы принимали активное участие в трудовом процессе во всех сферах. Их обустройство в республике шло с одновременным привлечением в производственную сферу и одновременно с мобилизацией в трудовую армию. Работали не только трудоспособные, но и подростки, старики, инвалиды, потому что труд стал основой выживания и адаптации к условиям депортации.

Выселенные с родных мест депортированные народы работали не только в колхозах, но и на промышленных предприятиях, в шахтах, рудниках, в строительстве. Они осваивали новые виды трудовой деятельности ранее для них непривычные: работа в рудниках, шахтах, выращивание хлопка, табака, свеклы и т.д. и за короткое время овладели навыками труда. Добросовестный труд стал для спецпереселенцев единственным способом вживания в принимающую среду, стимулом к ударному труду явилось соцсоревнование. Выполнение «нормы выработки» для них было способом самосохранения. Проявляя стойкость и героизм на трудовом фронте, они внесли большой вклад в общенародную Победу, что в истории Великой Отечественной войны значило не меньше, чем героизм на фронте военном.

В годы Великой Отечественной войны на территории Казахстана имелись 31 Наркомата и одна советская организация и учреждение, куда входили райсоветы, сельсоветы, нарсуды и редакции газет. В Наркоматах было всего 58 трудпоселков, где проживало 145329 спецпереселенцев, из них 27820 муж., жен. – 28398 и подростков – 4075. Использовался труд 60293 ч. спецпереселенцев, в том числе – подростков от 14 до 16 лет (Архив Комитета по правовой статистике и спецучтам Генеральной Прокуратуры РК, 13:81). Помимо этих Наркоматов в конце 1943 года сюда прибыли и предприятия оборонного строительства, куда входили Тагиллаг, Алтайлаг, Каруголь, Кузбассуголь, Богословлаг, Главнефть станции Бокань и промышленные оборонные организации, где было задействовано еще 1567 человек.

В общей сложности трудились по Наркоматам всего 76060 человек спецпереселенцев, которые наравне со всеми рабочими предприятий также принимали равное участие в трудовом подъеме народных масс, о чем свидетельствуют их производственные нормы выработки.

В годы Великой Отечественной войны немаловажное значение имела подготовка квалифицированных рабочих для промышленности и транспорта. Государственные трудовые резервы с первых дней войны были одной из форм пополнения рабочего класса – в этой системе осуществлялась широкая подготовка квалифицированных кадров для ведущих отраслей промышленности, транспорта и строительства. Мобилизация молодежи в школы ФЗО, ремесленные и железнодорожные училища проводилась так же, как и мобилизация в трудовую армию, на основе правительственных документов. В школы ФЗО призывалась молодежь (муж. пола в возрасте 15-17 лет и жен. пола в возрасте 16-18 лет), а в ремесленные и железнодорожные училища (муж. пола 14–15 лет и жен. пола 15–16 лет) (ЦГА РК, 28:39).

Народы Казахстана, как и страны в целом, понесли большие потери в результате политических репрессий. Деформация национальной политики, переплетение с негативными политико-экономическими и национально-этническими факторами способствовали созданию социальной напряженности в республике. Причинами роста социальной напряженности были наличие законодательных актов, вызывавших острое недовольство со стороны депортированных народов, ухудшение снабжения населения продовольственными товарами и др. Спецпереселение в 1930-60-е гг. по замыслу советского руководства было направлено на их перевоспитание, в первую очередь через труд, а также политико-воспитательную работу.

Жизнь в новых социополитических и socioэкономических условиях показала, что те, кто был открыт новому, быстро перенимали опыт других, любознательные и обладающими лидерскими качествами оказывались более успешными. С другой стороны, сложность пребывания и выживания

в экстремальных условиях спецпоселений консервировала коллективистские, этнические факторы солидарности представителей традиционного этноса.

26 апреля 1991 года был принят Закон РСФСР о реабилитации репрессированных народов. В нем говорится, что в годы Советской власти подвергались репрессиям народы, в отношении которых «по признакам национальной принадлежности проводилась на государственном уровне политика клеветы и геноцида, сопровождавшаяся насильственным переселением, установлением режима террора и насилия в местах спецпоселения. Политика произвола и беззакония, практиковавшаяся на государственном уровне по отношению к этим народам, являясь противоправной, оскорбляла достоинство не только репрессированных, но и всех других народов страны. Этим Законом, как говорится в его преамбуле, восстанавливалась историческая справедливость, провозглашалась отмена всех актов союзных, республиканских, местных органов и должностных лиц, принятых в отношении репрессированных народов, за исключением актов, восстанавливающих права; они признавались неконституционными и утратившими силу. Закон признает полную реабилитацию этих народов: территориальную, обеспечивающую согласно их волеизъявлению возвращение в места традиционного проживания; политическую – право на свободное национальное развитие, обеспечение равных с другими народами возможностей в осуществлении своих политических прав и свобод; социальную – возмещение социального ущерба, нанесенного им в результате репрессий; культурную – осуществление комплекса мероприятий по восстановлению их духовного наследия и удовлетворению культурных потребностей.

Так, было признано, что в отношении репрессированных народов на государственном уровне применялась «политика произвола и беззакония, геноцида и клеветы». Национальные автономии народов, подвергшихся насильственному выселению, были упразднены и изданы соответствующие Указы Президиума Верховного Совета ССР. Политические права депортированных народов были урезаны, их поступательному развитию был нанесен существенный, а в некоторых сферах невосполнимый урон. Самое же главное и основное было то, что их развитие в рамках национально-территориальной государственности было прервано.

В результате выселения народов огромные площади земель пришли в запустение, был нанесен сильнейший удар по традициям животноводства и земледелия, традиционным ремеслам депортированных народов. Местным властям в течение долгого времени не удалось наладить нормальную хозяйственную жизнь в регионе, откуда были подвергнуты насильственному выселению народы.

Заключение. Таким образом, массовые выселения были показателем правовой незащищенности людей, произвола административно-командной системы и культа личности Сталина. Грубейшие нарушения национальной политики выразились в насильственном переселении целых народов, в упразднении ряда национально-государственных автономных образований (Калмыцкой, Крымской автономных республик, Карачаево-Черкесской автономной области).

Советское правительство вело направленную политику разрушения социо- и этнокультурных основ высланных народов, что наряду с нарушением родовых связей, дисперсным расселением по огромной территории и затрудненными связями должно было рано или поздно поставить их

перед фактом ослабления этнического единства, связанного с опасностью последующего исчезновения. Это обстоятельство позволяет квалифицировать действия советского государства в отношении репрессированных народов как дискриминацию по этническому признаку. Объективные обстоятельства жизни в ссылке создали для депортированных народов необходимый набор побудительных мотивов социализации в местах поселения. Поэтому депортацию и пребывание на спецпоселении можно рассматривать как составную часть системы директивно-принудительных действий партийно-государственного руководства страной, направленных на формирование консолидированной социокультурной общности надэтнического характера.

Литература

Абылхожин Ж.Б. Очерки социально-экономической истории Казахстана XX века. Алматы, 1997. 360 с.

Алдажуманов К.С. и Алдажуманов Е.К. Депортация народов – преступление тоталитарного режима. Алма-Ата: Фонд «XXI век», 1997. 16 с.

Архив Комитета по правовой статистике и спецучетам Генеральной Прокуратуры РК, Ф.16. Оп.1. Д. 9.

Архив Карлага, Карагандинский ИТЛ, Спецотдел СССР. Д.20

Архив Карлага, Карагандинский ИТЛ, Спецотдел СССР. Д.391

М.Х. Асылбеков и Галиев А.Б. Социально-демографические процессы в Казахстане (1917-1980 гг.). Алма-Ата, 1991. 185 с.

Бадмаева Е.Н. Повседневная жизнь и политические настроения крестьянства Калмыкии в 1920-е годы // Новый исторический вестник. 2018, №3 (57). С.78-99. (На базах данных Russian Science Citation Index на платформе Web of Science и данных European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS).

Баймаханов М.Т. Депортация народов и права человека: политико-правовые проблемы // Материалы семинара. Алматы, 12 июня 1997. С.20-27.

Кан Г.В. История корейцев Казахстана. Алматы: Гылым. 1995. 208 с.

Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-40 годах // История СССР. 1986, № 6; Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории, 1990, № 7; Л.Берия – И.Сталину: Согласно Вашему указанию... М., 1995.

ГАКО. Ф.1. Оп.1. Д.133.

ГАКО. Ф.18. Оп.1. Д.843.

ГАКО. Ф.23. Оп.1. Д.843.

Земсков В.Н. Принудительные миграции из Прибалтики в 1940-1950 гг. // Отечественные архивы. 1993, № 1; Спецпоселенцы (1930-1959 гг.) // Население России в 1920-1959 гг.: численность, потери, миграции. Сб. М., 1994. С.156.

Калыбекова М.Ч. История депортированных народов Казахстана (1937-1956 гг.) // Алматы, ТОО «Издательство JEM». 2008. 188с.

Кичихин А.Н. Советские немцы: откуда, куда и почему? // Военно-политический журнал (ВИЖ). М. 1990. № 8. С. 32.

Козыбаев М.К. Историография Казахстана: уроки истории. Алма-Ата: Рауан, 1990. 135 с.

Некрич А. Наказанные народы // Нева. 1993. № 10. С.225.

Так это было. Национальные репрессии в СССР 1919-1952 гг. Т.2. М., 1993.

Шаймуханов Д.А., Шаймуханова С.Д. Карлаг. Караганда, 1997. -175 с.

References:

- Abylhozhin J.B. Ocherki socialno-economicheskoy istorii Kazakhstana 20 veka. Almaty, 1997. 360s. [in Russian].
- Aldzhaumanov K.S. i Aldazhumanov E.K. Deportaciya narodov – prespuplenie totalitarnogo rezhima. Alma-Ata: Fond «XXI vek», 1997. 16s. [in Russian].
- Asylbekov M.H. I Galiyev A.B. Socialno-demograficheskie processy v Kazakhstane (1917-1980 гг.). Alma-Ata, 1991. 185s. [in Russian].
- Arhiv Upravleniya Komitata po pravovoi statistike i spetcuchetam po Karagandinskoi oblasti . F.16, Op.1, D.9. [In Russian].
- Arhiv Karlaga, Karagandinskii ITL, Spetcotdel SSSR. D.20. [in Russian].
- Arhiv Karlaga, Karagandinskii ITL, Spetcotdel SSSR. D.391. [in Russian].
- Badmaeva E.N. Everyday Life and the Political Mood of the Peasantry of Kalmykia in the 1920s.// Noviy Istoricheskiy vestnik. 2018, №3 (57). S.78-99 (Nabazhdannih Russian Science Citation Index na platforme Web of Science I European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences (ERIH PLUS). [in Russian].
- Baymahanov M.T. Deportaciya narodov I prava cheloveka: politico-pravovye problem // Materiali seminara. Almaty, 12 iyunya 1997. S.20-27. [in Russian].
- Bugai N. F. K voprosu o deportacii narodov SSSR v 30-40- godah // Istoriya SSSR. 1986, № 6; Pravda o deportacii chechenskogo i ingushskogo narodov // Voprosi istorii, 1990, № 7; L. Beriya – I. Stalinu: Soglasno Vashemy ukazaniyu... M., 1995. [in Russian].
- GAKO. F.1. Op.1. D.133. [in Russian].
- GAKO. F.18. Op.1. D.843. [in Russian].
- GAKO. F.23. Op.1, D.843. [in Russian].
- Kalybekova M.CH. Istoria deporotirovannih narodov Kazakhstana (1937-1956 gg.) // Almaty. TOO «Izdatelstvo JEM». 2008. 188s. [in Russian].
- Kan G.V. IstoriacoreitcevKazakhstana. -Almaty: Gilim. 1995. 208s.
- Kichikhin A.N. Sovetskienemtey: otkuda, kuda i pochemu? // Voennopoliticheskii zhurnal (VIZH). M. -1990. № 8. S.32. [in Russian].
- Kozibayev M.K. Istoriografia Kazakhstana: uroki istorii. Alma-Ata: Rauan, 1990.135s.
- Nekrich A. Nakazannie narodi // Neva. 1993. № 10. S.225. [in Russian].
- Shaymuhanov D.A., Shaymuhanova S.D. Karlag. Karaganda, 1997. 175 c.; Abilhozhin J.B. Ocherki socialno-economicheskoy istorii Kazakhstana XX veka. Almaty, 1997. 360s.
- Tak eto bilo. Natsionalnie repressii v SSSR 1919-1952 gg. T.2. Moskva, 1993. 77 s.
- TCGA RK. F.1109. Op.2. D.28. [in Russian].
- Zemskov V. N. Prinuditelnie migracii iz Pribaltiki v 1940-1950 yy. // Otechestvennie arhivi. 1993, № 1; Specposelenci (1930-1959 гг.) // Naselenie Rossii v 1920-1959 gg.; chislennost, poteri, migracii. Sb. Moskva, 1994. S.156. [in Russian].

МРНТИ 03.01.00

**ПОВЕДЕНЧЕСКИЕ РЕАКЦИИ И АДАПТИВНЫЕ ПРАКТИКИ ЖЕРТВ
ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ 1920-1950-е годы**

**Жанбосинова Альбина Советовна¹, Казбекова Айнура Татимбековна²,
Жириндинова Куралай Рымхановна³, Жандыбаева Сауле⁴**

¹Д.и.н., профессор кафедры истории Казахстана ВКГУ им. С. Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск. E-mail: sovetuk@ Rambler.ru

²Магистр истории, старший преподаватель кафедры истории Казахстана ВКГУ им. С. Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск
E-mail: akasbekova2008@mail.ru

³Магистр истории, старший преподаватель кафедры истории Казахстана ВКГУ им. С. Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск
E-mail: kuralaikura@mail.ru

⁴PhD докторант, кафедры истории Казахстана ВКГУ им. С. Аманжолова, Республика Казахстан, г. Усть-Каменогорск E-mail: saule_7777@mail.ru.

Аннотация. Статья рассматривает вопросы истории политических репрессий в призме антропологического подхода. Авторы выявили и исследовали поведенческие реакции и адаптивные практики выживания в условиях психоэмоционального, физического насилия.

Репрессивная политика затронула все социальные слои советского общества, тысячи репрессированных мужчин и женщин оказались в инокультурной среде, испытывая давление, насилие, унижение. Повседневная драматичность обусловила стратегии самосохранения и выживания, определила политику согласия или несогласия, соблюдения или несоблюдения навязываемой государством линии поведения.

Поведенческие реакции и адаптивные практики были рассмотрены на примере трех групп, определенных авторами: первая группа жертвы экономической модернизации 1920-1930-х годов казахские кочевники; вторая группа жертвы массовых операций политических репрессий, сосланные в исправительно-трудовые лагеря, административно-ссылные, в том числе и члены семей изменников родины (ЧСИР); третья группа депортированные на территорию Казахстана.

Авторы полагают, что целеполагающим приоритетом государственной политики был тренд «советизации», основополагающим жизненным правилом кочевников стал тренд приспособленчества. Перманентное насилие в ауле было нацелено на ликвидацию социально-родовых коммуникативных индикаторов. Популярными формами поведенческого протеста стали откочевка аула, переросшая в вооруженное противостояние, воспринятая властью как «бандитизм». Процессы социалистической модернизации вкупе с репрессиями вкачивали в себя казахское население, перемалывая кочевую ментальность, разбрасывая семьи, создавая новую советскую личность. В условиях советской повседневности реализовывались стратегии «приспособленчество», «сотрудничество».

В тяжелой ситуации оказывались жертвы категории ЧСИР, в большинстве своем женщины и дети, из комфортного пространства попавшие в пространство насилия и бесправия, лишившиеся одновременно семьи, мужа, детей.

Коллективная память сохранила множество исторических сюжетов, обусловивших противоречивое отношение к прошлому советской истории,

семейный фрейм трагических событий, оставил культурную травму, скорбь о потерях близких.

Стратегия поведения и адаптация чеченцев различалась внутренним отношением к статусу депортированного, изгнанного народа. Дисперсное состояние спецпереселенцев чеченцев и их фронтальные условия обуславливали стратегию и тактику выживания. Непримириемые вступали на путь конфликта, нарушения правовых норм, последнее совершалось ради спасения своих близких (кража для спасения голодающих воспринималась как героизм), категория смирившихся, понимала бессмысленность противостояния и необходимость выживания в новых условиях, шла на диалог с местной властью, с местным населением - фронтальное взаимодействие.

Ключевые слова: политические репрессии, адаптивные практики, поведенческие реакции, коллективизация, модернизация, депортация, член семьи изменника родины

ГТАХР 03.01.00

1920-1950 ЖЫЛДАРДАҒЫ САЯСИ ҚУҒЫН - СҮРГІН ҚҰРБАНДАРЫНЫҢ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚ РЕАКЦИЯСЫ МЕН БЕЙІМДЕЛУ ТӘЖІРИБЕСІ

Жанбосинова Альбина Советовна¹, Казбекова Айнур Татимбековна²,
Жириндинова Құралай Рымхановна³, Жандыбаева Сәуле⁴

¹Т.ғ.д., С. Аманжолов атындағы ШҚМУ Қазақстан тарихы кафедрасының профессоры, Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.,

E-mail: sovetuk@ Rambler.ru

²Тарих магистрі, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.,

E-mail: akasbekova2008@mail.ru

³Тарих магистрі, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ Қазақстан тарихы кафедрасының аға оқытушысы, Қазақстан Республикасы, Өскемен қ.,

E-mail: kuralaikura@mail.ru

⁴PhD докторант, С. Аманжолов атындағы ШҚМУ Қазақстан тарихы кафедрасы, Қазақстан Республикасы, Өскемен қ., E-mail: saule_7777@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада саяси қуғын-сүргін тарихы мәселелері антропологиялық көзқарас тұрғысынан қарастырылады. Авторлар психо-эмоционалдық және күш көрсету жағдайындағы мінез-құлық реакциясы мен бейімделу тәжірибелерін анықтап, зерттеді.

Қуғын-сүргін саясаты кеңестік қоғамның барлық әлеуметтік топтарына әсер етті, мыңдаған қуғын-сүргінге ұшыраған ерлер мен әйелдер өзге мәдени ортада, қысым, зорлық-қомбылық пен қорлықты бастан кешірді. Күнделікті ауыр жағдай өзін-өзі сақтау мен өмір сүру стратегияларын анықтаудың себепкері болып, келісу немесе келіспеу саясатын, мемлекет тарапынан жүктелген өзін-өзі ұстау тәртібін сақтау немесе сақтамау жолын белгіледі.

Мінез-құлық реакциялары мен бейімделу тәжірибелері авторлар анықтаған негізгі үш топ мысалында қарастырылды: бірінші топ ретінде 1920-1930 жж. экономикалық модернизация құрбандары болған көшпелі қазақтар, екінші топ жаппай саяси қуғын-сүргін шараларының құрбандары, түзету лагерлеріне жіберілгендер, әкімшілік тұтқындар, сонымен қатар Отан сатқындарының

отбасы мүшелерінен тұрды, үшінші топ Қазақстан территориясына жер аударылғандар болды.

Авторлардың есептеуі бойынша, мемлекеттік саясаттың мақсатты басымдығы «кеңестендіру» болды, ал көшпелілердің негіздеуші өмірлік ережесі болып бейімделу үрдісі қалыптасты. Ауылдағы үздіксіз озбырлық әлеуметтік-рулық қатысымдық көрсеткіштерді жоюға бағытталған еді. Мінез-құлықтық наразылықтың танымал түрлері ретінде ауылдың қоныс аударуы мен одан кейін ұласатын қарулы қарсылықтар, басқарушы биліктің тарапынан «қарақшылық» деп танылды. Социалистік модернизация үрдістері мен құғын-сүргін әрекеттері бірлесе, өзіне қазақ халқын тартып отырып, көшпелі менталдылығын күл-талқандап, жанұяларды шашыратып, жаңа кеңестік тұлғаны құруға тырысты. Кеңестік күнделікті өмір жағдайында «бейімделу», «серіктестік» стратегиялары жүзеге асырылды.

Отан сатқындары отбасы мүшелері қиын жағдайға тап болатын, көп жағдайда ол әйелдер мен жас балалар еді, жайлы кеңістіктен, зорлық пен заңсыздық аймағына түскен олар, бір уақытта жанұясынан да, ер азаматтары мен балаларынан да айырылып, өмірдің қиын жағдайына ұшырады.

Ұжымдық жад, кеңестік тарихтың өткеніне қарама-қайшы көзқарас тудыратын көптеген тарихи оқиға желілерін сақтап қалды, қайғылы оқиғалардың отбасылық шеңберіне, мәдени жарақаттар қалдырған, жақындарының жоғалуы туралы қайғы-қасіретке душар болған көптеген тарихи деректерді сақтап қалды.

Шешендердің өзін-өзі ұстауы және бейімделу стратегиясы олардың жер аударылған, қуылған адамдар мәртебесіне деген ішкі көзқарасымен ерекшеленді. Арнайы қоныс аударылған шешендердің шашыраңқы орналасуы жағдайы мен шекаралық шарттары өмір сүру стратегиясы және тәсілдерін анықтады. Келісімге келмегендер қақтығыс жолына шықты, құқықтық нормалар бұзылды, соңғысы жақын туыстарын құтқару үшін жасалды (аштыққа ұшырағандарды құтқару үшін жасалған ұрлық ерлік деп қабылданды), бой ұсынғандар категориясы қарсы тұрудың мәнсіздігін, жаңа жағдайларда аман қалу қажеттілігін түсінді, жергілікті билікпен, жергілікті халықпен, шекаралық өзара әрекеттесу ретінде сипатталатын келісімге барды.

Кілт сөздер: саяси құғын-сүргін, бейімделу тәжірибелері, мінез-құлық реакциялары, ұжымдастыру, модернизация, депортация, Отан сатқындары отбасы мүшелері

IRSTI 03.01.00

BEHAVIORAL RESPONSES AND ADAPTIVE PRACTICES OF VICTIMS OF POLITICAL REPRESSION OF THE 1920-1950S

Zhanbosinova Albina¹, Kazbekova Ainur², Zhirindinova Kuralai³,
Zhandybayeva Saule⁴

¹Doctor of Historical Sciences, Professor of the Department of History of Kazakhstan, EKSU. S. Amanzholov, Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk.
E-mail: sovetuk@rambler.ru

²Master of History, Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan, EKSU S. Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan
E-mail: akasbekova2008@mail.ru

³Master of History, Senior Lecturer, Department of History of Kazakhstan, EKSU

S. Amanzholov, Republic of Kazakhstan, Ust-Kamenogorsk

E-mail: kuralaikura@mail.ru

⁴PhD doctoral candidate, Department of History of Kazakhstan, EKSU S.

Amanzholov, Ust-Kamenogorsk, Republic of Kazakhstan

E-mail: saule_7777@mail.ru.

Summary. The article examines the history of political repression in the prism of the anthropological approach. The authors identified and investigated behavioral responses and adaptive practices of survival in conditions of psycho-emotional, physical abuse.

Repressive policies affected all social strata of Soviet society, thousands of repressed men and women found themselves in a foreign cultural environment, under pressure, violence, humiliation. Everyday drama determined the strategies of self-preservation and survival, determined the policy of agreement or disagreement, and compliance with or non-compliance with the line of conduct imposed by the state.

Behavioral reactions and adaptive practices were considered on the example of three groups defined by the authors: the first group of victims of economic modernization of the 1920s and 1930s, Kazakh nomads, the second group of victims of mass political repression operations, sent to correctional camps, administrative exiles, including members the family of the traitor to the motherland (ČSIR), the third group deported to the territory of Kazakhstan.

The authors believe that the trend of “Sovietization” was the goal-setting priority of state policy, the tendency of adaptation was the fundamental rule of life for nomads. Permanent violence in the village was aimed at the elimination of socio-generic communication indicators. The popular forms of behavioral protest have become the absence of an aul overgrown into an armed confrontation, perceived by the authorities as “banditry”. The processes of socialist modernization, coupled with repressions, pumped the Kazakh population into themselves, grinding the nomadic mentality, scattering families, creating a new Soviet personality. Under the conditions of Soviet everyday life, strategies of “adaptation”, “cooperation” were implemented.

The victims of the CHSIR category were in a difficult situation, most of them women and children from a comfortable space, who fell into the zone of violence and powerlessness, who were deprived of their family, husband, children at the same time found themselves in a difficult life situation.

Collective memory has retained many historical plots that led to a contradictory attitude to the past of Soviet history, a family frame of tragic events, left a cultural trauma, grief about the loss of loved ones.

The strategy of behavior and adaptation of the Chechens differed in their internal attitude to the status of the deported, expelled people. The dispersed state of Chechen special settlers and their frontier conditions determined the strategy and tactics of survival. The irreconcilables embarked on the path of conflict, violations of legal norms, the latter was done to save their loved ones (theft to rescue the hungry was perceived as heroism), the category of resigned, understood the senselessness of the confrontation and the need to survive in new conditions, went on a dialogue with the local authorities, with the local population, which can be described as frontier interaction.

Keywords: political repression, adaptive practices, behavioral reactions, collectivization, modernization, deportation, family member of a traitor to the motherland.

Введение. Актуальность предложенной тематики исследования обусловлена тем, что история политических репрессий имеет множество исследовательских граней, имеющих междисциплинарный характер. Социальное конструирование истории политических репрессий в призме антропологического подхода включают такие категории, как регуляция поведения в условиях высылки, как стратегия выживания в условиях психоэмоционального, физического насилия, как определенные поведенческие реакции, направленные на выживание и пр., как гендерные различия адаптивных практик мужчин, так и женщин.

Вопросы политических репрессий рассматривались казахстанскими исследователями в ракурсе классического подхода и анализа макрособытий на фоне, которых они проходили. За массовыми операциями и судебными процессами терялся человек, репрессивные акции втягивали своих жертв не только в больших городах, но и в далеких аулах-селах. Что стояло за маховиком репрессий, что служило ориентиром конкретно избранная жертва или случайный выбор, что лежало в основе поведенческой адаптации? Предполагаем, что повседневная практика повседневного террора была направлена на ускоренную модернизацию социалистической экономики и трансформацию советского социума, его обновление.

Алгоритм политических репрессий регулировался нормативной базой ОГПУ и НКВД. ОГПУ действовало на основании УК РСФСР статьей 58, а также Законом о трех колосках от 7 августа 1932 года. Массовые операции НКВД опирались на приказы 1937 года, а именно: №00447 – массовые репрессивные акции бывших кулаков, уголовников и других антисоветских элементов, №00439 – немецкий, №00485 - польский, №00593 – харбинский, 00486 - жен изменников родины, членов право-троцкистских шпионско-диверсионных организаций и др. В 40-е годы XX века прошли депортационные операции народов, обвиненных в предательстве и пособничестве фашистской Германии.

Материалы архивно-следственных и реабилитированных дел политических репрессированных позволяют сказать, что не все относились к категории «бывших». Большая часть репрессированных на территории Восточного Казахстана относилась к категории пришлых, т.е. административно сосланные, реэмигранты, участники крестьянских восстаний, депортированные и т.д.

На основании указанных направлений реализации программы массовых операций, нами условно выделены три группы жертв политического террора, на примере которых будут рассмотрены практики социальной адаптации и поведенческие реакции жертв сталинских репрессий.

Первая группа жертвы экономической модернизации 1920-1930-х годов казахские кочевники; вторая группа жертвы массовых операций политических репрессий, сосланные в исправительно-трудовые лагеря, административно-ссылные, в том числе и члены семьи изменника родины (ЧСИР); третья группа депортированные на территорию Казахстана.

Материалы и методы. Нами привлечены документы Государственного архива Восточно-Казахстанской области, Архива Президента Республики Казахстан, Центра документации новейшей истории. Извлеченные документы демонстрируют противостояние власти и народа, показывают административный ресурс насилия и повседневные поведенческие реакции населения. Источниками исследования послужили письма, обращения, косвенная информация архивно-следственных дел репрессированных. Их содержание позволило почувствовать трагизм репрессивной повседневности

и личные переживания, надежды на возможность улучшения текущей ситуации.

В ракурсе междисциплинарных методов анализа социального противостояния, авторы применили следующие социологические понятия, как: соперничество, приспособление, уклонение, компромисс, сотрудничество.

Опора на теоретические концепции современной исторической науки позволила авторам осмыслить документальные артефакты, т.е. архивные материалы, исторические источники в фокусе взаимодействия с социокультурными структурами, повлиявшими на их содержание.

В основу статьи положены общенаучные методы: анализ, синтез, дедукция, индукция, статистический метод; специальные исторические методы; научные методы на стыке междисциплинарных подходов.

Результаты. Повсеместная практика государственного насилия, обозначенная как продукт сталинской эпохи (Верт, 2010) в пропагандистской риторике звучало как успешное социалистическое наступление. Идеология большевизма стремилась к созданию нового человека советской страны с чистого листа, вне существовавших ранее традиционных связей, к коим относили семью, религию, полное очищение от «мраков прошлого». (Vaberowski, 2004)

Тысячи репрессированных мужчин и женщин, неожиданно вырванные из привычных социальных жизненных условий оказались в совершенно новой инокультурной среде, испытывая давление, насилие, унижение. Столь драматичные повседневные жизненные обстоятельства формировали стратегии самосохранения и выживания, а также влияли на адаптивные практики деятельности, порой непривычные и не соответствующие их первоначальному образу жизни.

Повседневная жизнь в условиях репрессий определяла политику согласия или несогласия, соблюдения или несоблюдения навязываемой государством линии поведения. По мнению Габора Т. Риттерспорна, применяемая в повседневной жизни «маленькая тактика», помогла им перенести трудности жизни в сталинский и постсталинский периоды. (Gábor, 2014)

Репрессированные женщины, сосланные в лагеря или в рамках внутреннего расселения в большинстве своем были малограмотными домохозяйками, очень редко можно встретить наличие профессионального образования. Оказавшись по воле репрессивно-административной системы в тяжелых материальных условиях, женщины стремились выжить, не просто приспособившись, адаптируясь, но и активно пробивая информационное поле – прошениями-обращениями в высшие инстанции власти. Мужчины оказывались более адаптируемыми к постоянному контролю, несмотря на тяжелую физическую работу, которой они занимались, среди них встречались и стахановцы. Изредка встречаемые в делах характеристики на них, отмечали дисциплинированность, отсутствие нарушений и нареканий со стороны начальства, как лагерного, так и комендатуры.

В совокупности политический террор в отношении крестьянства вызвал повсеместное яростное сопротивление. Крестьянские восстания были восприняты как национальное сопротивление советской власти, в лексиконе НКВД появились термины «басмачи», «бандиты», «повстанцы», «откочевщики» и т.д. Практически все участники восстаний, осужденные в 1930-1933 годах Тройкой ПП ОГПУ, повторно были отправлены или расстреляны согласно приказу №00447.

Кулацкие семьи подлежали высылке, наиболее активных отправляли

в лагеря. По возвращении дочь кулака, отсидевшая в Карлаге, вернулась в условия колхозной жизни, и первое что от нее услышали колхозники, была фраза, что в тюрьме то лучше живется, чем в колхозе: «...Я на уборку сена не пойду. Пошли вы... Со своим колхозом. Обуйте нас, потом посылайте на работу. Вы дадите по 600 граммов хлеба и гоняете и голодных. Как вам не стыдно издеваться над колхозниками»; «Я никого не боюсь, была в тюрьме, знаю, как там живут, там я оделась и обулась. И платье домой привезла, а вы нам ничего не даете». (Архив, 3950:3)

В 1928 году наряду с коллективизацией на крестьян свалились кампании по сбору сельхозналога, хлебозаготовкам, самообложению, размещению крестьянского займа, выселению баев и кулаков, конфискация их имущества и пр. Документы свидетельствуют: «...весной 1931 года был переведен в категорию зажиточных, получил твердое задание сдачи государству 11 баранов, но так как таковых у меня вообще не было, и купить было негде и не за что, и тут же был предупрежден, что если не сдам государству этих баранов, то буду арестован и сослан. После этого я ушел в горы Акчули с оружием в руках...»; «...я вступил в колхоз «Каракунгей», куда обобществил имеющийся у меня скот, проработал в указанном колхозе до февраля месяца 1931 года, ввиду своего байского происхождения был обложен индивидуальном порядке, ввиду не выполнения задания, имущество мое целиком вплоть до юрты было конфисковано. Потеряв все свое хозяйство, в начале марта я бежал в горы...». (Спецархив, 4270:13, 39)

Политические и экономические дисфункции системы, административный крах и социальная неудовлетворенность населения (Gábor, 2014), вопиющий произвол, коррупционные деяния должностных лиц советской власти составили комплекс причин, обусловивших массовую откочевку казахского населения. Нетрадиционные формы поведения казахского населения, были обусловлены экстремальностью социалистического строительства.

В адаптационной практике кочевников была предпринята попытка избежать обострения конфликта, они использовали тактику демонстративного ухода, начав массовую откочевку в ближайшие трансграничные страны, в том числе и Китай. Одна из самых популярных в поведенческой реакции казахов форма поведения, отражающая ментальность кочевого мировоззрения.

Данные о том, кто на самом деле откочевывал в 1930-е гг., сохранились в материалах ОГПУ, до недавнего времени хранившихся под грифом «секретно» в Архиве Президента Республики Казахстан. Думается, что эти архивные источники нельзя считать до конца объективными, поскольку в 1930-е годы отделы Политического управления нередко «фабриковали» дела в угоду партийным установкам. В сводках ОГПУ нередко звучала информация об организации откочевки в сопровождении «шайки вооруженных казахов», что «укочевки происходили под прикрытием вооруженных банд, как местного, так и закордонного происхождения и, частично, при явном содействии укочевщикам со стороны китайских властей». (АП РК, 126:179) Кочевники, бежали от голода, что зафиксировано документами: «...понесла в помойную яму отходы от обеда, у ямы встретила 10 казахов, которые отобрали у нее отходы и тут же на ее глазах стали их есть ...». (ГАВКО, 78:100)

«Этот голод был одним из самых смертоносных в СССР и непосредственно привел к гибели примерно одной трети казахского населения, а также вызвал эмиграцию нескольких сотен тысяч выживших ...». (Ohaуon, 2013)

Д. Верховуров полагает, что голод стал культурной травмой: «Это трагедия оставила резкий рубленный отпечаток на казахском народе, на его

мировоззрении и культуре». (Верхотуров, 2018)

Антропологическое измерение жертв голода, в отличие от демографических показателей не поддается анализу. Фрейм семейной памяти хранит предания выживших в те страшные годы. Они оказались свидетелями смерти, спровоцированной государством. Социальные, экономические и культурные потрясения, вызванные советизацией и обусловленные уязвимостью традиционного казахского общества, разрушили общество, сломали связи между поколениями. (Ohayon, 2013)

В Китае их тоже ждала голодная смерть. «В 1932-1933 годах, я семилетний мальчишка в Синьцзяне, видел толпы голодных людей на улицах города Чугучака. Они запомнились мне одноцветной, серой массой живых трупов: серое рванье одежды, пепельно-серые взъерошенные волосы, серая прозрачная кожа, плотно обтягивающая лица и руки, горящие, блуждающие глаза, провалившиеся до самого затылка. То были казахи-беженцы... Они стояли плотной, покачивающейся многотысячной толпой. Люди не кричали, не говорили, не просили, а просто протягивали руки...». (Под грифом, 1998:2)

Повседневное перманентное насилие вынудило казахских кочевников выработать «стратегию соблюдения и не соблюдения» (Gábor, 2014), лояльности или нелояльности, в социологическом определении – «приспособление».

Созданные колхозы не избежали влияния родовых отношений, т.к. сводки ПП ОГПУ пестрили сообщениями о внедрении байской элиты, родоуправителей в колхоз и их влиянии на население. Кочевая элита пользовалась значительным авторитетом среди аульного населения, они могли быть избраны в составы аулсовета, волисполкома, т.е. в низовой советский аппарат власти. Порой между родами, в результате партийного волеизъявления, оказавшихся в составе одной административной единицы аул, волюсть возникало соперничество.

Две стратегии поведения «приспособление» и «соперничество», как результат поведенческой реакции кочевников в переплетении порождали трагикомические ситуации. Две родовые группы в соперничестве в период избирательных кампаний в низовые органы советского аппарата переходили на уровень прямой конфронтации, не гнушаясь обычными доносами.

Избранные в председатели аулсовета, волисполкома бай, еще более усиливали родовое начало при советской власти. При очередных кампаниях наступления на самих себя, т.е. на байско-кулацкий элемент, они проникали в колхозы и становились колхозными активистами, проявляя лояльность и приспособляясь к чуждым для себя условиям. (Архив, 2481:50) Как аульные активисты они принимали участие в хлебозаготовительных кампаниях, но личный план не выполняли, противоречивость их поведения вызывала негативное отношение со стороны идейных патриотов советской власти, знавших об их происхождении. В период чистки советского аппарата, их вычищали из колхозов, привлекали к ответственности и штрафовали. В случае опасности ареста, они старались получить от аульного совета справку, что бедняцкого происхождения и стремились затеряться на степных просторах Казахстана, переезжая из одного региона в другой.

Яркой формой приспособленчества в условиях угрозы выселения и конфискации, является документ о обсуждении бая Л. Байжекина на бедняцком собрании. Решением протокола собрания он подлежал выселению, однако еще до собрания Л. Байжекин начал укрывать скот, имущество, оформлять фиктивный развод. Его две жены, подав заявление в народный суд о разводе с выселенным мужем, просили оставить их с детьми в ауле. В

итоге выселению подверглись только мужская половина семьи, а женщины с детьми и частичным имуществом остались на местах проживания. Владельцы конфискуемых хозяйств уменьшали свой скот путем укрытия, распродажи, убоа, искусственного раздробления. (ЦДНИ, 22:2)

Вторая группа жертв политического террора, дважды испытала насилие, в первый раз оказалась сослана приговором Особого совещания в Казахстан, второй раз арестована на основании Оперативных приказов НКВД 1937 года. Судьба большинства вторично репрессированных оказалась трагичной, многие из них были расстреляны.

В далеком 1878 году во Франции, в самом Париже на свет появилась Луиза Александровна Шодрон, вряд ли предполагавшая, что в 1937 году в Москве приговором Особого совещания, будет сослана в Казахстан на проживание в Шемонаихинский район. (Архив, 3431, л.9) Ее сын Евгений Александров, после отбытия пятилетнего срока заключения в Вишерских лагерях адаптировался к условиям работы. Свидетельством тому стал специальный приказ ГУЛАГа НКВД, согласно которому его оставили на работу при лагерях, подспудной причиной послужили его профессиональные навыки. В июле 1933 года по распоряжению ГУЛАГа из Вишерска был переведен в Карлаг, затем в Промкомбинат НКВД города Акмолинска, последним местом работы перед арестом стал Петропавловск. Бывшие заключенные, освобожденные из лагерей, частенько оставались в той же местности, где находился лагерь. Их социальные коммуникации не выходили за рамки группы «бывших лагерников», узкий круг общения сопутствовал брачным союзам, как например Е.Александров женился на дочери заключенного осужденного за контрреволюционную деятельность, находясь в Акмолинске.

Что касается Луизы Шодрон, после смерти мужа Александра Цезаревича в 1928 году, проживала в Сочи. Там же она попыталась решить свои женские проблемы, познакомившись с Павловым, работавшим счетным работником Финотдела. Накануне своего отъезда в Сталиннабад, куда он отправлялся по договору найма на два года, он предложил вступить в брак Луизе Шодрон. Они уехали вместе, прожив около трех месяцев, она узнала, что в Сочи у Павлова остались жена и дети. В Сталинабаде, оставшись без средств существования, она устроилась на должность заведующей иностранной книги в Центральную библиотеку, в качестве дополнительного источника существования, благодаря наличию педагогического образования, служили частные уроки французского языка.

Высланные в Казахстан в порядке внутреннего расселения, частенько вспоминали и сравнивали свою прошлую жизнь на родине с теми условиями, в которых оказались. Уроженец Бендеры, Бессарабия, отправленный в Семипалатинск заявлял: «В Румынии мне жилось неплохо, я там поработаю несколько часов, и мне хватало на существование, а здесь в Советском государстве работают 11-12 часов, а жрать нечего, вернее заработанных денег не хватает на существование». (Спецархив, 2631:2)

Женщины брались за любую работу, им приходилось содержать не только себя, но и детей, как например спецпоселенка полька в Акмолинске жила с двумя сыновьями и дочерью, занималась там стиркой белья по найму, что позволяло ей не умереть с голоду. (Спецархив,3431:15) «Просидела я в Семипалатинской тюрьме 9 месяцев, по окончании 9 месяцев меня отправили в ссылку Темир Актюбинской области Казахстан. А детей моих двух взяли в детский дом в Свердловской области Верхотуре, а двое живут дома на Украине. Прошу Вашего помилования, вернуть меня к своим детям. Я уже

не молодая, мне 48 лет, я все время болею, зарабатываю очень маленькую зарплату и с этой маленькой зарплатой, нужно еще одеться, помогать своим детям, и надо кушать. В настоящее время я нахожусь в тяжелом состоянии, все время болею, тяжелой болезнью у меня грыжа и еще женские боли. И я не могу тяжело работать, но должна, потому, что помощи нет ни от кого». (Спецархив, 1956:17-19)

Коляго Вера, малограмотная девчонка, босая и полураздетая, без средств к существованию, была выслана в «неведомую страну». НКВД, оторвав от родных и знакомых практически бросило на произвол судьбы. С Минска ее отправили в Алма-Ату в 1936 году, ей было всего 23 года. Не успев кое-как обжиться в Алма-Ате, весной 1937 года в порядке внутреннего расселения, отправили в Семипалатинск, Там она устроилась на работу в швейную мастерскую им. Н. Крупской. 26 августа 1937 года ее арестовали по подозрению в шпионаже и осудили Особым совещанием на пять лет в исправтрудлагерь, этапировали в Карлаг, где работала портнихой в мастерской НКВД. (Спецархив, 1413:45-46)

Особая категория - это члены семей изменников родины (ЧСИР), они стали жертвой террора только за принадлежность к обвиняемому за политическое преступление. 15 августа 1937 года был издан Оперативный приказ НКВД СССР за номером 00486 (Оперативный приказ), направленный против жен изменников родины, членов право-троцкистских шпионско-диверсионных организаций, осужденных военной коллегией и военными трибуналами по первой и второй категории, начиная с 1-го августа 1936 года.

Приказ определил категории женщин, подлежащих аресту:

аресту подлежали жены, состоявшие в юридическом или фактическом браке с осужденным в момент его ареста;

- аресту подлежали также и жены, хотя и состоявшие с осужденным, к моменту его ареста, в разводе, но:

а) причастные к контрреволюционной деятельности осужденного;

б) укрывавшие осужденного;

в) знавшие о контрреволюционной деятельности осужденного, но не сообщившие об этом соответствующим органам власти.

Согласно приказу, органы НКВД не арестовывали:

- беременных, жен осужденных, имеющих грудных детей, тяжело или заразно больные; имеющие больных детей, нуждающихся в уходе; имеющие преклонный возраст. По отношению к ним власть рекомендовала ограничиваться отобранием подписки о невыезде с установлением тщательного наблюдения за семьей.

- жен осужденных, разоблачивших своих мужей и сообщившие о них органам власти сведения, послуживших основанием к разработке и аресту мужей.

На каждую арестованную заводилось следственное дело, в которое помимо установленных документов, помещаются справки и краткое обвинительное заключение. В деле обязательно находилась подробная общая справка на семью с указанием: фамилии, имени и отчества осужденного главы семьи, за какие преступления, когда, кем и какому наказанию подвергнут; именной список состава семьи (включая и всех лиц, состоявших на иждивении осужденного и вместе с ним проживавших), подробных установочных данных на каждого члена семьи; компрометирующих материалов на жену осужденного; характеристики, в отношении степени социальной опасности детей старше 15-ти летнего возраста; данных о наличии в семье престарелых

и нуждающихся в уходе родителей, наличии тяжело или заразно больных, наличии детей, по своему физическому состоянию, требующих ухода. Также заводилась отдельная краткая справка на социально-опасных и способных к антисоветским действиям детей старше 15-ти летнего возраста, именные списки детей до 15 лет отдельно дошкольного и школьного возраста. Санкцию на арест и обыск жен изменников родины, мероприятия в отношении детей арестованной и родителей, рассматривались начальниками управлений НКВД краев и областей. Во время ареста производился тщательный обыск и все имущество конфисковалось.

Члены семьи осужденного – изменника родины, попадали под действие директивы НКВД и Прокуратуры СССР №252 от 27 июля 1942 года. Дела членов семей изменников родины рассматривало Особое совещание. По приказу №00486 репрессировались две категории, к первой относились жены руководителей, политических репрессированных; ко второй, семьи, изменников родины периода Великой Отечественной войны, перешедших на сторону врага.

В следственном деле Ш. Юсуповой, как члена семьи изменника родины (ЧСИР) и подобных делах ЧСИР, хранится справка, где указывался именной список состава членов семьи с подробными на них установочными данными. Состав семьи Юсуповых состоял из сына Булата шести лет, дочери Клары трех лет, племянник Юсупов Мазеп шестнадцати лет. В постановляющей части супругу Шакера Юсупова, бывшего председателя Восточно-Казахстанского облисполкома, Чулпан Юсупову изобличали в том, что она является соучастницей в антисоветской деятельности своего мужа, скрыла данный факт от органов НКВД. 25 февраля 1938 года Юсупов Шакер был расстрелян, как враг народа, Чулпан Юсупова была арестована 14 апреля 1938 года, на основании приказа №00486, отправили ее дело на рассмотрение Особого совещания.

По освобождению Чулпан Юсупова написала письмо Генеральному прокурору СССР тов. Руденко. «В 1938 году я была арестована органами НКВД в г. Алма-Ате по постановлению Особого совещания при НКВД СССР была осуждена, как член семьи изменника родины. Мой муж Юсупов был арестован в 1937 году. Срок наказания 8 лет я отбыла полностью в исправительно-трудовых лагерях в поселке №26 Карагандинских лагерей. Освобождена в 1946 году. У меня было двое детей, сын Болат 1931 года рождения, и дочь Клара 1934 года рождения. После моего ареста дети были оставлены на воспитание Жумашеву Абдулле, проживающему в городе Алма-Ата. Будучи в лагере, я получила известие о том, что дочь моя умерла в 1944 году, а сын был отдан в детдом. Где она находится в настоящее время, я не знаю. После своего освобождения я разыскивала сына неоднократно, но мои розыски оказались безрезультатными и я до сих пор не знаю ничего о нем. До ареста я нигде не работала, малограмотная, я занималась домашним хозяйством и воспитанием детей. В настоящее время работаю в швейной мастерской мастерицей». (Спецархив, 1345:25)

Анализируя письма женщин, переживших тюрьмы НКВД, попавших из комфортного пространства в зону насилия и бесправия, лишившись одновременно семьи, мужа, детей оказались в тяжелейшей жизненной ситуации. Главная их вина заключалась в том, что они оказались замужем за мужчинами, которых обвиняли в антисоветской деятельности и в шпионаже. Зная об их «контрреволюционной деятельности, они оказывались соучастницами и недонесли на своих мужей». Женщины в письмах обращались

в вышестоящие организации, просили пересмотреть их дело, говоря, что ни какой вины за собой не имеют, и никто ни разу не предъявлял им обвинения. Если их муж в чем, то виновен, то они о его преступлении ничего не знают, и никогда не знали. Даже давали честное гражданское слово, а некоторые задавали вопрос, почему они должны нести большое наказание за них. «Я как малограмотная женщина не могу понять, в чем я являюсь виновной. За время моего нахождения в Семипалатинской тюрьме 9 месяцев, был один допрос, мне предъявили пункты 6-9. Когда я спросила, что означают эти пункты, мне сказали 6 – это шпионаж, а 9 так себе, шахер-махер. И вот теперь я нахожусь в ссылке уже год и 9 месяцев тюрьмы. В ссылке я нахожусь в г. Темир Актюбинской области. А когда отправляли, я спросила: за что отправляют? Сказали из-за мужа». (Спецархив, 1955: 18)

«...и я никаких преступлений никогда не совершала, это я говорю чистосердечно. После чего меня ссылают в Павлодарскую область на местожительство, очень тяжело, что не указывают срока. В настоящее время я живу в поселке Ермак Павлодарской области, уже два года работаю в столовой официанткой, честна и предана своему делу. Ни каких замечаний на меня нет и не будут, возложенные на меня обязанности выполняю правильно». (Спецархив, 1954:23)

Арест был не просто трагедией, но и кардинальной сменой жизненной траектории и поведенческих реакций. «С момента ареста отца, работавшего директором пединститута, для нас начались все невзгоды и трудности как семьи врага народа. Боясь преследований, наша мама увезла меня к брату отца, мы сменили фамилию, все время переезжали из города в город, пока мама в 1941 году не скончалась. Я все время скитался по родственникам и знакомым, трудно описать, что мне пришлось пережить за все эти годы». (Спецархив, 1377:91)

К третьей группе относятся депортированные этносы, для которых Казахстан стал второй родиной. Депортация оставила трагический след в исторической памяти народов. Коллективная идентичность чеченского народа восприняла депортацию как культурную травму, момент высылки являлся самым драматичным в исторической памяти. В памяти всплывают голод, смерть близких в пути следования, безразличие и жестокость конвоиров к людским жизням, вспоминая, что конвоиры готовы были выбросить ребенка (или тяжелобольного человека) из вагона, считая его мертвым.

По воспоминаниям многих переселенцев, наиболее болезненным в физическом и нравственном плане в пути стал вопрос отправления естественных надобностей, который оказался совершенно непродуманным, эшелоны по несколько часов шли, не останавливаясь. ШирваниБазаев рассказывает: «Вагоны останавливали, когда вздумается через 3-10 часов. Когда останавливали поезд, по нужде, естественно женщины бегут в одну сторону, а солдаты стреляют, нет вместе, в одну сторону гнали. У чеченцев такого не было, был свой этикет. Многие умирали из-за разрыва мочевого пузыря. Рожали, умирали в вагонах». (Полевые исследования. Ш. Базаев., 2014) Депортация не учитывала гендерный аспект спецпереселенцев, стратегии выживания мужчин и женщин в столь дискомфортных условиях этапирования, обуславливали возникновение различных адаптационных практик.

Тяжелые бытовые условия в эшелонах подтверждаются и воспоминаниями информанта У.С. Сулейманова: «У одного мужчины оказался топор, он сделал в вагоне дырку. Это и были «туалеты». Я ехал с мамой, с тремя сестрами,

братом. Женщины, молодые девушки, парни стеснялись». (Полевые исследования. Сулейманова У.С., 2014)

Х.З. Довтабаева вспоминает: «Мой муж Магомадов Саидселимович, 1924 г.р. рассказывал, когда ехали в пути, его отец по нужде вышел, его задавило поездом. Хоронить не дали его, только смогли снегом прикрыть». (Полевые исследования. Довтабаева., 2016)

Высланных спецпереселенцев на местах поселения распределяли в различные сферы производства, мотивом формирования адаптивных поведенческих реакций являлись возможности улучшения материальных условий. Средний состав депортированных чеченских семей включал несколько поколений, дедушки, бабушки, родители, их дети. Работал лишь один из них, в силу рабочего возраста и семейного менталитета. На Бюро Восточно-Казахстанского обкома отмечалось, что в результате создания спецпереселенцам нормальных бытовых условий и человеческого отношения, на отдельных предприятиях области, таких как Белоусовское, Березовское рудоуправления, Убаредмет, колхозы Ленинского района улучшилось отношение чеченских рабочих к труду, многие из них систематически выполняют и перевыполняют нормы выработки: «Две бригады спецпереселенцев Абдулвагапова – 26 человек и Ташаева – 13 человек в лесу выполняют нормы до 200%, причем бригада Абдулвагапова в течение продолжительного времени держало переходящее знамя участка». (ГАВКО, 29:9)

На Белоусовском руднике среди чеченцев было 39 ударников и 5 стахановцев, как например бурщик Магомадов – 187% выработки, крепильщик Махмудов – 144. (ГАВКО,31:20) Руководители Лениногорского рудоуправления в 1946 году в июле месяце отмечали, что количество совершенных нарушений трудовой дисциплины на долю спецпереселенцев чеченцев падает меньше, чем на остальных рабочих. Среди чеченских работников были отмечены стахановцы бурщик Осмаев 215% выработки, Кадыев 278%, Махмудов 200%. (ГАВКО,33:4)

Желание вернуться на родину, способствовало циркуляции слухов о возможном скором возвращении на родину, в мае 1944 года в селе Кокпекты, в районе которого размещались спецпереселенцы чеченцы, председатель колхоза «Единение» увидел своих колхозниц чеченок на рынке с вещами, выставленными на продажу. На его вопрос: «Что они здесь делают?», они ответили: «Мы пришли на рынок, чтобы продать вещи – готовимся к отъезду на Северный Кавказ». Председатель колхоза, выяснив причины их появления, проведя с ними разъяснительную беседу, отправил их в колхоз, посоветовав не продавать никаких вещей, заявив, что «никто никуда не поедет, возвращайтесь в колхоз и работайте». (ГАВКО,34:12)

На общем фоне жизни в условиях депортации наблюдались озлобленность, депрессия. Архивные документы отмечают случаи издевательского отношения к спецпереселенцам, избиения и даже убийства. Алмаев Васса «Чеченам настал конец, все умирают и я скоро умру. На партучет становится, не хочу, я теперь никому не нужен, работал я раньше председателем колхоза, два раза был в Москве, был депутатом, а теперь мне пришел конец, мне 62 года, разве это моя работа тащить на себе лес. Дети мои умерли, еще ребенок больной, а я как враг, мне все равно конец». (ГАВКО, 28:16)

Магомедов Ахмад «Нас специально советское правительство выслало в Казахстан, чтобы мы вымерли с голода, ведь нас сейчас осталось очень мало, много чеченцев вымерло с голоду, тысячи невинных томятся в тюрьмах».

(Спецархив, 3534:18]

Выводы. Курс на форсированную социально-экономическую модернизацию Казахстана, обусловил новый формат повседневных форм бытия социума. Целеполагающим приоритетом государственной политики стал тренд «советизации», основополагающим жизненным правилом кочевников стал тренд приспособленчества. В условиях перманентного насилия и формирования нового идеологического облика советского человека советской страны это был единственный способ выжить. Структурированная социальная система казахского аула с ее родо-клановыми отношениями не вписывалась в мозаику социалистического строительства. Контент-анализ архивных материалов выявил, что политика власти, как на центральном, так и на региональном уровне была нацелена на ликвидацию социально-родовых коммуникативных индикаторов. Особой маргинальной группой, не вписавшейся в политику силовой коллективизации были баи, родоправители и прочие слои аула, имевшие влияние и авторитет.

Концептуальный анализ и сопоставление рассмотренных исторических сюжетов позволил выстроить иерархию поведенческих мотивов в выборе адаптационной стратегии казахского населения независимо от отношения к власти. Самой популярной и мирной формой протеста, преследующей цель избежать конфликта, была стратегия демонстративного ухода – откочевка аула.

Политика силовой коллективизации стала причиной сбоя, вызвав политические и экономические дисфункции государственной системы, административный крах и социальную неудовлетворенность населения. Указанный фактор повлиял на изменение содержания поведенческих мотивов казахского населения. Царь-голод дал начало стратегии выживания, индивидуализировав адаптационные формы поведения, начиная с откочевки ставшей паническим бегством за жизнью до случаем каннибализма.

Посягательство государства на личное имущество, нарушение пограничной линии комфортной зоны, а также невыполнимые сельскохозяйственные акции и бесконечные штрафы, накладываемые на население, вызвали протестные настроения вплоть до вооруженного противостояния. Сегменты стратегии откочевки и восстания были восприняты властью в одно целое. Расстрелы мирных аулов на пограничных кордонах и военные сражения с повстанцами в сводках ПП ОГПУ были указаны как борьба с бандитизмом.

Процессы социалистической модернизации вкупе с репрессиями вкачивали в себя казахское население, перемалывая кочевую ментальность, разбрасывая семьи, создавая новую советскую личность. В совокупности создавались условия неизбежности участия каждого в повседневной советской практике. В итоге общество условно определяло лояльность и нелояльность, где «мы», «не мы», «чужие» критерий отношения к власти как результат противоречий между родовыми ценностями и идеологией власти. В основе поведенческой реакции казахского населения находились стратегии «приспособленчество», «сотрудничество», следствием трайбализма еще и «соперничество».

Коллективная память сохранила множество исторических сюжетов, обусловивших противоречивое отношение к прошлому советской истории. С одной стороны величайшие достижения и возможности, предоставленные Казахстану социалистической модернизацией, с другой семейный фрейм трагических событий, оставивший культурную травму, скорбь о потерях близких, как следствие модернизации.

Стратегия поведения и адаптация чеченцев различалась внутренним

отношением к статусу депортированного, изгнанного народа. Дисперсное состояние спецпереселенцев чеченцев и их фронтальные условия обуславливали стратегию и тактику выживания. Непримиримые вступали на путь конфликта, нарушения правовых норм, последнее совершалось ради спасения своих близких (кража для спасения голодающих воспринималась как героизм), категория смирившихся, понимала бессмысленность противостояния и необходимость выживания в новых условиях, шла на диалог с местной властью, с местным населением, что можно обозначить как фронтальное взаимодействие.

Литература:

- Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 719. Оп. 2. Д. 126. л. 179.
Верг Н. Террор и беспорядок. Сталинизм как система. М.: РОСПЭН, 2010. 448 с.
Baberowski, J. (2004). Verschleierte Feinde. Stalinismus im sowjetischen Orient//
Geschichte Und Gesellschaft, 30(1), 10-36.
Верхотуров Д. Ашаршылык: история Великого голода. Litres, 2018.
Электрон.ресурс: URL: <https://books.google.kz/books?id=T0s4DwAAQBAJ&dq> (дата обращения 10.04.2019) – интернет источники
ГАВКО (Государственный архив Восточно-Казахстанской области далее ГАВКО) Ф.1 Оп.1. Д.78.
ГАВКО Ф.1п. Оп.1. Д. 2741.
ГАВКО Ф.1п. Оп.1. Д. 2750.
ГАВКО Ф.1п. Оп.1. Д. 3420.
ГАВКО Ф.1п. О.1. Д. 3997.
Gábor T. Rittersporn, *Anguish, Anger and Folkways in Soviet Russia*, Pittsburgh : University of Pittsburgh Press (Pitt Series in Russian and East European Studies), 2014, 396 p.
Под грифом секретности. Откочевки казахов в Китай в период коллективизации. Реэмиграция 1928-1957 гг. Сборник документов. Сост. О.В. Жандабекова. Усть-Каменогорск, 1998. 100 с.
Полевые исследования. Ш. Базаев., 2014.
Полевые исследования. Довтабаева., 2016.
Полевые исследования. Сулейманова У.С., 2014.
Ohayon, I. (2013). *The Kazakh Famine: The Beginnings of Sedentarization*. [Электрон.ресурс]: URL: <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/node/3200> (дата обращения 13.04.2019) – интернет источники
Спецархив ДВД ВКО Ф.19. О.2. Д. 1345.
Спецархив ДВД ВКО Ф.19. О.2. Д. 1377.
Спецархив ДВД ВКО Ф.19. О.1. Д. 1413
Спецархив ДВД ВКО Ф.19. О.2. Д. 1953.
Спецархив ДВД ВКО Ф.19. О.2. Д. 1954.
Спецархив ДВД ВКО Ф.19. О.2. Д. 1955.
Спецархив ДВД ВКО Ф.19. О.1. Д. 1956.
Спецархив ДВД ВКО Ф.19. О.2. Д. 2481.
Спецархив ДВД ВКО Ф.19. О.1. Д. 2631.
Спецархив ДВД ВКО Ф.19. О.1. Д. 3431.
Спецархив ДВД ВКО Ф.19.О.2. Д. 3521.
Спецархив ДВД ВКО Ф.19.О.2. Д. 3534.
Спецархив ДВД ВКО Ф.19. О.1. Д. 3950.

Спецархив ДВД ВКО Ф.19.О.2. Д. 4270.

Центр документации новейшей истории Ф.3. О.1 Св.2. Д. 22.

References:

Архив Президента Республики Казахстан. Ф. 719. Оп. 2. Д. 126. л. 17. [in Russian].

Vert N. Terror i besporyadok. Stalinizm kak sistema. – М.: ROSPEN, 2010. 448 s. [in Russian].

Barberowski, J. (2004). Verschleierte Feinde. Stalinismus im sowjetischen Orient// Geschichte Und Gesellschaft, 30(1), 10-36. [in Russian].

Verhoturov D. Asharshylyk: istoriya Velikogo goloda. Litres, 2018. Elektron. resurs: URL: <https://books.google.kz/books?id=T0s4DwAAQBAJ&dq> (data obrashcheniya 10.04.2019) internet istochniki . [in Russian].

GAVKO (Gosudarstvennyj arhiv Vostochno-Kazahstanskoj oblasti dalee GAVKO) F.1 Op.1. D.78. [in Russian].

GAVKO F.1p. Op.1. D.2741. [in Russian].

GAVKO F.1p. Op.1. D. 2750. [in Russian]

GAVKO F.1p. Op.1. D.3420. [in Russian].

GAVKO F1p. O.1. D.3997. [in Russian].

].

Gábor T. Rittersporn, Anguish, Anger and Folkways in Soviet Russia, Pittsburgh : University of Pittsburgh Press (Pitt Series in Russian and East European Studies), 2014, 396 p. [in Russian].

Pod grifom sekretnosti. Otkochevki kazahov v Kitaj v period kollektivizacii. Reemigraciya 1928-1957 gg. Sbornik dokumentov. Sost. O.V.ZHandabekova. Ust'-Kamenogorsk, 1998. 100 s. [in Russian].

Polevye issledovaniya. SH. Bazaev., 2014. [in Russian].

Polevye issledovaniya. Dovtabaeva., 2016. [in Russian].

Polevye issledovaniya. Sulejmanova U.S., 2014. [in Russian].

Ohayon, I. (2013). The Kazakh Famine: The Beginnings of Sedentarization. [Elektron.resurs]: URL: <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/fr/node/3200> (data obrashcheniya 13.04.2019) internet istochniki [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19. O.2. D. 1345. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19. O.2. D. 1377. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19. O.1. D. 1413. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19. O.2. D. 1953. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19. O.2. D. 1954. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19. O.2. D. 1955. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19. O.1. D. 1956. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19. O.2. D. 2481. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19. O.1. D. 2631. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19. O.1. D. 3431. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19.O.2. D. 3521. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19.O.2. D. 3534. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19. O.1. D. 3950. [in Russian].

Specarhiv DVD VKO F.19.O.2. D. 4270. [in Russian].

Centr dokumentacii novejshej istorii F.3. O.1 Sv.2. D.22. [in Russian].

МРНТИ: 03.20.00

**ГЕОГРАФИЯ РАССЕЛЕНИЯ И СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ
СПЕЦПОСЕЛЕНЦЕВ В ВОСТОЧНОМ КАЗАХСТАНЕ (1937-1954 ГГ.)**

Камалджанова Тахира

К. и. н., доцент ЕНУ имени Л.Н.Гумилева,
г.Астана, Казахстан. E-mail: Takhira.Kamaljanova@mail.ru

Аннотация. В статье рассматривается расселение депортированных народов на территории Восточного Казахстана и их социальное положение в период с 1937 по 1954 гг. В контексте работы анализируется численный состав прибывших спецпереселенцев, их жилищно-бытовые условия, медицинское обслуживание, обеспеченность продуктами питания и др. Известно, что насильственное переселение народов из разных регионов СССР в Казахстан оказало существенное влияние, в том числе, на демографическую ситуацию страны, а также обострило и без того изнуренное войной социальное положение. В период войны 1941-1945 гг. были спецпереселены целые народности: немцы, крымские татары, чеченцы, ингуши и др. Все эти процессы негативно повлияли на социально-экономическую ситуацию в целом Казахстана. Нехватка продовольствия, жилищных условий и достойного медицинского обслуживания вызывали недовольство со стороны депортированных народов. Руководство страны принимало ряд мер в разрешении сложившейся ситуации, но справиться с данным положением в полной мере было практически невозможно. В связи с вышесказанным, цель работы-показать социальную обстановку региона с прибытием спецпоселенцев и их расселение по Восточно-Казахстанской области в период 1937-1954 гг.

Ключевые слова: депортация, насильственное переселение, спецпереселенцы, спецпоселенцы, социальное положение спецпоселенцев Восточного Казахстана, жилищно-бытовые условия спецпоселенцев.

IRSTI: 03.20.00

**GEOGRAPHY OF RESETTLEMENT AND SOCIAL STATUS OF SPECIAL
SETTLERS IN EAST KAZAKHSTAN (1937-1954)**

Kamaljanova Takhira

Candidate of Historical Sciences, associated professor at L.N.Gumilyov ENU,
Astana, Kazakhstan. E-mail: Takhira.Kamaljanova@mail.ru

Annotation. The article deals with the resettlement of deported peoples in Eastern Kazakhstan and their social status in the period from 1937 to 1954. In the context of the work, the numerical composition of the arriving special settlers, their living conditions, medical care, food security, etc. are analyzed. It is known that the forced resettlement of people from different regions of the USSR to Kazakhstan had a significant impact, including on the demographic situation of the country, as well as exacerbated the already socially fatigued social situation. During the war of 1941-1945. such ethnic groups as the Germans, the Crimean Tatars, the Chechens, the Ingush, and others were specially resettled. All these processes had a negative

impact on the socio-economic situation in Kazakhstan as a whole. The shortage of food, housing conditions and decent medical care caused discontent on the part of the deported peoples. The country's leadership took a number of measures to resolve the current situation, but it was almost impossible to fully cope with this situation. In connection with the foregoing, the purpose of the work is to show the social situation in the region with the arrival of special settlers and their resettlement in the East Kazakhstan region in the period 1937-1954.

Keywords: deportation, forcible resettlement, special settlers, special settlers, social status of special settlers of East Kazakhstan, living conditions of special settlers.

ҒТАХР: 03.20.00

**ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ АРНАЙЫ ҚОНЫС
АУДАРУШЫЛАРДЫҢ ОРНАЛАСУ ГЕОГРАФИЯСЫ ЖӘНЕ
ӘЛЕУМЕТТІК ЖАҒДАЙЫ
(1937-1954 ЖЖ.)**

Камалджанова Тахира

Т.ғ.д., доцент Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ.

Астана қ., Қазақстан E-mail: Takhira.Kamaljanova@mail.ru

Түйіндеме. Жұмыс контекстінде келген арнайы қоныс аударушылардың сандық құрамы, олардың тұрғын үй-тұрмыстық жағдайлары, медициналық қызмет көрсету, азық-түлікпен қамтамасыз етілуі және т.б. талданады. 1941-1945 жж. соғыс кезінде бұл үдерістердің барлығы жалпы Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық ахуалына кері әсерін тигізді. Азық-түліктің, тұрғын үй жағдайларының және лайықты медициналық қызмет көрсетудің жетіспеуі депортацияланған халықтар тарапынан наразылық тудырды. Ел басшылығы қалыптасқан жағдайды шешуде бірқатар шаралар қабылдады, бірақ бұл жағдайды толығымен шешу мүмкін емес еді. Жоғарыда айтылғандарға байланысты, жұмыстың мақсаты-1937-1954 жылдар кезеңінде Шығыс Қазақстан облысы бойынша арнайы қоныс аударушылардың келуімен аймақтың әлеуметтік жағдайын көрсету.

Кілт сөздер: депортация, күштеп қоныс аудару, арнайы қоныс аударушылар, арнайы қоныс аударушылар, Шығыс Қазақстанның арнайы қоныс аударушыларының әлеуметтік жағдайы, арнайы қоныс

Введение. Период 1937-1954 гг. в истории Казахстана составляют особую страницу. В эти годы неуклонно возрастала роль государства во всех сферах жизни общества. Массовые крестьянские переселения, имевшие место в начале XX века сменяются насильственными перемещениями целых народов из разных концов света. Это не могло не повлиять на социальную, демографическую, а также экономическую структуру и без того пестрого населения.

Депортация оказала большое влияние на социально-демографическое развитие населения Восточного Казахстана. Сотни тысяч людей разных национальностей подверглись насильственному выселению из своих территорий. Среди которых, преимущественно представители немецкой, чеченской, корейской, польской и других имели статус «спецпоселенцев» и

находились под жестким контролем органов НКВД (Дегитаева, 2000: 5).

Прибытие значительного числа депортированных на территорию области вызвало к жизни целый комплекс крупномасштабных проблем, многие из которых требовали безотлагательного решения. Самыми острыми проблемами с первых же дней прибытия спецпоселенцев в Казахстан стали продовольственная и жилищная.

Запас продовольствия у спецпоселенцев были исчерпаны еще в пути, со стороны властей же на местах почти ничего не было сделано для обеспечения голодных людей даже минимумом питания. Многие колхозы и совхозы не имели запасов продовольствия, а созданные спецфонды из-за спешного осуществления операции еще не дошли до мест назначения. Не обошлось и без откровенного саботажа и сокрытия продовольствия. Документы свидетельствовали, что «... исключительно плохо обстояло дело со снабжением и организацией питания переселенцев, как в пунктах выгрузки на станциях железных дорог, так и в местах и в селениях» (Бургарт, 2000: 43). Таким образом, как мы видим, положение прибывших спецпереселенцев, действительно было крайне тяжелым. Ситуация осложнялась тем, что их количество увеличивалось, что еще больше обостряло и без того сложное положение депортированных спецпоселенцев.

Материалы и методы. Методами работы является историзм, конкретно исторический подход, и принципы исторического познания. Работа базируется на объективности, целостности, связи и зависимости.

В работе систематизирован большой объем фактологического материала с использованием методов смежных с историей наук: демографии, статистики, социологии и др., а также учтен имеющийся историографический опыт и конкретные научные разработки проблемы в современной отечественной и российской историографии.

Обсуждения. Проблема депортации и спецпоселения была исследована различными авторами. Академик М.К.Козыбаев одним из первых в отечественной исторической науке обратился к проблеме депортации народов в Казахстан. Он утверждал, что с конца 1930-х гг. Казахстан стал превращаться в «сталинскую тюрьму народов». Действительно, каждый пятый житель Казахстана был спецпереселенцем, высланным как по социальному, так и по политическим признакам (Калыбекова, 2005).

Работы Н.Ф. Бугая «К вопросу о депортации народов СССР в 1930-40-х гг.» (Бугай, 1989), «Правда о депортации чеченского и ингушского народов» (Бугай 1990), в которых автор анализирует численный состав и размещение депортированных, в общем, по Казахстану и Средней Азии. По его мнению, вынужденному переселению в 1940-е гг. по так называемому «государственному заданию» были подвергнуты 3 011108 представителей различных национальностей, среди которых были целые народы: ингуши, чеченцы, немцы, калмыки, балкарцы и др. (Бугай, 1989: 135).

Нельзя не упомянуть сборник документов «Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.)» (Дегитаева 2000). В нем представлена, в первую очередь, законодательная база депортаций, а также документальная хроника массового переселения. Другой сборник «Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.)» (Карпыкова 2000), где значительное место отводится истории немецких национальных меньшинств, находившихся в Казахстане в 1940-1950-е гг. в условиях спецпоселения. Кроме того, в издании наряду с численным составом немцев в военные и послевоенные годы, приводится количественный анализ и социальное положение спецпоселенцев из числа

чеченцев, ингушей, поляков.

Также, в работе были использованы архивные материалы Республики Казахстан: Центрального Государственного Архива Республики Казахстан (ЦГА РК), Архива Президента Республики Казахстан (АПРК), Государственного Архива Восточно-Казахстанской области (ГАВКО), Аягузского филиала ГАВКО, Центра документации новейшей истории Восточно-Казахстанской области (ЦДНИ ВКО).

Из ЦГА РК были использованы материалы фонда 1987 – Государственный комитет Совета Министров Казахской ССР по использованию трудовых ресурсов. В этих фондах содержатся данные о численном составе переселенцев, прибывших в Казахстан в годы депортации.

Различные материалы по вопросам исследуемой темы были обнаружены в фонде 708 - ЦК Компартии Казахстана АП РК, где хранятся постановления и резолюции съездов, конференций и пленумов партии, отражающие социально-экономическое и демографическое развитие республики и отдельных её областей. В этих документах содержатся сведения о географии расселения, контингенте и о социально-бытовом устройстве прибывших спецпереселенцев из Северного Кавказа, Грузии, Калмыцкой АССР, Крымской АССР в 1943-1944 гг.

Важные сведения были получены при работе в ГАВКО. Особый интерес представляют фонды 1П – Восточно-Казахстанский областной комитет Компартии Казахстана, ф. 462 - Восточно-Казахстанское областное управление Министерства Внутренних дел.

В этих фондах содержатся важные сведения об общих чертах депортации немецкого, чечено-ингушского населения в Казахстан, их размещению по областям, приеме на местах и положению в 1949-1959 гг., а также о деятельности национально-культурных центров Восточно-Казахстанской области.

Таким образом, в работе над исследованием был привлечен обширный круг источников, взаимно дополняющих и конкретизирующих друг друга.

Результаты. Согласно архивным материалам, социальный уровень спецпоселенцев находился на экстремально низком уровне. Одним из первых пострадавших были советские корейцы. Корейцы прибыли из Дальневосточного края по Постановлению СНК СССР и ЦК ВКП (б) № 1428 – 32 от 21 августа 1937 г. «О выселении корейского населения из пограничных районов Дальневосточного края ...». Вот к примеру, в письме управляющего Сельхозбанком СССР М.В. Выносова от 16 декабря 1937 г. сообщалось: несмотря на то, что переселенцы-корейцы в Казахстан уже прибыли, там не преступлено к серьезной работе по жилищному строительству. Это подтверждается данными об использовании средств: «из ассигнованных 87,3 млн. руб. на корейское переселение, фактически банком было выдано на 1 декабря 1937 г. всего лишь 6 млн. руб., в т.ч. на заготовку и оплат стройматериалов, автомашин и тракторов около 4,5 млн. руб., на операционные расходы 160 тыс. руб., остальная сумма ассигнований, как видно, будет использована в будущем году» (Отечественная история, 1992).

К тому же, из докладной записки «о жилищно-бытовых условиях корейцев» от 23.11.1937 г. было известно, что: «жилищные условия большинства расселенных в квартирах очень тяжелые, на каждого приходилось только от 0,5 до 2 м², полы частично кирпичные и земляные».

Тяжелы были условия размещенных в бывшей тюрьме и складских помещениях. «Полы всюду каменные или земляные, постоянных печей, а в

некоторых помещениях даже временных, нет, окна выбиты...». Температура жилых помещений, даже у расположенных в квартирах и в зданиях нормального типа не превышало 6-8 градусов.

С теплой одеждой у переселенцев также обстояло плохо, белье в подавляющем большинстве только то, что на себе. Постельных принадлежностей, кроме тоненьких циновок, тоже никаких.

Санитарное состояние жилищ и территорий было крайне неудовлетворительным. Не было не уборных, не помойных ям, в связи с чем территории жилищ были крайне загрязнены испражнениями и отходами жилья.

Питание также находилось на невысоком уровне. Привезенные с собой продукты подходили к концу, а у некоторых их не оставалось совсем. Соответственно они вынуждены были голодать. Положение усугублялось еще тем, что за сданные на месте прежнего жительства продукты, ни деньгами, ни натурой пока не возвращались, а только производился учет, что у кого сдано. В торговых точках ничего, кроме хлеба, сухек и сахару, нельзя было приобрести, выпекаемого хлеба не хватало, и у хлебных магазинов большие очереди. Проживающие в колхозах принуждены были ходить за хлебом в город за 5-6 километров. Ни овощей, ни рыбы в магазинах не продавалось, не было этих продуктов и на рынке (Канн, 1994: 194-195).

Таким образом, Казахстан совершенно не был готов к приему переселенцев. Прибывших в 1938 г. иранцев поселили в холодные дома без печей, плит, котлов. «Топливо неизготовлено, благодаря чему, среди переселенцев возникали большие недовольства» (ЦГА, 4: 1). Многие из них проживали во временных помещениях, которые в большинстве случаев не соответствовали к требованиям количества душ в семье (ЦГА, 16: 23). Согласно телеграмме НКВД СССР за № 106936 на 8.10.1938 г. иранцы прибыли в количестве 2000 хозяйств. Переселенцев-иранцев в основном расселили в Южно-Казахстанской (1700 хозяйств) и Алма-Атинской (300 хозяйств) областях (ЦГА, 4: 20-21).

Одновременно Совнарком отмечает, что УМЗ НКВД на котором лежала обязанность устройства переселенцев курдов и армян, совершенно не занимался этим вопросом, вследствие чего большинство переселенцев оставались на зиму не устроенными (ЦГА Ф.1987. Д.1: 213). Кроме того, в докладной записке за № 64262 от 09.11.1938 г. сообщалось: «что принадлежащие деньги переселенческим хозяйствам курдов и армян за сданный им скот государству, во время переселения по месту их прежнего жительства в сумме 1042,0 тыс. рублей и ассигнованные 40000 руб. «Гулагом Москве», а всего 1082000 руб. находятся с июня месяца 1938 г. на текущем счету Казахского ОМЗ при НКВД, без всякого движения, якобы за отсутствием списков владельцев сданного скота, который им должен был выслать Гулаг» (ЦГА, 1: 220).

Медобслуживание переселенцев-иранцев, проживающих в колхозах района, находилось в недопустимом состоянии. Медперсонала мало, почти во всех колхозах много случаев заболеваний. Имелись больные, лежащие в домах без всякого внимания (ЦГА, 16: 23).

Медикаментов в некоторых поселках не было даже самых ходовых. Инструментария также недостаточно. Дезсредства отсутствовали почти во всех поселках, ввиду чего многие медпункты не имели возможности проводить текущую дезинфекцию в этих больницах.

Питание больных, за исключением отдельных поселков, также было неудовлетворительным. Большинство медпунктов не имели нормы больничного питания, а также пищевых раскладок. Молочные кухни, а также

диетическое питание для ослабленных детей не организовано. (Дегитаева, 2000:30) Итак, социальное положение депортированных народов в 1937-38 гг. можно было квалифицировать как крайне тяжелым.

Начавшаяся война (1941-45 гг.) еще больше обострило положение «спецпоселенцев». К началу войны в Казахстане насчитывалось 80 тыс. немцев, более 130 тыс. поляков, 60 тыс. корейцев, более 180 тыс. кулаков-трудпоселенцев, 15 тыс. ссыльно-поселенцев, 33 тыс. ссыльных и высланных. В первые месяцы войны в Казахстан прибыло еще около 400 тыс. немцев, 50 тыс. поляков и 15 тыс. ссыльных и высланных.

За время войны в Казахстан из западных республик и областей СССР, а также из прифронтовой полосы в числе эвакуированного гражданского населения прибыло до 300 тыс. человек евреев (Дегитаева, 2000:186-187). Катастрофическое положение сложилось с обеспечением спецпоселенцев жильем, работой, питанием и др.

Из постановления ЦК КП (б) Казахстана от 23 ноября 1940 г. о трудоустройстве спецпереселенцев, высланных из западных областей Украинской и Белорусской ССР, размещенных в Актюбинской, Кустанайской, Северо-Казахстанской, Павлодарской, Семипалатинской и Акмолинской областях Казахстана известно, «что часть спецпереселенцев, размещенных в колхозах и совхозах, до настоящего времени не трудоустроена, не имеет не только постоянной, но даже временной работы».

Спецпоселенцы, размещенные для работы в промышленных предприятиях, на стройках и рудниках поставлены в неравное положение с остальными рабочими, не обеспечиваются необходимыми промтоварами, а иногда даже и продуктами первой необходимости.

Районные и областные партийные и советские организации, считая спецпоселенцев контингентом НКВД, не занимались вопросами трудоустройства и по всем вопросам отсылали их в районные отделения НКВД.

В Жана-Семейском районе Семипалатинской области из 26 колхозов - 14 колхозов прислали в райотделение НКВД официальные отношения с просьбой забрать от них спецпоселенцев (Дегитаева, 2000:111-112). Это было обусловлено крайне тяжелым положением самих жителей данного региона.

С началом войны несколько изменилось положение спецпоселенцев-поляков. Дело в том, что нападение Германии на СССР, неудачи первых дней войны заставили советское руководство (не без нажима западных союзников) пересмотреть отношения с Польшей. 30 июля 1941 г. было подписано соглашение о восстановлении дипломатических связей между двумя государствами, предусматривавшее меры по созданию польской армии на территории СССР. СССР и Польша обязались оказывать друг другу помощь в борьбе против фашистской Германии. Соглашение сопровождалось протоколом о положении польских граждан в СССР, в соответствии с которым был принят Указ Президиума Верховного Совета СССР от 12 августа 1941 г. об амнистии польских граждан. Постановление СНК СССР и ЦК ВКП (б) от этой же даты содержало регламент проживания польских граждан в СССР. После освобождения (из тюрем, лагерей, спецпоселков, мест ссылки) и получения временных удостоверений, они должны были зарегистрироваться в Польском посольстве и получить паспорта, а затем – виды на жительство для иностранцев. Всего в Казахстане (по неполным данным) из 61092 человек амнистировали 51164 поляков (Дегитаева, 2000:7). В том числе по Восточно-Казахстанской области 410 поляков, из них женщин – 123, мужчин – 176, детей

– 111; по Семипалатинской области - 7467 поляков, из них мужчин составило 1638 человек, женщин – 3189, детей – 2640 (Дегитаева, 2000:129). Поскольку этнический состав выселенных польских граждан по ВКО был неоднородным, среди них были: евреи, украинцы, литовцы, белорусы и прочие (Дегитаева 2000: 7), соответственно категория этих лиц также получила амнистию: евреев - 8, украинцев – 18, белорусов – 90, русских – 10 и 39 других национальностей (ГАВКО, 21: 44).

В 1943-1944 г. в соответствии с решениями Союзного Правительства в Казахскую Республику были переселены на постоянное местожительство - 507480 семей спецпереселенцев в количестве 114484 человек. Из них: карачаевцев – 11711 семей (45529 чел.), чечено-ингушей – 89901 семей (406376 чел.), балкарцев – 4660 семей (21150 чел.), калмыков – 648 (2268 чел.); из Крыма - 1268 семей (4501 чел.), из Грузии – 6296 семей (27657 чел.) (АПРК, 316: 1).

Прибывший спецконтингент был расселен в 151 районах и 16 городах Республики. С момента прибытия в составе спецпереселенцев произошли следующие изменения: «в течение 1944 г. на соединение с семьями и родственниками прибыли из других республик и областей Союза ССР, а также демобилизованных из красной Армии - 16079 семей в которых насчитывалось 57774 человек.

В то же время из пределов Казахской ССР по разным причинам выбыло 18251 семьи, т.е. 103134 человек (АПРК, 316: 2).

На 1 января 1945 г. в республике числилось 462120 (112311 семей) спецпоселенцев разных национальностей. В том числе в ВКО – 6303 семей – 24817 человек, из них 1351 семей были размещены в колхозах, 234 семей в совхозах и в предприятиях народного хозяйства – 4718 семей; в Семипалатинской области всего 6772 семей (26609 человек), из них в колхозах – 4230, в совхозах – 762, в предприятиях – 1780 семей (АПРК, 316:2-3).

Материальное положение спецпоселенцев: немцев, чеченцев, ингушей было крайне тяжелым. Это было обусловлено тем, что численность прибывающих росла, а также из Казахстана на фронт мобилизовывались значительные людские и материальные ресурсы, все это ограничивало возможности республики в создании нормальных бытовых условий для вновь прибывших (Дегитаева 2000: 8). Для оказания продовольственной помощи спецпоселенцам (прибывших из Северного Кавказа), Правительство Казахстана выделило 20101,0 тонн скота из расчета по 200 кг. на каждую семью.

В течение 1944 г. из указанного количества было роздано 17267,8 тонн, т.е. 86339 семей были обеспечены наличием скота. На 1 января 1945 г. оставалось 2833,2 тонны нерозданного скота.

В связи с выселением в конце 1944 г. спецпоселенцев из Грузинской ССР, Правительство в 1-ом квартале выделило еще 1332,3 тонны скота из расчета по 180 кг. крупного рогатого скота и по 35 кг. овец или коз. В силу того, что данного скота было недостаточно, во 2-ом квартале 1944 г. союзным Правительством дополнительно было выдано еще 1525,2 тонны скота (АПРК, 316: 48). Но и этого было недостаточно. И это вполне объяснимо: во-первых продовольственная помощь для спецпоселенцев поступало в минимальных количествах, во-вторых их численность увеличивалась за счет вновь прибывших. На 1945 г. в области было учтено свыше пятидесяти тысяч спецпоселенцев.

Из архивных данных известно, что в процессе расселения и хозяйственного

устройства спецпоселенцев имели место ряд серьезных трудностей: отсутствие свободной жилой площади, ограниченные продовольственные ресурсы, неправильное отношение к спецпереселенцам со стороны ряда руководителей советских и партийных органов, местного населения, а также распространение среди них различных эпидемических заболеваний, в особенности сыпного тифа и др. (АПРК, .316: 1) Так, в 1941 г. в Бухтарминском районе Восточно-Казахстанской области умер 191 немец, в том числе от инфекционных заболеваний – 116 человек из них 45 взрослых и 71 детей. В этом же районе в 1944 г. умерло 25 человек чеченской национальности, 16 из которых от инфекционных болезней, в том числе взрослых - 12, детей – 4 (ГАВКО, 4996: 37).

Медико-санитарная сеть не обеспечивала медицинского обслуживание населения, а также проведение противоэпидемических мероприятий. Существующие временные эпидемические стационары размещались в непригодных помещениях, местами без обогревательных печей, жесткого и мягкого инвентаря не хватало (Дегитаева 2000: 30).

Медико-санитарное обслуживание изменилось после войны. В ряде районов Восточно-Казахстанской области в лучшую, где-то оставалось без изменения. Как свидетельствуют нам данные архива Восточно-Казахстанской области по г. Усть-Каменогорску: «санитарное обслуживание на 1946 г. было удовлетворительным. Спецпоселенцы получали медицинскую помощь через мед. сестер, которые производили обход по квартирам». Инфекционных заболеваний среди них не было (ГАВКО, 4238: 1-2). Аналогичное положение складывалось в отношении спецпереселенцев по Бухтарминскому и Вверх-Убинскому районам: «Медобслуживание производится на общих основаниях без каких-либо ограничений. Амбулаторное и стационарное лечение получали на равных условиях со всеми гражданами района. Также на равных основаниях со всеми гражданами района проводилась санпросветработа и профилактическая забота (ГАВКО, 4996: 40).

При проверке хозяйственно-бытового устройства спецпоселенцев с Северного Кавказа, расселенных на 4-ой дистанции Аягузского района было установлено следующее: из 55 семей (251 чел), 18 семей (62 чел.) были расселены на 32 разъезде 4-ой дистанции пути Аягузского района, из них только 1 семья в количестве 4 человек жили в пригодных квартирах, остальные 17 семей (58 чел.) проживали совершенно в непригодных для жилья в бараках, которые не имели ни окон, ни дверей, ни печей.

27 семей (73 чел.) расселенных в 33-м разъезде проживали в 5-ти маленьких комнатах: «теснота, в конечном счете, привела к антисанитарному состоянию спецпоселенцев и болезням». Медобслуживание этих спецпоселенцев в основном отсутствовало. Даже если и приезжал медработник, то у него не бывало медикаментов. В конечном счете, все спецпереселенцы, расселенные на 4-ой дистанции пути находились в полном антисанитарном состоянии, грязные, зашивленные, тогда как в наличии имелась баня и санпропуски (ЦДНИ, 13: 6).

При обследовании, со стороны спецпоселенцев в присутствии администрации и санврачей поступали жалобы о том, что их во время работы в баню не пускают, несмотря на антисанитарные условия, в которых они проживали. Так, например, в Шемонаихинском районе в колхозе «Путь Ленина» 20 семей жили в одном доме в невыносимо тяжелых условиях (ГАВКО, 2741: 35). Аналогичное положение наблюдалось и в других колхозах.

В целом, на начало 1945 г. в республике - 63805 семей находились без

постоянного жилья. Их размещали во временно приспособленных зданиях, причем 42% этих семей были устроены в совхозах и промпредприятиях республики (АПРК Ф. 708. Д. 316: 19).

В этих целях ЦК КП (б) и Совнарком КазССР от 16-20 марта 1945 г. провели совещание с начальниками областных отделов с участием представителей Наркомзема, НКВД КазССР, Сельхозбанка, Главупрснаба и Казпотребсоюза.

Совещание признало, что первоочередной задачей областных отделов и института районных инспекторов является безусловное выполнение утвержденного Правительством плана строительства и улучшения жилищных условий спецпоселенцев. Дав при этом обязательство, закончить строительство ко Дню празднования 25-ой годовщины КазССР.

Однако выполнение утвержденного плана строительства (как показал опыт 1944 г., когда выделенные Союзным Правительством стройматериалы поступали в крайне ограниченных количествах) было весьма тяжело. Из выделенных стройматериалов: леса – 160.000 м3, стекла окон. – 290.000 м, гвоздей – 98.0 тонны, чугуна для поддела печных приборов – 1.200. Фактически было получено: леса – 1.421 м3, стекла окон. – 15.785 м2, гвоздей – 16,9 тонны, чугуна всего 100 (АПРК, 316:19-23).

В результате, вместо планового-типового строительства в районах Восточно-Казахстанской области проходило массовое бесплановое строительство землянок и полуземлянок самими же переселенцами за счет собственных средств. Таких домов было построено 50, причем: «все строительство не подлежало финансированию, а за счет ссуды по линии сельхозбанка» (ГАВКО Ф.1П. Д.2741: 34).

К тому же, постоянно действующих строительных бригад в Восточно-Казахстанской области не было. Фактически по области из заготовленных местных стройматериалов: леса составляло – 0,2%, самана – 0%, камня – 0% и по остальным видам стройматериала было тоже 0 % (ГАВКО, 2741: 34).

По Семипалатинской области за 1-ое полугодие по плану строительства новых домов было выполнено на 7,6%; покупки стройматериалов - на 45,4%, ремонт старых домов - на 1,5%. Такие районы, как Жарминский, Кокпектинский, Ново-Шульбинский, Чарский, Урджарский, Ново-Покровский за 1-ое полугодие не построили почти ни одного дома, не имея на это никаких объективных причин (АПРК, 1027: 1).

В результате чего: «такое основное мероприятие, как строительство жилдомов в 1945 г. было поставлено под угрозу срыва» (ГАВКО, 2741: 34).

Таким образом, следует отметить, что план постройки новых домов по республике был выполнен на 50,96%, покупки готовых домов на 49,65% (АПРК, 316: 25).

Как мы видим, руководители районов и областей со строительством жилых помещений для спецпоселенцев во многом не справились. Такое положение объяснялось не только недостаточностью стройматериалов, но и неумением, со стороны руководителей, использовать всех имеющихся возможностей при покупке новых домов.

Учитывая тяжелое продовольственное положение большинства спецпоселенцев не сумевших в 1944 г. «выработать достаточно трудодней для обеспечения себя и своих семей», Союзное правительство по ходатайству Совнаркома КазССР на 1945 г. выделило «для оказания продовольственной помощи» спецпоселенцам из Северного Кавказа: муки – 4625,0 тонны, крупы – 1456,25 кг., продзерна – 1200,0 кг., сахара – 40,0 кг. (АПРК, 316: 35).

Для немецкого населения Восточно-Казахстанской области

продовольственная помощь отпускалась по норме 6 кг. в месяц на одного человека (АПКРК Ф.708.Д.316: 36). Для чеченцев Аягузского района устанавливались нормы посева проса по 13 кг. на одну семью (Аягузский филиал ГАВКО, 8: 252).

Для спецпереселенцев из Грузинской ССР в марте 1945 г. было выделено:

Таблица 1 - Размер материальной помощи для спецпоселенцев прибывших из Грузинской ССР (АПКРК, 316:38).

Об- ласть	Хлопчатка в тыс. руб.		Швейных изд.в тыс.руб.		Обувь в тыс.руб		Мыло в кг.	
	план	вы- пол-нено	План	вы- пол-нено	План	вы- пол-не- но	План	вы- пол-не- но
ВКО	-	-	51,5	26,5	10,3	-	265	265
Сем- ская обл.	-	-	27,5	27,5	5,5	5,5	145	-

Из таблицы видно, что выделенная материальная помощь в обеспечении спецпоселенцев прибывших из Грузинской ССР поступала не в полной мере. То есть, если спецпоселенцы Восточно-Казахстанской области остались без обуви, то спецпоселенцы Семипалатинской области без мыло. Из этого следует вывод, что отпущенные правительством промышленные и продовольственные товарные фонды для остро нуждающихся спецпоселенцев продолжительное время задерживались на базах Райпотребсоюзов и до контингента не доводилось.

Сложнее обстояло дело с инвалидами и престарелыми людьми. По ВКО из 41 инвалидов ни один из них не был определен. По Семипалатинской области из 2676 инвалидов и престарелых только 20 человек были помещены в домах для инвалидов (АПКРК, 316: 16-17). Остальные же находились на иждивении своих родных. В порядке социального и государственного обеспечения получали пособия (АПКРК, 316: 19).

Для спецпоселенцев-чеченцев трудоспособного возраста в течение 1944-1945 гг. было организовано обучение по разным квалификациям. В результате, которого, производство получило хоть и небольшой процент, но ценного пополнения специалистами в области сельского хозяйства и промышленности (АПКРК, 316: 8). Например, в Октябрьском районе Семипалатинской области из 135 трудоспособных чеченцев по специальностям кожевенного производства работали 69 чел., в административно-хозяйственном аппарате – 2 чел., остальные 64 чел. выполняли подсобную работу (АПКРК, 1027: 96).

В Верх-Убинском районе Восточно-Казахстанской области из 1254 трудоспособных чеченцев, 1008 были трудоустроены, из которых 41 чеченцев имели специализацию: тракториста – 15, комбайнера – 2, учителя – 6, счетовода – 3, зоотехника – 1, кузнеца – 1, плотника – 6, сапожника – 7 (ГАВКО, 4238: 4).

В г. Усть-Каменогорске: из 1220 трудоспособных переселенцев из Северного Кавказа - 1112 человек трудоустроены. Они были заняты в основном, на предприятиях: стройплощадки Иртышгэс – 228 чел., Укастрое – 156, ОРС треста Алтайстрой – 73, Завода № 10 – 123, Сибспецстрое – 50, Усть-Каменогорского кирпичного завода – 14. Из общего числа спецпоселенцев

имеющих квалификацию специалиста насчитывалось 37 человек. Все они работали по разным специальностям: тракториста, бухгалтера, плотника и сапожника (ГАВКО, 4238: 1).

В целом по городу Усть-Каменогорску из всего трудоспособного населения не работало 108 человек. Причины не трудоустроенного населения заключались в том, что основная масса спецпоселенцев из-за отсутствия одежды и обуви, в холодное время года не могла работать в поле. Кроме того, в ряде колхозов области имелись такие случаи, когда спецпоселенцев часто перебрасывали с одной отрасли народного хозяйства в другую, используя их на низкооплачиваемых работах (АПРК, 316:11). Также имелись случаи, когда работники спецкомендатур незаконно использовали спецпоселенцев в своем личном хозяйстве. Заставляли их бесплатно работать в строительстве жилых домов, по уходу за огородами, заготовки топлива и др. Встречались многочисленные факты избиения спецпоселенцев и других издевательствах отношений к ним со стороны работников спецкомендатур (АПРК, 1027: 9).

Вот к примеру, комендант Куйбышевского района товарищ Гвоздков незаконно отказал группе спецпоселенцев в выдаче отпущенных им государством продсуды, тогда они обратились к зам. РО НКВД «по делам спецпереселенцев», за что товарищ Гвоздиков избил одного из них. Кроме того, т. Гвоздиков пользуясь своим служебным положением, использовал их в качестве наемных рабочих для ухода за его личным хозяйством (огородом, заготовкой кормов и топлива), отбирал у них ценные вещи: часы, золотые кольца, ковры и т.д. (АПРК, 1027: 10). Таких случаев было очень много.

Как сообщают нам документы: социальное положение спецпоселенцев занятых на предприятиях было намного лучше в отличие от спецпоселенцев находящихся в колхозах. Это и понятно, ведь такие предприятия как: Кожкомбинат, Артель, Красный Кожевник, Комбикормовый завод и др. обеспечивали их одеждой, обувью.

Однако, и у спецпоселенцев проживающих в колхозах имелись свои преимущества. Им выделялись приусадебные и огородные участки (АПРК, 1027:65). Естественно, участки получали те, которые проживали в квартирных домах (АПРК, 316: 12).

Всего в 1946 г. по Семипалатинской области огородные участки получили - 495 семей с общей площадью 109,2 га земли. Из них на обсеменение проса выделялось – 65,35 га, картофеля – 33,85 га, на овощную и бахчевую культуру – 10 га земли (АПРК, 1027: 65).

В городе Усть-Каменогорске на 1 января 1947 г. все 814 семей спецпоселенцев-чеченцев были обеспечены участками земли. Приусадебные участки получили 352 семьи, огородные – 462 семьи (ГАВКО Ф.1П.Д.4238: 1). Тогда как, в Верх-Убинском районе из наличия 396 семей остались не обеспеченными жилплощадью - 10 семей (ГАВКО, 4238:4), в Аягузском районе – 14 семей (Аягузский филиал ГАВКО, 13: 80).

Нехватка жилья для спецпоселенцев объяснялась тем, что их численность из года в год увеличивалась, особенно лиц немецкой и чеченской национальностей и устроить их за короткий срок было нелегко. К тому же халатное отношение к ним со стороны спецкомендатур. Все это затрудняло быстрое и полное приобщение спецпоселенцев к производству в колхозах, совхозах и промпредприятиях. Породило настроение у спецпоселенцев о своем возвращении на прежнее местожительство и вызвало большое количество самовольных переходов из одной отрасли народного хозяйства в другую (АПРК, 316:1-2).

В целях устранения указанных недочетов и улучшения хозяйственного устройства спецпоселенцев были приняты меры: «вовлечь все трудоспособное население в сельское хозяйство и в промышленность» (АПРК, 316:2).

Так, на сентябрь 1949 г. в Уланском районе из наличия 669 немцев и 631 чеченцев, все были трудоустроены, в основном они заняты в сельском хозяйстве (ГАВКО, 4996:49). В Шемонаихинском районе проживали 3335 немцев и 1730 чеченцев. Материальное положение этих спецпоселенцев, как отмечают архивные данные, в сравнении с 1947 г., оставались стабильными. Из 919 семей немцев (3335 чел.) имели свои собственные дома - 667 семей, крупный рогатый скот – 745 семей. Из 469 семей чеченцев (1730 чел.), 200 семей имели свой личный скот, 349 семей собственные дома, остальные семьи были обеспечены государственными квартирами в колхозах, совхозах и промышленных предприятиях» (ГАВКО, 4996:53).

В основе принципа расселения спецпереселенцев по отраслям народного хозяйства республики лежало их трудовое устройство. Каждая организация, будь то колхоз, совхоз или промпредприятие, с момента вселения к ним спецпоселенцев, обязаны были повседневно заниматься вопросами вовлечения всего трудоспособного населения в производственные процессы и создавать условия для их закрепления и участия в производственной и общественной жизни колхозов (АПРК, 316: 6).

На 1 декабря 1950 г. на тресте «Лениногорсксвинострой» было занято 140 немцев и 328 чеченцев. Из них учебные курсы по повышению квалификации прошли 36 немцев и 46 чеченцев (ГАВКО, 5344:62). Многие спецпоселенцы в ходе практической деятельности получили следующие строительные специальности:

Таблица 2 - Количество спецпоселенцев получивших «специальность» по тресту «Лениногорсксвинострой» на 1950 г. (ГАВКО, 5344: 62).

	Плотник	Штукатур	Каменщик	Бетонщик	Шофер
Чеченцы	204	25	42	3	4
Немцы	36	38	327	15	12

В бытовом комбинате Лениногорского района были заняты 1467 чеченцев и 508 немцев (ГАВКО Ф.1П. Д.5344: 68).

Спецпоселенцы Кировского района, которых по данным РО МГБ насчитывалось 1629 семей чеченцев (6464 чел.) прибывших из Северного Кавказа и 1244 семей немцев (3024 чел.), из них трудоспособных: чеченцев - 2580 и немцев – 1519. Все они были заняты в министерствах: тяжелой индустрии, цветной металлургии и сельского хозяйства (ГАВКО, 5344:76).

Как свидетельствуют документы: «отношение к труду спецпоселенцев улучшилось. Средний процент выполнения норм составляло 123%. Среди них имелись рабочие, которые перевыполняли нормы до 200% (ГАВКО, 5344:68) и выше. Например: бригада спецпоселенца с Северного Кавказа Хайдова Мухмади, работающая на сибспецстрое выполняла план на 280-300%» (ГАВКО, 5344:76).

Улучшение трудовой деятельности со стороны спецпоселенцев было обусловлено тем, что многие, из них получив квалификацию специалиста, могли применять эти знания в разных отраслях народного хозяйства и поправить свое материальное положение.

Например, в Зырянском районе из общего числа спецпоселенцев - немцев насчитывалось 206 человек имеющие следующую специализацию: учителей - 28; врачей - 12; счет – работников - 37; экономистов - 6; агрономов - 2 и прочих - 100; чернорабочих - 142; слесарей - 61; машинистов - 15; токарей - 23; кузнецов - 11 и др. (Бургарт 2000: 48). В Уланском районе из числа 375 немцев и 270 чеченцев насчитывалось 10 бухгалтеров-счетоводов, 6 учителей и 7 бригадиров. Следует отметить, что на 1951 все они были трудоустроены. Как отмечают архивные данные: «бытовые условия в последнее время несколько улучшились» (ГАВКО, 5953: 45-46).

Неплохо обстояло дело со спецпоселенцами Предгорненского района. На 21 марта 1951 г. все 1261 семей спецпоселенцев (в котором насчитывалось 687 семей немцев (2301 чел.), 571 семей (2442 чел.) прибывших из Северного Кавказа и 3 семей в количестве 6 человек прибывших из Крыма) были обустроены. Из них 1211 семей имели свои собственные дома, а оставшиеся 50 семей проживали в домах предприятий и хозяйственных организациях. К тому же спецпоселенцы из Северного Кавказа имели в наличии скот. Из 1870 трудоспособных спецпоселенцев, 1845 человек были заняты в промышленных предприятиях района (ГАВКО, 5953: 38).

В письме под № 787 секретарю ВК Обкома КП Казахстана от 15.12.1952 года приводились данные о количестве трудоустроенных спецпоселенцев в Курчумском районе. Из 1440 спецпоселенцев (среди которых насчитывалось 1344 немцев, русских - 84, чехов – 1, поляков – 3 и 8 украинцев) трудоспособными являлись - 807 человек, из них 795 человек были заняты в сельскохозяйственной сфере деятельности (ГАВКО, 5953: 42).

На предприятиях свинцово-цинкового комбината г. Усть-Каменогорска по состоянию на 14.12.1952 г. работало 127 человек, преимущественно чеченской и немецкой национальностей. Из них членами и кандидатами партии являлись – 3, членами профсоюза – 119 и 11 человек занимали руководящие должности (мастера, начальника смен и бригадир), из них в 1952 г. 47 человек окончили курсы по повышению квалификации (ГАВКО, 6066:11).

В Шемонаихинском районе, как свидетельствовали данные архива: «за исключением престарелых, домохозяек, больных и нетрудоспособных, все взрослое население спецпоселенцев было занято общепольным трудом на предприятиях, в учреждениях, колхозах, совхозах и МТС района». К сожалению, учет о трудоустройстве спецпоселенцев никакими органами на местах не велся, поэтому указать цифровые данные о количестве трудоустроенных переселенцев не представляется возможным. Известно, что на 20.12.1952 г. в районе проживало 5291 спецпоселенцев, из них 3487 немцев и 1804 чеченцев (ГАВКО, 5953: 50).

Документы также свидетельствовали о том, что «отношение к труду спецпоселенцев – добросовестное». Среди них много «передовиков-стахановцев».

Таким образом, по данным ГАВКО на июль 1955 г. в области числилось 25996 спецпоселенцев, из них чеченцев составляло 12874, ингушей – 2, немцев – 13088, поляков – 2, крымских татар – 10, прочих национальностей – 20 (ГАВКО. 7119:1).

В городе Усть-Каменогорске проживало 2039 чеченцев, 1686 немцев и 18 прочих национальностей, из них 1753 человек были заняты в различных сферах деятельности, в том числе 106 человек являлись членами КПСС и ВЛКСМ (ГАВКО, 7119: 37).

По Кировскому району было учтено 901 немцев и 2239 чеченцев. Из них

трудоспособных в количестве 1857 человек (немцев 544, чеченцев 1313) были заняты в колхозах, организациях и учреждениях района (ГАВКО, 7070: 16). Большинство из них (576 чел.) работало в Белоусовском рудоуправлении (ГАВКО Ф.1П. Д.7070: 19). Однако, из числа трудоспособного населения в количестве 74 человек (62 чеченцев и 11 немцев) не работали и 1210 человек являлись недееспособными (ГАВКО, 7070: 16-17).

В Шемонаихинском районе проживало 1446 немцев и 773 чеченцев. За исключением 14 человек, все были вовлечены в трудовую деятельность колхозов и совхозов. Среди них также были: учителя, агрономы, врачи, зоотехники, членами КПСС являлись 7 человек (чеченцев – 2, немцев – 5), членами ВЛКСМ – 54 человек (14 чеченцев и 40 немцев) (ГАВКО, 7119. Л.38).

В Предгорненском районе проживало 1508 чеченцев, 1100 немцев, 4 крымских татар и 2 поляков. В основном, они были заняты в промышленных предприятиях и учреждениях района (ГАВКО. 7119. Л.34-35).

В Верх-Убинском районе насчитывалось немцев - 490, чеченцев – 763, крымских татар - 1. Наибольшее их количество (1254 человек) работали в колхозах и на предприятиях (ГАВКО, 7119. Л.33).

Как мы видим, большая часть населения была охвачена трудоустройством. Однако многие еще оставались без работы. Причины тому были разные. Во-первых, невозможно было за короткие сроки сразу всех охватить трудоустройством. Во-вторых, среди прибывших были и престарелые люди, которые являлись не трудоспособными, не имели своего имущества и жили за счет общей помощи всего населения. На предложение со стороны правительства пойти в дом престарелых, они категорически отказывались, желая жить вместе со своими родными. К тому же в беседе с неработающей частью трудоспособных мужчин по Кировскому району выяснилось, что «... ввиду постройки своих собственных изб, домов пока они не работают» (ГАВКО, 7397: 18-19). Соответственно не имеют средств к существованию. Это и явилось одной из причин в последствии выбытия спецпоселенцев, преимущественно чеченской национальности.

Особенно это стало возможным с получением постановления ЦК КПСС «О снятии некоторых ограничений в правовом положении спецпоселенцев» от 5 июля 1954 года. Тогда чеченцы ставили вопрос об освобождении их со спецпоселения и возвращения на Родину (Кавказ) (ГАВКО, 7119: Л.7).

Заключение. Таким образом, как мы видим, положение депортированных спецпоселенцев в социальном плане было неоднозначным. Правительство на тот период времени принимало ряд мер и решений в целях улучшения условий жизни для прибывших переселенцев преимущественно чеченской, немецкой, ингушской и корейской национальностей, но в большинстве случаев безрезультатно. Это вызывало недовольство со стороны переселенцев. Соответственно их социальный уровень развития дестабилизируется. По мнению многих исследователей, это было обусловлено, в первую очередь, экономическими причинами. Казахстан не был готов к приему большого потока переселенцев, поэтому их прибытие вызвало целый комплекс социальных проблем, разрешения которых в короткий срок и без отлагательств было невозможным.

Литература:

АПРК Ф.708. Оп.9. Д. 316. Л.48.

АПРК Ф.708. Оп.9. Д. 1027. Л. 96.

Аягузский филиал ГАВКО (Государственного архива Восточно-

- Казахстанской области) Ф.2. Оп.2. Д.8. Л.252.
Аягузский филиал ГАВКО Ф. 22. Оп. 2. Д. 13. Л.80.
Бугай, 1989 – Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-40-х годах // История СССР.1989. № 6. С. 135-144.
Бугай, 1990 – Бугай Н.Ф. Правда о депортации чеченского и ингушского народов // Вопросы истории. 1990. № 7. С. 32-45.
Бургарт, 2000 – Бургарт Л.А. Немцы в Восточном Казахстане в 1941-1956 гг.: депортация и положение в условиях режима спецпоселения: дисс. ... канд. ист. наук. Усть-Каменогорск, 2000. 151 с.
Выселение корейцев из Дальневосточного края // Отечественная история. 1992. № 6. ноябрь-декабрь. С. 153.
ГАВКО (Государственный архив Восточно-Казахстанской области. Далее - ГАВКО) Ф.462. Оп.4. Д. 21. Л.44.
ГАВКО Ф.1П. Оп.1. Д. 4996. Л.49.
ГАВКО Ф.1П. Оп.1. Д. 4238. Л.1-2.
ГАВКО Ф. 1 п. Оп.1 Д. 2741. Л. 35.
ГАВКО Ф. 1 П. Оп.1. Д. 5344. Л. 68.
ГАВКО Ф. 1 П. Оп.1. Д. 5953. Л.50.
ГАВКО Ф. 1 П. Оп.1. Д. 6066. Л. 11.
ГАВКО Ф. 1 П. Оп.1. Д. 7070. Л. 16.
ГАВКО Ф. 1П. Оп. 1. Д. 7119. Л.38.
ГАВКО Ф. 1 П. Оп.1. Д. 7397. Л.18-19.
Дегитаева, 2000 – Дегитаева Л.Д. Из истории поляков в Казахстане (1936-1956 гг.) // Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан. Алматы: ТОО «Издательский дом Казахстан», 2000. 344 с.
Калыбекова, 2005 – Калыбекова М.Ч. Казахстан как объект переселения депортированных народов (1937-1956 гг. Исторический аспект): дисс. ... канд. ист. наук. Алматы, 2005. 156 с.
Кан Г.В., 1994. Корейцы Казахстана. Алматы: Казахстан, 1994. С. 194-195.
Карпыкова, 2000 – Карпыкова Г.А. Из истории немцев Казахстана (1921-1975 гг.) // Сборник документов: Архив Президента Республики Казахстан. Алматы-Москва: Готика, 2000. 376 с.
ЦГА РК (Центральный государственный архив РК) Ф.1987. Оп.1. Д. 16. Л.23.
ЦГА РК Ф.1987. Оп.1. Д. 4. Л.21.
ЦГА РК Ф. 1987. Оп.1. Д. 1. Л. 213.
ЦДНИ Ф. 807. Оп.1. Д. 13. Л. 6.

References:

- APRK (Archive of the President of the Republic of Kazakhstan) F.708. In.9. D. 316. P.48. [in Russian].
APRK F.708. In.9. D. 1027. P. 96. [in Russian].
Ayaguz branch GAVKO F.2. In.2. D.8. P.252. [in Russian].
Ayaguz branch GAVKO F. 22. In. 2. D. 13. P.80. [in Russian].
Bugai, 1989 – Bugai N.F. K voprosu o deportazii narodov SSSR v 30-40-h gg. [To the question of the deportation of the peoples of the USSR in the 30s-40s]. History of USSR, 1989, Nr 6, pp. 135-144 [in Russian].
Bugai, 1990 - Bugai N.F. Pravda o deportazii chechenskogo i ingushskogo narodov [The truth about deportation chechen and ingush people]. The questions of history, 1990, Nr 7, pp. 32-45 [in Russian].
Burgart, 2000 – Burgart L.A. Nemzy v Vostochnom Kazakhstane v 1941-1956

gg.: deportaziya i polozhenie v usloviyah rezhima spetsposeleniya. [Germans in East Kazakhstan in 1941-1956: Deportation and Situation Under Special Settlement Regime]. Thesis Candidate of historical Sciences. Ust-Kamenogorsk, 2000, 151 p. [in Russian].

Vyselenie koreizev iz Dal'nevostochnogo kraya. [Eviction of Koreans from the Far East Territory]. National history, 1992, Nr 6, November-December, pp. 153-156 [in Russian].

GAVKO. [SAEKR] F.462. In.4. D. 21. P.44. [in Russian].

GAVKO. [SAEKR] F.1P. In.1. D. 4996. P.49. [in Russian].

GAVKO. [SAEKR] F.1P. In.1. D. 4238. P.1-2. [in Russian].

GAVKO. [SAEKR] F.1P. In.1 D. 2741. P. 35. [in Russian].

GAVKO. [SAEKR] F. 1P. In.1. D. 5344. P. 68. [in Russian].

GAVKO. [SAEKR] F. 1P. In.1. D. 5953. P.50. [in Russian].

GAVKO. [SAEKR] F. 1P. In.1. D. 6066. P. 11. [in Russian].

GAVKO. [SAEKR] F. 1P. In.1. D. 7070. P. 16. [in Russian].

GAVKO. [SAEKR] F. 1P. In. 1. D. 7119. P.38. [in Russian].

GAVKO. [SAEKR] F. 1P. In.1. D. 7397. P.18-19. [in Russian].

Degitayeva, 2000 – Degitayeva L.D. Iz istorii polyakov v Kazakhstane (1936-1956 gg.). [From the history of the Poles of Kazakhstan (1936-1956). Collection of documents: Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. Almaty: publishing House Kazakhstan LLP, 2000, 344 p. [in Russian].

Kalybekova, 2005 -Kalybekova M.Ch. Kazakhstan kak ob'ekt pereseleniya deportirovannyh narodov (1937-1956 gg. Istoricheskii aspekt). [Kazakhstan as an object of resettlement of deported peoples (1937-1956. Historical aspect)]. Thesis .. candidate of Historical Sciences. Almaty, 2005, 156 p. [in Russian].

Kan, 1994 –Kan G.V. Koreizy Kazakhstana [Koreans of Kazakhstan]. Almaty: Kazakhstan, 1994, pp.194-195. [in Russian].

Karpykova, 2000 –Karpykova G.A. Iz istorii nemzev Kazakhstana (1921-1975 gg). [From the history of the Germans of Kazakhstan (1921-1975)]. Collection of documents: Archive of the President of the Republic of Kazakhstan. Almaty-Moscow: Gottie, 2000, 376 p. [in Russian].

TsGA RK. CSA RK (Central State Archive of the RK) F.1987. In.1. D. 16. P.23. [in Russian].

TsGA RK. CSA RK F.1987. In.1. D. 4. P.21. [in Russian].

TsGA RK. CSA RK F. 1987. In.1. D. 1. P. 213. [in Russian].

TsDNI. DCNH (Documentation Center of the Newest History). F. 807. In.1. D.13. P. 6. [in Russian].

ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY AND

МРНТИ 03.41.91

ГРОТ ЕНБЕК С НАСКАЛЬНЫМИ РОСПИСЯМИ В
ОКРЕСТНОСТЯХ г. ТАЛДЫКОРГАНА

Мерц Илья Викторович¹, Антонов Михаил Александрович²

¹Кандидат исторических наук, научный сотрудник Центра археологических исследований им. А.Х. Маргулана. Павлодарский государственный университет им.С.Торайгырова. Казахстан, г. Павлодар.

E-mail: barnaulkz@mail.ru;

²Научный сотрудник Института археологии им. А. Х. Маргулана МОН РК Казахстан, г.Алматы. E-mail: archaeology@live.ru

Аннотация. Статья вводит в научный оборот новый памятник наскального искусства (рисунки, выполненные красной краской), обнаруженный в окрестностях г.Талдыкоргана. При помощи фотофиксации и обработки полученных данных в специальных компьютерных программах была подготовлена бесконтактная документация памятника, позволившая выявить не менее шести сюжетов, выполненных красной краской: «очкообразные знаки», ряды фестонов, «женщина-дом», колесница, «антропоморфы» и солярные символы. На основании аналогий среди известных комплексов Центральной Азии и Урала удалось датировать рассматриваемый памятник ранним бронзовым веком, в пределах конца III – начала II тыс. до н.э. Однако однозначно связать его с какими-либо населением Семиречья этого времени пока не представляется возможным, в связи с неизученностью региона. Опираясь на сходство сюжетов, можно допустить, что росписи оставлены населением Жетысу, близким к чемурчекско-елунинско-окуневскому кругу культур. Наряду с известными в регионе другими петроглифами, изображающими «одноногих», «женщину-дом» и др., росписи грота вблизи Талдыкоргана маркируют пути коммуникаций между южными земледельческими и отдалёнными степными районами. Дальнейший системный анализ подобных объектов Центральной Азии позволит разработать типологию изображений и выявить различные хронологические пласты.

Ключевые слова: Жетысу, ранний бронзовый век, наскальные росписи, изобразительные традиции, миграции.

ГТАХР 03.41.91

ТАЛДЫҚОРҒАН ҚАЛАСЫНЫҢ МАҢЫНДАҒЫ ТАС БЕТІНДІГІ СУРЕТТЕРІ БАР ЕҢБЕК ҮҢГІРІ

Мерц Илья Викторович¹, Антонов Михаил Александрович²

¹Тарих ғылымдарының кандидаты, Ә.Х.Марғұлан атындағы археологиялық зерттеулер Орталығының ғылыми қызметкері. С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті. Қазақстан, Павлодар қ.
E-mail: barnaulkz@mail.ru;

²ҚР БҒМ Ә.Х. Марғұлан атындағы Археология институтінің ғылыми қызметкері Қазақстан, Алматы қ. E-mail: archaeology@live.ru

Түйіндеме. Бұл басылымда Талдықорған қаласының маңында табылған тас бетіндігі суреттерінің (қызыл бояумен жасалған суреттер) жаңа ескерткіш туралы ашылады. Арнайы компьютерлік бағдарламаларда алынған деректерді суретке түсіру және өңдеу арқылы ескерткіштің байланыссыз құжаттамасы дайындалып, қызыл бояумен жасалған «көздің пішінді белгілері», фестондар, «әйел-үй», арбалар, «антропоморфтар» және күн символдары туралы кем дегенде алты сюжетті анықтауға мүмкіндік берді. Орта Азия мен Оралдың танымал кешендерінің ұқсастықтары негізінде аталған монумент ерте қола дәуірінде, үшінші ғасырдың аяғында – б.д. II мыңжылдықтың басында болған. Алайда, өңірдің зерттеулігі жетіспеуіне байланысты Жетісудың кез-келген халықымен бірлесе отырып оны біріктіру мүмкін емес. Жазылған сюжеттер ұқсастығына сүйене отырып, оны чемуречек-елунин мен окунев Жетісудың жақын жерде қалдырған деп болжауға болады. Сюжеттердің ұқсастығына сүйенсек, картиналар чемуречек-елунин-окундылық мәдениет үйірмесіне жақын Жетісу тұрғындары тарапынан қалдырылды. «Бір аяқты», «Әйел-үй» және басқаларын бейнелейтін петроглифтермен қатар, оңтүстік ауылшаруашылық және шалғай далалық аймақтар арасындағы байланыс жолын көрсетеді. Орталық Азиядағы мұндай объектілерді одан әрі жүйелі талдау суреттердің типологиясын жасауға және әртүрлі хронологиялық кабаттарды анықтауға көмектеседі.

Кілт сөздер: Жетісу, ерте қола дәуірі, тас бетіндігі суреттер, бейнелеу дәстүрлері, қоныс аудару.

IRSTI 03.41.91

ENBEK GROTTA WITH ROCK ART NEAR THE CITY OF TALDYKORGAN

¹Merts Ilya.1, Antonov Michail²

¹Researcher. A. Kh. Margulan Center for Archaeological Research.
S.ToraighyrovPavlodar State University. Pavlodar, Kazakhstan.

E-mail: barnaulkz@mail.ru; ²Researcher. A. Kh. Margulan Archaeology institute,
Almaty, Kazakhstan. E-mail: archaeology@live.ru

Abstract. This paper introduces the new piece of rock art (drawings, made with red paint) found in the vicinity of the city of Taldykorgan. By the means of photofixation and processing of the obtained data in special computer programmes, contactless documentation of the site has been prepared, enabling us to reveal at

least six subjects, made in red ink: «circular signs», festoonrows, «woman-house», chariot, «anthropomorphs» and solar symbols. On the basis of analogies among the known complexes of Central Asia and the Ural Region, it was possible to date the site to the Early Bronze Age, between the end of the 3rd and beginning of the 2nd mil. BC. However, it is yet not possible to unambiguously associate it with any population of Jetysu due to the lack of investigations in this area. From the similarity of the subjects, one can assume that the paintings were left by the Jetysu people, which were close to the Qiemuerqieke-Elunino-Okunevo cultures. Along with other petroglyphs well-known in the region, depicting «one legged», «woman-house» etc., painting of the grotto near Taldykorgan mark communication ways between southern farming and remoted steppe areas. Further systematic analysis of similar objects of Central Asia will allow developing typology of images and identifying different chronological layers.

Keywords: Jetysu, Early Bronze Age, rock art, pictorial traditions, migrations.

Введение. Выявление в наскальном искусстве Казахстана ранних пластов, относящихся к эпохам камня и раннего бронзового века, является наиболее сложной задачей. До недавнего времени практически отсутствовали четкие критерии, позволяющие выделить изображения этих периодов. Существующие датировки некоторых памятников в большинстве случаев являются предположительными и не подкрепляются серьезной аргументацией. Такое положение связано во многом с тем, что в казахстанской археологии до настоящего времени отсутствует целостное представление об этих эпохах. Однако в последнее десятилетие ситуация стала меняться, благодаря усилиям различных научных коллективов, работающих в центральноазиатском регионе. За это время появились первые региональные обобщения археологического материала, ведутся целенаправленные тематические исследования, открываются и вводятся в научный оборот новые памятники. Эти открытия дают возможность приступить к анализу и казахстанских материалов, среди которых особое место занимают росписи на скалах, нанесенные краской, т.н. «писаницы». В Казахстане они немногочисленны, поэтому открытие нового подобного памятника исключительно важно для науки.

Целью данной работы является введение в научный оборот информации о новом памятнике наскального искусства, расположенном в окрестностях г.Талдыкорган. Среди основных задач – его полная характеристика, определение датировки и выявление культурных параллелей.

Памятник с наскальными росписями был открыт М.А.Антоновым в мае 2018 г., во время обследования долины р.Каратал. Он расположен в Отенайском сельском округе г.Талдыкоргана, в 2км к северу от с.Енбек и в 1,5км к западу от дачного общества «Каратал», примыкающего к Талдыкорганскому дачному поселку Красный камень. Грот с росписями находится на удалении около 300м от края надпойменной террасы правого берега р.Каратал, в центре подступающего к берегу гранитного массива, где возвышается скала размером 5×2м и высотой 2м (рис. 1; фото. 1.-1). Выветривание ее южной стороны привело к образованию чашевидных углублений, на которые и были нанесены рисунки. Изображения выполнены красной краской (охрой?), концентрируются на верхних плоскостях, под ними находятся выгравированные рисунки. Местными пастухами грот используется в качестве укрытия в жаркое время. Опрос местных жителей не позволил установить индивидуальное название данного камня, поэтому в данной работе он будет обозначаться как «грот Енбек».

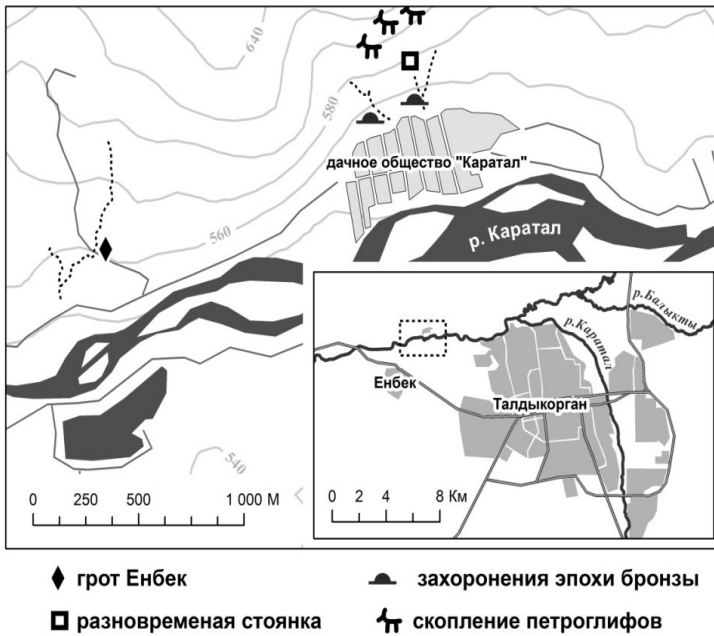

Рис.1. Месторасположение грота «Енбек»
 Фото 1. Грот «Енбек». 1 – общий вид на памятник с юго-запада; 2 – вид на плоскости с петроглифами с юга; 3 – очкообразная фигура; 4 – ряды фестонов; 5 – «женщина-дом»; 6 – композиция, изображающая антропоморфов, колесницу и соллярный сюжет

Методика. При обследовании и документировании памятника, М.А.Антоновым применен метод фотограмметрии, позволивший построить трехмерную цифровую модель объекта и его ортоплан (Антонов, 2018, с. 607). Во избежание повреждения изображений опрыскивание водой не проводилось. Росписи в гроте отличаются очень тусклым цветом, поэтому для выявления трудноразличимых деталей изображений использовалось усиление цветовой насыщенности цифровых фотографий. Для этого был обработан пакет снимков (около 80 шт.) в программном обеспечении Agisoft Metashape Professional. Последующий рендеринг полученной трехмерной цифровой модели грота в программе CloudCompare с применением различных шейдеров позволил более детально отобразить детали фактуры камня. Усиление цветовой насыщенности имеющихся изображений дополнительно проводилось в редакторе Adobe Photoshop. Для получения готовых рисунков памятника и петроглифов, выполненных точечной штриховкой, результаты рендеринга фактуры камня, а также ортопланы объекта были обработаны в редакторе Paint.net с помощью плагина Stipple.

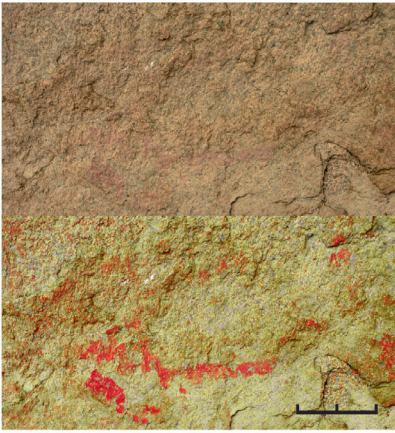
Описание изображений. Рисунки, выполненные светло-красной краской, находятся в верхней части грота на четырех отдельных плоскостях и выстроены практически в ряд. Под ними расположены гравюры (рис.2; фото 1.-2).

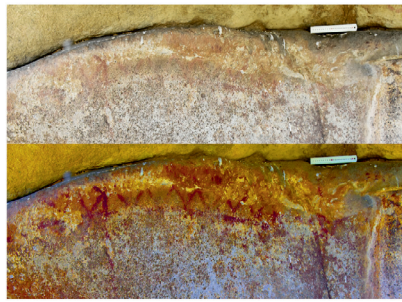
1

2

3

4

5

5

6

6

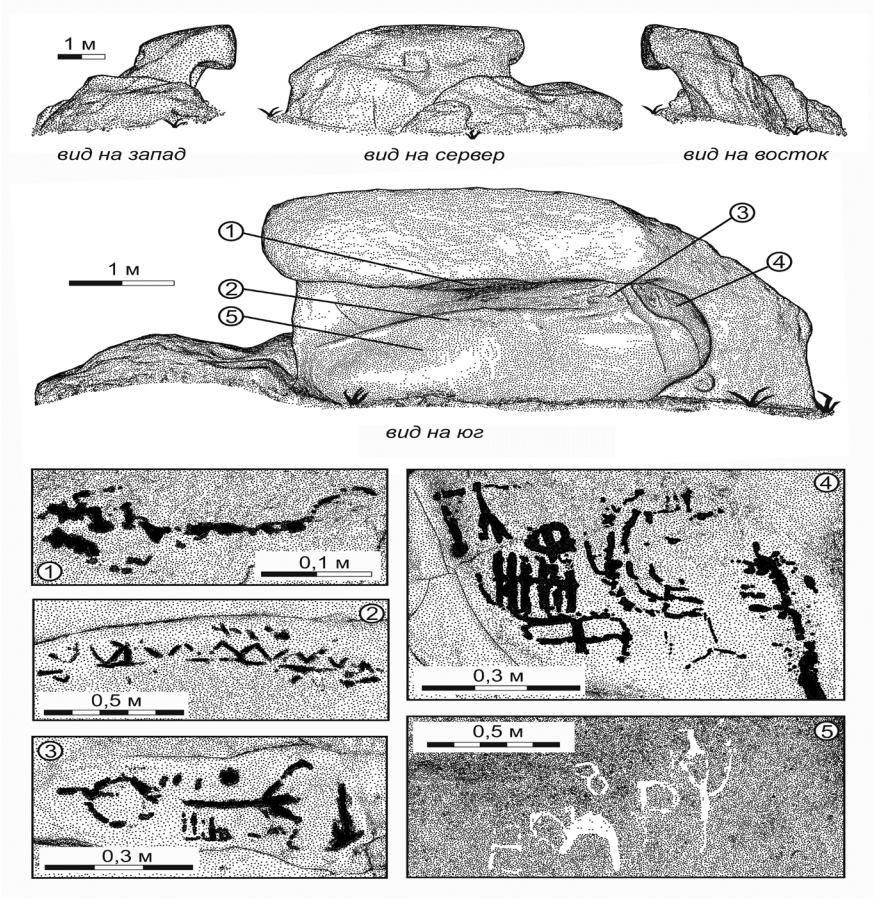

Рис.2. План гота «Енбек» со схемой расположения петроглифов. 1 – очкообразная фигура; 2 – ряды фестонов; 3 – «женщина-дом»; 4 – композиция, изображающая антропоморфов, колесницу и солянный сюжет; 5 – граффити

Первая композиция очень плохо различима на желтом фоне скалы. Многочисленные манипуляции с фотоснимками позволили выяснить, что она состоит из линии, слева от которой имеются изогнутые черточки, образующие окружность. С правой стороны находятся еще две прерывистые линии, которые, видимо, являются остатками такой же окружности. Помимо этого, еще несколько пятен расположены сверху, где они могут образовывать сходный рисунок. В целом изображение напоминает очкообразную фигуру (рис.2.-1; фото.1.-3).

Вторая композиция расположена под первой и представляет собой ряд из 11-ти треугольников, направленных вершинами вверх, над которыми нанесены неразличимые рисунки (рис. 2.-2; фото 1.-4). Ниже находятся не менее шести гравюр, по-видимому, букв, расположенных в наклонную строчку (рис. 2.-5). Выделяются четыре нижних знака в виде цифры «894», возможно, перед первым из них имеется еще один символ, однако разглядеть его не удастся. По диагонали от цифры «4» находится знак в виде цифры «8»,

а справа расположена буква «Р» и еще не менее трех символов. Манипуляции с фотографиями позволили идентифицировать буквы «Ю», «К», «Н», однако уверенно это утверждать нельзя. По-видимому, на этой плоскости относительно недавно, в советское время, были нанесены граффити.

Третья композиция представлена прерывающейся горизонтальной линией, пересекающей с правой стороны ряд окантованных по периметру вертикальных линий и окружность, а слева – плохо сохранившуюся ромбовидную фигуру. Справа от нее расположены остатки еще одного ряда вертикальных линий. В верхнем секторе по центру, между ромбом и кругом, нанесена большая точка (рис. 2.-3; фото 1.-5).

Четвертая, наиболее крупная композиция, имеет сильно разрушенную правую сторону. Она состоит из двух сюжетов. В первом случае изображены, вписанные друг в друга, три концентрические линии. Снизу от края отходит знак в виде трехлучевой звезды. Наибольший интерес представляет, расположенный слева, второй сюжет в виде двух окружностей (от верхней сохранилась только нижняя часть), разделенных на четыре секции. Между ними находится частично сохранившаяся округлая фигура, заштрихованная семью линиями, которые перпендикулярно пересекает еще одна черточка. Слева по диагонали от этого изображения нанесены два антропоморфных рисунка. Они представляют собой расположенные параллельно друг к другу вертикальные черты, верхняя часть которых оформлена крупными точками. У правого изображения, от середины центральной линии отходят к низу две косые черты (рис. 2.-4; фото 1.-6).

Аналогии. Все рассматриваемые изображения довольно сильно фрагментированы, что затрудняет их распознавание и поиск параллелей. Наиболее плохо сохранилась первая композиция, на ней показаны слабо различимые два круга, соединенные одной чертой. Похожие «очкообразные» изображения встречаются среди петроглифов Сауыскандыка (Самашев, Мургабаев, Елеуов, 2014, рис. 91). Однако, аналогии этому сюжету среди рисунков, выполненных красной краской, в Казахстане не известны.

Основной сюжет второй композиции представлен рядом направленных вверх треугольников, остальные рисунки неразличимы. Ближайшими прямыми аналогиями являются ряды из трех–четырех, не закрашенных фестонов, нанесенных между различными изображениями грота Акбаур в Рудном Алтае (Самашев, 1992, с. 15, рис. 6). Более отдаленно этот сюжет напоминает вертикальные одинарные или двойные зигзаги из Акбаура и Куйели-Каратау (юго-восточные отроги Шу-Илейских гор) (Шербаев, 2012, с. 136). Наибольшее сходство вторая композиция грота Енбек проявляет с изображениями из чемурчекских памятников Западной Монголии. На плитах погребальных камер могильников Ягшийн ходоо 3, Хух удзуурийн дугуй 1-1 красной краской изображены ряды полностью закрашенных треугольников (Ковалев, Эрдэнэбаатар, 2014, с. 259, 312, рис. 61, 142-144). Сходный мотив – пояс из треугольников с направленными вершинами вниз использовался для украшения зоны венчика у каменных сосудов, а также для изображения гривны на шеях каменных изваяний чемурчекской культуры Монголии и Синьцзяна (Ковалев, 2012, с. 152-153; 2015, с. 261; Тишкин, Грушин, Мунхбаяр, 2013, с. 124).

Особо выделяются композиции № 3 и 4. Первая из них сильно фрагментирована и представлена кругом, рядом линий, ромбом, через которые перпендикулярно проходит длинная линия (рис. 2.-3; фото 1.-5). В Казахстане близкие изображения известны на «писаницах» хребта Кокентау, в

Северо-Восточной Сарыарке, где по краям заштрихованного прямоугольника находятся еще две антропоморфные фигуры (Байтенов, 2016, с. 135). Оба эти рисунка, по-видимому, надо связывать с таким сюжетом в наскальном искусстве Центральной Азии, как «женщина-дом», представляющим собой стилизованную (в виде геометризованной формы) женскую фигуру анфас. Подобные изображения встречаются на петроглифах Калбак-Таша в Горном Алтае и Чулуута в Центральной Монголии и др. (Черемисин, 2015, с. 79, 83, рис. 1-4; 3.-2; 4.-3).

Четвертая композиция состоит, как минимум, из трех сюжетов: «антропоморфы», колесница, концентрические круги. «Антропоморфы», занимающие крайний левый угол плоскости, представлены двумя фигурами с отходящими от середины «туловища» вниз тремя линиями. Несмотря на довольно примитивный характер этих рисунков, прямые аналогии им не известны, хотя основным типологическим признаком для подобных изображений является наличие головы. Положение конечностей и способ передачи туловища образуют множество вариаций (Широков, Чаиркин, 2011, с. 127). Наиболее близкими к антропоморфам Енбека являются рисунки северо-западного берега Жасыбая, Акбаура и Теректы, однако у них у всех присутствуют выделенные руки (Самашев, 1992, рис. 6; Мерц В.К., 2002, с. 90; Байтенов, 2015, с. 139). Сходные изображения известны и на Урале – Зенковская и Корелинская писаницы, Тагильский писанный камень (Широков, Чаиркин, 2011, табл. 3).

Ближайшей параллелью является рисунок распряженной двуколки со сплошными колесами из Акбаура (Самашев, 1992, рис. 6). В отличие от нее повозка из Енбека выделяется большей детализацией – показано устройство основания из поперечных и продольных брусьев и колеса со спицами. Подобную конструкцию кузова имеют терракотовые модели повозок из Наусахара и Харашпы и некоторые изображения колесниц на петроглифах Казахстана (Новоженов, 2012, рис. 68.-5, 6; 51.-2; 57; 59). Сюжет в виде решетки основания повозки присутствует на петроглифах Тамгалы (Рогожинский, 2011а, с. 181, рис. 146). Необходимо отметить, что появление колес со спицами, по сравнению со сплошными, относится к более позднему времени (Пустосвалов, 2000, с. 317). Это положение позволяет датировать изображение колесницы в гроте Енбек более поздним временем, чем в Акбауре.

Вписанные друг в друга концентрические круги и трехлучевая звезда, по-видимому, являются единым изображением. Аналогии среди «писаниц» Казахстана этому сюжету не известны. На Урале встречаются отдельные изображения вписанных друг в друга кругов – Зенковская и Кирьяшевская писаницы и Писанный увмень, и квадратов – Кислый, Змиев и Коптелов Камень I, Зенковская и Сохареvская писаницы (Широков, Чаиркин, 2011, рис. 111.-6; 112.-1, 3; 24.-5; 27.-42; 30; 53; 81). В Центральной Азии изображения вписанных друг в друга квадратов известны на плитах № 9 и 10 чемуручкского кургана Бэлэн усны дэнж 1–3 в Монгольском Алтае (Грушин, Тишкина, Мунхбаяр, Фрибус, 2015, с. 144, рис. 13, 15). В целом, значение круга и квадрата у населения степей эпохи бронзы, как указывает Э.Р. Усманова, тождественны (Усманова, 1989, с. 60). Следовательно, можно рассматривать сюжеты из этих памятников как нечто близкое. Между тем, наличие в Енбеке снизу у внешнего круга трехлучевого символа особо выделяет его среди приведенных аналогий и позволяет сопоставить с изображениями «солнцеголовых» I типа Тамгалы, а также Саймалы-Таша (Рогожинский, 2009, с. 63, рис. III.-5; 2011, рис. 151.-5, 9). Сходство наблюдается в изображении «головы», выделенной вписанными

друг в друга концентрическими кругами (Тамгалы) и «тела» в виде трехлучевой звезды (Саймалы-Таш). К сожалению, фрагментированность писаницы Енбек позволяет пока лишь поставить вопрос о возможной интерпретации этого изображения как «солнцеголового».

Культурно-хронологическая атрибуция. «Писаница» Енбек близ Талдыкоргана, по сравнению с остальными подобными памятниками Казахстана, отличается высокой степенью детализации и разнообразием сюжетов. В настоящее время в Центральной Азии известно не менее 20 подобных памятников. Большинство из них находятся в Казахстане: Тесиктас, Акбаур, грот Драверга, Кокентау, Саргынбет, Теректы, Боритастаган и др. (Рогожинский, 2011б, с. 234; Самашев, 1992, с. 15; Мерц В.К., 2002, с. 27; Самашев, Сапашев, Оралбай, Толегенов, Исин, Сайлаубай, 2010, с. 47, 53; Байтенов, 2015, с. 14-15). Остальные памятники расположены на территории Кыргызстана (Ункур-Таш) (Аманбаева, Сулейманова, Жолдошов, 2011, с. 263, фото 8), Таджикистана (грот Шахты, Найзаташ) (Бобомуллоев, 2011, с. 290, 292, фото 4, 5), Туркменистана (Безegli-дере) (Мурадова, 2011, с. 308, фото 3-5), Узбекистана (Сийпанташ) (Хужаназаров, 2011, с. 322, фото 7) и Синьцзяна (Дуньдэбулакэ) (Ци Сяошань, Ван Бо, 2008, с. 224, фото 3). Крупным центром распространения писаниц является Северный и Средний Урал, где известно не менее 54 подобных памятников (Широков, Чаиркин, 2011, с. 174).

Культурная атрибуция писаниц Центральной Азии, как и их датировка, достаточно сложная проблема, что обусловлено отсутствием системного анализа данного явления, включающего проведение археологических работ, разработку классификации и типологии изображений, а также химический анализ минеральных красителей. Кроме этого, существенной проблемой остается неравномерная изученность энеолита и раннего бронзового века региона.

На основании приведенных аналогий можно лишь указать, что «писаница» грота Енбек, как и некоторые другие (Кокентау, Акбаур), относится к эпохе ранней бронзы. Изображенные на них сюжеты – колесница, «женщина-дом», ряды фестонов – встречаются на статуях и в закрытых погребальных памятниках чемурчекской культуры Синьцзяна и Западной Монголии. В Сарыарке в это время существовал вариант елунинской культуры, а в Верхнем Прииртышье – обитали носители алкабекского культурного типа (Мерц И.В., 2017, с. 20-22). Многочисленные культурные параллели в памятниках степной части Центральной Азии обусловлены единым пришлым (европеоидным) компонентом, принявшим участие в формировании культур региона во второй половине III тыс. до н.э. (Грушин, 2013, с. 23). Этнокультурная ситуация в эпоху ранней бронзы в Жетысу, как и на всем юге Казахстана, остается до сих пор не определенной. На основании материалов единичных памятников (слой 1а поселения Бигаши (Frachetti, Mar'yashev, 2007, с. 231) и Дали (Frachetti, Марьяшев, Доумани, 2014, с. 17, 18) известно, что здесь в конце III тыс. до н.э. проживало скотоводческое население отличное от восточноказахстанского.

Особо выделяется рисунок на четвертой плоскости, изображающий, возможно, солнцеголового персонажа. В Жетысу этот сюжет встречается в петроглифах Тамгалы и Ешкильмеса, датирующихся эпохой поздней бронзы. Однако наиболее ранние изображения этого типа известны в Зеравшанской долине в Сармишсае, которые датируются андроновским временем (Рогожинский, 2009, с. 62, 64). Данные параллели и наличие двуколки со спицованными колесами, дают основание предварительно датировать солярный сюжет в гроте Енбек концом раннего бронзового века (в пределах

начала II тыс. до н.э.). Это положение позволяет поставить вопрос, что данный сюжет является более древним, чем считается. Новые находки изображений солнцеголовых персонажей, выполненных красной краской, позволяют в последующем уточнить их возраст на более широком материале.

По-видимому, появление «писаниц», наряду с гравюрами, изображающими «одноногих», повозки, «женщину-дом» и другие сюжеты, отражают связи степного населения Центральной Азии с земледельческими центрами Средней Азии. Эти контакты нашли отражение в сюжетах наскального искусства Южного Казахстана и Жетысу (топоры, секиры, посохи-жезлы, палицы, зеркала), соответствующих изделиям бактрийско-маргианского археологического комплекса (Рогожинский, 2011, с. 87-99, рис. 1-4; Черемисин, 2015, с. 91).

Приведенные аналогии «писаницы» в гроте Енбек позволяют отнести его к концу эпохи ранней бронзы. Этот памятник был оставлен позже, чем Акбаур, где изображенная двухколесная повозка имеет сплошные колеса. Время существования чемурчекских памятников Западной Монголии и Синьцзяна, содержащие каменные сосуды и стелы, украшенные фестонами, на основании серии 14С дат, определяется второй половиной III – началом II тыс. до н.э. (Мунхбаяр, 2013, с. 19; Ковалев, 2015, с. 261). Этим же временем датируется существование елунинских и алкабекских памятников в Восточном Казахстане (Мерц И.В., Святко, 2016, с. 137; Мерц И.В., 2017, с. 17), а также ранний слой (1а) поселения Бигаш в Жетысу (XXV–XIX вв. до н.э.) (Frachetti, Mar'yashev, 2007, p. 231). В целом, росписи грота Енбек можно датировать концом III – началом II тыс. до н.э., вероятно, именно началом II тыс. до н.э.

Заключение. Таким образом, в гроте Енбек выделяется шесть сюжетов, выполненных бледной красной краской: очкообразные знаки, ряды фестонов, «женщина-дом», колесница, антропоморфы и соляные символы. Они находят аналогии среди наскального искусства Центральной Азии и, частично, Урала. На основании приведенных аналогий этот памятник можно датировать ранним бронзовым веком в пределах конца III – начала II тыс. до н.э. Оснований относить его к более раннему времени пока нет. Выбитые изображения грота, по-видимому, созданы в советский период.

В настоящее время соотнести рисунки грота с носителями какого-либо культурного типа Жетысу не представляется возможным из-за слабой изученности региона. Пока можно лишь отметить, что росписи грота, по-видимому, оставлены населением, близким в культурном плане к носителям чемурчекской, елунинской и окуневской культур, общность которых обусловлена единым происхождением. Необходимо отметить, что рисунки, выполненные красной краской, не однородны и могут относиться к разным этапам раннего бронзового века. Системное изучение данного явления позволит установить его специфику и выявить несколько пластов, как это сделано на памятниках Урала.

Наряду с петроглифами, изображающими «одноногих», «женщину-дом» и др., эти памятники маркируют пути коммуникаций между южными земледельческими и отдалёнными степными районами. Наличие этого влияния в эпоху ранней бронзы в Восточном Казахстане и Синьцзяне подтверждается единичными артефактами (Мерц И.В., 2017, с. 22; Ковалев, 2015, с. 298). Пока остаются не выясненными истоки этого движения и направление – с юго-запада на северо-восток или наоборот. Дальнейшие исследования позволят решить данные вопросы.

Примечания:

1 Работа выполнена при финансовой поддержке бюджетной программы МОН РК «Грантовое финансирование научных исследований на 2018–2020 гг.» № AP05133498 «Ранний бронзовый век Верхнего Прииртышья».

2 Авторы выражают благодарность А.Е. Рогожину за оказанное содействие в подготовке данной публикации.

3 Авторы выражают благодарность за оказанное содействие в поиске и уточнения места памятника жителям г. Талдыкоргана Н. Бигеевой, Т. Вайцу, Ш. Шаханову.

Литература:

Антонов М.А. Текелийская буддийская стелла: исследования методом фотограмметрии // Маргулановские чтения – 2018. Духовная модернизация и археологическое наследие»: сб. матер. Междунар. научн.-практ. конф. (г. Актобе, 19-20 апреля 2018 г.) Алматы–Актобе, 2018. С. 606–612.

Аманбаева Б., Сулейманова А., Жолдошов Ч. Наскальное искусство Кыргызстана // Наскальное искусство в Центральной Азии. Тематическое исследование. ноябрь 2011. Париж, 2011. С. 247–280.

Байтенов Э.М. За Черным Иртышом // NOMAD-KAZAKSTAN. 2015. № 1/2. С. 130–139.

Байтенов Э.М. Новые материалы по древнему наследию Тарбагатая // Вестник КазГАСА. 2016. № 3(61). С. 5–22.

Бобомуллоев Б.С. Наскальное искусство Таджикистана // Наскальное искусство в Центральной Азии. Тематическое исследование ноябрь 2011. Париж, 2011. С. 281–304.

Грушин С.П., Тишкина А.А., Мунхбаяр Ч., Фрибус А.В. Росписи на каменных плитах чемурчекского кургана Бэлэн Усны Дэнж (Ховд сомон Ховд аймака Монголии) // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Ч. II. Результаты исследований в центральной части Монгольского Алтая и в истоках Кобдо; памятники Синьцзяна и окраинных земель. СПб., 2015. С. 142–154.

Грушин С.П. Культура жизнеобеспечения и производства населения Степного и Лесостепного Обь-Иртышья во второй половине III – первой четверти II тыс. до н.э.: автореф. дисс. ... докт. ист. наук. Барнаул, 2013. 54 с.

Ковалев А.А. Древнейшие статуи Чемурчека и прилегающих территорий. СПб., 2012. 160 с.

Ковалев А.А. Чемурчекские памятники Синьцзяна: артефакты, комплексы, погребальные сооружения // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Ч. II. Результаты исследований в центральной части Монгольского Алтая и в истоках Кобдо; памятники Синьцзяна и окраинных земель. СПб., 2015. С. 240–279.

Ковалев А.А. Сэньсаи – новая культура бронзового века восточноевропейского происхождения на Тянь-Шане // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Ч. II. Результаты исследований в центральной части Монгольского Алтая и в истоках Кобдо; памятники Синьцзяна и окраинных земель. СПб., 2015. С. 293–306.

Ковалев А.А., Эрдэнэбаатар Д. Исследования чемурчекских курганов в Булган сомоне Ховд (Кобдского) аймака Монголии в 2003–2010 годах // Древнейшие европейцы в сердце Азии: чемурчекский культурный феномен. Ч. I. Результаты исследований в Восточном Казахстане, на севере и юге Монгольского Алтая. СПб., 2014. С. 235–392.

- Мерц В.К. Наскальные рисунки края Кереку-Баян. Павлодар, 2002. 115 с.
- Мерц И.В. Культура населения Восточного Казахстана в эпоху ранней бронзы: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Барнаул, 2017. 26 с.
- Мерц И.В., Свято С.В. Радиоуглеродная хронология памятников раннего бронзового века Северо-Восточного и Восточного Казахстана. Первый опыт // Теория и практика археологических исследований. 2016. № 1 (13). С. 126–150.
- Мунхбаяр Ч. Погребально-поминальные комплексы Монгольского Алтая периода ранней бронзы: автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Барнаул, 2013. 26 с.
- Мурадова Е. Памятники наскального искусства Туркменистана // Наскальное искусство в Центральной Азии. Тематическое исследование ноябрь 2011. Париж, 2011. С. 305–313.
- Новоженков В.А. Чудо коммуникаций и древнейший колесный транспорт Евразии. Алматы, 2012. 500 с.
- Пустовалов С.Ж. Курган «Тягунова могила» и проблемы колесного транспорта ямно-катакомбной эпохи в Восточной Европе // STRATUMplus. 2000. № 2. С. 296–321.
- Рогожинский А.Е. Наскальные изображения «солнцеголовых» из Тамгалы в контексте изобразительных традиций бронзового века Казахстана и Средней Азии // Материалы и исследования по археологии Кыргызстана. Бишкек, 2009. Вып. 4. С. 53–65.
- Рогожинский А.Е. Петроглифы археологического ландшафта Тамгалы. Алматы, 2011а. 342 с.
- Рогожинский А.Е. Памятники наскального искусства Казахстана // Наскальное искусство в Центральной Азии. Тематическое исследование ноябрь 2011. Париж, 2011б. С. 207–246.
- Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. Алма-Ата, 1992. 288 с.
- Самашев З., Сапашев О., Оралбай Е., Толегенов Е., Исин А., Сайлаубай Е. Памятники монументального искусства Восточного Казахстана (древность и средневековье). Алматы, 2010. 216 с.
- Самашев З., Мургабаев С., Елеуов М. Петроглифы Сауыскандыка. Астана, 2014. 374 с.
- Тишкин А.А., Грушин С.П., Мунхбаяр Б.Ч. Каменные сосуды из памятников ранней бронзы долины Буянта (Монгольский Алтай) // Теория и практика археологических исследований. 2013. № 2 (8). С. 117–128.
- Усманова Э.Р. «Круг» и «квадрат» в андроновской погребальной символике. По материалам могильников Центрального Казахстана // Вопросы археологии Центрального и Северного Казахстана. Караганда, 1989. С. 55–67.
- Фрачетти М.Д., Марьяшев А.Н., Доумани П.Н. Поселения Горной части Семиречья и вопросы экологии и хозяйства в бронзовом веке // Известия НАН РК. Сер. обществ. и гум. наук. 2014. № 5 (297). С. 15–22.
- Худжаназаров М. Памятники наскального искусства Узбекистана // Наскальное искусство в Центральной Азии. Тематическое исследование. ноябрь 2011. Париж, 2011. С. 313–328.
- Черемисин Д.В. Об интерпретации одного сюжета в петроглифах Алтая эпохи бронзы («женщина-дом» и «одноногий» у порога) // Искусство бронзового века: матер. междунар. симп. Новосибирск, 2015. С. 79–93.
- Шербаев Р. Петроглифы // Свод памятников истории и культуры Жамбылской области. Чуйский район. Алматы, 2012. С. 136.
- Широков В.Н., Чаиркин С.Е. Наскальные изображения Северного и Среднего Урала. Екатеринбург, 2011. 182 с.

Шишлина Н., Ковалев Д., Ибрагимова Э. Повозки катакомбной культуры евразийских степей // Бронзовый век Европа без границ. Четвертое – первое тысячелетия до н.э. Каталог выставки. СПб., 2013. С. 119–126.

Frachetti M.D., Mar'yashev A.N. Long-Term Occupation and Seasonal Settlement of Eastern Eurasian Pastoralists at Begash, Kazakhstan // Journal of Field Archaeology. 2007. Vol. 32. P. 223–242.

СычоучжилуСицзянгудайвэньхууа / ЦиСяошань, ВанБобяньчжу [丝绸之路新疆古代文化 / 祁小山、王博编注]. Древняя культура Синьцзяна на Шелковом пути / Сост. Ци Сяошань, Ван Бо. Урумчи, 2008. 304 с.

References:

Antonov M.A. Tekeliiskaya buddiiskaya stella: issledovaniya metodom fotogrammetrii // Duhovnaya modernizaciya i arheologicheskoe nasledie: sb. mater. Mezhdunar. nauchn.-prakt. konf. “Margulanovskiechteniya–2018” (Aktobe, 19-20 aprelya 2018). Almaty–Aktobe, 2018. S. 606–612[in Russian].

Amanbayeva B., Suleimanova A., Joldoshev Ch. Naskalnoe iskusstvo Kyrgyzstana // Naskalnoe iskusstvo v Centralnoi Azii. Tematicheskoe issledovanie noyabr 2011. Parizh, 2011. S. 247–280 [in Russian].

Baitenov E.M. Za Chernym Irtyshom // NOMAD-KAZAKSTAN. 2015. № 1/2. S. 130–139 [in Russian].

Baitenov E.M. Novye materialy po drevnemu naslediyu tarbagataya // Vestnik KazGASA. 2016. № 3(61). S. 5–22 [in Russian].

Bobomullov B.S. Naskalnoe iskusstvo Tadjikistana // Naskalnoe iskusstvo v Centralnoi Azii. Tematicheskoe issledovanie noyabr 2011. Parizh, 2011. S. 281-304 [in Russian].

Grushin S.P., Tishkina A.A., Munhbayar Ch., Fribus A.V. Rospisi na kamennyh plitah chemurchekskogo kurgana Behlehn Usny Dehnzh (Hovd somon Hovd aimaka Mongolii) // Drevneishie evropeicy v serdce Azii: chemurchekskii kulturnyi fenomen. Ch. II. Rezultaty issledovaniya v centralnoi chasti Mongolskogo Altaya i v istokah Kobdo; pamyatniki Sinczyana i okrainnyh zemel.SPb., 2015. S. 142–154 [in Russian].

Grushin S.P. Kultura zhizneobespecheniya i proizvodstva naseleniya Stepnogo i Lesostepnogo Ob-Irtyshya vo vtoroi polovine III – pervoi chetverti II tys. do n.e.: avtoref. diss. ... dokt. ist. nauk. Barnaul, 2013. 54 s. [in Russian].

Kovalev A.A. Drevneishie statui Chemurcheka i privileguyushchih territorii. SPb., 2012. 160 s. [in Russian].

Kovalev A.A. Chemurchekskie pamyatniki Sinczyana: artefakty, komplekсы, pogrebalnye sooruzheniya // Drevneishie evropeicy v serdce Azii: chemurchekskii kulturnyi fenomen. Ch. II. Rezultaty issledovaniya v centralnoi chasti Mongolskogo Altaya i v istokah Kobdo; pamyatniki Sinczyana i okrainnyh zemel. SPb., 2015. S. 240–279 [in Russian].

Kovalev A.A. Saehnsay – novaya kultura bronzovogo veka vostochnoevropейskogo proiskhozhdeniya na Tyan-Shane // Drevneishie evropeicy v serdce Azii: chemurchekskii kul'turnyi fenomen. Ch. II. Rezultaty issledovaniya v centralnoi chasti Mongolskogo Altaya i v istokah Kobdo; pamyatniki Sinczyana i okrainnyh zemel. SPb., 2015.S. 293–306 [in Russian].

Kovalev A.A., Ehrdehnehbaatar D. Issledovaniya chemurchekskih kurganov v Bulgan somone Hovd (Kobdskogo) aimaka Mongolii v 2003-2010 godah // Drevnejshie evropeicy v serdce Azii: chemurchekskij kulturnyj fenomen. Ch. I. Rezultaty issledovaniya v Vostochnom Kazahstane, na severe i yuge Mongolskogo Altaya. SPb., 2014. S. 235–392 [in Russian].

- Merc V.K. Naskalnye risunki kraya Kereku-Bayan. Pavlodar, 2002. 115 s.
- Merc I.V. Kultura naseleniya Vostochnogo Kazahstana v epohu rannei bronzy: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Barnaul, 2017. 26 s [in Russian].
- Merc I.V., Svyatko S.V. Radiouglerodnaya hronologiya pamyatnikov rannego bronzovogo veka Severo-Vostochnogo i Vostochnogo Kazahstana. Pervyi opyt // Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy. 2016. № 1 (13). S. 126–150 [in Russian].
- Munhbayar Ch. Pogrebalno-pominalnye komplekсы Mongolskogo Altaya perioda rannei bronzy: avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Barnaul, 2013. 26 s [in Russian].
- Muradova E. Pamyatniki naskalnogo iskusstva Turkmenistana // Naskalnoe iskusstvo v Centralnoi Azii. Tematicheskoe issledovanie noyabr 2011. Parizh, 2011. S. 305–313 [in Russian].
- Novozhenov V.A. Chudo kommunikatsii i drevnejshii kolesnyi transport Evrazii. Almaty, 2012. 500 s. [in Russian].
- Pustovalov S.Zh. Kurgan «Tyagunova mogila» i problemy kolesnogo transporta yamno-katakombnoi epohi v Vostochnoi Evrope // STRATUM plus. 2000. № 2. S. 296–321 [in Russian].
- Rogozhinskii A.E. Naskalnye izobrazheniya «solncegolovyh» iz Tamgaly v kontekste izobrazitelnykh traditsii bronzovogo veka Kazahstana i Srednei Azii // Materialy i issledovaniya po arheologii Kyrgyzstana. Bishkek, 2009. Vyp. 4.S. 53–65 [in Russian].
- Rogozhinskii A.E. Petroglify arheologicheskogo landshafta Tamgaly. Almaty, 2011a. 342 s [in Russian].
- Rogozhinskii A.E. Pamyatniki naskal'nogo iskusstva Kazahstana // Naskalnoe iskusstvo v Centralnoi Azii. Tematicheskoe issledovanie noyabr 2011. Parizh, 2011 b. S. 207–246 [in Russian].
- Samashev Z.S. Naskalnye izobrazheniya Verhnego Priirtyshya. Alma-Ata, 1992. 288 s. [in Russian].
- Samashev Z., Murgabayev S., Eleuov M. Petroglify Sauyskandyka. Astana, 2014. 374 s. [in Russian].
- Samashev Z., Sapashev O., Oralbay E., Tolegenov E., Isin A., Sailaubay E. Pamyatniki monumentalnogo iskusstva Vostochnogo Kazahstana (drevnost i srednevekove). Almaty, 2010. 216 s. [in Russian].
- Tishkin A.A., Grushin S.P., Munhbayar B.Ch. Kamennye sosudy iz pamyatnikov rannei bronzy doliny Buyanta (Mongolskii Altay) // Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovaniy. 2013. № 2 (8). S. 117-128 [in Russian].
- Usmanova E.R. «Krug» i «kvadrat» v andronovskoy pogrebal'noj simvolike. Po materialam mogilnikov Centralnogo Kazahstana // Voprosy arheologii Centralnogo i Severnogo Kazahstana. Karaganda, 1989. S. 55–67 [in Russian].
- Frachetti M.D., Maryashev A.N., Doumani P.N. Poseleniya Gornoi chasti Semirechya i voprosy ekologii i hozyaistva v bronzovom veke // Izvestiya NAN RK. Ser. obshchestv. i gum. nauk. 2014. № 5(297). S. 15–22 [in Russian].
- Hudzhazarov M. Pamyatniki naskalnogo iskusstva Uzbekistana // Naskalnoe iskusstvo v Centralnoi Azii. Tematicheskoe issledovanie noyabr 2011. Parizh, 2011. S. 313–328 [in Russian].
- Cheremisin D.V. Ob interpretatsii odnogo syuzheta v petroglifakh Altaya ehpoi bronzy («zhenshchina-dom» i «odnogoi» u poroga) // Iskusstvo bronzovogo veka: Materialy mezhdunar. simp. Novosibirsk, 2015. S. 79-93 [in Russian].
- Sherbaev R. Petroglify // Svod pamyatnikov istorii i kultury Zhambylskoi oblasti. Chuiskii raion. Almaty, 2012. S. 136 [in Russian].

Shirokov V.N., Chairkin S.E. Naskalnye izobrazheniya Severnogo i Srednego Urala. Ekaterinburg, 2011. 182 s. [in Russian].

Shishlina N., Kovalev D., Ibragimova E. Povoзки katakombnoi kultury evraziiskih stepei // Bronzovyi vek Evropa bez granic. Chetvertoe – pervoe tysyacheletiya do n.e. Katalog vystavki. SPb., 2013. S. 119–126 [in Russian].

Frachetti M.D., Maryashev A.N. Long-Term Occupation and Seasonal Settlement of Eastern Eurasian Pastoralists at Bigash, Kazakhstan // Journal of Field Archaeology. 2007. Vol. 32. P. 223-242 [in English].

Sychou chzhi lu Siczyan gudaj vehn'huua / Ci Syaoshan', Van Bo byan'chzhu [丝绸之路新疆古代文化 / 祁小山、王博编注]. Drevnyaya kultura Sinczyana na Shelkovom puti / Sost. Ci Syaoshan, Van Bo. Urumchi, 2008. 304 s. [in Chinese].

**ӘЛЕМ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ НАРОДОВ МИРА
HISTORY OF THE NATIONS OF THE WORLD**

IRSTI 03.09

DEMOGRAPHIC HISTORY OF THE GYPSIES

Shamshidenova Fakiya

Leading researcher of the Ch. Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology
Candidate of Historical Sciences, Associate Professor
Almaty, Kazakhstan

Abstract. The article discusses the demographic history of Gypsies, who appeared in northwestern India 1.5 thousand years ago, and six centuries later they immigrated to Europe. This is the conclusion of European genetics. Homeland of Roma ethnos is the territory of the modern states of Gujarat, Rajasthan, Kashmir. A representative of a group of scientists, Manfred Kaiser from the University of Rotterdam in the Netherlands, believes that from the genetic point of view, all Roma are united by two things – they come from northwestern India and their ancestors married with representatives of other ethnic groups during their migrations across Europe.

Comparing the differences in the structure of the genomes of European and non-European Gypsies, scientists found out that the first representatives of this people reached the borders of Europe about 900 years ago. According to experts, they initially settled in the Balkans. Now this ethnic group mostly lives in Greece, Portugal and Belgium.

The author also considers the history of the appearance of Roma ethnos in Kazakhstan.

Keywords: demography, Gypsies, India, immigration, migration, language, linguistics.

The article was made in the framework of the state task of the Presidential Administration and the Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan «Analytical research, actualization and informational support of the «Interactive scientific historical map «People of Kazakhstan»».

ҒТАХР 03.09

СЫҒАНДАРДЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ТАРИХЫ

Шамшиденова Ф.М.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері, т.ғ.к., қауымдастырылған профессор

Аңдатпа. Мақалада 1,5 мың жыл бұрын солтүстік-батыс Үндістанда пайда болған, алты жүз жылдан кейін Еуропа территориясына иммиграцияланған сығандардың демографиялық тарихы қарастырылады. Еуропа генетиктері осындай қорытындыға келген. Сығандардың отаны қазіргі штаттар

Гуджарат, Раджастан, Кашмир болып табылады. Нидерландыдағы Роттердам университетінен Манфред Кайзер бастаған бір топ ғалымдар генетика тұрғысынан қарағанда барлық сығандарды екі нәрсе біріктіреді; олардың бәрі олардың бәрі Үндістанның солтүстік-батысынан және олардың ата-бабасы Еуропа территориясы арқылы миграция болғанда басқалармен некеге отырған.

Еуропалық және еуропалық емес геномдардың құрылысын салыстырғанда бұл халықтың өкілдері шамамен 900 жылбұрын Еуропаның шекарасына жеткен. Мамандардың мәліметтері бойынша алғашқы кезде олар Балканға қоныстанды. Қазіргі кезде бұл халық негізінен Греция, Португалия, Бельгияда тұрады.

Сонымен қатар автор сығандардың Қазақстанға қалай келгенін сипаттайды.

Кілт сөздер: демография, сығандар, Үндістан, ммиграция, миграция, тіл, лингвистика.

Мақала «Қазақстан халқы» интерактивті ғылыми тарихи картаны аналитикалық зерттеу, өзекті ету және ақпараттық қолдау» атты ҚР Президент әкімшілігі, ҚР ҒжБ министрлігі Ғылым комитеті мемлекеттік тапсырма аясында орындалды.

МРНТИ 03.09

ДЕМОГРАФИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ ЦЫГАН

Шамшиденова Ф.М.

Ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им.

Ч.Ч. Валиханова, к.и.н., ассоциированный профессор

Аннотация. В статье рассматривается демографическая история цыган, которые появились в северо-западной Индии 1,5 тыс. лет назад, а спустя шесть столетий иммигрировали на территорию Европы. К такому выводу пришли европейские генетики. Родиной цыган являются территории современных штатов Гуджарат, Раджастан, Кашмир. Представитель группы ученых Манфред Кайзер из университета Роттердама в Нидерландах, считает, что с точки зрения генетики, всех цыган объединяет две вещи – они происходят из северо-западной Индии и их предки вступали в браки с представителями других этнических групп во время миграций по территории Европы.

Сопоставив различия в устройстве геномов европейских и не-европейских цыган, ученые выяснили, что первые представители этого народа достигли границ Европы примерно 900 лет назад. По данным специалистов изначально они поселились на Балканах. Сейчас этот народ, в основном проживает в Греции, Португалии и Бельгии.

Также автор рассматривает историю появления цыган в Казахстане.

Ключевые слова: демография, цыгане, Индия, иммиграция, миграция, язык, лингвистика.

Статья выполнена в рамках госзадания Администрации Президента и Комитета науки МОН РК «Аналитическое исследование, актуализация и информационная поддержка «Интерактивной научной исторической карты «Народ Казахстана».

Introduction. The name «Romania», which was first used when the three regions of the country were united in 1859, reflects the influence of ancient Rome on the nation's language and culture. The three regions—Walachia, Moldavia, and Transylvania - are relatively culturally uniform. An exception is the Hungarian community in Transylvania, which has its own language and traditions and considers itself Hungarian. The Roma (Gypsies), who are scattered throughout the country, mostly in small camps on the outskirts of towns and cities, are in many ways culturally unassimilated.

Literature review. Genetic studies of the Roma have been conducted for over 70 years, with thousands of individuals sampled across Europe. During the years of the Third Reich, Gypsies, together with Jews, attracted the special attention of German geneticists (Marushiakova, Popov \., 1993). A grant proposal signed by Nobel prize winner Ferdinand Sauerbruch and funded by the Deutsche Forschungsgemeinschaft designed the «genetic and medical research» at the death camp in Auschwitz (Marushiakova, Popov, 1993: 23). The Race Hygiene and Population Biology Research Centre, established in 1936, organised thorough records of Jewish and Romani pedigrees and provided «the scientific basis» for the «final solution», the annihilation of millions of Jews and Roma in the concentration camps of Nazi-occupied Europe.

Post-war genetic research has been preoccupied with the Indian origins of the Roma (Soulis George, 1961: 145;), pursuing the «Indian connection» even in studies meant to focus on severe genetic disorders (Marushiakova, Popov, 1993: 17-19). Most studies have remained in the realm of scientific exploration, away from the health needs of the Roma. Many publications display judgemental and paternalistic attitudes, that would be considered unacceptable if used with regard to other populations.

This historical «track record», the persisting practices of discrimination and marginalization (Bytovoishovinizm v SSSR, 1990; Sherbakova 1984: 5;), and the fact that, unlike the Jews, the Finns and the French Canadians, the Roma are still the «object» of investigations conducted by outsiders, are all likely to impact on the attitudes of the Roma towards genetics. Building up the trust and collaboration necessary for both public health programs and research, should become a goal of the health care systems of Europe.

For a long time, there was no reliable information about the origin of the Gypsies. «The Son of the Fatherland» informed the Russian reader in 1848 that G. Gass found «the beginning of the Gypsies» in the southern side of the Bosphorus, M. Niger - in the northern part of the kingdom of Tunisia; H. Gerbello assumed that the Gypsies came from Zanzibar, E. Silvius from the Caucasus mountains; K. Ekkar claimed their kinship with the Circassians, Vagesil - with German Jews. K. Gryzeman pointed to Egypt, P.S. Pallas - to the Danube and Ukraine (Sherbakova, 1984: 5).

Another Russian edition reminded of a strange theory, according to which the ancestors of the Gypsies were Czechs or Bohemians, and also listed several other hypothetical «homelands» of a nomadic tribe: Assyria, Persia, Egypt and Nubia (Tsygany Vengrii Transilvani, 1864: 36).

The assumption of the German scientist M. Grelman, who in the late 18th century called the true Roma homeland, India, proved to be true. Unfortunately, the wording of his discovery left room for criticism. Grelman wrote:

When the strong and powerful Timur-beg or Tamerlane, under the pretext of exterminating idols, conquered the north-western part of India in 1399 and made his victories famous with unparalleled cruelty, the wild tribe of robbers, called the

Schengans and who lived in Guzurata and especially around Tatta, escaped and left India. This tribe, consisting of half a million people and owning innumerable treasures, was called Guzuratsky Rum in its language (Sherbakova T., 1984: 4).

First of all, the date in this passage is incorrect –in 1399 the Roma were already in Byzantium. But only now, thanks to the efforts of historians, we are aware of the documents confirming this fact; Grelman, naturally, could not have known them... Pure imagination looks like a huge number of the tribe, and the mention of treasures and, of course, the robber past of the Gypsies.

But the line of reasoning was correct. Indisputable linguistic evidence stood behind the hypothesis of the Indian roots of the Gypsies. Gypsy and Sanskrit were related; it is not without reason that modern gypsies, understand many words in Indian films without translation. Of course, even after the work of M. Grelman (and his follower AF Pott), new versions of the Gypsies' homeland continued to breed by inertia, but this already seemed ridiculous. As an example of an overwhelming fantasy, let us mention at least the hypothesis that the gypsies were the builders of the Egyptian pyramids, or that they sailed from the legendary Atlantis on the eve of its disappearance into the abyss (Predory, 1841). So, about the place where the centuries-old wanderings of nomads began in science there is complete clarity. But this is where it ends, because the question of what kind of Indian nationality has left its place and set off on a journey remains unresolved. Now in the literature about the Gypsies there are two well-reasoned opinions.

In 2000, a luxurious, richly illustrated volume titled “The History of Gypsies - A New Look” was published in Voronezh (by Nadezhda Demeter, Nikolay Bessonov, Vladimir Kutenkov; Voronezh Investment Fund).

Methodology. The article is based on general scientific principles of historicism and objectivity. When writing this article, the authors relied on the principle of historicism, which considers any event in the prism of the past and the future. The comparative method made it possible to investigate the historiography of the issue in close connection with the socio-political and historical situation, as a result of which it arose and acted.

The following methods were used: idiographic, describing the individual characteristics of individual historical facts and events, problem-chronological, reflecting facts and events in a logical sequence.

Main part. According to the first, the gypsies are descendants of the Indian house caste, whose occupations resemble traditional gypsy crafts. The members of the caste house still live in India, doing blacksmithing, singing and dancing.

According to the second theory, Gypsies are descendants of many Indian nationalities located in modern India at the lowest levels of the caste hierarchy.

It must be said that this part of the gypsy history is indeed the most difficult – no archaeological data, especially written sources, have been preserved. Archeology allows to draw conclusions about the settled peoples, and the Roma were nomads who did not leave behind forts, cities, palaces and even individual buildings. The only document widely discussed in gypsy medicine is the poem by Firdousi «Shah Name», which tells how one grandee presented twelve thousand luri artists to another. Based on the consonance of Luri and Lyuli (the name of the Central Asian Gypsies), the researchers concluded that we are talking about Gypsies.

It is hardly possible to treat this poem as a serious historical source. The figure of 12.000 artists, even today, looks implausible - to say nothing of the Middle Ages, when the total population of the Earth was 60 times smaller than today.

We, like other authors, who have spoken on the question of the origin of the Gypsies, have no reliable sources. However, we will present here our guesses,

which are based on modern ideas about the caste system of India. In our opinion, it is possible to conclude from the structure of the gypsy studies that they were located on the intermediate floors of the caste hierarchy.

At the courts of numerous Indian princes served a certain group of people. They not only conjured snakes, entertained the Maharajah with music and dancing, but also worked on serving the economic needs of the palace, engaging in various crafts. By definition, these attendants simply could not belong to the lower castes, since, according to Indian concepts, members of the lower castes could desecrate the Brahmins even with their shadow. If we assume that it is this stratum of court musicians and artisans who were the ancestors of the Gypsies, then much can be explained in their subsequent history. It is from here that indestructible craving for gold and jewelery can flow. Here lies the explanation of the nomadic way.

Unfortunately, the reasons and the exact time of leaving Gypsies from India remain a mystery to science, and the chances of covering this problem in the future are very small. The Indian origin of the gypsies is undeniable, it is a well-developed theory. eight

The findings of Grelmana and Pott, who are considered the fathers of gypsy studies, were made on the basis of linguistic analysis. A.F. Pott rightly remarked that the further to the East modern Roma live, the “cleaner” their language - by purity the scientist meant the maximum approximation to the original Indian dialect. Thus, considering the Indian basis of the Gypsy language and the subsequent layers (Persian, Armenian, Greek, Slavic, German, etc.), one can trace the path of a particular Roma ethnic group. This methodology is universal, and we used it to clarify the historical fate of the Roma ethnic groups on the territory of the former USSR.

It should be especially emphasized that for five centuries in Europe there was a profound delusion that the Roma who, starting from the 15th century, moved their nomadic lands to the countries of the West, were «Egyptians». Even in everyday speech, clichés based on the imaginary Egyptian past of aliens have become established. The Hungarians gave them the name «Pharao-nepek» (Pharaoh’s tribe). The Albanians, the Spaniards, and the British also called the Gypsies «Egyptians» (English gipsy, a distortion from the word Egyption). However, they were all wrong. Those Roma who in the 10th century turned to North Africa fell into the Muslim sphere of influence, and did not go to Europe. The Western world, and then Russia, saw very different Gypsies who converted to Christianity, mastered the basics of the Mediterranean culture over the centuries of communion with the Greeks.

A lot of controversy is the chronology of Gypsy migrations. Some authors believe that the exodus began in the 5th century A.D. Others, on the contrary, refer it to the X century. Perhaps both sides are right. The lack of written and archaeological sources makes the discussion pointless. Most likely, small Indian tribes left their homeland century after century. The ancestors of the Gypsies did not go by one large camp, having a predetermined goal. Part of the migrants settled down during their migration, marking the beginning of the present Gypsy groups. A part moved further with a rare slowness: camps circled for decades in the same area, until once, for economic or social reasons, they did not move a hundred or two hundred kilometers to the west. Only in this way can the persistence of Persian and Armenian linguistic borrowings be explained.

The population was estimated to be 22, 411, 121 in 2000. 90 percent of the people are Romanian, 7 percent are Hungarian, and 2 percent are Roma. The remainder is made up of Germans, Ukrainians, and others. Estimates of the Roma population range from 400,000 to one million; it is difficult to pinpoint because of the Roma’s

nomadic lifestyle. Before World War II, there was a large Jewish population, but almost 400,000 Jews were killed during the Nazi years, and many of the remaining Jews emigrated to Israel after the war. Today the Jewish population is estimated at less than 10,000. The German population has also decreased significantly. In the 1980s, Ceaucescu's government charged citizens large sums for permission to leave the country, a policy Germans felt was aimed specifically at them. Since Ceaucescu's regime fell in 1989, many Germans have emigrated.

The official language is Romanian, which has Latin roots that date back to the Roman occupation of the area but also contains words from Greek, Slavic languages, and Turkish. In the fourteenth century, the country adopted the Cyrillic alphabet, but it later reverted to Roman lettering. Magyar (the language of ethnic Hungarians) and German are spoken, as are Serbian, Ukrainian, Slovak, Czech, Bulgarian, and Turkish. The language of the Roma population is Romany, although many Roma combine that language with Romanian.

Romania is in southeastern Europe at the north end of the Balkan peninsula, bordering Ukraine and Moldova to the north, Hungary to the northwest, Serbia to the southwest, Bulgaria to the south, and the Black Sea to the east. The land area is 91,699 square miles (237,500 square kilometers). The Carpathian Mountains cover about one-third of the country; they surround the Transylvanian Plateau and divide it from the other two main regions: Moldavia in the northeast and Walachia in the south. The Transylvanian Alps in the central region contain the highest peak, Mount Moldoveanu. The eastern and southern regions are characterized by rolling plains.

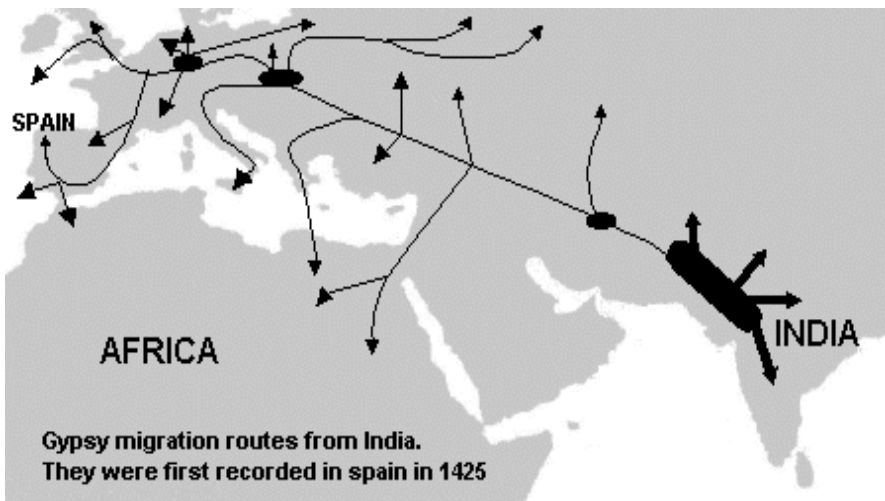
The Danube River stretches through the country for six hundred miles, forming its southern border with Serbia and Bulgaria and emptying into the Black Sea in the east. It is a source for irrigation.

Serious environmental problems include soil erosion and water and air pollution from unregulated industrial development. Because of economic hardship, the government has been slow to enforce laws that place restraints on industry.

When the Gypsies came to Byzantium, this state was a Greek-Slavic empire with Orthodox faith and a powerful economy. In the period of the highest power, Byzantium included the territories of present-day Turkey, Bulgaria, Greece, and Albania. In addition, the empire included the southern part of Italy; for some time it controlled Serbia, Hungary, and also part of Minor Asia.

We will not be mistaken if we say that over the past centuries the Gypsies have earned the reputation of being born wanderers who, obeying the voice of blood, cannot long sit in one place. Even more tenacious is the stereotype that the gypsy's psychological repository is the same in all countries, moreover, without illegal actions and deception of the gypsies, it seems that it cannot live. There are two directions in gypsy. The first bashfully silences all crime in the gypsy environment. Scientists of this school believe that if you do not discuss this problem, it will cease to exist in the public consciousness. The second direction has been developed in more detail. Starting from the eighteenth century, the Gypsies are accused of criminal inclinations, confirming this with many facts.

In our opinion, both of these paths lead to a dead end. The first is because silence has never benefited, and the second is because it is based on a false concept. Alas, in gypsy science, as in no other science, once expressed opinion, without disputing, smoothly passes from one book to another - this can last for decades and even centuries.

Jypsy migration routes from India

It is believed that the first mention of Roma in Byzantium refers to 1054 (Pott A.E., 1844). In our opinion, this is an incorrect date. The source to which the researchers refer is not even a Byzantine document, but the "Life of St. George" created in Georgia. According to this source, the Byzantine emperor Konstantin Monomakh went hunting. In the extermination of wild animals he was helped by «Sarmatians, descendants of Simon Magus, called atsingani (Acingani), recognized sorcerers and villains». These people helped the emperor in the hunt. They scattered all enchanted meat, and the animals that ate it were poisoned. Konstantin wished to make an experiment on his dog, and the Atsingani sorcerers enchanted a piece of meat in his eyes. St. George, who was present at the same time, crossed the meat, and the dog remained alive. The emperor, struck by the power of the saint, suggested that he always remain with his person, so that from now on he would not be afraid of poisoning.

A commentary is needed on the quoted source, especially since scientists attach great importance to it, and its truthfulness has never been disputed in Russian-language literature. First of all, a religious sect really existed in Byzantium, whose members were called atsingani. The official church considered them heretics, and by that time had almost completely suppressed its activities. To identify the Gypsies with the «villains who used poison to poison the meat» is too much stretch. Nevertheless, gypsy science went exactly along this path. Scientists have been confused by the fact that two hundred years later Gypsies (traditionally engaged in fortune telling) were sometimes called this Greek word, which was synonymous with magic and secret knowledge. It is from the Greek «atsingani» that the Russian word «Gypsy» originated (as well as the German Zigeuner, the French Tsigane, and so on). Thus, the very term denoting the nomadic people was the first step towards creating a negative stereotype that the Gypsies still pursue. As for the real arrival of the Roma in Byzantium, in our opinion, it would be much more correct if we attribute it to the XII, or even to the XIII century. Starting from this period, the main activities of this people are described plausibly and without mysticism.

Byzantine sources mention such gypsy professions as fortune telling and animal training. The earliest sources speak of a serpent spell, then accents are further

transferred to the driving of a bear. It is very interesting to mention that the snake charmers guessed along the way - they addressed people from the crowd: «You were born under a good star, and you were under a bad one». After this introduction, they began to predict fate. Gypsy in that era went home, doing divination. It is also known that making sieves and sieves was the most important occupation of Byzantine gypsies. And yet the main craft was in that era blacksmithing (Ascoli G., 1865).

There were entire Gypsy villages of blacksmiths. One such craft center, located near Modon, has been repeatedly described by European travelers. Fassbender writes about the Modon Gypsies: «They live in the greatest poverty and do nothing except blacksmithing, whose strange methods are known to them alone» (Mikloshich Fr., 1874).

The walls of the Byzantine cities saw the invasions of Arabs and Slavs, then Turks and Crusaders. They were shaken by the uprisings of the plebs and religious conflicts. But at the same time, the inhabitants of the empire had reason to be proud - the country was the center of world trade; the products of Constantinople artisans for centuries became the benchmark of quality for the whole of Europe. In addition to the capital, the centers of handicrafts and trade were Ephesus, Thessaloniki, and Trebizond. Blacksmiths, weavers, jewelers were merged into corporations.

But even with such a high level of craft development, the nomadic people managed to find their own cell in the economic organism. Documents show that the Gypsies lived in the center of the empire and on its outskirts (now ruled by the central government, now out of control). Everywhere they knew how to sell their products. As for their nomadic lifestyle, these were just trips across a very limited area: artisans were looking for a market to market their products, artists needed public performances.

The nomadic as such was not at all a consequence of the innate «craving for change of places»; it was dictated by the nature of the classes that fed the gypsies. To prove this thesis is very simple. If Roma in Byzantium chaotically moved many hundreds of kilometers, returning back only by pure chance, then the authorities simply would have no one to give letters of privilege. The very existence of these documents is an argument in favor of the fact that in the XIV century the lifestyle of many tabor was actually semi-settled.

On the whole, the Roma were a «convenient» national minority against the background of warlike barbarians. They did not take up arms, did not seize territory by force. But it is known that during this period the empire spent significant spiritual forces on the «improvement» of the Bulgarians and Serbs.

Already in the territory of Byzantium, the Roma had their first contacts with representatives of Western Europe. This happened during the crusades. By virtue of its geographical position, Byzantium became a gathering place for knights departing for Palestine. While traveling along the Balkan Peninsula, the Crusaders robbed the local population; Byzantine diplomats hardly managed to keep the first crusades of the crusaders in the framework of the «official task». Later, however, the knights found it more advantageous to attack their Christian ally. After the church split in 1054, Orthodox Byzantines were heretics for Catholics. Thus, it is only natural that in 1204 the participants of the fourth crusade instead of going to Egypt, laid siege to Constantinople, took it by storm and massacred it.

At the beginning of the 15th century, the military onslaught of the Turks intensified, and the territory of Byzantium began to decline. When the final fall of Constantinople was predetermined, the eyes of the Gypsies turned to Western Europe.

But in our opinion, the main reason was precisely the threat of a big war for which the Greeks were preparing.

The «Great Gypsy Campaign» began in 1417. It is from this moment that the information becomes detailed; and, as a result, respectively, Western gypsy scientists build the concept of Gypsy history based solely on the consideration of those Gypsies who came to Western Europe. It would seem that this period has long been comprehensively studied, but it was his misinterpretation that caused all further errors. Amazingly, no one asked the main question: «Which Roma went to Western Europe at the beginning of the 15th century?» If this crucial question was at least formulated, the whole current state of gypsyology would be different. However, it is tacitly assumed that these were ordinary camps.

During the collapse of Byzantium natural events occurred. It is known that in social cataclysms, the most mobile, not burdened by moral principles, are leaving the country; At the same time, hard-working patient people who are ready to endure a crisis, the threat of civil war, and the like remain in their homeland.

Surely, in Byzantium, which was dying under the pressure of the Turks, the division should have taken place on the same principle. Honest toilers (as dictated by their psychological warehouse) hoped that they would adapt to everything and stayed in the inhabited places. They were not ready to go where the Latins-Crusaders came from.

The same part of the Gypsies that left Byzantium hoped to use the psychology of Catholics to their advantage. These emigrants did not just go like this: their leaders had a deceptive version prepared in advance, intended for the rulers of Western European countries. Gypsies unmistakably determined that the string on which to play is religious fanaticism.

When the first camps set off, their version was as follows: they were pilgrims who set out to wander in atonement for sins. As Christians, they temporarily fell under the rule of the Turks and, in order to save life, changed their faith to Islam. Once again, returning to the fold of true faith, the Gypsies ask the authorities for one thing - the possibility of wandering to compensate for their guilt. Historians have at their disposal a number of documents describing the entry of Roma into European countries. The Chronicle of 1411 describes a camp in South Bohemia. Similar records appear in 1414 in Basel and Hesse. In 1417, a large group of Gypsies moved on further journeys. Tabor was headed by the self-proclaimed King Sindel with his «voivods»: Michael, Andrew and Panuel. In the camp there were three hundred mounted men in good robes. First of all, the Gypsies received a diploma from the Hungarian nobleman Miklos Gar, giving them the right to free movement and lack of jurisdiction to local authorities. This letter was soon reassured by the emperor Sigismund. Further, the camp was divided into four parts. King Sindel migrated through the Czech Republic to Germany. The chronicles of Regnesburg and Augsburg in 1424, 1426, 1433 and 1439 mention it. Tabor Panuela went through Prague and Dresden to the shores of the North and Baltic Sea (Hamburg, Lübeck, Rostock). Some parts of it broke away to the south - to Metz and Strasbourg. The group of Michael and Andrew around 1418 was in the area of Zurich and Basel. There she split in two. Gypsies under the leadership of Michael passed through Savoy and southern France, and by 1447 they reached Barcelona. Andrei, with his camp, migrates south to Italy. Around 1422, a group of 50 horsemen with wives and children passed Bologna and ended up in Rome. From there, they had already left with a diploma of protection - either false, or real. 16 Gypsies quickly became convinced that in each new country the previously received papers did not work; Leaders needed a universal document. These requirements were met only by the

blessing of the Pope. Having received (or forged) the papal letter, the nomads roamed about Europe for a good half a century.

In France, there are many sources of the first contacts with the Gypsies. In 1427, one of the fragments of the initial camp reached Paris, which was then controlled by the British. After this visit, the so-called Paris Chronicle remained. This eyewitness account, written in the archaic language of the 15th century, is a document of extraordinary importance - perhaps the most comprehensive and expressive of the entire thousand-year-old Gypsy history. If he survived alone - and then we could restore with what speeches the leaders of the camp entered the royal chambers and the noble castles.

On Sunday in the second half of August, that is, on August 17, the name of 1427 was called to Paris by twelve repentant sinners, as they themselves called - the duke, the earl, and ten more people, all mounted; they said they were good Christians from Small Egypt; and they also said that they were Christians in the past - shortly before that, Christians conquered their whole country, and forcibly converted them to the Christian faith, saying that they would betray those who refused to die. Those who were baptized remained the rulers of the country as before, promising to be submissive and to keep the faith of Jesus Christ until death. And they had a king and queen in their country, who remained in their possession, for they became Christians.

Wanderings on Europe continued. After 1422, new groups appeared, and the number of nomadic Gypsies increased to many thousands. The following table 1 shows the dynamics of the entry of Gypsies into Western Europe:

Table 1

Country, locality	Year of Gypsy arrival
Transylvania	1417
Moldavia	1417
Saxony, Augsburg	1418
Spain, Aragon	1419
Italy	1422
Spain, Aragon	1425
France Paris	1427
England	1430
Denmark	1433
Scotland	1500
Sweden	1513

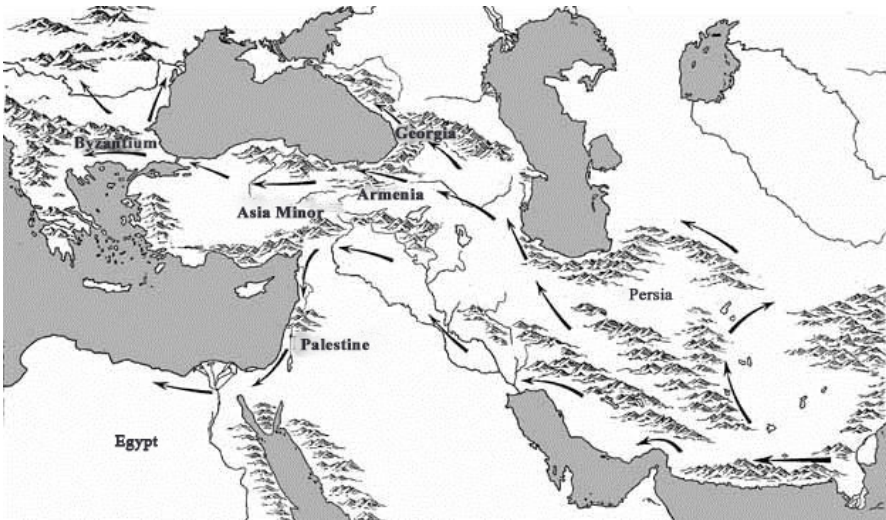
Linguistics, history and cultural anthropology suggest two major, equally plausible historical scenarios that could lead to a «jigsaw puzzle» of founder populations: (i) a genetically substructured ancestral population, where the old social traditions of strict endogamy have been retained and subsequent splits of the comprising groups have enhanced the original genetic differences; (ii) a small homogeneous ancestral population spawning numerous subgroups where strong drift effects have resulted in substantial genetic divergence. Genetic research

has indeed faced the «jigsaw puzzle» and has thus far been unable to resolve it. The genetic data provide evidence of population stratification, however a closer examination is precluded by the random cross-section sampling design of most population genetic studies, where the traditional social organisation and self-identity of the Roma have been ignored and subjects classified on the basis of the political boundaries of Europe. The relationship between social organisation and genetic structure does not appear to be straightforward and is still to be addressed in population genetic research based on the long standing identity of Gypsy groups. The issue is of relevance to public health policies and the targeted prevention of disorders, as well as to future studies of genetically complex disorders.

The attention of geneticists is increasingly attracted by genetically isolated populations in the third world. In terms of living standards and the major health indicators, the Roma are much closer to the developing world than to their European neighbours (Braham, 1993. Fraster, 1992). This forgotten people of Europe can be regarded as a test case for the capacity of genetics to provide better health.

The Romani people are a nomadic people group that is known for moving from place to place. However, they can trace their origins to the Indian subcontinent. They hail from provinces along the border of modern-day India and Pakistan. The diaspora of the gypsies from the Indian subcontinent began approximately 1,500 years ago. It's hard to know how many gypsies there are in the world, as many choose not to identify themselves as such. This practice is for several reasons, with the obvious one being the fear of discrimination. Also, those of mixed ancestry no longer choose to identify with their gypsy heritage. Estimates, however, put the number anywhere between 2-20 million gypsies living throughout the world.

The countries with the highest estimated Romani population are Egypt, the US, Brazil, Spain, and France. However, when looking at them as a percentage of the total population, the countries are entirely different. The Balkan countries, such as Bulgaria, Macedonia, and Romania, tend to have close to 10% of their population being of Roma descent. The gypsies living in the Americas arrived there initially through their respective European colonial powers and eventually through immigration.

Migrations of gypsies before the XII century.

There are six main branches of the gypsies:
3 western: Roma, Sinti, Iberian
3 east: Lyuli, Lom, Dom.

Lyuli are common in Tajikistan, Uzbekistan, Kazakhstan and Kyrgyzstan, which allegedly came from Pakistan and India. Self namemugat. Their religion is Islam.

Roma. During the Great Patriotic War, along with the Crimean Tatars, the Crimean centers were sent to Uzbekistan, Kazakhstan and Tajikistan (AP RK). Aktobe region has the only Gypsy ethno-cultural association in Kazakhstan. It consists of 15 families, consisting of 80 people.

«Our Homeland is Kazakhstan. We are glad to see it. We live in peace and harmony. I congratulate all Aktyubinsk residents on the holiday», - said Elena Dmitrieva, Chairman of the Ethno-cultural center.

On April, 8 the Gypsies Day is celebrated. It was celebrated in 1971 in London during the First World Congress of the Gypsies. At that time, the Gypsies of the world recognized themselves as the only nation that had no place to live and embraced their symbols - an anthem and flag. The Gypsy flag is painted horizontally in two colors, the upper part represents the blue sky, while the second part is painted in green and represents blueberry. In the center there is a symbol of eternal nomadicity - a color wheel with a red color.

The Gypsy diaspora of Kazakhstan in the Soviet time got the representatives of both those and the second. And if the Lyuli were here their traditional way, then the Roma did not appear of their own free will, but together with other deported peoples, exiled by Stalin from the Crimea during the Patriotic War. If someone has not heard about it - no wonder.

As usual, the attitude towards this people is replete with double standards. After all, many of them, like the famous Soviet cult film «Gypsy» Budulay Romanov, fought the fascists on the fronts (and not only in the movies!). And they had a very motivated hatred of the Nazis - there was no place for the gypsies in the fascist ideology. To Hitler, they were just as hateful as Jews and homosexuals.

During the Soviet era, thousands of Syrians were deported, along with other nationalities. Then it spread to Kazakhstan in this way. In 1956, the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR issued a decree on the relocation of the Roma. In the case of disobedience to the law, up to 5 years of imprisonment was provided. At the present time the Gypsy Intelligence was formed, and in 1971 an organization that united the European Gypsies was created (Garifylla Anes, 2003: 319-321). The Gypsies speak a Gypsy language that belongs to the Indo-Indian group of Indo-European languages and is divided into several dialects. Gypsies are divided into dozens of branches. They are called «russaroma», «server», «kelderner», «cloak», «kuvarar», «madyar», «luvar», «migrators». These ethnops are different from each other, with their tongue, religion, and farming. There are cases when some Gypsies do not consider others to be gypsies (Sovetskaiāistoricheskaiaentsiklopediā, 1974: 788).

By the beginning of 2009. According to the Agency of Statistics of the Republic of Kazakhstan, the number of Gypsies was 5207 (Itogi perepisi naseleniā, 2009).

Conclusion

The path that Roma have undergone is being reconstructed now as follows: from India they moved through the territory of present-day Iran, Afghanistan and Armenia, then a separation occurred. Part of the gypsies turned toward Palestine and Egypt (where it remained), part went directly to the territory of Byzantium. In

Byzantium, the Roma made a long stop before resuming their movement towards Eastern and then Western Europe.

On April 8, 1971, the first World Gypsy Congress was held in London. The Gypsies declared themselves national without the united territory and approved national symbols such as hymns and flags.

References:

- Ascoli G. Zigeunerisches. Halle, 1865.
- Braham M. The untouchables: a survey of the Roma people in Central and Eastern Europe. Geneva: UNHCR, 1993.
- Бытовоишовинизм в СССР // Вестник агенства Постфактум. 1990. 4-11. VII. С. 1-7.
- Численность и размещение населения в Республике Казахстан. Итоги переписи населения 2009 г. Алматы, 2010.
- Clebert Jean-Paul. Les Tziganes. 1961. P.90.
- Итоги переписи населения 2009. Алматы, 2010.
- Fraser A. The Gypsies. Oxford: Blackwell Publishers, 1992. P.120.
- Grellmann M. Die Zigeuner. Dessau - Lpz., 2014. P.178.
- Garifulla Anes. Narody Kazahstana: entsiklopedicheskii spravochnik. Almaty: Izdatelstvo «Arys», 2003. 319 s.
- Kogalnichan M. Ocherk istorii, npravovi iazyka tsygan. Severnaia pchela. Spb., 1838. № 75. С. 299.
- Marushiakova E., Popov V. Tsigamte v Blgariia. Sofia, 1993.
- Mikloshich Fr. Uber die Mundarten und die Wanderunge der Zigeuner. Wien, 1874.
- Nadejda Demeter, Nikolai Bessonov, Vladimir Kutenkov. Istoriia tsygan-novyi vzgliad. Voronej. 2000. 160 s.
- Nemtsov F. Tsygane/Priroda I ludi. SPb., 1892. № 27. 427 s.
- Pott A.E. Die Zigeuner in Europa und Asien. Halle, 1844.
- Rudiger Y.Ch. 1782-1793. Neuster Zuwachs der deutschen brenden und allegemeinen sprachkunder. Lpz. und Halle. 2000.
- Sherbakova T. Tsyganskoe muzykalnoe ispolnitelstvo v Rossii. M. 1984. 130 s.
- Soulis George C. 1961. The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages. Dumbarton Oak Papers. Washington. № 15.
- Sovetskaia istoricheskaia entsiklopediia. M., 1974. 790 s.
- Soulis George C. 1961. The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages. Dumbarton Oak Papers. Washington, № 15. P. 130.
- Tsygany v Rossii. Illiustrirovannaia gazeta. SPb., 1870. 05.02.
- Tsygane K.H. Bessarabskie oblastnye vedomosti. 4. I. 1866. № 3
- Tsygany Vengrii i Transilvanii. Vokrug sveta. SPb., 1864. S. 36.
- Vesey - Fitzgerald Brian. Gypsies in Britain. Lnd. 1944. P. 17-19.

Литература:

- Ascoli G. Zigeunerisches. Halle, 1865. P.90.
- Braham M. The untouchables: a survey of the Roma people in Central and Eastern Europe. Geneva: UNHCR, 1993.
- Бытовой шовинизм в СССР // Вестник агенства Постфактум. 1990. 4-11. VII. С. 1-7.
- Численность и размещение населения в Республике Казахстан. Итоги переписи населения 2009 г. Алматы, 2010.
- Clebert Jean-Paul. Les Tziganes. 1961. P.90.

- Итоги переписи населения 2009. Алматы, 2010.
- Fraser A. The Gypsies. Oxford: Blackwell Publishers, 1992. P. 120.
- Grellmann M. Die Zigeuner. Dessau - Lpz., 2014. 178с.
- Гарифолла Анес. Народы Казахстана: энциклопедический справочник. Алматы: Изд-во «Арыс», 2003. 319 с.
- Когалничан М. Очерки истории, нравов и языка цыган. Спб., 1838. 299 с.
- Когалничан М. Очерки истории, нравов и языка цыган / Северняпчела. Спб., 1838. № 75. С. 299.
- Marushiakova E., Popov V. Tsiganite v Blgariia. Sofia, 1993.
- Mikloshich Fr. Uber die Mundarten und die Wanderunge der Zigeuner. Wien, 1874.
- Надежда Демет, Николай Бессонов, Владимир Кутенков. История цыган – новый взгляд. Воронеж, 2000. 160 с.
- Немцов Ф. Цыгане / Природа и люди. Спб., 1892. № 27. 427 с.
- Pott A.E. Die Zigeunerin Europa und Asien. Halle, 1844.
- Rudiger Y.Ch. 1782-1793. Neuster Zuwachs der deutschen bremden und allegemeinen sprachkunder. Lpz. Und Halle. 2000.
- ЩербаковаТ. Цыганское музыкальное исполнительство в России. М. 1984. 130 с.
- Soulis George C. The Gypsies in the Byzantine Empire and the Balkans in the Late Middle Ages . Dumbarton Oak Papers. Washington, 1961. № 15. P. 130.
- Sovetskaia istoricheskaia ensiklopediia. M.,1974. 790 s.
- Цыгане в России. Иллюстративная газета. Спб., 1870.05. 02.
- Цыгане. Бессарабские областные ведомости. 1866.04.01. № 3.
- Цыгане Венгрии и Трансильвании. Вокруг света. Спб, 1864.С. 36-40.
- Vesey - Fitzgerald Brian. Gypsies in Britain. Lnd. 1944. P.17-19.

СЫН-ПІКІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW

МРНТИ 03.61.91

ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ КАЗАХОВ:
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ НАУЧНЫЙ ТРУД

Орынбаева Гульмира

К.и.н., заведующий Отделом этнологии и антропологии Института истории
и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова.

г. Алматы, Казахстан. E-mail: orinbaevag@mail.ru

Рецензия на книгу: *«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 томдық. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. Алматы: «Алем Даму Интеграция», 2017. 4208 б., илл. (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі) /Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов. Энциклопедия. В 5 томах. Научный редактор и руководитель проекта Нұрсан Алимбай. Алматы: «Алем Даму Интеграция», 2017. 4208 с., илл. (Центральный Государственный музей Республики Казахстан)».*

Аннотация. Статья представляет собой рецензию на фундаментальное исследование, опубликованное Центральным государственным музеем Республики Казахстан, под названием «Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов. Энциклопедия. В 5 томах. Научный редактор и руководитель проекта Нұрсан Алимбай. – Алматы: «Алем Даму Интеграция», 2017. 4208 с., илл.». В рецензии обозначен объект исследования творческого коллектива авторов, дается развернутая оценка и характеристика представленного научного труда, а также его значение для этнографической науки Казахстана. В качестве примеров приведены описания ряда статей Этнографической энциклопедии. В статье указывается, что энциклопедия охватила все сферы жизни и быта казахского традиционного социума: его устройство и особенности функционирования, хозяйственную деятельность – кочевое скотоводческое и земледельческое хозяйство, ремесла и промыслы; материальную и духовную культуру – поселение и жилище, утварь, одежда и пища, обычаи и обряды, праздники, народные знания и медицина, ветеринария, астрономия, религия ислам и народные верования, фольклор и др. Энциклопедия, бесспорно, является ценным, всеобъемлющим источником информации для казаховедов – этнографов, кочевниковедов, искусствоведов, культурологов и т.д. Данный труд – достижение не только современной этнологической науки Казахстана, но и лингвистической. К жизни возвращены десятки забытых слов, которые бесспорно обогащают не только науку, но и современный казахский язык. В рецензии отмечается, что труд заслуживает быть отмеченным высокими наградами, в том числе Государственной премией Республики Казахстан в области науки.

Ключевые слова: рецензия, энциклопедия, этнография, казахи, кочевой социум, традиционная культура, хозяйство, ремесла, обычаи, обряды.

ҚАЗАҚТЫҢ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭНЦИКЛОПЕДИЯСЫ: ІРГЕЛІ ҒЫЛЫМИ ЕҢБЕК

Орынбаева Гүлмира

Тарих ғылымдарының кандидаты, Ш. Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Этнология және антропология бөлімінің меңгерушісі. Алматы қ., Қазақстан. E-mail: orinbaevag@mail.ru

«Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия. 5 томдық. Ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. Алматы: «Алем Даму Интеграция», 2017. 4208 б., илл. (Қазақстан Республикасы Мемлекеттік орталық музейі) / Традиционная система этнографических категорий, понятий и названий у казахов. Энциклопедия. В 5 томах. Научный редактор и руководитель проекта Нурсан Алимбай. Алматы: «Алем Даму Интеграция», 2017. 4208 с., илл. (Центральный Государственный музей Республики Казахстан)» кітабына арналған сын-пікір.

Түйін. Мақалада Қазақстан Республикасының Мемлекеттік орталық музейінен шыққан «Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. 5 томдық. ғылыми редакторы және жобаның жетекшісі Нұрсан Әлімбаев. – Алматы: «Алем Даму Интеграция», 2017. 4208 б., илл.» атты энциклопедиялық іргелі зерттеуге рецензия берілген. Рецензияда ұжымдық авторлардың шығармашылық зерттеу нысандары көрсетілген, ғылыми еңбектің сипаттамасы берілген және құндылығы жазылған, сонымен қатар Қазақстанның этнография ғылымы үшін маңыздылығы баяндалған. Мысал ретінде этнографиялық Энциклопедиядағы мақалалардың бірқатарына сипаттама берілген. Мақалада энциклопедияның қазақтың дәстүрлі социумындағы өмірі мен тұрмысының аясы толықтай қамтылған. Онда оның құрылымы мен функциялық ерекшеліктері, шаруашылық қызметтері – көшпелі малшаруашылығы және егін шаруашылығы, қолөнері мен түрлі кәсіпшілігі; материалдық және рухани мәдениеті – қоныстары мен тұрғын үйлері, әбзелдері, киім-кешектері мен тағамдары, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлері, мейрамдары, халық білімдері мен медицинасы, мәл дәрігерлігі, астрономиясы, ислам діні және халықтық наным-сенімдері, фольклор және т.б. көрсетілген. Деректік ақпараттары толықтай қамтылған бұл энциклопедия қазақтанушыларға, әсіресе этнографтар, көшпендітанушылар, өнертанушылар, мәдениеттанушылар үшін сөссіз өте құнды еңбек болып табылады. Бұл еңбек – Қазақстанның қазіргі этнология ғылымының ғана жетістігі емес, лингвистика ғылымының да жетістігі деуге болады. Өмірдегі қолданыста ұмыт болған ондаған сөздер қайта жаңғырды. Бұл сөздер тек ғылымды ғана емес, қазіргі қазақ тілін де сөссіз байытып тұр. Рецензияда бұл еңбек ғылым саласындағы жоғарғы марапат Қазақстан Республикасының Мемлекеттік сыйлығына лайықты екені көрсетілген.

Кілт сөздер: рецензия, энциклопедия, этнография, қазақтар, көшпелі социум, дәстүрлі мәдениет, шаруашылық, қолөнер, әдет-ғұрып.

THE ETHNOGRAPHIC ENCYCLOPEDIA OF THE KAZAKHS:
FUNDAMENTAL SCIENTIFIC RESEARCH

A review of the book: «Qazaqtyn etnografualyq kategorualar, ugymdar men ataularynyn dasturli juiesi. Entsiklopediya. 5 tomdyq. Gylymy redactory jane joba jetekshisi Nursan Alimbai. Almaty: «Alem Damu Integratsiya», 2017. 4208 b., ill. (Qazaqstan Respublikasy Memlekettik ortalyq muzeii) / Traditsionnaya sistema etnograficheskikh kategorii, poniyatii i nazvanii u kazakhov. Entsiklopediya. V 5 tomah. Naychnyi redaktor i rukovoditel proekta Nursan Alimbai. Almaty: «Alem Damu Integratsiya», 2017. 4208 c., ill. (Tsentralnyi Gosudarstvennyi muzei Respubliki Kazakhstan)» // The traditional system of ethnographic categories, concepts and names among the Kazakhs. Encyclopedia. In five volumes. Scientific editor and project manager Nursan Alimbay. Almaty: «Alem Damu Integratsiya», 2017. 4208 p., ill. (The Central State Museum of the Republic of Kazakhstan)» (in kazakh).

Orynbayeva Gulmira

Candidate of Historical Sciences, The Head of the Department of Ethnology and Anthropology of the Ch.Ch.Valikhanov Institute of History and Ethnology.
Almaty, Kazakhstan. E-mail: orinbaevag@mail.ru

Abstract. The article is a review of fundamental research published by the Central State Museum of the Republic of Kazakhstan, entitled «The traditional system of ethnographic categories, concepts and names among the Kazakhs. Encyclopedia. In five volumes. Scientific editor and project manager Nursan Alimbay. Almaty: «Алем Даму Интеграция», 2017. 4208p., ill.». The review identifies the object of study of the creative team of authors, provides a detailed assessment and description of the presented scientific work, as well as its importance for the ethnographic science of Kazakhstan. The descriptions of a number of articles of the Ethnographic Encyclopedia are given as examples. The article states that the encyclopedia has covered all spheres of life and being of the Kazakh traditional society: its structure and functional features, economic activities – nomadic cattle breeding and farming, crafts and trades; material and spiritual culture – settlement and housing, utensils, clothing and food, customs and ceremonies, holidays, folk knowledge and medicine, veterinary medicine, astronomy, Islam and folk beliefs, folklore, etc. Encyclopedia, undoubtedly, is a valuable, comprehensive source of information for Kazakh scholars - ethnographers, nomadology researchers, art historians, culturologists, etc. This work is an achievement not only of modern ethnological science of Kazakhstan, but also of linguistic. Dozens of forgotten words that undeniably enrich not only science, but also modern Kazakh language have been returned to life. The review notes that this work deserves to be marked by high awards, including the State Prize of the Republic of Kazakhstan in the field of science.

Keywords: review, encyclopedia, ethnography, Kazakhs, nomadic society, traditional culture, economy, crafts, customs, ceremonies.

Введение. Представленный пятитомный энциклопедический труд, бесспорно, является достойным вкладом в этнографическое казаховедение. Издание столь подробно разработанной энциклопедии, включающей пять томов – каждый из которых составляет более 90 печатных листов, –

насколько нам известно, не имеет аналогов в мировой этнографической науке. Энциклопедия представляет собой фундаментальный труд, охватывающий практически все стороны жизни кочевого общества. Объектом исследования творческого коллектива авторов стал кочевой социум во взаимосвязи с природой, принципы и особенности его функционирования, его хозяйственная деятельность, материальная и духовная культура и быт кочевого казахского общества. Энциклопедия, можно сказать, венчает собой развитие казаховедческой этнографической науки, так как она свела воедино, систематизировала, упорядочила и, бесспорно, значительно дополнила имевшийся прежде круг научных знаний по этнографии казахов. Настоящее издание является основательно переработанным и дополненным, первое – также в пяти томах – вышло в промежутке с 2011 по 2014 гг. (Қазақтың этнографиялық, 2011–2014). На прежнее издание была опубликована рецензия в авторитетном турецком научном журнале «Millî Folklor» этнографа Ерке Озер (Özer, 2015).

Энциклопедия создана в результате упорного, напряженного труда авторского коллектива под руководством видного казахстанского ученого-этнографа Нурсана Алимбай, творческими усилиями как опытных, известных исследователей, – этнографов, лингвистов, искусствоведов и др., так и молодых специалистов, – сотрудников Центрального государственного музея Республики Казахстан, и внешних авторов. В предисловии издания научный руководитель проекта признался, что наиболее трудновыполнимой задачей при создании энциклопедии стало формирование творческого коллектива. По всей видимости, автор имеет в виду затянувшийся кризис в казахстанской науке, приведший к кадровому голоду – наличию считанного количества способных к полноценному научному творчеству работников при обилии в республике лиц, имеющих ученые степени и звания. Нужно сказать, что энциклопедия появилась на свет во многом благодаря интеллектуальной энергии и незаурядной воле ее инициатора, главного организатора работ, автора статей фундаментального характера и научного редактора – Нурсана Алимбай. В числе других участников проекта свой вклад в создание энциклопедии внесли сотрудники Центрального музея Казахстана: известные в республике ученые, профессора Нургельды Уали и Рустем Шойбеков, заместитель директора Центрального музея Бейбиткали Какабаев, художник и исследователь Калиолла Ахметжан, этнографы Жалаледин Шайкен, Жасулан Белтегов, Гулим Кабдолдина и др. Работа над созданием энциклопедии длилась на протяжении долгих 22 лет. Ее статьи указывают на кропотливую, скрупулезную, основательную работу, проделанную авторским коллективом.

Пять томов энциклопедии содержат в общей сложности около 11000 статей. Отдельные статьи имеют объем до 3 печатных листов. В предисловии авторы указывают, что персоналии в энциклопедии не рассматриваются, совершенно справедливо считая, что казахским историческим личностям – ханам, султанам, родоправителям-биям, батырам, акынам, сказителям-жырау, музыкантам и т.д. необходимо посвятить отдельный том. Также, согласно вступительному слову, энциклопедия не имела целью включение научных терминов общетеоретического содержания. Согласно авторскому замыслу, труд содержит только понятия и категории, бытовавшие в традиционный период жизни народа и имеющие непосредственное отношение к этнографии казахов.

Энциклопедия носит научный характер – каждая статья представляет собой полноценное научное исследование этнографических понятий, категорий и

названий предметов и явлений на основе оптимального количества источников. Немало из них несут в себе новые либо малоизвестные для этнологии Казахстана знания. Издание содержит как статьи теоретического характера, такие, например, как «Әдеттік құқық/Обычное право», «Ру/Род», «Туыс/Родство» и др., изобилующие специальной социологической, философской терминологией, так и из области прикладной, описательной этнографии. Последние раскрывают тему повседневной практики, хозяйственной и культурной деятельности кочевников-казахов и написаны как бы с позиций этнофора, т.е. «народной» этнографии.

Энциклопедическое издание организовано по алфавитному принципу. Также оно имеет удобную систему отсылок, которая позволяет найти дополнительную информацию в рамках тематического блока. Немало статей имеет тематические подразделы. К примеру, статья, раскрывающая суть этнографической категории «Ай/Луна» имеет в своей структуре такие подразделы, как «Счет времени и прогнозирование погоды» и «Поверья и суеверия, связанные с луной». Статья «Арык/Арык (оросительная канава)» – виды арыков, копание арыков, способы копания, традиционные гидротехнические сооружения, правовое регулирование использования оросительных систем. Так же, в статье «Қымыз/Кумыс», посвященной этому знаковому элементу казахской традиционной культуры, подразделы дают следующие сведения: различные способы приготовления этого напитка, его виды, названия на разных стадиях готовности, обычаи, поверья, сведения о кумысе в письменных источниках, начиная от сочинений Геродота, посуда для кумыса, целебные свойства напитка, его использование в народной медицине и косметологии (купание в кобыльем молоке), отражение темы в казахской поэзии и паремологии и происхождение слова.

Энциклопедией охвачены все сферы жизни и быта казахского традиционного социума: его устройство и принципы функционирования, хозяйственная деятельность – кочевое скотоводческое и земледельческое хозяйство, ремесла и промыслы; материальная культура – поселение и жилище, утварь, одежда и пища; духовная культура – обычаи и обряды, праздники, народные знания и медицина, ветеринария, астрономия, религия ислам и народные верования, фольклор и др. Она создает полное представление об образе жизни кочевников, условиях и способе существования кочевого казахского этноса, а также его менталитете. Энциклопедия, бесспорно, является ценным, всеобъемлющим источником информации для казаховедов – этнографов, кочевниковедов, искусствоведов, культурологов и т.д.

Все статьи энциклопедии информативны в научном плане и, безусловно, заслуживают внимания, однако мы в качестве примера рассмотрим приведенные на страницах этого издания статьи по таким тематическим блокам, как кочевое хозяйство, юридические и свадебные обычаи, элементы материальной культуры, а также возвращенные к жизни слова, обозначающие различные явления и предметы быта. Энциклопедия содержит внушительное количество малоизвестных в наши дни, забытых понятий, которые восстанавливались посредством изучения разнообразных письменных источников и опросов информаторов. Понятия, категории и названия собраны из огромного сонма исследований по этнографии, лингвистике, фольклористике, дореволюционных, прежде всего, конечно же, русских источников, а также трудов степных интеллектуалов. Многолетние кропотливые изыскания позволили авторам включить в этот труд вышедшие из употребления и напрочь забытые в результате политики советской модернизации многочисленные

предметы, обычаи, традиции, обряды и ритуалы, канувшие в Лету вместе с многовековой эпохой кочевничества.

Одним из важнейших и символических для казахского этноса, а также сложных для научного изучения и описания, является цикл слов и понятий, характеризующих кочевое скотоводческое хозяйство казахов. Статьи на тему скотоводческой хозяйственной деятельности у казахов написаны Н. Алимбай, Н. Уали и Р. Шойбековым. Принципы выпаса разных видов скота, его многообразные приемы и способы, тонкости и нюансы, – воссоздают картину со всеми подробностями и деталями, показывают всю сложность казахского кочевого скотоводства. Так, например, статья «Жайылым/Пастбище» содержит в себеназвания и характеристики способов кочеваний, эксплуатации сезонных пастбищ, кочевых путей, сведения о принципах храздельного выпаса, описываются пастбища и пастбищные травы, предназначенные для каждого вида скота – лошадей, овец, верблюдов, порядок использования пастбищ, касающийся проблемы собственности на землю у кочевников. Авторы статьи рассказывают об обычаях, регулирующих пользование пастбищами, передачу в аренду и правила передвижения через чужое пастбище. Один из таких обычаев, о котором говорится в статье, – шөп будым/ связал траву–связывание в узел верхушки охапки трав у колодца, у водного источника, что указывает на то, что прилегающая к водному источнику пастбищная территория занята. Другой кочевой аул, увидев такой знак, должен был двигаться дальше и искать себе другое пастбище. Оставлять подобные знаки было распространенным явлением в кочевой среде. Статья, снабжена иллюстрациями: картой видов пастбищ, художественными произведениями, фотографиями С.М. Дудина. При этом авторы статьи опираются на сведения А. Букейханова, Н. Гродекова, А. Добросмылова и др. источники.

Статьи «Қыстау/Зимовье», «Жайлау/Летовка», «Көктеу/Весеннее кочевание», «Күзеу/Осеннеекочевание», «Көш/Кочевание», «Көшу/Перекочевка» и др. раскрывают виды и способы кочеваний, обычаи и обряды, связанные с кочеванием, подробно описан процесс кочевания и его стадии, процесс перекочевки одного сезонного пастбища на другое, хозяйственная деятельность кочевников в разные сезоны года и т.д. Тему кочевого скотоводства казахов раскрывают также статьи «Мал/Скот», «Малшылық/Скотоводство», «Қой/Овца», «Жылқы/Лошадь», «Жылқы бағу/Выпас лошадей», «Түйе/Верблюд», рассматривающие различные породы и масти этих видов скота, уход за ними и выпас, болезни, лечение, поверья, связанные с этими животными, а также роль и место этих животных в духовной культуре казахов. Авторы энциклопедии отмечают, что использование сезонных пастбищ и кочевых путей породили целую систему знаний в народе: календарных, астрономических, метеорологических, ботанических, медицинских, ветеринарных и др., вкуче с чем образовали общую технологию организации кочевого животноводческого производства. Кроме того, особенности как хозяйственной жизни, так и социальных отношений в традиционном обществе казахов освещают статьи, характеризующие с этнографической точки зрения социальные слои, такие как бай/богач, кедей/бедняк и т.д. Статьи, посвященные кочевому способу хозяйствования в числе других стоит особенно отметить, так как они воссоздают подробную, исчерпывающую картину кочевничества, сложную для понимания современным человеком, которому трудно представить весь ход годового хозяйственного цикла у кочевников-скотоводов и разобраться во всех особенностях процесса кочевания.

В статьях, которые условно объединить в тематический блок,

посвященный юридическим обычаям, дается анализ правовой культуре казахского традиционного общества. Это такие статьи, как «Әдеттік құқық/эдeт-ғұрыптық құқық/құқық/Обычное право», «Жеті жарғы/Семь установлений» (кодифицированный свод законов обычного права казахов), «Ата-баба жолы/Дорога отцов», «Төрелик айту/ Төрелик жүргізу /Судейство/ Отправление власти», «Хан кеңесі/Ханский совет», «Ақсақалдар кеңесі/Совет старейшин», «Билер соты/Суд биев», «Жан беру/Ант беру/Клятва», «Жүгініс/Суд», «Барымта/Угон скота», «Парақорлық/Взяточничество», «Қақы/Құқы/Право» и др., автором которых является Нурсан Алимбай, руководитель проекта и главный редактор энциклопедии.

Объемная и насыщенная информацией статья «Әдеттік құқық/Обычное право» рассматривает терминологические проблемы, связанные с употреблением этой как юридической, так и этнографической категории, историческую и семантическую классификацию составляющих эту категорию понятий, с привязкой к истории и культуре этноса раскрывает сущность таких понятий, как право, правовые нормы, обычное право, суд биев, правовые функции судей-биев, народный суд, традиционный суд, власть, власть бия (родоправителя), отправление власти и т.д. По мнению автора статьи, в современном казахском языке означающие «право» слова-синонимы құқы и қақы в традиционном обществе употреблялись в значении «долг», «обязанность». У казахов в ходу были паремиологические обороты, указывающие на то, какие виды долга, обязанностей вменялись всем членам общества. Это: долг перед соседями (көрші қақысы), человеческий долг (кісі қақысы), долг перед бедняком (мүсәпірдің қақысы), долг перед властителем, руководителем (қазақтың төреде қақысы бар), долг казаха перед казахом (қазақтың қазақта қақысы бар). Эти обязанности имели как этический, так и правовой характер. За их неисполнение человек мог подвергнуться не только всеобщему осуждению, проступок мог быть рассмотрен судом биев, который определял санкции. К примеру, наказанию могло быть подвергнуто неокazanное гостеприимство, неисполнение долга перед родителями и мн.др. в случае обращения к судейству пострадавшей стороны. Оказывать помощь соседям и прибегать к их помощи, иметь с ними регулярную связь, материально поддерживать обедневших сородичей-одноаульцев, беспрекословно подчиняться родовым старейшинам и требованиям родового большинства, оказывать гостеприимство любому незнакомцу-путнику и т.д., в том числе и этноцентристские установки, – все эти правила были продиктованы необходимостью выживать в суровых условиях кочевой жизни, осознанным или неосознанным стремлением этноса к самосохранению.

Как известно, казахи в силу кочевого образа жизни не могли применять наказание в виде лишения свободы, как это широко было распространено у оседлых народов. Поэтому большинство правонарушений предусматривали наказания в виде штрафов – платы в виде скота. В статье «Құн/Хун», именно так назывался этот способ наказания, указываются случаи, при которых предусмотрена уплата хуна: убийство, укрывательство убийцы, за членовредительство – лишение ушей, глаз, всех зубов, совершение кражи в третий раз, укрывательство вора либо оказание ему помощи при бегстве. Существовали различные виды хуна, совершенные в отношении: хана, султана, торе и кожа – представителей «белой кости», степной аристократии, рядового мужчины, женщины, человека, владеющего искусным ремеслом, а также хун за сокрытие тела убитого и отдельно за невыдачу его родственникам для погребения. В статье приводится количество скота, предусмотренного

в качестве хуна за каждое преступление. Кроме того, имели место и дополнительные к хуну штрафы, как например, отдельно описанный в энциклопедии «кызын-кызына» – плата за погребальные издержки, выплаты жене или женам умершего за моральный ущерб, выражаясь современным языком, и на приданое дочерям. Авторы энциклопедии также показали способы наказаний, бытовавшие у казахов, в том числе умерщвления при смертной казни.

«Жесір дауы/Тяжба за вдову» – общее название судебных разбирательств, обычно межродовых, связанных с нарушением норм и принципов в области брачно-семейных отношений. В статье, посвященной этой теме, содержатся такие подразделы, как «Институциональная основа формирования традиционных семейно-брачных отношений», «Функция норм (институтов) левирата и наследования в упорядочивании межбрачных противоречий», «Причины судебных брачных разбирательств», «Объекты и субъекты брачных разбирательств», «Штрафы и другие виды наказаний, применявшиеся в ходе брачных тяжб». В казахском обществе господствовала строгая экзогамия, только через семь поколений потомки одного общего предка могли вступить в брак. Заключение брачных союзов обычно было делом родителей молодых, а также всех взрослых членов двух родовых сообществ. Нередко родители находящихся в младенческом либо совсем юном возрасте детей уже договаривались о будущем родстве. После уплаты калыма родом жениха роду невесты женщина уже принадлежала роду мужа, если же этот принцип по разным причинам нарушался, то это и было поводом для судебных разбирательств. В статье показаны и проанализированы эти причины. Так, одной из наиболее распространенных причин возникновения межродовых противоречий, связанных с нарушениями брачных принципов, был отказ от вступления в брак невесты или жениха по достижению брачного возраста либо вступление одного из них в брак с другим лицом. Еще одна причина брачных тяжб – вступление в брак с другим лицом после смерти одного из брачующихся, а также нежелание невесты-вдовы выйти замуж за одного из родственников жениха по закону аменгерства, т.е. левирата. Также вдовьи тяжбы происходили в случае, если вдова после смерти мужа и годовичного траура, нарушая принцип левирата, выходила замуж за представителя другого рода. Если невеста была обвинена в отсутствии невинности, то это также было причиной для обращения в суд. Тяжбы по поводу нарушения брачных обязательств устраивались, если невеста (засватанная, а также преждевременно ставшая вдовой), замужняя женщина или вдова была насильно увезена мужчиной из другого рода. Представляет интерес также описанная в статье система штрафов и других наказаний за нарушение правил брачно-семейных отношений, законов наследования и левирата, вплоть до жестокой смертной казни за насильственный увоз невесты либо замужней женщины, за прелюбодеяние и т.д. В целом, как заключает автор статьи Н. Алимбай, главной целью брачно-семейных тяжб было сохранение в неизменности установленных обычным правом, завещанных далекими предками порядков и нравственных ценностей.

Можно также отметить статьи энциклопедии, посвященные теме свадебных обычаев и обрядности. Брачные обряды у любого народа обычно являются самыми привлекательными и занятыми в силу радостного и волнующего характера момента. Так как казахи жили родовыми аулами и придерживались строгой экзогамии, как уже было указано, то брать в жены девушку нужно было из дальней местности. Нередко договор о браке заключали

родители брачующихся. В таком случае жених, естественно желая поближе познакомиться со своей нареченной, совершал неоднократно в ее аул «ұрын бару» – тайный, или «воровской» приезд, в ходе которых он имел встречи с девушкой, организовать которые было обязанностью снох. У казахской молодежи именно снохи («жеңге») в делах сердечных играли роль доверенных лица помощниц. Отсюда произошло слово, которому в энциклопедии дано объяснение, «жеңгетайлық» – посредничество в отношениях юноши и девушки в период их добрачного общения. Авторами энциклопедии изучены старинные, уже давно вышедших из обихода, свадебные обычаи, сведения о которых известны благодаря работам известных российских ученых конца XIX – начала XX вв. Н. Гродекова, А. Диваева и др. Как, например «кызкөрсетер/смотрины», «ұрын бару/тайный приезд жениха», «желі тартар/натягивание каната», «ентікпе/одышка», «ит ырылдатар/рычащая собака», «кемпір өлді/старуха умерла», «кыз құшақтар/обнять девушку», «кыз көтерер/поднять девушку», «шаш сипатар/погладить волосы», «көрпе қимылдатар/шевелить одеяло», «кызойнақ/игры с девушками» и др., большинство которых, как впрочем, у многих народов мира, носят забавный, развлекательный характер.

В числе забытых в XX веке обычаев – игра-развлечение кымыз ұмсындыру/посулить кумыс, представляющее собой шуточные действия в отношении гостей, преимущественно зятьев. При этом протянутую чашу с кумысом в тот момент, когда гость собирался уже ее взять, неожиданно отводили назад, в таком случае оставшийся с вытянутой рукой человек вызывал всеобщий смех и подтрунивания со стороны участников кумысопития. Еще один из видов народных развлечений описан в статье инемтап/найди иглу, так же был предназначен для увеселения гостей. Для участия в игре приглашается незнающий эту игру человек, ему предлагают спрятать где-нибудь в своей одежде иглу и объясняют, что второй участник игры найдет спрятанную им иглу по запаху. Второй участник игры выходит из юрты, якобы для того, чтобы не увидеть, где будет спрятана игла. На самом деле в этот момент он свою шапку густо обмазывает сажей и затем, в ходе «поиска», под смех зрителей пачкает лицо спрятавшего иглу простака-гостя. Бесспорно, все эти описанные традиции и обычаи дают представление об особенностях национального характера, менталитета народа.

Как уже было выше указано, энциклопедия содержит этнографические категории и понятия, бывшие в употреблении в традиционный период истории народа, забытые в советские годы, а также сохранившиеся, продолжающие существовать по сей день, но изменившие свою суть. Многие из них были впервые введены в научный оборот. Существенная часть понятий прежде была в поле зрения других наук, например, филологических, сельскохозяйственных и т.д., и также впервые в настоящем труде стала объектом исследования этнографической науки.

Нелегкую работу составил поиск и исследование значения этих давно позабытых слов и терминов путем изучения многочисленных разнообразных письменных источников, опроса информаторов. Статьи содержат подробный научный анализ неизвестных широкой аудитории понятий, характеризующих качество пастбищ, названия водных источников, названия разводимых животных, исходя из их возраста, пола, роли в стаде, состояния и т.д., приспособлений и предметов охоты, ремесла, давно позабытых бытовых предметов, игр и т.д. В качестве совершенно небольшого примера приведем такие термины, как иек артпа, иманкиіз, қашауа, кәшә – общее название плетеных предметов; атбақыл, көтеріспек – названия народной игры; байқұтан

– обученная пастушеская собака; байлама – сооружение-западня для охоты на диких животных; абажа, абажақақпан – еще одно охотничье приспособление для ловли медведя в виде плетеной коробки; бек – растение, произрастающее на Алтае, семена которого употребляли в пищу; кылжұғыш – бытовой предмет; бәңші – наркоман, заблудший, падший человек и многие-многие другие.

Авторами энциклопедии изучены научные работы, архивные материалы, фонды редких книг библиотек, материалы периодической печати, памятники культуры, хранящиеся в музеях, широко использованы фольклорные источники – мифы, легенды, эпические сказания, материалы этнографических экспедиций Центрального музея Казахстана. В целом, библиография пятитомного труда содержит более 2000 наименований источников – научных трудов и статей по этнографии, истории, археологии, филологии, литературе, искусствоведению, религиоведению, философии, культурологии, музееведению, зоологии, сельскому хозяйству и т.д. Причем изучена литература, касающаяся не только казахов, но и истории, этнографии и лингвистике кыргызов, туркмен, узбеков, каракалпаков, башкир, якутов, монголов, турков, русских и др. народов. Уместно отметить, что наибольшая часть статей написана на основе русских источников, так как первейшая заслуга в изучении культуры традиционного казахского общества принадлежит, конечно же, дореволюционным российским авторам – ученым, путешественникам, чиновникам и т.д., оставившим богатое литературное наследие по этнографии народа. Широко были также привлечены документы, добытые из фондов центральных и региональных архивов Казахстана и России.

Нельзя не отметить профессиональную дизайнерскую работу, проведенную над многотомником, которая была выполнена руководителем проекта Нурсаном Алимбай, а также Бейбиткали Какабаевым и Муслимом Таттибаевым. Энциклопедия представляет собой красочное, насыщенное иллюстрациями издание. Ее тома включают множество, порядка 6000 изображений музейных предметов, фотодокументов, произведений изобразительного искусства из фондовых коллекций Центрального музея РК, других музеев: Государственного исторического музея (г. Москва), Государственного Эрмитажа, Российского этнографического музея, Кунсткамеры, а также рисунков, чертежей и схем, созданных самими авторами статей по итогам изучения материалов экспедиций и письменных источников.

Таким образом, рассмотренная нами «Этнографическая энциклопедия казахов» воссоздает реальную картину жизни и быта казахов-кочевников во всех их проявлениях, отражает своеобразную культуру кочевого общества, дает полное представление о жизни и быте традиционного общества казахов. Данная энциклопедия – достижение не только современной этнологической науки Казахстана, но и лингвистической. К жизни возвращены десятки забытых слов, которые бесспорно обогащают не только науку, но и современный казахский язык. Трудно переоценить вклад в науку, который сделан авторами этого исследования. Труд заслуживает быть отмеченным высокими наградами, в том числе Государственной премией Республики Казахстан в области науки. Единственным большим пожеланием для коллектива авторов и издателей будет осуществление перевода энциклопедии на другие языки, в первую очередь, на русский язык, что было бы вкладом в популяризацию казахской культуры и большим подспорьем для изучающих этнографию народа исследователей.

Литература:

Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Ғылыми-этнографиялық энциклопедия. 5 томдық / Ғылыми редакторы, жоба жетекшісі және негізгі авторы Нұрсан Әлімбаев. Алматы: DPS, 2011-2014. 3784 б.

Özer. Alimbay, N. (Ed.), Kazaktın Etnografıyalık Kategorıyalar, Uğımdar Men Ataularının Dastırlı Jüyesi, Memlekettık Ortalık Muzeyi, Almatı, 2011, ISBN 978-601-7026-18-9 (C.1), 3784 sayfa (5 Cilt) // Millî Folklor. Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi. 2015, Yıl 27, Sayı 105, s. 155-158.

References:

Kazaktın ethnographiyalyk kategoriyalar ugımdar men ataularynyn dastırlı zhıiesy. Gylymi-ethnographiyalyk entsiklopediya. 5 tomdyk/ Gylymi redaktory, zhoba zhetekshysy zhane negizgi avtory Nursan Alimbay. Almaty: DPS, 2011–2014. 3784 b. (In Kazakh).

Özer, 2015 – Yerke Özer. Alimbay, N.(Ed.), Kazaktın Etnografıyalık Kategorıyalar, Uğımdar Men Ataularının Dastırlı Jüyesi, Memlekettık Ortalık Muzeyi, Almatı, 2011, ISBN 978-601-7026-18-9 (C.1), 3784 sayfa (5 Cilt) // Millî Folklor.Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi.2015, Yıl 27, Sayı 105,s.155-158. (In Turkish).

**Мазмұны
Содержание
Contents**

**ДЕРЕКТАНУ ЖӘНЕ ТАРИХНАМА
ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ И ИСТОРИОГРАФИЯ
SOURCE STUDING AND HISTORIOGRAPHY**

Омарбеков Т.
ҚАРАСАЙ БАТЫР ТУРАЛЫ ДЕРЕКТЕР НЕ ДЕЙДІ?.....5

Смагулов Б.
ИЗУЧЕНИЕ НЕКОТОРЫХ ГЕНЕАЛОГИЧЕСКИХ ГРУПП
КАЗАХОВ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ РОССИЙСКОЙ
ИСТОРИОГРАФИИ (XVIII – НАЧАЛО XX ВВ.).....16

**ТАРИХ ЖӘНЕ ТҮЛҒА
ИСТОРИЯ И ЛИЧНОСТЬ
HISTORY AND PERSONALITY**

Айталы А.
Ә. БӨКЕЙХАННЫҢ ДІН ЖӘНЕ XX ҒАСЫРДЫҢ
БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ДІНИ
АХУАЛ ТУРАЛЫ ЕҢБЕКТЕРІ.....36

Камалов А.К.
У ИСТОКОВ КАЗАХСТАНСКОГО КИТАЕВЕДЕНИЯ:
О ЖИЗНИ И ТВОРЧЕСТВЕ К.Ш. ХАФИЗОВОЙ.....52

Құдайбергенова А.И.
АКАДЕМИК М.-А.Х. АСЫЛБЕКОВТЫҢ ҒЫЛЫМИ
ЖӘНЕ ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІНІҢ НЕГІЗГІ ҚЫРЛАРЫ.....64

**САЯСИ ТАРИХ
ПОЛИТИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ
POLITICAL HISTORY**

Burkutbay A., Kairken A.
CULTURAL ASPECTS OF THE
KAZAKHSTAN-TURKEY RELATIONS.....80

Шаймерденова М.Д.
СЪЕЗД МИРОВЫХ РЕЛИГИЙ – ОСНОВА СОХРАНЕНИЯ
ДУХОВНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ ОБЩЕСТВ,
ГОСУДАРСТВ И МОЛОДЕЖИ.....90

**ЖАҢА ЗАМАН ТАРИХЫ
НОВАЯ ИСТОРИЯ
NEW HISTORY**

Далаева Т.Т.
«НАГРАЖДАЮ ИХ СЕРЕБРЯНЫМИ ПЕЧАТЯМИ ...».....103

Қаипбаева А.Т.
ИСАТАЙ ТАЙМАНҰЛЫ МЕН МАХАМБЕТ ӨТЕМІСҰЛЫ
БАСТАҒАН ХАЛЫҚТЫҚ ҚОЗҒАЛЫС ЖӘНЕ ҚАЗАҚ
МЕМЛЕКЕТТІЛІГІН ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ӨРЕКЕТТЕРІ.....115

Құрманалин С.Б.
ҚАЗАҚ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ ҚОЗҒАЛЫСТАРЫНЫҢ
САБАҚТАСТЫҒЫ МӘСЕЛЕЛЕРІ (XIX Ғ.).....128

Жапекова Г. К., Джангужиев М.С., Кемалова Д. Ж.
XIX- XX ҒАСЫРЛАР БАСЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАН
МЕН ТАТАРСТАН ӨЗАРА МӘДЕНИ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС
ҮРДІСТЕРІН ДАМЫТУ (ҚАЗАҚ-ТАТАР ӨЗАРА ҚАРЫМ-
ҚАТЫНАСЫНЫҢ МЫСАЛЫНДА).....140

**ҚУҒЫН-СҮРГІН ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ РЕПРЕССИИ
REPRESSION HISTORY**

Калыбекова М., Кудайбергенова А.И., Ильясова З.
ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА СССР В ОТНОШЕНИИ
ДЕПОРТИРОВАННЫХ НАРОДОВ: ПРОБЛЕМЫ РАЗРУШЕНИЯ
НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ
В 30-60-Е ГОДЫ XX ВЕКА.....152

Жанбосинова А., Казбекова А., Жириндинова К., Жандыбаева С.
ПОВЕДЕНЧЕСКИЕ РЕАКЦИИ И АДАПТИВНЫЕ ПРАКТИКИ
ЖЕРТВ ПОЛИТИЧЕСКИХ РЕПРЕССИЙ 1920-1950-е годы.....168

Камалджанова Т.А.
ГЕОГРАФИЯ РАССЕЛЕНИЯ И СОЦИАЛЬНОЕ
ПОЛОЖЕНИЕ СПЕЦПОСЕЛЕНЦЕВ В ВОСТОЧНОМ
КАЗАХСТАНЕ (1937-1954 ГГ.).....184

**ЭТНОЛОГИЯ ЖӘНЕ АРХЕОЛОГИЯ
ЭТНОЛОГИЯ И АРХЕОЛОГИЯ
ETHNOLOGY AND ARCHEOLOGY**

Мерц И.В., Антонов М.А.
ГРОТ ЕНБЕК С НАСКАЛЬНЫМИ РОСПИСЯМИ В
ОКРЕСТНОСТЯХ г. ТАЛДЫКОРГАНА.....200

**ӘЛЕМ ХАЛЫҚТАРЫНЫҢ ТАРИХЫ
ИСТОРИЯ НАРОДОВ МИРА
HISTORY OF THE NATIONS OF THE WORLD**

Shamshidenova F.
DEMOGRAPHIC HISTORY OF THE GYPSIES.....215

**СЫН-ШҚІР
РЕЦЕНЗИЯ
REVIEW**

Орынбаева Г.У.
ЭТНОГРАФИЧЕСКАЯ ЭНЦИКЛОПЕДИЯ КАЗАХОВ:
ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ НАУЧНЫЙ ТРУД.....229

Басуға 21.06.2019 қол қойылды
Шартты баспа табағы - 13
Офсеттік басылым
Таралымы 170 дана.

Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты,
«Отан тарихы» журналының редакциясында басылды

Редакцияның мекен-жайы:
051000, Қазақстан Республикасы,
Алматы қ., Шевченко көшесі, 28